

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Періодичне видання

Наукові записки

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 1

ТЕРНОПІЛЬ
2007

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. – Вип. 1. – 259 с.

Друкується за рішенням вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
від 22 травня 2007 р. (протокол № 9).

Головний редактор

Іван Зуляк

- доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець

- доктор історичних наук, професор

Лев Баженов

- доктор історичних наук, професор

Петро Брицький

- доктор історичних наук, професор

Олександр Добржанський

- доктор історичних наук, професор

Степан Качараба

- доктор історичних наук, професор

Павло Коріненко

- доктор історичних наук, професор

Микола Литвин

- доктор історичних наук, професор

Віктор Савенко

- кандидат історичних наук, доцент

Борис Савчук

- доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Юрій Макар

- доктор історичних наук, професор

Богдан Трофим'як

- доктор історичних наук, професор

Літературний редактор:

Олександра Грабовська

У збірнику праць викладачів історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, методики викладання історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

РОЗДІЛ 1
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 93 (477)

Віктор Гриськів

КНЯЗЬ ФЕДЬКО НЕСВІЗЬКИЙ

Дана стаття висвітлює основні питання дискусії, що точилася довкола проблеми тотожності (ідентичності) родоначальника родин Збаразьких, Вишневецьких, Порицьких та Воронецьких, князя Федька Несвізького з внуком великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича, князем Федором Корибутовичем.

Під впливом французької школи "Анналів" (М. Блок, Л. Февр) центральним об'єктом досліджень у сучасній історичній науці стає людина. На думку відомого українського історика, громадсько-політичного діяча, філософа і публіциста, ідеолога українського консерватизму Вячеслава Липинського, еліти, які виступають у ролі основної державотворчої (а отже, і націотворчої) сили, забезпечують законність і стабільність влади, утримуючи суспільство від анархії та хаосу. Тому дослідження історії еліт, людини всередині них є потрібною і актуальною справою, що призводить до кращого розуміння історичних процесів і державотворчих чинників. Однією з перших до історії еліт в Україні звернулася прихильниця школи "Анналів", сучасна українська дослідниця Наталя Яковенко. У своїй праці вона висвітлила роль князів у ментальності українського середньовіччя, розглядаючи їхнє місце з погляду закону і традиції [7; 8; 9].

Серед аристократичного прошарку Великого князівства Литовського, а згодом – Речі Посполитої, поважне місце займає князівська родина Вишневецьких. Метою даної статті є висвітлення діяльності основоположника відомої в історії України та Речі Посполитої князівської династії Вишневецьких – князя Федька Несвізького, старости подільського за великого князя литовського Свидригайла Ольгердовича (1430–1432), визначного політичного, державного, військового діяча першої половини XV століття на основі документів та аналізу праць попередників в царині генеалогії.

Довкола його особистості точилася багато суперечок. Ці суперечки були викликані твердженнями відомого польського історика, князя Юзефа Пузини про те, що князь Федько й інший відомий тогочасний діяч, теж прихильник Свидригайла, внук великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича князь Федір Корибутович – це одна і та сама особа. Він стверджував це у своїх статтях "Про походження князя Федька Несвізького", "В справі Федька Несвізького", "Кілька фактів до справи Федька Несвізького", "Корибутовичі Несвізькі. Моє останнє слово у відповідь професору Семковичу", які були надруковані в часописі "Miesięcznik heraldyczny" на початку XX ст. [14; 15; 16; 17]. Ці праці мали відгук серед істориків-медієвістів і викликали тривалу дискусію між Юзефом Пузиною та його опонентами Зигмунтом Радзімінським, Антоні Прохазкою, Владиславом Семковичем. Ця дискусія увійшла в історію під назвою "генеалогічна війна". Закінчилася вона за великим рахунком нічиєю. Хоча, на нашу думку, аргументи князя Пузини були набагато вагомішими, ніж аргументи його супротивників, і останнє слово залишилося за ним. Факти, які він навів, подано в іншій нашій статті – "Генеалогічна війна" початку XX століття" [2]. Найсильнішим аргументом ученого був лист віта з Братяну, представника Тевтонського ордену при дворі князя Свидригайла Ольгердовича, написаний до великого магістра цього ордену у Волковийську від 8 лютого 1432 року, у якому князь Федір Корибутович виразно названий старостою подільським, тим часом як відомо достовірно, що на той час старостою подільським був князь Федько Несвізький. Існування цього листа, опублікованого в "Місячнику геральдичному" [11], спонукало одного з опонентів Пузини – доктора Антоні Прохазку, перейти на його бік.

Що ж представляв собою князь Федько Несвізький? Коротку біографію князя подає польський учений Юзеф Вольф у праці "Князі литовсько-руські від кінця чотирнадцятого

століття" [23, с. 275–276]. Щоправда, цей дослідник виводить рід Федька Несвізького від князя Юрія, який загинув у битві з татарами на р. Калці 1223 року.

Інший польський історик Зигмунт Радзімінський, полемізуючи з Юзефом Пузиною, склав у хронологічній послідовності перелік вчинків і загадок про Федька Несвізького у своїй статті "Шляхи князя Федора Корибутовича і князя Федька Несвізького". У цьому цікавому дослідженні учений на протигагу Пузині наполягав, що князь Федько Несвізький і князь Федір Корибутович – це дві різні особи [20, с. 195]. На нашу думку, аргументи Радзімінського не є настільки переконливими, щоб роздвоювати особу князя Федора Корибутовича Несвізького. Отже, розглянемо основні віхи діяльності цього князя.

Федько Несвізький володів Вінницькою, Збаразькою і Хмельницькою волостями, які отримав, очевидно, від свого батька, колишнього сіверського князя Дмитра-Корибута Ольгердовича, і називав своєю отчиною [6, с. 18–19]. З цього приводу Наталя Яковенко припускає, що "з утвердженням литовської пануючої династії найвищий ешелон властимущих зазнав суттєвого перегрупування: місцеві (руські) князі були відсунуті на другий план не тільки на головних столах, але й на дрібних уділах, переданих членам великокнязівського роду... Дмитро-Корибут Ольгердович, втративши сіверські землі, взамін отримав від великого князя литовського Вітовта Кейстутовича у держання Вінницю і Кременець, а у власність – Збараж, успадкований спершу його старшим сином Іваном, а потім остаточно підтверджений в 1434 р., як отчина, його другому синові Федькові" [7, с. 85]. На тому, що Корибут отримав взамін Сіверщини землі на Поділлі, наполягає і Юзеф Пузина [16, с. 150–151].

Вперше про цього князя згадується в 1422 р.: підпис "Федір Корибут" поставлено на договорі великого князя литовського Вітовта і польського короля Владислава-Ягайла з Тевтонським орденом на озері Мельно від 22 вересня 1422 р. [20, с. 195].

1430 р., після смерті Вітовта, його наступником було проголошено Свидригайла Ольгердовича, молодшого брата польського короля Владислава-Ягайла. Поляки відреагували на смерть Вітовта своєрідно, захопивши на Поділлі ряд замків: Кам'янець, Смотрич, Скалу, Червоногород [3, с. 192]. У відповідь Свидригайло затримав у Литві Ягайла і відпустив його лише після обіцянки повернути Поділля. У Троках 7 листопада 1430 року укладено угоду, що поляки повернуть Свидригайлові Поділля. Наступного року з цього та деяких інших питань мав відбутися з'їзд, і, якби на ньому не вдалося досягти згоди, зазначені замки мали б знову відійти до Польщі [3, с. 192]. Поляки свого слова не дотримали, польський староста кам'янецький Михайло Бучацький замків не повернув, і в результаті спалахнула литовсько-польська війна [3, с. 193]. До причин цієї війни Л.Войтович вказує також небажання польського оточення короля бачити у Литві великого князя [1, с. 491].

Почалися бої на Поділлі. Свидригайло почав пошуки союзників, які увінчалися успіхом. Було укладено договори з кримським ханом, господарем Молдови і навіть з чеськими гуситами (без сумніву, тут не обійшлося без брата старости подільського Федора, Зигмунта Корибутовича, який на той час перебував у Чехії). 19 червня 1431 року договір з Тевтонським орденом серед інших князів підписує і Федір Корибутович [1, с. 491; 20, с. 195].

31 липня 1431 р. відбулася битва під Луцьком, після якої Свидригайло змушений був відступити, а Луцьк було обложено поляками. Проте напади союзників литовського правителя – німців, волохів і татар – змусили польського короля укласти з Литвою у серпні 1431 р. угоду про дворічне перемир'я [5, с. 108]. Тут вперше зустрічається ім'я Федько Несвізький. На примірнику договору про перемир'я, датованого 1 вересня, між польським королем Владиславом-Ягайлом і великим князем литовським Свидригайлом Ольгердовичем в Чорторійську, підписується "Федько Несвізький". А в листі короля Владислава, від 22 жовтня, до Свидригайла повідомляється, що князь Федько забороняє польському старості подільському Теодорикові Бучацькому повернути замки Ольчидаїв і Ялтушків, які належали до Кам'янця [20, с. 195].

Як бачимо, Федько Несвізький належить до визначних прихильників Свидригайла, оскільки його підпис стоїть на важливих договорах того часу. Так, князь Федько підписує договори великого князя литовського Свидригайла з польським королем Владиславом-

Ягайлом, а також два договори з Тевтонським орденом у 1431–1432 роках [23, с. 275]. Стадніцький згадує про підпис Федора Корибутовича на договорі Свидригайла з Тевтонським та Лівонським орденами від 1430 р. [22, с. 104].

Взагалі, у документах того часу, князь Федько Несвізький (Несвіжський, Неседвіцький, Несвідський, Несвідський) згадується 21 раз. Із них 7 разів він фігурує просто – "Федько" (Fed'ko) і стільки ж – "герцог Ветко" [20, с. 195] (Wiatko, Vetko, Fetke, Vetkoe, Vedko – в німецьких документах).

Ім'я "Федір Корибутович" зустрічається в документах 7 разів [20, с. 195–199].

Як вже було сказано вище про те, що Федір Корибутович і Федько Несвізький – це одна особа, ми можемо зробити висновок з листа вїта з Братяну від 8 лютого 1432 р., написаного у Волковийську до великого магістра Тевтонського ордену. У додатку, перекладеному з руської на німецьку мову, говориться, що староста подільський, який називається Федір Корибутович і лист котрого тут додається, остерігає його, що поляки активно і сильно озброюються [11, с. 191].

Як бачимо, у цьому листі, достовірність якого не піддається сумнівам, Федір Корибутович називається старостою подільським, а нам достеменно відомо, що старостою подільським у 1432–1433 рр. був саме князь Федько Несвізький [23, с. 276]. Саме цей лист спонукав доктора А. Прохазку прийняти версію Ю. Пузини щодо ідентичності Федька Несвізького з Федором Корибутовичем [13, с. 193].

Та повернемося до подій першої половини XV ст. У Литві назрівав державний переворот, підготовлюваний поляками. Його організаторами були серадзький каштелян Заремба і віленський католицький біскуп Матвій, сам Свидригайло звинувачував у цьому дядька дружини польського короля, князя Семена Гольшанського [1, с. 492].

31 серпня на Свидригайла, який ночував в Ошмянах, під Вільно, несподівано напав із своїми прихильниками брат покійного Вітовта, князь Зигмунт Кейстутович Стародубський. Свидригайло втік до Полоцька, а Зигмунта проголошено великим князем литовським. Усі литовські землі перейшли під його контроль. У володінні Свидригайла залишилися руські землі: Полоцька, Вітебська, Смоленська, а також Сіверщина, Київщина, Волинь, Східне Поділля [3, с. 204]. М. Грушевський відзначав, що майже усі руські князі залишилися при Свидригайлові. На сторону Зигмунта перейшли тільки четверо – Семен Гольшанський, Олелько та Іван Володимировичі і головний герой нашої розвідки – Федір Корибутович [3, с. 204].

Зигмунт Радзімінський наводить написаний у Полоцьку лист Свидригайла до великого магістра Тевтонського ордену від 3 вересня 1432 р., у якому староста подільський Федько згадується як вірний Свидригайлові після замаху в Ошмянах [20, с. 195]. Проте вже 15 жовтня 1432 р. у Гродно Зигмунт Кейстутович укладає акт литовсько-польської унії, згідно якої визнає зверхність польського короля Владислава-Ягайла і його наступників над Великим князівством Литовським, зобов'язується допомагати йому військами і т. п. Велике князівство він отримав у тих кордонах, які були за Вітовта, але віддавав Польщі спірні волинські замки і, що найголовніше, уступав їй Східне Поділля [3, с. 207]. Акт цієї унії і поруку за її дотримання Зигмунтом серед інших підписує і князь Федір Корибутович [10, с. 448]. У відповідь на передачу Польщі Поділля королівські посланці тут же у Гродно разом з цим актом унії видають привілей, у якому "русських князів, бояр і шляхту руську" зрівняно у правах з польською і литовською шляхтою [3, с. 208].

Після цього Владислав-Ягайло згідно акту Гродненської унії послав військо на українські землі. Військо це очолили Вінцент Шамотульський, каштелян меджирецький, староста руський і Ян Домбровський. Поляки взяли замок Олесько і рушили на Східне Поділля, щоб приєднати його до Польщі, але зустріли тут ворога в особі подільського старости. Князь Федько Несвізький, перейшовши на бік Зигмунта після Ошмянського замаху на Свидригайла, можливо, з надією на винагородження з боку нового великого князя литовського, одразу залишає його. Він побачив, що згідно Гродненського акту польсько-литовської унії Зигмунт намірився передати Польщі Подільську землю. З'явившись тут невдовзі після підписання Гродненської унії, він, захищаючи свої володіння, починає активну боротьбу проти поляків. Спочатку фортуна була не на його боці, Федько змуше-

ний відступати. Не бажаючи здавати свою резиденцію – Брацлав, палить його разом із замком [3, с. 210; 10, с. 451]. Таким чином, поляки займають лише попелище. Але невдовзі, отримавши допомогу від союзних Свидригайлові волохів і татар, 30 листопада, того ж року, "князь Федько Острозький" (цю битву докладно описує польський історик Ян Длугош, який, не знаючи, очевидно, всіх князів Великого князівства Литовського докладно, плутає тут Федька Несвізького з Федьком Острозьким, старостою луцьким, теж прихильником Свидригайла) підстерігає польське військо на р. Морахві, на переправі біля села Копистерин, і завдає поразки полякам [20, с. 196; 10, с. 451–454]. Взагалі, про свою перемогу повідомили обидві сторони, але оскільки Брацлавщина всеж-таки залишилася в руках Свидригайлового намісника, князя Федька Несвізького, постає логічний висновок – перемогу він таки здобув [5, с. 113]. В історію ця битва увійшла як битва на Морахві або ж Копистеринська битва.

Зигмунт Радзімінський стверджує, що Федько Несвізький не може бути ідентичним з Федором Корибутовичем, оскільки у час між жовтнем і кінцем листопада 1432 р. "мусив Федько після того, як зрадив Свидригайла, взяти участь у змові проти Зигмунта Кейстутовича, по викриттю змови знову перекинутися на сторону Свидригайла, повернутися з Литви на Поділля і тут перемогти поляків на р. Морахві". Надто мало часу, переконаний Радзімінський, було у князя на ці "еквілібристичні експерименти" [18, с. 7].

Доктор А. Прохазка також не вірить, щоб князь Федько все це здійснив за такий короткий час [12, с. 6]. Тим більше, що на акті унії великого князя литовського Зигмунта з Польщею, виданому у Троках вже 20 січня 1433 р., у якому визнається залежність Поділля і Волині від королівства Польського, стоїть підпис Федора Корибутовича [20, с. 196]. Заперечуючи Юзефу Пузині у його прагненні поєднати Федька Несвізького і Федора Корибутовича в одну особу, Зигмунт Радзімінський, Владислав Семкович, а також Антоні Прохазка стверджують, що не вірять тому, що "одна і та сама людина могла на протязі кількох місяців тричі поміняти свою політичну позицію" [21, с. 204].

Проте Леонтій Войтович слушно зауважує, що "немає нічого дивного у частій зміні політичної орієнтації окремих князів у ході міжусобної війни між Свидригайлом Ольгердовичем та Зигмунтом Кейстутовичем, особливо у періоди 1432–1435 рр. Подібно вели себе дрібні володарі у Франції в часи Столітньої війни чи у Англії в часи війн Червоної і Білої троянд" [1, с. 328].

Отже, Федько повертається на Поділля і громить там поляків на р. Морахві. Для чого він це робить? Можливо, для того, щоб заслужити прощення Свидригайла, а також тому, що, як зауважує Юзеф Пузина, "уважав Поділля за своє" [14, с. 45] і не хотів, щоб його загарбали у нього поляки. Потім ми знову бачимо князя Федора у стані Зигмунта, оскільки він разом з іншими князями підписує в Троках новий акт унії Литви з Польщею, в якому знову визнається залежність Поділля від королівства Польського [20, с. 196]. Імовірно, після битви на Морахві Федько не зміг порозумітися зі Свидригайлом і знову повернувся до Зигмунта. Юзеф Пузина вважає, що в битві на Морахві князь Федір діяв на власний страх і ризик, "але номінально служачи Зигмунтові, а може, навіть за його тихою згодою". Висуваючи таку гіпотезу, князь Пузина посилається на лист комтура Ордену Людвіка фон Лансі, який, пишучи з Вейтвішек, а отже, з обозу Зигмунта, про перемогу Федька, називає останнього "hauptman us der Podolie", не називаючи при цьому Свидригайловим старостою, яким він тоді вже і не був [17, с. 112; 20, с. 196].

Бачачи, що Зигмунт наміряється в подяку за підтримку всеж-таки залишити Поділля Польщі, пориває з ним і повертається до себе. Очевидно, Свидригайло цього разу прийняв Федька, оскільки йому для боротьби з поляками на Поділлі необхідний був такий досвідчений воєначальник, яким показав себе староста подільський Федько Несвізький.

Далі події міжусобної війни розгорталися так. Свидригайло, уклавши союз з Тевтонським і Лівонським орденами, Кримським ханством, Волоським господарем і Тверським князем, спустошив східні литовські землі, але, як зауважив Михайло Грушевський, "це не призвело до якихось важливих результатів" [3, с. 214].

На українських землях активну участь у війні Свидригайла з Польщею і Зигмунтом Кейстутовичем бере, як бачимо, князь Федько Несвізький. Його ім'я часто згадується у донесеннях великому магістрові Тевтонського ордену і в листуванні магістра з Свидри-

гайлом. Після Копистеринської битви князь Федько об'єднується із загонами луцького старости князя Олександра Носа. Разом вони здійснюють похід під Брест, палять місто і беруть в облогу замок. Але наприкінці 1433 року, коли до Брестського замку підійшли війська мазовецьких князів, вони змушені були зняти облогу і повернутися до своїх староств [23, с. 277]. Імовірно, наступного року він бере в полон польського кам'янецького старосту Теодорика Бучацького (хитрістю виманивши того з замку). Про це у листі від 23 серпня 1434 р. повідомив лівонський ландмаршалок Вернер фон Нессельроде великого магістра [20, с. 197]. Але сили Федька ослаблені втратою союзників. На Волощині стався дворцевий переворот, і новий господар Ілля влітку 1433 р. дав присягу на вірність Польщі. Татари ж, замість того, щоб іти Федькові на допомогу, спустошили Київську та Чернігівську землі і повернули назад [3, с. 215].

Серед руських князів і панів, втомлених безкінечними і безрезультативними сутичками, поширюється думка про те, що пора б уже покінчити з цією війною, і вони один за одним полишають Свидригайла [3, с. 216]. Першим його зраджує князь Олександр Ніс, який передає Зигмунтові Луцьк. Наступним стає князь Федько Несвізький [3, с. 216–217]. У нашому розпорядженні маємо документ, написаний 7 вересня 1434 р., з якого дізнаємося, що Свидригайло, запідозривши Федька Несвізького у зраді, наказав схопити його разом з дружиною і дітьми, наміряючись стратити. Врятували його польські пани на чолі з Вінцентом Шамотульським, старостою руським, і Михайлом Бучацьким, старостою галицьким. М. Грушевський відзначає, що "зрада мусіла випередити арештованне Федька, а не так, як деякі дослідники собі представляють, що Федько, подражнений безневинним арештованнем, перейшов до поляків, показують заходи польських панів коло його увільнення" [3, с. 479]. Цілком можливо також, що Свидригайло, дізнавшись про зраду князя Носа на Волині і не довіряючи Федькові, який уже його зраджував, вирішив перестрахуватися і наказав схопити подільського старосту так би мовити "для профілактики".

Отже, актом від 7 вересня 1434 року староста подільський князь Федько визнає зверхність польського короля. Він піддається йому разом із своїми містами Кременцем і Брацлавом за умови, що король залишить ці міста із волостю у його володінні, а якщо ні – Федько вважатиме себе вільним від присяги [6, с. 18–19]. Це ще один доказ того, що князь Федько передусім дбав не про вірність присязі, а про збереження власних володінь. Свидригайло відвоював Брацлав і лише 1435 року його для своїх польських союзників захопив молдавський воевода Стефан. Після цього у документі від 23.III.1435, написаному в Черняхіві на Волині, він, як староста Кременецький і Брацлавський, поновляє акт субмісії (покори) польському королеві, але вже без жодних для себе застережень. Тут він востаннє фігурує як князь Федько Несвізький [20, с. 199].

Поляки, очевидно, також не довіряли Федькові, оскільки Брацлавський замок було віддано польському урядовцеві Дерславові Влостовському [17, с. 115].

Після цього князь Федько знову повертається до Свидригайла. Чому Свидригайло пробачив йому і цього разу? Можливо, тому, що Свидригайлові потрібні були усі його прихильники для вирішальної битви із Зигмунтом, а можливо, тому, що за нього заступився брат його Зигмунт Корибутович, який у той час повернувся з Чехії і перебував біля Свидригайла.

1435 року Свидригайло був готовий до вирішальної битви із Зигмунтом Кейстутовичем. Йому на допомогу прибули воїни з Тверського князівства, лицарі Лівонського ордену, прибула також допомога від татар і чеських таборитів. Крім того, під його прапорами зібралися особисті дружини більше 50 князів. Загалом набралось 11-тисячне військо, яке рушило в Литву. Проте литовсько-польське військо Зигмунта Кейстутовича (9,5 тисяч чол.) у битві на р.Святій під Вількомиром 29–30 серпня 1435 року завдало нищівної поразки Свидригайлові. Князь Федір Корибутович брав участь у цій, нещасливій для Свидригайла, битві, де він, серед інших 42 князів, потрапив у полон до Зигмунта Кейстутовича. Тут же отримав смертельні рани брат Федора Корибутовича Зигмунт [1, с. 495].

Востаннє герой нашої розвідки згадується в 1440 році. Серед тих, хто вітав великого князя литовського Казимира Ягеллончика з обранням, був князь "Chbothko Koributh" [20, с. 199].

Отже, староста подільський князь Федько Несвізький був визначним державним і військовим діячем. До його військових звитяг відносяться: полонення польського старости кам'янецького Теодорика Бучацького, перемога над поляками в Копистеринській битві на р. Морахві, взяття Бреста і облога Брестського замку разом з князем Олександром Носом, яку вони змушені були зняти лише через підхід значних польських сил [23, с. 277].

Середньовічні поети у своїх піснях прославляли вірність васалів своїм сеньйорам, але присяга вірності часто порушувалася, коли інтереси сеньйора загрожували цілісності феода васала. Адже феодальна система, яка панувала у Європі, характеризувалася практикою надання власниками землі – сеньйорами своїм васалам (слугам) феодин – земельних володінь, які можна було передавати у спадщину. А сучасний англійський вчений, професор Норман Дейвіс стверджує, що "феодалізм утвердився тоді, коли практика надання феодин стала спадковою і злилася в одне нерозривне ціле з васальною залежністю". Він також зауважує, що "...васальна залежність і надання феодин були не сумісні. Як васали члени лицаревої родини присягали боронити інтереси свого сеньйора. А як власники феодин – відчували спонуку пильнувати власних інтересів. Звідси й такі притаманні феодальному суспільству конфлікти і зради" [4, с. 328].

Зі сказаного можемо зробити висновок: князь Федько Корибутович Несвізький у своїй діяльності насамперед дбав про власні інтереси і був типовим феодалом середньовіччя, який заради збереження за собою і своїми нащадками володінь, які називав спадковими, не зупинявся ні перед чим, в тому числі і перед зрадою свого сеньйора.

Список використаних джерел

1. Войтович Л.В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження / НАН України. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, 2000. – 649 с.
2. Гриськів В. "Генеалогічна війна" початку XX століття // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип.3. – 2006. – С. 24–32.
3. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т.4. – Київ: Наукова думка, 1993. – 544 с.
4. Дейвіс Н. Європа: Історія. – Київ: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2001. – 1463 с.
5. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. – Київ: Видавничий дім "Альтернативи", 1998. – 320 с.
6. Собрание государственных и частных актов, касающихся истории Литвы и соединенных с ней владений, (от 1387 до 1710 года). – Вильно, 1858. – 164 с.
7. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – Київ: Наукова думка, 1993. – 416 с.
8. Яковенко Н.М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – Київ: Критика, 2002. – 416 с.
9. Яковенко Н.М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-ге вид., перероблене та розшир. – К.: Критика, 2005. – 584 с.
10. Długosz Jan. Dzieje Polski. – Т.IV. – Kraków, 1869. – 678 s.
11. List wójta z Bratjanu do Wielkiego Mistrza z 8 lutego r. 1432 // Miesięcznik heraldyczny. – Lwów, 1913. – R.VI. – S. 190–192.
12. Prochaska A. Czy możliwą jest identyczność kniaziów Nieświzkich z Korybutowiczami? – Lwów: I. Związkowa drukarnia, 1912. – 7 s.
13. Prochaska A. O identyczności ks. Fed'ka Nieświzkiego z Fedorem Korybutowiczem // Miesięcznik heraldyczny. – Lwów, 1913. – R.VI. – 192–194 s.
14. Puzyna J. O pochodzeniu kniazia Fed'ka Nieświzkiego // Miesięcznik heraldyczny. – Lwów, 1911. – R.IV. – S. 6–15, 43–47, 74–82.
15. Puzyna J. W sprawie Fed'ka Nieświzkiego // Miesięcznik heraldyczny. – Lwów, 1912. – R.V. – S. 18–26, 58–65.
16. Puzyna J. Nieco factów do sprawy Fed'ka Nieświzkiego // Miesięcznik heraldyczny. – Lwów, 1913. – R.VI. – S.145–151.
17. Puzyna J. Korybutowicze Nieświzcy. Moje ostatnie słowo w odpowiedzi prof. Semkowiczowi // Miesięcznik heraldyczny. – Lwów, 1930. – T.9. – S.105–119.
18. Radziwiński Z.L. W sprawie pochodzenia Fed'ka Nieświzkiego. – Lwów: Z.I. Związkowej Drukarni, 1911. – 13 s.
19. Radziwiński Z.L. Jeczce w sprawie Fed'ka Nieświzkiego. – Lwów: Z.I. Związkowej Drukarni, 1912. – 3 s.
20. Radziwiński Z.L. Itinerarze ks. Fedora Korybutowicza i ks. Fed'ka Nieświzkiego // Miesięcznik heraldyczny. – Lwów, 1913. – R.VI. – S. 194–200.
21. Semkowicz W. Korybutowicze i Nieświzcy w świetle sfragistyki // Miesięcznik heraldyczny. –

Lwów, 1913. – R.VI. – S. 200–204. 22. Stadnicki K. Bracia Władysława- Jagiełły Olgierdowicza króla Polski, wielkiego xiecia Litwy. – Lwów: Z drukarni zakładu narodowego im. Ossolinskich, 1867. – 416 s. 23. Wolff J. Kniaziowie Litewsko-Ruscy od konca czternastego wieku. – Warszawa, 1895 – 698 s.

Victor Hryskiv

THE PRINCE FEDKO NESVIZKIY

This article lights up the main moments of discussion, that trickles around the problem of ancestor's identity of Zbarazki, Wyshnevetski, Porytski and Voronetski families, the prince's Fedko Nesvizkiy with the grandson of the great Lithuanian prince Olherd Hedyminovych and prince's Fedor Korybutowych.

УДК 94 (477)

Володимир Окаринський

ПОСТАТЬ ЗАСНОВНИКА ТЕРНОПОЛЯ "ІОАНА З ТАРНОВА" – ЯНА АМОРА ТАРНОВСЬКОГО (1488–1561) ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЗАРУБІЖНОЇ ТА ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ

У праці з'ясовано роль постаті польського коронного гетьмана Яна Амора Тарновського (1488–1561) в історії України за матеріалами історіографії.

Постать Яна Амора Тарновського (1488–1561), чи не найзнаменитішого з-поміж польських великих коронних гетьманів воєводи руського, каштеляна краківського, графа, засновника міста Тернополя, тестя Василя-Костянтина Острозького, мецената і військовика, на жаль, ще не знайшла свого зацікавлення серед українських істориків. Однак постаті такого масштабу, безумовно, заслуговують на прискіпливу увагу українських науковців до себе. Спробуємо ж хоч трохи заповнити цю прогалину за допомогою аналізу праць здебільшого польських дослідників. Адже українська історіографія, поза окремими публікаціями поодиноких дослідників, практично не згадує про цю історичну постать. Так, Н. Яковенко говорить про Я. Тарновського у зв'язку з одруженням його дочки Софії з князем В.-К. І. Острозьким у 1553 р., вбачаючи в цьому шлюбі політичний розрахунок Костянтина Острозького-молодшого. На нашу думку, в цьому випадку не варто нехтувати доброю волею Яна Амора Тарновського, який хотів поєднати свій малопольський рід із русько-волинським. Це був чи не перший подібний приклад родинного поєднання між польським і українським аристократичними родами. Факт такого шлюбу може засвідчити, що Я. Тарновський вважав свій рід рівноправним Острозьким. Софія Тарновська стала матір'ю Януша й Олександра Острозьких. Також у своєму синтетичному курсі Н. Яковенко наводить особу Я. Тарновського як приклад магната, що надавав підтримку протестантам [7, с. 222]. Нами опубліковано науково-популярну статтю, присвячену цій постаті [3].

Особа Яна Амора Тарновського (за життя він підписувався латиною як "Ioannes in Thapow", в руських джерелах він фігурує як "Іван з Тарнова" і навіть "Іоанко з Тарнова") знайшла зацікавлення ще в сучасників. Мабуть, вони розуміли непересічність цієї постаті і те, що вона ще за життя "гетьмана гетьманів" стала історичною. Його надовго запам'ятали Волощина, Московщина, Кримське ханство, війська яких зазнавали поразки від Я. Тарновського. Йому присвячували свої твори Я. Кохановський, С. Оріховський. Станіслав Оріховський-"Роксолан" написав у 1561 р., одразу ж після смерті коронного

гетьмана, твір-панегірик "Життя і смерть Яна Тарновського" [5; 11]. Наукові дослідження, присвячені Я. Тарновському, належать польським ученим В. Богатинському, Л. Вільчурі, В. Двожачеку, Б. Самчику, З. Сперальському [9; 19; 10; 16; 17]. Різним аспектам життя і діяльності Я. А. Тарновського, переважно воєнно-історичним, приділили увагу польські дослідники З. Жеґульські, П. Галік, К. Гурські, К. Олейнік, П. Яворські та ін. [20; 11]. У контексті своїх досліджень про особу Я. А. Тарновського згадують історик Львова М. Опалек [4], історик культури М. Рожек [14], дослідники історії Тернополя Я. Бауер [8], міської геральдики Тернопільщини О. Клименко і Б. Хаварівський [2], а також Й. Ленск, Л. Подгодецькі [12] та ін.

Зважаючи на недоступність більшості документальних джерел, пов'язаних із особою Яна Амора Тарновського, розглянемо його особу в історіографічному огляді досліджень названих авторів та на основі аналізу деяких доступних нам опублікованих джерел. З літописних джерел певні дані про життєдіяльність Я. Тарновського можемо почерпнути з "Хроніки" Мартина Бельського, що, зокрема, був учасником битви під Обертином (1531), якою командував сам Ян з Тарнова. Крім того, існують твори, написані самим Яном Амором Тарновським як подорожні щоденники, та військово-теоретичний твір "Consilium rationis bellicae" ("Рада воєнної справи", 1558). Цей твір вважається найвидатнішим польським військовим трактатом століття. Поки що нами не знайдено підтвердження щодо твору, який Енциклопедія Брокгауза Ф. А. і Єфрона І. А. приписує Я. А. Тарновському "Ustawy prawa ziemskiego polskiego", виданому Н. Малиновським у праці "Stanisława Łaskiego wojewody sieradzkiego prace naukowe i dyplomatyczne" (Вільно, 1864) [6].

Ян Амор Тарновський народився у січні 1488 року на горі Св. Мартина в родовому замку Лелівітів у сім'ї Яна Тарновського-молодшого, каштеляна краківського, і Варвари з Рожнова гербу Сулима. Отже, в січні 2008 р. виповниться 520 років від його народження. Мати Яна Тарновського була внучкою славнозвісного лицаря Завіша Чорного. Мало-польський рід Тарновських сягає XIII віку і є одним із найславніших польських шляхетсько-магнатських родів і традиційно посідав сенаторські посади. З нього вийшла ціла низка видатних державних, церковних, наукових діячів Польщі. Гілка роду "Амор", до якої й належав розглядуваний нами Я. А. Тарновський, мала своїм родовим гербом Леліву, в основі якої поєднання на блакитному щиті золотих шестикутної зірки (Etoile) над півмісяцем (Crescent). Вважається, що таке поєднання символізує перемогу християнства над мусульманством [2]. Крім того, геральдична фігура півмісяця вказує на того, хто удостоєний прихильного погляду свого суверена. Родоначальник роду Тарновський згадується в історичних джерелах в часи Казимира Великого, при взятті Львова. Брав участь у походах проти хрестоносців за короля Владислава Яґайла. Його син Ян Амор (пом. 1500), батько Яна Амора, якого ми розглядаємо у цій статті, будучи за Казимира Яґеллончика краківським воєводою, розбив волозького господаря Богдана Гела під Коломиєю і підкорив його Польській короні [6].

Прізвище Тарновські, крім Польщі, традиційно зустрічається і в Україні чи Росії. Відомий український козацько-дворянський рід Тарновських дав відомих меценатів В. Тарновського і В. Тарновського-молодшого. М. Грушевський зазначав, що після зайняття Галичини Польською короною у другій половині XIV ст. Тарновські одні з перших отримали у своє володіння Ярославщину в Західній Галичині [1, с. 236]. Можливо, одна з гілок Тарновських, прижившись в Україні, після Визвольної війни середини XVII ст. українізувалася і покозачилася. Однак більша частина роду Тарновських залишалася традиційно польською.

Через слабе здоров'я Ян Тарновський ще з дитинства був призначений до духовного сану і тому виховувався під опікою ксьондза Мацея Джевіцького, який і переконав матір хлопця, що той більше надається до служби державної чи військової, а не церковної. У 13 літ Ян Амор взяв участь у першому в своєму житті сеймі. З раннього віку Я. Тарновський виховувався при дворах кардинала Фридерика Яґеллончика, королів Яна Ольбрахта, Олександра і Зиґмунта І. Також навчався в Краківській академії. Він здобув високе гуманітарне виховання та рано зацікавився військовою справою.

Найбільше уваги в історіографії присвячено військовим здобуткам Яна Амора Тарновського. У 1508 р. Іоан уже взяв участь у військовому поході. Наступного року – у переможній битві з молдаванами під Хотиним, а 28 квітня 1512 р. – з татарами під Лопушним (Вишневецем). Дві останні битви відбувалися під командуванням коронного гетьмана Миколая Каменецького (під Вишневецем спільно з К. Острозьким). Цього ж року Ян з Тарнова брав участь у поході на Молдову як командувач хоругвою кінноти. У знаменитій переможній битві над московитами під Оршею (1514), якою керував великий коронний гетьман Костянтин Острозький, Іоан з Тарнова вже очолював загін кінноти, який складався з молодих людей – представників місцевої знаті [6].

Після шлюбу короля польського Сигізмунда (чи Жиґимонта або Зиґмунта) I Старого з Боною у 1518 р. (за іншими даними, у 1517 р.) Іоан з Тарнова виїхав до Святої Землі, де відвідав усі значні місця, пов'язані з особою Христа, і був "пасований" на лицаря Гробу Христового. Головною ціллю цієї мандрівки було доповнити свій військовий вишкіл. Під час подорожі вів щоденник, який нині є цінною пам'яткою давньої польської літератури. Дорогою додому Тарновський відвідав Єгипет, Александрію, можливо, Алжир, а також Іспанію, Португалію. Там взяв участь у війні короля Емануеля I Щасливого проти маврів, за що той вдруге іменував його лицарем. Потім Ян відвідав королівські двори Франції, Англії, Німеччини і Чехії. Подорож завершилася 1521 року, після чого Ян з Тарнова, як прихильник антитурецької коаліції, взяв участь у габсбурзько-турецькій війні (1521). Командував польським війском, висланим на допомогу Людовику, королю угорському [6].

Повернувшись додому, Тарновський став воєводою войницьким (1522) і воював з волохами, татарами, турками. У сутичці під Львовом у 1524 р. він розбив турецький загін. А вже у 1527 р. отримав від короля титул великого коронного гетьмана (тобто головнокомандувача) і став воєводою руським, обіймаючи ці посади аж до своєї смерті [10, с. 28]. Тарновський відповідав за оборону південних та східних меж Речі Посполитої від волохів і татар. 22 серпня 1531 р. гетьман Ян Тарновський блискуче розбив волохів під Обертином. Тарновський, який керував нечисельним, але боєздатним війском, переміг численніші в кілька разів загони молдавського господаря Петрила Рареша. Однак політична вага цієї перемоги була мізерною [11]. Під Обертином Ян Амор Тарновський застосував таборовий шик. Удаваний наступ військ Речі Посполитої відволік більшість сил молдаван під одну з брам і тоді відбувся справжній наступ польської кінноти через другу браму. Польські сили здобули всі гармати противника. Це мало вирішальне значення у поразці молдаван [11]. Просто з-під Обертини звитяжний гетьман прибув до Львова, де на Ринку відбувся триумф на його честь. Перед місцевим людом проведено полонених волохів, провезено близько 30 трофейних гармат, а попереду несли п'ятдесят захоплених штандартів "із головами страшених буйволів" [4, с. 26].

У війні проти Москви Ян Тарновський здобув у 1535 р. фортеці Гомель і Стародуб. Польсько-литовське військо Я. Тарновського здобуло Гомель після дводенної облоги 16 липня. При здобутті Стародуба 29 серпня 1535 р. було вперше застосовано артилерійські гранати. Іншою технічною новинкою було те, що сапери з його війська, зробивши підкоп, заклали міни і підірвали фортечні стіни. Тут він, між іншим, наказав стратити 1400 взятих у полон захисників міста. Під час чергової війни з молдовським господарем Петром Рарешом Тарновський у серпні 1538 р. облягає фортецю Хотин. Під час облоги Тарновський знову підклав під мури міни. Рареш попросив тимчасового миру.

Військові звияги зробили Тарновського знаменитим у Європі. За заслуги він стає воєводою краківським (1535), а згодом – краківським каштеляном. Гетьман розробляв плани війни з турками у співпраці з Габсбурґами. У 1547 році Тарновський отримав від цісаря Карла V спадковий титул графа.

Ян Амор Тарновський відіграв значну роль у тогочасному політичному житті. Він довів свою відданість королю Зиґмунту I Старому та його синові під час безпорядків під Львовом ("Kokosza wojna", 1537 р.), а також у сутичках з магнатами з приводу шлюбу Зиґмунта-Авґуста з Варварою Радзивілл (сейм 1548 р.). Пізніше Ян з Тарнова розійшовся з королем і з 1553 р. стояв на чолі опозиції на кількох сеймах, а згодом зовсім покинув державну діяльність [6]. Загалом, в польській історії Тарновський займає видатне місце і

як полководець і як державний діяч-аристократ, який бачив поступ своєї держави у згоді короля з магнатами проти шляхти.

Іоан з Тарнова, хоч сам був католиком, відзначався релігійною толерантністю і виступав проти надмірно великого впливу Риму та церковних судів над єретиками. Мало того, за визнанням Н. Яковенко, Я. Тарновський, поряд з іншими галицькими магнатами Стадницькими, перемишльським каштеляном С. Дроговським, руським воєводою М. Сенявським, подільським воєводою Є. Язловецьким, взяв у середині XVI ст. під свою опіку кальвіністських пасторів і прокальвіністично налаштовану шляхту [7, с. 222].

Ян Тарновський відзначився і як добрий адміністратор ввірених йому державних, а також особистих маєтностей. На території Руського воєводства він заселив обширні простори, спустошені татарами, сприяв будівництву фортець та укріплень. Зокрема, у 1540 р. Ян Тарновський заснував нове місто Тарнополь (тепер Тернопіль) як укріплений пункт, який мав стримувати татар. Локаційний привілей видано 15 квітня 1540 р. Він був наданий гетьману польським королем Зигмунтом I Старим за військові заслуги [8]. Тарновський збудував замок і укріпив місто, зробивши його сторожею Поділля і Червоної Русі [9, с. 156]. Загалом, цей аспект діяльності Яна Амора Тарновського потребує окремого детальнішого розгляду.

Ян з Тарнова як багатий магнат володів 10 містами і 120 селами. Його маєтності були одними з найбільших у державі і носили назву "державна тарновська". Також володів містом Раудніце у Чехії. Сам Ян Тарновський жив переважно у родовому маєтку В'єв'юрка під Тарновом.

Іоан з Тарнова проявив себе і як культурний діяч та меценат. У своєму маєтку В'єв'юрці він створив велику бібліотеку; в одній із зал замку, яку назвав "музеєм", нагромадив значну колекцію творів мистецтва. У нього гостювали видатні діячі культури, зокрема польський поет Ян Кохановський і наш земляк Станіслав Оріховський – "Роксолан". Вони часто офірували Тарновському власні твори [5]. Крім того, уфундований Я. Тарновським надгробок його першої дружини Варвари з Тенчинських різця майстра з майстерні Б. Беррецьці, можливо, Іоанно Марії Падовано (катедра в Тарнові), належить до найкращих творів Ренесансу Речі Посполитої [14, с. 46–50].

Ян Тарновський був тричі одружений. Перша дружина померла 1521 р. Другий шлюб з Беатою Одровонж було визнано недійсним практично одразу, і швидко дійшло до розлучення (1525 р.). З третьою дружиною Софією Шидловецькою, дочкою краківського каштеляна Криштофа Шидловецького, він прожив понад 20 років аж до її смерті. Гетьман мав декількох дітей, які в більшості померли немовлятами [10, с. 434]. Сам Ян Амор Тарновський помер у віці 73 років 16 травня 1561 року в родовому палаці і похований у Тарнові.

Отже, найвидатніший представник роду Тарновських Ян Амор (Іоан з Тарнова) є, безумовно, видатною постаттю, яку треба повернути історії України. Як оборонець місцевого населення від татарських набігів, будівничий міст, меценат культури, військовий теоретик він також належить до найвидатніших постатей свого часу в європейській історії. На нашу думку, місто Тернопіль заслуговує на те, щоб у ньому було відновлено вулицю, названу іменем його засновника Іоана з Тарнова – Яна Амора Тарновського, та споруджено пам'ятник цій видатній особистості.

Список використаних джерел

1. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. 6. – К.: Наук. думка, 1995.
2. Клименко О., Хаварівський Б. Міська геральдика Тернопільщини. – Тернопіль: Воля, 2003. – С. 409–411.
3. Окаринський В. Ким був насправді Ян Тарновський, засновник Тернополя // Тернопільська газета. – 2003. – 7–13 травня.
4. Опалек М. На щербатім львівським бруці. – Львів: ЛА "Піраміда", 2002.
5. Оріховський С. Життя і смерть Яна Тарновського // Українські гуманісти епохи відродження. Антологія. Т. 1. – К., 1995. – С. 256.
6. Тарновский (Ян из Тарнова) // Энциклопедия Брокгауза Ф. А. и Ефрона И. А. – СПб, 1902. – Т. XXXIV.
7. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-ге вид. – К.: Критика, 2005. – С. 222.
8. Bauer J. Jak powstał staw Tarnopolski? // Głos Polski. – Tarnopol, 1933. – 29 stycznia.
9. Bogatyński W. Hetman

Tarnowski 1488–1561. – Kraków, 1913. 10. Dworzaczek W. Hetman Jan Tarnowski. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego. – Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1985. 11. Galik P. Zmarnowane zwycięstwo // Gazeta Rycerska. – 2006–05–18 // www.Onet_pl: Portal wiedzy. 12. Orzechowski S. Żywot i śmierć Jana Tarnowskiego. – Sanok, 1855. 13. Podhorodecki L. Sławni hetmani Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1994. 14. Rożek M. Złoty wiek. Szkice o sztuce renesansowej // Dzieje narodu i państwa polskiego. – T. 1–19. – Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1991. 15. Samczyk B. Hetman Jan Tarnowski. Bibliografia. – Tarnów, 1997. 16. Spieralski Z. Jan Tarnowski 1488–1561. – Warszawa, 1977. 17. Spieralski Z. Kampania obertyńska 1531 roku. – Warszawa, 1962. 18. Tarnowski J. Consilium rationis bellicae. – Warszawa: MON, 1987. 19. Wilczura Ł. Żołnierskie Curriculum Vitae Jana Tarnowskiego, cz. I, "Tarniny", nr. 6 – 9–10/1998. 20. Żygulski Z. (jun.) Hetmani Rzeczypospolitej. – Kraków, 1994.

Volodymyr Okarynskyi

FIGURE OF THE FOUNDER OF TERNOPIL "IOANNES IN THARNOW"– JAN AMOR TARNOWSKI (1488–1561) BASED ON MATERIALS OF UKRAINIAN AND FOREIGN HISTORIOGRAPHY

In labour it is cleared up role of polish hetman koronny Jan Amor Tarnowski (1488–1561) in history of Ukraine based on materials of historiography.

УДК 94 (477)

Ірина Скакальська

З ІСТОРІЇ ОСВІТИ НА ВОЛИНІ: ПРИВАТНА ЖІНОЧА ГІМНАЗІЯ С. В. АЛЕКСІНОЇ В М. КРЕМЕНЦІ

У статті висвітлюються структура та організація роботи Кременецької приватної жіночої гімназії С.В. Алексіної. Автор прослідковує вплив навчального закладу на розвиток освіти Волині. Основні здобутки попередніх поколінь освітян пропонуються для запозичення сучасними педагогами. Автор вводить до наукового обігу значний масив нових джерел.

Обрана проблема є актуальною, тому що освіта була і залишається основою розвитку особистості, суспільства, нації та держави. Місто Кременець славиться давніми освітніми традиціями на Волині. Проте історію та функціонування ряду освітніх закладів міста ще в достатній мірі не вивчено. Дослідження розвитку освіти краю дасть нам цілісне уявлення про те, яким був рівень організації навчально-виховного процесу, у тому числі і в Кременецькій приватній жіночій гімназії С. В. Алексіної. Практична цінність дослідження визначатиметься виявленням ролі навчальних закладів в громадсько-політичному житті Волині, що сприятиме поглибленню подальшого вивчення історії освіти краю та використанню кращого досвіду в сучасних умовах державотворення.

На сьогодні, серед загальноосвітніх навчальних закладів України є школи нового типу, зокрема гімназії. Відповідно, в умовах появи такого типу навчальних закладів, виникла потреба дослідити історію організації таких освітніх осередків, що діяли в минулому. Це робиться і для усвідомлення того, що творення подібних освітніх установ не обмежується лише зміною вивіски "школа" на "гімназія", але вимагає наявності певних передумов та вимог тощо.

Метою статті є історико-педагогічний аналіз особливостей функціонування гімназії С. В. Алексіної. Авторка сконцентрувала свою увагу на вирішенні таких дослідницьких завдань, які полягають у необхідності виважено оцінити навчально-виховний процес в гімназії; простежити вплив навчального закладу на розвиток освіти краю; виокремити здобутки попередніх поколінь освітян, що, в свою чергу, можуть бути запозичені сучасними педагогами.

У вітчизняній історіографії відсутні праці з окресленої нами проблеми. Маємо лише згадку про цей навчальний заклад у дослідженні краєзнавця Г. Чернихівського [1, с. 101].

Кременець належав Волинській губернії, яка була в складі Російської імперії. Звісно, що всі органи державної влади, також система освіти, що діяли в Російській імперії, поширювались і на Волинь. У 1864 р. в Російській державі почалась реформа освіти. Створювати школи дозволялось державним установам і приватним особам. Згідно зі статутом середньої школи, створювались класичні чоловічі й жіночі гімназії. Навчались у них усі стани за плату [2, с. 252]. Статут від 1864 р. встановлював два типи позастанових гімназій: класична і реальна. Існували також неповні середні школи – прогімназії. Вони відкривались у невеликих містечках [3]. Під впливом західних стандартів зародилась і жіноча середня освіта. Були жіночі училища міністерства народної освіти двох розрядів: першого (6 років навчання) та другого (3 роки навчання). Гімназії поділялись на заклади міністерства народної освіти і відомства імператриці Марії. Були також жіночі прогімназії з 4-річним терміном навчання. На 1914 р. в Україні було понад 300 гімназій. Вони у значній своїй частині існували на приватні кошти [4, с. 307]. Жіноча гімназія С. В. Алексіної функціонувала в м. Кременці з 1904 по 1922 роки. Вона відіграла значну роль в отриманні жінками освіти й була культурно-освітницьким центром краю.

Гімназія С. В. Алексіної була затверджена в 1903 році [5, арк. 9]. Її урочисто відкрили у 1904 р. [5, арк. 1]. У 1906 р. гімназію реорганізовано в прогімназію [6, арк. 9]. Гімназія спочатку була шестикласним жіночим приватним навчальним закладом першого розряду, який утримувала С. В. Алексіна. Вона закінчила Петербурзький Миколаївський Сиротинський інститут [5, арк. 1].

Гімназія С. В. Алексіної підпорядковувалась безпосередньо міністерству народної освіти Київського навчального округу [6, арк. 8]. Викладання навчальних дисциплін велося згідно програм міністерства [5, арк. 8].

У гімназії працювало 18 осіб педагогічного персоналу, членів опікунської ради – 4, лікар – 1 [5, арк. 7]. Ми маємо такі відомості про викладачів гімназії. Вчитель Закону Божого – священик П. Я. Голуб'ятников, закінчив Донську семінарію. Вчитель історії – статський радник Я. В. Яротький, закінчив Київський університет Св. Володимира. Вчитель математики – надвірний радник П. В. Бліновський, закінчив Новоросійський університет. Вчитель російської мови – С. А. Шереметинський, закінчив Київський університет Св. Володимира. Вчитель географії – М. К. Марцинковський, закінчив Новоросійський університет. Вчитель малювання – Т. О. Сазонов, закінчив Вище художнє училище при Академії Мистецтв. Вчитель німецької мови – І. О. Бюргер. Вчитель французької мови – В. А. Перетяткович, освіту отримала за кордоном. Вчитель письма – Т. Д. Тучемська, закінчила Житомирську гімназію. Вчитель співу – К. К. Дибенко, закінчив Коростишівську вчительську семінарію. Вчитель рукоділля – Г. І. Подгашинська, закінчила Київську школу крою та шиття. Вчитель підготовчого класу – В. Я. Весницька, закінчила Одеський інститут благородних дівиць. Крім того, були вихователі і класні дами. Статрадником гімназії був О. П. Весницький [5, арк. 2]. Заробітна плата викладачів становила 360–480 рублів, крім посадового жалування, отримували ще кошти за особливі заслуги, нагороди [5, арк. 11].

Гімназія знаходилася в орендованому приміщенні, яке належало міщанину С. Коцюкевичу [5, арк. 9]. Це був кам'яний двоповерховий будинок, де були класні кімнати, учительська та актовий зал [7, арк. 3].

Навчання в гімназії було платне – 50–80 рублів на рік. Фактично, плата за навчання в усіх гімназіях становила 50, а то й 100 рублів за рік. Розцінки були продиктовані бажанням влади зберегти ці навчальні заклади для еліти. Для порівняння, наприклад, за навчання у двокласних училищах потрібно було платити – 5–10 рублів за рік [3]. Крім

плати учениць і коштів Алексіної С. В., іншого фінансування не було. Гімназія забезпечувала учениць необхідними підручниками та навчальним приладдям [5, арк. 9].

Пансіону при гімназії не було [5, арк. 9]. Учениці проживали вдома, у родичів та на квартирах під пильним наглядом класних дам [5, арк. 21]. До речі, заклад складав список осіб, жителів міста Кременця, яким дозволялося приймати на квартиру учениць, тим самим усувались проблеми, щоб дівчата не поселялись у неблагополучних сім'ях [6, арк. 117].

Навчання розпочиналось з 20 серпня, а взимку, після канікул, – 10 січня [5, арк. 8]. Відносно форм організації навчального процесу, слід зазначити, що основною тут була класно-урочна система занять. Уроки проводились згідно розкладу [5, арк. 19]. Наприклад, у підготовчому класі викладались такі предмети: Закон Божий, російська, французька та німецька мови, арифметика, історія, географія, природа, алгебра, геометрія, чистописання, малювання, рукоділля, серед обов'язкових – спів, танці, ліпка. Навчальний рік поділявся на 4 чверті, в кінці року ученицям виставлялась річна оцінка, з ряду предметів складались іспити [8, арк. 1]. Слід зазначити, що деякі предмети викладались споріднено, наприклад, історія і географія. Програма курсів була насиченою. Екзаменаційні білети виготовлялись адміністрацією навчального закладу, обов'язково на кожному білеті був номер і серія [6, арк. 81]. Іспит приймала комісія в складі голови, екзаменатора, асистента [9, арк. 2].

Наповнюваність класів ученицями була наступною (для прикладу візьмемо 1907 р.): підготовчий – 6, перший – 17, другий – 19, третій – 20, четвертий – 31. У гімназії мали змогу здобути освіту дівчата з різних родин, різного віросповідання [5, арк. 7]. Відраховання з гімназії здійснювалось з таких причин: за пропуски, погану поведінку, несплату, неуспішність та за власним бажанням [5, арк. 8].

В оволодінні знаннями гімназисткам допомагала бібліотека. Вона складалася із 430 найменувань книг у 784 томах. Це були методичні посібники, підручники та книги для позакласного читання, періодичні видання [5, арк. 22].

Проводилась і наукова робота викладачами й ученицями. Є відомості про участь викладачів у наукових з'їздах. Наприклад, викладачі були запрошені 20.12.1907 р. Російським фізико-хімічним товариством Санкт-Петербурзького університету на науковий з'їзд, присвячений Д. Менделєєву [6, арк. 60]. Роботи учениць були направлені на участь у конкурсі на кращий ювілейний нарис про Вітчизняну війну 1812 р., який проводило міністерство народної освіти [9, арк. 104]. У 1911 р. творчі доробки гімназисток були відіслані на участь у Міжнародному конкурсі "Рим" [10, арк. 21].

Основні завдання виховної роботи гімназії: 1) розвиток релігійних і патріотичних почуттів; 2) етичний та естетичний розвиток; 3) пошана до природи; 4) ведення здорового способу життя [6, арк. 125], для цього проводились заняття з гімнастики [11, арк. 116], читались лекції про шкідливість алкоголю [6, арк. 122]; 5) пошана до старовини [6, арк. 125], учениці їздили на екскурсії пам'ятними місцями Волині, та й загалом усієї Російської імперії [12, арк. 19].

Упродовж навчального року проводились зустрічі з відомими людьми, літературно-музичні [10, арк. 52], тематичні вечори, наприклад, відзначалось 100-річчя від дня народження М. В. Гоголя [13, арк. 8], учениці відвідували вистави [6, арк. 122]. До речі, прогулянки учениць після 20.00 по місту заборонялись [6, арк. 123].

Навчальний заклад мав значний вплив на розвиток освіти краю, формуючи освічену, високоморальну, духовно багату, працьовиту і гуманну особистість. Дівчата, різного соціального походження, мали змогу навчатись. Варто зауважити, що забезпечувались освітні запити і національних меншин. Система організації навчання та виховання в гімназії була цілісною і мала в своєму здобутку прогресивні ідеї європейського рівня в галузі педагогіки. Серед них такі як: вивчення іноземних мов на початковому етапі навчання; парне викладання предметів; наявність обов'язкових предметів (праобразів сучасних факультативних занять); здійснення творчої, наукової, краєзнавчої діяльності учениць; ведення системи опіки та контролю за навчанням і поведінкою учениць.

Дослідження діяльності гімназії не вичерпує усіх аспектів освітніх традицій краю. На нашу думку, необхідний подальший пошук та вивчення матеріалів діяльності інших на-

вчальних закладів, що функціонували на Волині з метою поширення їхнього досвіду серед сучасних педагогів і краєзнавців.

Список використаних джерел

1. Чернихівський Г. Кременеччина від давнини до сучасності. – Кременець: Папірус, 1999.– 320 с.
2. Иванов А. В. Высшая школа в России в кон. XIX – начале XX в. – М., 1983. – 392 с.
3. Кальницький М. Пропала грамота // Український діловий тижневик "Контракти." – № 28. –2006.
4. Верига В. Нариси з історії України (кін. XVII – поч. XX ст.). – Львів: Видавництво "Світ", 1996.– 447 с.
5. Державний архів Тернопільської області. – Ф. 223. – Кременецька жіноча гімназія Алексіної Київського навчального округу. – Оп. 1. – Спр. 8.
6. Там само. – Спр.5.
7. Там само. – Спр.11.
8. Там само. – Спр. 9.
9. Там само. – Спр.26.
10. Там само. – Спр.21.
11. Там само. – Спр. 38.
12. Там само. – Спр. 25.
13. Там само. – Спр. 16.

Iruna Skakalska

FROM THE HISTORY OF EDUCATION ON VOLYN: PRIVATE WOMEN'S GYMNASIA BY S. V. ALEKSINA IN THE TOWN OF KREMENETS

The essence, structure and organization of the work in Kremenets Women's Gymnasia by S. V. Aleksina reviewed in the context of regional country studies. The author traces the influence of the mentioned educational establishment on the development of education in Volyn. Main experiences of the previous generations of teachers are proposed to be followed by contemporary pedagogs with the aim of enhancing the system of education. A great deal of new sources are being introduced by the author for the first time.

УДК 37.011/477,84

Світлана Ткачук

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ ВОЛИНСЬКОЇ ГІМНАЗІЇ В ОСОБАХ ЇЇ ВИКЛАДАЧІВ

У статті проаналізовано розвиток педагогічної думки у Волинській гімназії другої половини XVIII–XIX ст. Особливу увагу звернено на викладацький склад гімназії та його вклад у становлення історико-педагогічної думки.

Волинь – край, багатий на події, людей, які залишили в історії помітний слід. Цікава історична минувшина, її розмаїття, пам'ятки архітектури, культури, літератури в органічній єдності і неповторності з навколишньою природою протягом століть вабили до себе відомих діячів: письменників, учених, художників, композиторів.

Педагогічна думка здатна відроджуватися і оновлюватися на кожному історичному етапі. У центрі її інтересів завжди були людина, ідеї добра, людяності, духовності, патріотизму.

Розвиток педагогічної думки виступає динамічною системою, здатною до відродження, відтворення і розвитку на всіх історичних етапах, що і зумовлює актуальність піднятої проблеми. До того ж, в українській історико-педагогічній науці найменше вивченим є період другої половини XVIII–XIX століть.

Отже, дослідження проблеми розвитку педагогічної думки в особах періоду другої половини XVIII–XIX століть нині є актуальними і впливають на розвиток сучасної педагогічної науки.

Мета нашої статті – здійснити аналіз педагогічної думки в особах викладачів Волинської гімназії.

Нині існує чимало праць, в яких досліджуються різні філософські проблеми та описується життя і діяльність визначних осіб зазначеного періоду. Зокрема, докторські дисертації Б. Головка (1994 р.), В. Ільїна (2000 р.), Л. Чупрій (2002 р.).

Вагомий внесок у скарбницю історично-педагогічних досліджень зробили дисертаційні праці з історії педагогіки в Україні, історіографічний аспект (Н. Гупан, 2001 р., с. Золотухіна, 1995 р., Б. Мітюров, 1970 р.). Автори кандидатських досліджень торкаються проблем розвитку освіти і педагогічної думки на західноукраїнських землях в XVIII–XIX ст. (О. Вельмець, 1998 р.), розвитку народної освіти на Волині (Т. Джаман, 1999 р.). Висвітлення окремих питань спадщини персоналій цього періоду знайшли своє відображення у працях, присвячених питанню діяльності викладачів Волинської гімназії та лицю (С. Коляденко, В. Омельчук).

Велике значення для розвитку сучасної історико-педагогічної науки мають дослідження філософів: В. Горського, І. Захари, І. Іванько, В. Литвинова.

Відкриття стараннями Тадеуша Чацького 1805 р. Волинської гімназії, 1819 р. реорганізованої в лицей, перетворило Кременець в один із найбільших освітніх центрів Правобережної України, тому діяльність фундатора навчального закладу і функціонування його дітища в першій третині XIX ст. неодноразово потрапляли в поле зору історичної науки. Науковий інтерес активувався в періоди реформування системи освіти в державах, до складу яких у різні періоди історії входили українські землі. Що ж стосується української історіографії, то вона майже два століття знаходилася в ідеологічній залежності від правлячих режимів, тому її відносно можна визначити як власне українську історичну науку і відповідно вона містить певні нашарування ідеологічного характеру.

На думку вченого О. Солов'я, доробок у висвітленні ролі гімназії і лицю у розвитку освіти й науки розглядається крізь призму історичної ретроспективи.

7 вересня 1803 р. з ініціативи Тадеуша Чацького в Кременці відбулася його зустріч із Гуго Коллонтаєм. Виконуючи обов'язки інспектора шкіл Волинської, Подільської і Київської губерній, він дійшов до переконання, що на підпорядкованій йому території повинна бути взірцем сучасна школа, освітній і науковий заклад, під опікою якого має розвиватися шкільництво нижчих ланок.

Тадеуш Чацький – відомий учений свого часу, який займався історією, етнографією, правом та економікою. Він народився 28 серпня 1765 року в містечку Порицьк, яке знаходилося у Володимирському повіті на Волині і становило власність його роду ще з XVII ст. Сім'я Чацьких належала до землевласницької еліти Волині. Батько майбутнього вченого, якого звали Щасним; мати походила з відомого шляхетського роду Малаховських.

Дитинство Чацького проходило без батьківської ласки, оскільки 1767 р. росіяни ув'язнили його батька строком на шість років за протест проти рівноправності дисидентів, а мати через рік після арешту чоловіка померла. Тадеуш та його старший брат Міхал потрапили під опіку дядька, і він забрав обох племінників на п'ять років у Гданськ. 1773 р., уже після першого поділу Речі Посполитої, хлопці повернулися в Порицьк, і Тадеуш розпочав тут домашнє навчання, яке проходило, правда, на дуже високому рівні. Колишній єзуїт Фаустин Гродзинський навчав обох братів класичних мов, права та французької мови, а виходець із Вармії Мартін Гербер – німецької мови. Найбільше Тадеуш захоплювався вітчизняною історією.

1781 р., у віці всього лише 16 років, Чацького направили в якості практиканта у Варшаву, в суд. Перебування в столиці було доброю нагодою ознайомитися з багатими збірками бібліотеки Залуських. У 1784–1786 рр. Тадеуш працював у Крушцовій комісії, а 1786р. за рішенням сейму був направлений на роботу в Комісію коронного скарбу. У важкий період перших років після втрати Польщею незалежності Чацький усвідомив, що

існування народу у змінній політичній ситуації має базуватися на продовженні польської освіти, культури й науки.

Займаючись важливою організаційною та політичною діяльністю, Чацький не покидав також і дослідницької праці. У перші роки XIX ст. він опублікував свої найважливіші праці, зокрема такі, як: "Про литовські та польські права" (1800–1801), "Про євреїв" (1805), "Про назву України та виникнення козаків" (1806). Ці праці позначені двома важливими рисами інтелекту автора – по перше, надзвичайно широкою ерудицією, поєднаною з просто мурашиною працьовитістю та повагою до джерел, а по-друге, певною спонтанністю, безсистемністю, браком дистанції до описуваних явищ. Сучасні вчені використовують вказані праці передусім як джерельні тексти, збірки матеріалів, які автор міг ще вивчати й описувати і які пізніше в ході історії були втрачені.

Чацький не мав ані педагогічного досвіду, ані відношення до концепцій Комісії національної освіти, але, ймовірно, знав критичні зауваження Станіслава Старицького щодо її програм. Він орієнтувався також у доробку західної філософської і педагогічної думки, що високо цінувала користь знань. Безумовно, Чацький був обізнаний із неогуманістичним напрямком освіти, на основі якого 1804 р. було створено Варшавський ліцей. Функція інспектора була для нього поштовхом до якнайкращої організації шкільництва на підпорядкованій йому території. Непересічна енергія, працьовитість, запал, організаційний талант, дар впливу на людей, відчуття важливості моменту, життєвий досвід, безкорисливість допомагали Чацькому в реалізації намірів, але такі риси характеру, як незалежність, безапеляційність, запальність додавали клопотів. Однак до своїх планів йому вдалося залучити Гуго Коллонтая, вченого, політика, досвідченого реформатора Краківської академії, який надав освітнім ідеям національної концепції. Саме Коллонтай полегшив Чацькому звернення великої справи його життя, якою стала Волинська гімназія. За задумом Чацького, Коллонтай взявся (за умови повної анонімності) за розробку програмових та організаційних засад навчального закладу, а Чацький мав зібрати кошти на реалізацію сміливого починання. Звернення інспектора за фінансовою допомогою до землевласників південно-західних губерній знайшло позитивний відгук, і невдовзі кошти, які держава виділила на гімназію, відчутно поповнились.

Погляди Коллонтая про зв'язок різних галузей науки знайшли в шкільній програмі опосередковане розв'язання. Коллонтай базував навчальну програму на повних, "замкнених" знаннях, пов'язаних з потребами регіону. Істотним елементом освіти мало бути виховання в молоді культури праці й науки, розвиток її зацікавленості практичними дослідженнями, що служать для вирішення багатьох життєвих проблем. Загальне навчання з елементами неогуманістичних знань Коллонтай доповнив диференційованим – факультативним, пов'язаним із професійними школами й підготовкою кваліфікованих чиновників для місцевої адміністрації, вчителів та інших працівників, необхідних суспільству. Як бачимо, Коллонтай продумав створення програм для різного обсягу й рівня освіти, наприклад, пропонував передбачити практичну підготовку майбутніх хірургів, репетиторів та вчителів початкових шкіл. Для останніх він передбачив ґрунтовну шестирічну освіту з програмою загальних і сільськогосподарських знань в дуже широкому обсязі. Щоб захопити молодь до обрання вчительської професії, подбав про стипендії та привілеї для тих, хто буде сумлінно працювати. Коллонтай прагнув дати здібній молоді, яка не мала коштів на дороге навчання у віддаленому Віленському університеті, можливість здобути поглиблені теоретичні знання з конкретної дисципліни або дуже добру практичну підготовку.

До розширеної концепції програми навчання Коллонтай ввів нову двоступеневу організаційну структуру, що випливала з розробленої Ф. Беконом класифікації наук, пов'язаної з трьома "володарями душі – пам'яттю, уявою і розумом" [9;47]. Отже, в організації гімназії виділялися два рівні – нижчий ("класи"), який відповідав рівневі повітової школи, та вищий ("курси"), що був проміжним між гімназією та університетом і в майбутньому мав перерости в університетські кафедри чи відділи. Таким чином, гімназія поєднувала в собі два окремі рівні школи.

"Класи" охоплювали чотирирічний курс навчання, націлений, в основному, на опанування мов і предметів, необхідних для загальної освіти. За прикладом Комісії національ-

ної освіти Коллонтай поєднав навчання польської мови з латинню, а також ввів французьку та німецьку і додатково – з політичних міркувань – російську. Мовну освіту доповнювали загальна географія, арифметика та наука моралі [10, с. 68] На цьому етапі навчання головною метою було "тренування пам'яті". Крім того, мовна підготовка мала служити в подальшій самоосвіті, у торгівлі, у світському житті. Не менш важливим було й те, що знання шляхетськими дітьми декількох іноземних мов задовольняло честолюбство їхніх батьків.

Загальноосвітню програму з переважанням математично-природничих предметів, що мала на меті "тренування мислення", мали реалізувати "курси", поділенні на три дворічні періоди: перший курс охоплював елементарну математику з логікою, історію з географією, другий – фізику і право, а третій – природничу історію, хімію і літературу. Разом на навчання в "класах" і на "курсах" відводилося десять років. Це був період, коли молодь мала інтелектуально дозрівати й поглиблювати індивідуальні інтереси.

Проект Волинської гімназії з окремим статутом мав бути затверджений Віленським університетом та куратором. Автори проекту рахувалися з критичною оцінкою Вільна. Для ослаблення негативної реакції університету Коллонтай долучив обґрунтування, в якому підкреслив значення програми гімназії для перспектив господарського й культурного розвитку регіону, а Чацький зазначив, що проект підтриманий значними коштами мешканців Волині, які в разі зміни університетом завдань гімназії готові забрати їх назад.

Врешті-решт, проект був схвалений Віленським університетом, куратором, а далі – імператором Олександром I, який і затвердив його своїм указом від 29 липня 1805р., правда, із застереженням, щоб створення семінарії для вчителів та семінарії для гувернанток відкласти до часу, коли будуть зібрані достатні кошти.

Згода російського уряду на створення гімназії була важливим успіхом Коллонтая і Чацького.

Гімназію відкрили 1 жовтня 1805р. Святкування початку навчального року було надзвичайно урочистим, з участю духовенства, делегацій Віленського університету, інших навчальних закладів, Варшавського товариства, шанувальників наук (до якого належали творці навчального закладу), батьків, учнів та мешканців Кременця. Це було велике свято школи й усього міста. Воно підтвердило, що цей заклад схвалюють, він є потрібним, що місцева громадськість готова сприяти керівництву гімназії в намірах її майбутньої незалежності. Усі чергові акти відкриття й завершення навчального року мали дуже урочисте оформлення. Творці гімназії будували образ найважливішої інституції регіону, що зосереджує людей науки, оточеної заслуженими працівниками духовенства та елітою суспільства. Імовірно, це був також спосіб підтримки зацікавлення школою з боку вже існуючих та залучення нових її спонсорів, а також переконання батьків у правильності вибору ними навчального закладу.

За задумом творців навчального закладу він мав стати авторитетним, добре організованим осередком навчання й виховання. У комплектуванні його педагогічними кадрами Чацький і Коллонтай керувалися їхніми науковим доробком, зацікавленістю творчою роботою та методичними досягненнями.

Це мали бути знавці предмету, що могли зацікавити ним учнів і переконати їх у значенні знань на практиці.

Турбуючись про забезпечення нового закладу відповідними вчителями у слабо забезпечених ними або нових, але дуже потрібних галузях, Чацький передбачив відповідні стипендіальні кошти на навчання за кордоном.

Першу групу викладачів Волинської гімназії становили колишні професори Краківської академії і вчителі краківських середніх шкіл. Чацький і Коллонтай пов'язали великі надії із залученням на роботу Францішека Шейдта на посаду першого директора гімназії.

Францішек Шейдт, викладач хімії і природи, відзначився як перший організатор ботанічного саду в Кременці. У своїй педагогічній діяльності цей учитель спирався на досвід роботи ботанічних садів Вільно й Кракова, створених ще в період комісії національної освіти. Із навчальною та виховною метою в межах обов'язкових занять він передбачив роботи учнів у саду. Заняття цього типу мали сприяти кращому опануванню ботаніки й викликати захоплення учнів мистецтвом садівництва. [3, с. 124] Як учитель природни-

чої історії, він розширив програму елементами хімії, що було на той час новинкою. Прикладом його величезної працьовитості є опис 200 видів рослин за систематикою Карла Ліннея, який він зробив протягом неповних двох років.

Юзеф Чех, філософ і прекрасний математик, талановитий учитель і перший директор школи, зумів пробудити інтерес молоді до точних наук. Завдяки йому Волинська гімназія здобула визнання як осередок підготовки математиків. Цей авторитет підтвердили його учні, які стали згодом у своєму навчальному закладі відомими вчителями, як, наприклад, Францішек Мехович, Бжегож Гречина, Кароль Єнтц. Передчасна смерть Францішека Шейдта (1807), а потім і Юзефа Чеха (1810) перервала започатковану ними справу.

Францішека Шейдта змінив Вілібальд Бессер, видатний ботанік, флорист, член багатьох наукових товариств. Бессер обійняв керівництво ботанічним садом і невдовзі вивів його на рівень аналогічних закладів європейських університетів. Цей осередок став взірцем садового мистецтва на Волині. Бессер розводив місцеві рослини, а також випишував із-за кордону різні види зернових, овочів, лікарських рослин, які безкоштовно роздавав місцевим жителям, щоб вони їх садили. При ботанічному саду він організував шкільку овочевих і декоративних дерев, сприяючи тим самим підвищенню якості вирощуваних рослин і кущів. Разом зі своїм учнем Антонієм Анджейовським учений здійснював по Волині, Поділлю та Причорномор'ю дослідницькі експедиції. Анджейовський, прекрасний знавець цих країн, теж вніс значний вклад у розвиток ботанічного саду.

Разом з учнями Бессер збирав зілля та рідкісні рослини й пропонував місцевим жителям. Результати його досліджень, опрацьовані спільно з Анджейовським, високо оцінили інші наукові осередки. Визнанням дослідницьких досягнень останнього було зарахування його членом Московського товариства дослідників природи.

Як організатор школи та популяризатор культури в регіоні відзначився префект школи, ксьондз Антоній Яркоєвський, фізіократ, юрист, людина сувора й водночас справедлива. Він, на думку Коллонтая, найздібніший серед учителів, належав до найбільше довірених людей Чацького. Він займався діяльністю, спрямованою на зміцнення позицій школи як осередку науки й культури, працював над збільшенням фондів бібліотеки – замовляв найновіші французькі й англійські видання, піклувався про школу механіків і школу землемірів, організував для мешканців Кременця концерти, намагався створити медичну бурсу. У цій різноманітній діяльності Антонію допомагали його брати Павел і Войцех. Перший із них, захоплений бібліотекар, бібліограф, якому сприяв Коллонтай і якого дуже цінував Йоахім Лелевель, зразково опрацьовував каталоги книгозбірні навчального закладу, а також прищеплював учням любов до книжки на спеціальних заняттях. Він умів залучити до праці у бібліотеці групу учнів, серед яких виділилися майбутні професійні бібліотекарі, які згодом працювали в Порицьку та Пулавах. Другий із братів, математик, присяжний землемір, у школі землемірів викладав арифметику, а на "курсах" – теоретичну і практичну геометрію. Згодом Міхал Юркоєвський, викладач грецької мови та літератури, за вказівкою філологічного комітету при Віленському університеті опрацьовував перший польсько-грецький словник, який мав з'явитися в двох томах обсягом 2200 сторінок. Перший том побачив світ у Кременці 1830р. Інтенсивну творчу діяльність вів лексиконограф, дослідник старопольської мови, монах ордену піарів Алоїз Осінський, викладач латинської літератури й "римських старожитностей", а час від часу – і польської літератури, якого учні називали польським Квінтіліаном.

У дидактичному доробку школи вирізнялися група дуже добрих викладачів із колишніх вихованців гімназії. Серед них був Францішек Мехович, учитель механіки, архітектури і експериментальної фізики. Паралельно він займався дослідницькою діяльністю і застосуванням техніки на практиці, а також вів регулярні метеорологічні спостереження у фізичному кабінеті станції. Як стипендіат ліцею, він протягом трьох років навчався в Політехнічній школі в Парижі, де його завданням було також ознайомлення з французькою системою сільськогосподарської освіти та виробництвом сільськогосподарських знарядь. Як учитель експериментальної фізики, він викладав також балістику за опрацьованими особисто лекціями. Мехович проводив також відкриті заняття для населення, які викликали в мешканців Кременця чималий інтерес. Він заклав спілку по бурінню, що

опосередковано сприяло створенню в Кременці артезіанських колодязів. Будучи вже ординарним професором університету св. Володимира в Києві, крім навчальних занять, учений виконував також обов'язки архітектора. У Київському навчальному окрузі він збудував багато шкільних будинків, у самому Києві – великий мурований костюол, у Немиріві – палац для графа Болеслава Потоцького, дві муровані церкви та інші споруди (заїзди, корчми). Крім того, до доробку Меховича належить віднести дев'ять великих папок із картами, рисунками, проектами, у тому числі і будинків та машин.

Серед багаторічних і заслужених викладачів із вихованців навчального закладу належить назвати письменника й драматурга Юзефа Коженювського, учня Алоїза Осінського, що навчав красномовства і поезії й користувався симпатіями учнів і культурної громадськості Кременця; вчителя латинської мови Теодозія Сероцинського, математиків Кароля Єнтца й Гжегожа Гречину, хіміка й мінералога Стефана Зеновича, вчителя загальної історії Юзефа Ульдинського, що проводив доступні й цікаві заняття, які відвідували навіть кременецькі дами.

До винятково здібних вихованців школи належав Міхал Фринчинський, з яким пов'язували надії на створення агрономічної школи. Реалізувати їх, правда, не вдалося, оскільки Віленський університет запросив його організувати агрономічний відділ університету.

Викладачі становили дуже поважний колектив, якому було притаманне почуття місії. Сюди входили працюючі люди, що дбали про рівень школи. Ними було докладено багато зусиль по організації наукою і навчальної бази – майстерень, кабінетів, бібліотеки, необхідних для проведення занять і наукових досліджень, а також для популяризації знань серед населення Кременця.

Турбота про підбір учителів та належне оснащення осередків навчально-виховної роботи сприяла створенню відповідних умов для навчання та виховання, згуртуванню молоді незалежно від її матеріального й суспільного становища. На рівних правах знання здобували вихідці з аристократичних родин, заможних землевласників, бідної шляхти, а також діти міщан і навіть нечисленні євреї. Чацький дбав про те, щоб учні мали однакові умови навчання. Для бідної молоді, яка добре навчалася, він клопотався про стипендію, місця в конвіктах (інтернатах), зовсім безкоштовних. Конвікти, які містилися в приватних помешканнях, об'єднували групи учнів із 8–10 осіб, що знаходилися під опікою наглядачів-опікунів. Кожна група мала свого "курсанта", – наглядача, вибраного з-поміж відмінників навчання та поведінки, який одержував за свою роботу безкоштовне утримання, скромну платню.

Школа готувала учнів до життя в колективі, звертала увагу на розвиток солідарності між ними. Прикладом такої позиції стала поява у 1813–1814 навчальному році Товариства добродійності – товариської організації матеріальної самопомоги, якій вдалося зібрати значні кошти для допомоги бідним учням. Ініціатором її створення став Флоріан Лашовський, виходець із заможної шляхетської родини. Товариство складалося виключно з учнів, що було на той час новинкою. Це учнівське об'єднання вважається першим прикладом шкільної братерської допомоги.

Процес об'єднання учнівської спільноти реалізувався як через залучення молоді до систематичного навчання, так і через добре організовані розваги й веселощі. Основним дисциплінуючим фактором був опрацьований Чацьким статут. Кожен учень був зобов'язаний суворо дотримуватися його вимог. До важливих подій у шкільному житті належали початок і завершення навчального року. Регламент передбачав обов'язкову участь усіх учнів у цих урочистостях. Приїзд до школи із запізненням без поважної причини загрожувала відчисленням.

Неявка на екзамен прирікала учнів на повторення річного курсу. За статутом учень мав перебувати під пильним наглядом наглядача (опікуна), що виконував функції губернатора та репетитора. Статут визнавав за порушення самовільне – без згоди керівництва – відлучення зі школи (гулянка містом, купання в річці). Видатки учня теж підлягали контролю. Було заборонено тримати в кімнатах котів і собак, птахів, палити тютюн, грати в карти і навіть у шашки, оскільки ці заняття відволікали від навчання. Т. Чацький застеріг також у статуті, щоб форма одягу була скромна.

Важливим виховним здобутком Чацького було запровадження 1806р. з метою дотримання учнівського рівноправ'я та культури співжиття самоврядування "курсівих" учнів, органи самоврядування мали впливати на колег у випадку їх неправильної поведінки, зокрема недбалого ставлення до навчання, вживання лайливих слів, непослуху, вередувань, бійок. Самоврядування розв'язувало проблеми в колективі на підставі статуту, опрацьованого Чацьким.

Виховні зусилля Чацького були спрямовані на дисципліну, згуртування учнів, формування культури їх поведінки, але, головне, дбали про залучення молоді до систематичного навчання, що було також підготовкою до виконання ними майбутніх громадських обов'язків. Намагалися, щоб вихованець не був бездіяльним. День учня мав бути наповнений навчанням. Розпочинався він дуже рано і був детально розписаний. Час між 5-ю і 8-ю ранку відводився на підготовку до уроків; учень консультувався з репетитором для з'ясування незрозумілих питань, "декламував" перед наглядачем засвоєний навчальний матеріал, брав участь у ранковій месі, а після сніданку, рівно о 8-й годині ранку, був зобов'язаний з'явитися в класі. Уроки тривали до 11 години, далі була перерва між 11 та 14 годинами, після якої заняття продовжувалися до 16 години. Під час перерви учень виконував із репетитором і наглядачем уроки, задані на другу половину дня, після обіду він перебував у школі, між 16 і 19 годинами споживав підвечірок, далі робив уроки на наступний день, а після вечері, з 20 до 21 години "під наглядом" закріплював матеріал.

У неділю, ніби поза планом, проходили заняття християнської релігії (католицької та уніатської) тривалістю одна година. Релігійне виховання доповнювали служби в костелі. Шкільне керівництво пильнувало, щоб учні брали участь у щоденній месі, а перед іспитами сповідалися.

Усвідомлюючи переобтяженість молодших школярів навчанням, для відпочинку їх Чацький запровадив після обіду у вівторок і четвер час, вільний від уроків. До популярних форм відпочинку належали маївки, які організовувалися спільно з мешканцями Кременця. Вони мали дуже урочисте оформлення й розроблену програму ігор та розваг із буфетом та оркестром. Іншою формою розваг були карнавали. З цією метою з участю волинської шляхти керівництво навчального закладу створювало казино, що становили різновид світських зібрань, на яких молодь "під оком вчителів, префекта, батьків", розважаючись, звикала до більш світської поведінки в товаристві [3, с. 98]. Ймовірно, ініціаторами казино були батьки, що масово приїжджали до Кременця, щоб наглядати за навчанням своїх дітей і водночас приємно проводити час. Інколи молодь брала участь в організованих ними вишуканих балах, що негативно позначалось на репутації виховної діяльності школи.

Творці Волинської гімназії в місті Кременці, реорганізованої згодом у ліцей, не реалізували всіх своїх планів. Їм вдалося створити лише дві школи – механіків і землемірів, а також заснувати під опікою гімназії приватний жіночий пансіон.

Волинська гімназія, а після її реорганізації Волинський ліцей, – новітня середня школа, що відзначалася дуже доброю організацією і високим рівнем навчання, старанним вихованням, яке забезпечували прекрасні викладачі. Добре обладнані навчально-наукові кабінети, чудовий ботанічний сад, прекрасна бібліотека, ця справжня "гордість Кременця", були на рівні університетських закладів. Тадеуш Чацький прагнув зв'язати своє дітище з місцевим середовищем; цій меті служили, зокрема, відкриті лекції для місцевої публіки, шкільні урочистості, спільні культурні заходи.

Тож немає нічого дивного, що завдяки навчальному закладові з такою розгалуженою структурою Кременець отримав назву Волинські Афіни.

Список використаних джерел

1. Антонович П. Коротенька історія Волині. – Луцьк, 1992. – 48 с.
2. Коляденко С. М. Зміст та організація діяльності Кременецького ліцею як осередку освіти на Волині (1805–1833 pp.) – Автореферат дис. канд. пед. наук. – 13.00.01. – К., 1998. – 19 с.
3. Kozieradzki A. Wspomnienia z lat szkolnych. – S. 184.
4. Оглоблин О. Бібліотека Волинського ліцею // Бібліотечні вісті. – 1927. – Т. 4 – С. 47–58.
5. Olczakowa I. Ogród botaniczny w Krzemiencu i jego Katalogi (1805–1832) // Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej. – 1971. – Ser. B. – S. 63.
6. Омельчук В. В. Духовно-освітні традиції Волинського краю. – Дубно, 2000. – 110

с. 7; Побірченко Н.С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у другій половині XIX – на початку XX століття: у 2-х кн. – Кн. 1: Київська громада – К.: Науковий світ, 2000. – 286 с. 8. Теодорович Н. И. Историко-статистические описания церквей и приходов Волынской епархии: В 5 т. – Т. 3 – Почаев, 1893. – 687 с. 9. Hinz H. Filozofia Hugona Kollataja. – S. 65. 10. Chmielowski P. Czacki Tadeusz. – S. 36. 11. Черняхівський Г. І. Крем'янецьчина. Історичне та літературне краєзнавство. – Кременець, 1992. – 105 с.

Svitlana Tkachuk

HISTORY OF PEDAGOGICAL OPINION OF VOLYN HIGH SCHOOL IN PERSONS OF ITS TEACHERS

In the article development of pedagogical thought is analyzed in Volyn high school of the second half of XVIII-XIX century. Special attention appeal on the teaching staff of high school and his contribution to becoming of historic-pedagogical thought.

УДК 94 (477) "17"

Людмила Дешевенко

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНИХ РУХІВ У ГЕТЬМАНЩИНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.

У статті на основі вивчення та критичного аналізу архівних матеріалів, опублікованих джерел і спеціальної літератури автором здійснено комплексне дослідження сутності й перебігу збройної боротьби як однієї з форм соціального протесту, розкрито характерні першопричини загострення соціальних протиріч та вплив особистого фактору при керівництві збройною боротьбою в XVIII ст. на півночі Лівобережної України; зокрема визначені соціально-економічні чинники повстань, які сталися в межах регіону в той період, показана роль загальноісторичного та особистого фактору в процесі їх розгортання.

Помітний крок у дослідженні особливостей соціальних рухів у Гетьманщині у першій половині XVIII ст. зробили представники буржуазно-ліберального напрямку, які помітно розширили джерельну базу, опрацювали новий фактичний матеріал, зробили певні переоцінки деяких явищ і подій історії Гетьманщини. Серед таких у першу чергу слід назвати М. Костомарова, котрий набагато більше приділив увагу ролі народних мас у минулих суспільних процесах. Вивчивши документальні матеріали російських архівів, вчений описав окремі спільні дії козаків і селян північного регіону Гетьманщини із запорожцями в боротьбі проти можновладців на початку XVIII ст. На той час гетьман І. Мазепа боявся повсталого люду навіть більше ніж нападів татар, про що і сповістив в одному зі своїх листів царський Приказ. М. Костомаров навів у своїй праці уривок з цього важливого документа: "...страшнее нам малороссийский посполитый народ: весь он своевольным духом дышит; никто не хочет быть под тою властью, под которою пребывает...; полчане при случае начнут запорожцам помогать в их злом намерении" [1, с. 488].

У розумінні природи тогочасного судочинства, в сферу якого досить часто потрапляли учасники збройної боротьби, має важливе значення праця О. Левицького про народне життя в "Малоросії" [2].

Першим, хто безпосередньо описав становище народних мас практично по всіх лівобережних полках у другій половині XVII–XVIII ст., став О. Лазаревський. У численних працях, серед яких для нас є найважливішими "Описание Старой Малороссии" (в 3-х томах) і "Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.)..." він уперше більш-менш конкретизував причини, хід і наслідки кількох гучних повстань у межах Стародубщини і Чернігівщини.

У кінці 20-х рр. XX ст. була опублікована спеціальна студія П. Федоренка про монастирське господарство на Лівобережжі XVII–XVIII ст. [3, с. 103–170].

Соціально-економічні процеси, які в XVI–XVIII ст. відбувалися в містах України й безпосередньо на території Гетьманщини, висвітлила у невеликій за розміром книзі Ганна Швидько [4].

На початку 80-х років XX ст. тему класового розшарування та боротьби за свої права міського населення Гетьманщини продовжив В. Кулаковський. Особливо цікаві дані він навів про кількісний склад окремих соціальних груп у містах, що певною мірою дозволяє уявити співвідношення та розстановку сил у часи протистояння посполитих і патріціату [5, с. 86–94].

У перші роки XVIII ст. нова серйозна загроза іноземного поневолення, а саме вторгнення армій шведського короля Карла XII, зумовила певну видозміну соціального протистояння. З одного боку – визвольні змагання на певному рівні об'єднали зусилля старшин, представників православної шляхти та духовенства з рядовим козацтвом, посполитими, а з іншого, – вони збуджували народну свідомість, невілювали суспільні та законодавчі обмеження при вирішенні традиційних для безпосередніх виробників питань: землі й волі. Крім того, бойові дії, постійна можливість смерті та наявність великої кількості зброї, причому не лише в руках вояків, а й мирних жителів (з метою оборони від ворога), стирали грані між вимірами справедливості, законності, зла тощо. За таких обставин розправа над можновладцями – кривдниками, орендарями, лихварями і т.д. із застосуванням зброї набувала найбільш грубих форм і переставала вважатися винятковими заходами в боротьбі проти гніту. Кров "п'янила" людей, і тоді, як засвідчив російський дипломат В. Куракін, "во всех местах малороссийских и селах были бунты и бургомистров и других старшин побивали" (1708) [6, с. 598–599]. Особливої гостроти на той час набуло протистояння у великих містах, наприклад, таких як Полтава: "...Собирались мужики в город и старшину били и грабили, и от того купцы и знатные люди выбегали из города вон в иные места..." [6, с. 596].

Цікавим з процитованого уривку з документа є те, що об'єктом помсти населення навколишніх сіл стали не їх власні можновладці, а так би мовити ті, котрі уособлювали адміністративну та економічну владу всього Полтавського полку.

Безперечним є той факт, що більшість виступів, насамперед селян і рядових козаків, у період Північної війни мали не лише антифеодальне, а й яскраво виражене патріотичне спрямування.

У 1701–1702 рр. сформоване для участі у війні проти Швеції військо запорозьких козаків було направлено в Прибалтику. Деякий час воно перебувало в межах Лівобережної України. І коли козакам почало не вистачати продовольства, а коням фуражу, запорожці стали нападати на маєтки заможних господарів і силоміць відбирати все необхідне. А безпосередньо в містах Почепі й Мглині відбулися збройні сутички зі старшинською адміністрацією за участю місцевих жителів [7, с. 272].

Одночасно народне повстання вибухнуло на Переяславщині, коли тамтешній козацький полк здійснював військовий похід у Прибалтику. Можновладців і монастирських служителів виганяли з маєтків, забирали їхнє майно, громили двори, а найбільш жорстоких гнобителів убивали. Лише застосувавши значні військові сили, старшині вдалося придушити опір. З цією метою гетьман наказав навіть повернути з походу Переяславський полк [8].

Особливої гостроти соціальне протистояння та визвольна боротьба набули в 1708–1709 рр. [9, с. 223], коли Стародубщину охопило полум'я війни з армією Карла XII. За твердженням деяких дослідників, на території Гетьманщини повстанські загони діяли у 8 з 10 полків [10, с. 127]. Проте, за свідченням самого гетьмана І.Мазепи, вже в 1708 р.

народні заворушення відбувалися практично в усіх полках, "найпаче" у Полтавському, Гадяцькому, Лубенському, Миргородському, Прилуцькому та Переяславському, а також і "в смиреннейших полках" – Чернігівському, Стародубському та Ніжинському, де "начинается тож зло внутреннее вкореняться" [11, с. 163–167].

Цікавим є те, що тодішній володар булави визначив Стародубський і Чернігівський полки, а з ними й Ніжинський, як найбільш "благополучні" з огляду на масові соціальні протести. Хоча в означені роки саме в Стародубі й Мглині загострилися міжстанові конфлікти.

Для початку XVIII ст. характерним стало розширення кола груп населення, які поступово долучалися до боротьби, насамперед за рахунок монастирських посполитих, підсудків та ін. Одночасно урізноманітнювалися форми протесту: від локальних виступів в окремих населених пунктах до масових повстанських загонів, які вже об'єднували не одиниці чи навіть десятки учасників, а сотні чи тисячі осіб. Це ще більше поляризувало суспільство. А загроза іноземного поневолення й втрати попередніх політичних завоювань формували в них почуття патріотизму, належності до однієї етносоціальної спільноти [12].

Помітно вплинула на розгортання антифеодальної боротьби в регіоні й селянська війна в Росії під проводом К.Булавіна (1707–1708) [13, с. 382, 383]. Вона багато в чому об'єднала зусилля українських і російських повстанців.

У 20–30-х рр. на Стародубщині й Чернігівщині відбулося декілька збройних повстань. Помітно загострилося соціальне протистояння після смерті І. Скоропадського та заснування Малоросійської колегії (1722), бо почали досить швидко поширюватися чутки серед населення про ліквідацію української автономії й заміну гетьманського правління царською адміністрацією. Зокрема власник с. Синіна (Стародубський полк) Малешевський у вересні того ж року скаржився наказному гетьману П. Полуботку, що його піддані служили йому близько 40 років, але раптом "с чіих наговорів, или сами собою – в развращение пришли и не хотят належитого своего отдавати послушенства; сами между собою бунт вчиняют до заводов, который сильнейшей, то убогого бьет, и нет средств как их унять, бо отказуют: не может з нас никто теперь учинити спаведливости, а державца своего не боимся!" Малешевський побоявся сам виступити проти бунтівників, бо існувала реальна загроза, що його покалічать або й вб'ють. Тому він попросив про допомогу П. Полуботка. У відповідь наказний гетьман доручив стародубському полковнику розібратися у справі з посполитими с. Синіна й суворо наказати їм як і раніше "отдавати послушания" панові. Хто ж піде на супротив, тих треба було "до вязения брати и по своему рассмотрению до послушенства каранем склонять" [14, с. 48].

Незабаром виступ посполитих було придушено.

Дещо схоже з вищеописаним випадком спостерігалось при виступі жителів с. Найтоповичі чи Найпутовичі (Стародубський полк) у 1724 р. Цей населений пункт мав давню історію: "за владенія полского", ним володів шляхтич Кунецький, а після Хмельниччини до 20-х років XVIII ст. він належав полковим суддям. У 20-х роках його господарями вже значилися сини полкового судді Прокопа Силенка (помер 1722 р.) [15, с. 35, 69, 70]. Один із його синів, а саме бунчуковий товариш Григорій Силенко (Силевич), повідомив у Генеральну військову канцелярію таке: нібито піддані в селі ніяких "тяжелых работ" ніколи не виконували, хіба що "мало когда до двора" служили. А тому невідомо з яких причин одні почали називати себе козаками (і відповідно відмовлятися від будь-яких повинностей), а інші, "взявши перед себе самоволство *показуют непотребній мятеж*". А тому господар просив "противников, найбарзей, которіи суть до тоей крамоли приводцами, смирить и наказать, *ибо везде в Малой Россіи меньшей старшим и подданній своим державцам отдают послушество*" [16, с. 214].

Того ж року піддані Євдокії Забіли (Забіловни), що володіла землями на Чернігівщині, відмовилися сплачувати "рокову подать" і невідомо "с чіеи направи" намислили збройно захищати свої соціальні права й навіть, у разі супротиву, вбити пані. З цією метою вони влаштували засідку в степу. Євдокія Забіла змушена була переховуватися по різних домівках.

Небажання виконувати панщину спричинили бунт і в маєтку власниці Жуковської (1728). Зачинщики, "не знати з чого и от кого подмовлени", били "в кварт", у дзвони, закликали всіх односельчан нікого не слухати й "панщини не робити". Жуковська звернулася в Генеральну військову канцелярію по допомогу, просила "значне наказать возмутителей", виступ яких ледь не привів до "забойства" [16, с. 214].

Для другої чверті XVIII ст. стало характерним розгортання гайдамацького руху. І хоча головними базами і центрами його стали лісові хащі й малообжиті степові простори півдня Правобережжя та Запорожжя, він поширився також на Лівобережжя і Слобожанщину. Так, 5 квітня 1736 р. загін гайдамаків чисельністю понад 50 чоловік розгромив старшинський маєток у сл. Шираївці Стародубського полку. Причому місцеві селяни не лише взяли участь у цьому акті, а ще й очолили напад (Д.Посконний та І.Лемеш). Проти нападників виступило послане адміністрацію каральне військо, яке змусило тих відступити за Дніпро й сховатися в лісах Полісся [17].

Наведені приклади протистояння соціальним утискам можновладців із застосуванням зброї свідчать, що в першій третині XVIII ст. на півночі Гетьманщини воно мало досить обмежений характер і не набуло такої гостроти, як, скажімо, в сусідніх районах Слобожанщини та Росії.

Проте вже з кінця 40-х років по всій Лівобережній Україні розгортається масова боротьба посполитих із широким долученням до них найбільш вразливих верств козацтва. Причому, при придушенні народних повстань уряд все частіше застосовує професійні військові команди, що в свою чергу значною мірою свідчить про якісно вищий етап соціального протесту.

Яскравим прикладом тому можуть бути події в селах Фоєвичі й Чолхові 1747–1748 рр.

Так, повстанню в Фоєвичах передувало поширення чуток про появу царського указу в червні 1747 р., який нібито всіх козаків, які потрапили в залежність до можновладців, звільняв від "послушенства" й зобов'язував: "хто козак и кому по лінії козацей доводиться быть козаком, дабы всяк отзывался о своем козачестве под опасением за умолчаніе неопускнаго штрафа и істязанія" [18, с. 35].

У зв'язку з цим жителі села почали подавати скарги в канцелярії сотенну топальську і полкову. Проте мало того, що старшини їм не давали належної відповіді, а й стали їх вилловлювати й кидати за ґрати в'язниць. Тоді скривджені у кількості 10 чол. поїхали "бить челом" у Глухів до Генеральної військової канцелярії. Поки вище керівництво пробувало розібратися в ситуації, що склалася в Фоєвичах і навіть викликало для слідства його власника – бунчукового товариша Петра Чорнолузького, урядовці полкової стародубської канцелярії "для разоренія" та арешту бунтівників вислали три "команды гаразда более как по 100 человек".

Подальші події відбувалися так. Один із загонів у 160 чол. під керівництвом погарського сотника Василя Соболевського (1738–1750) розпочав справжні бойові дії, "будучи как бы прямо в чужой земли с неприятелем поступал, а именно: с разным и огненным оружіем для устрашенія нас на двори наши наездил, скота разного до 60 поголовья порезал, в ухожих 50 деревах пчел выбил..., хлеб будущей в поле повыбивал лошадыми нарочно", зерно та інше майно повстанців відбирав і звозив на двір пана Чорнолузького. Деяких найбільш активних мешканців Соболевський наказав вимазати дьогтем, обсіпати соломкою та підпалити, а потім стріляти в них з рушниць. Інші дві команди також застосовували зброю до повстанців [18, с. 37].

Серед заарештованих, які скаржилися в Сенат, що їх "всяким утесненіем паче воров и разбойников морят", одним з перших не витримав катувань і помер Марко Король, брат якого, Яків, ще 1731 р. їздив до Санкт-Петербурга скаржитися на свавілля Чорнолузького і також згубив життя за справу односельчан.

Команда в 100 чоловік, яку надіслав Сенат на чолі з майором, також взяла бік власника села і виступила проти повстанців, які відстоювали свої права: "Не хотим Чорнолузскому быть подданными по природе нашей казачей, но желаем в.и.в., наследуя своих предков, служить и добр своих попустить, на которых они осаждали четыре слободы и

четыре плотины выстроили и другие заводы, то за то едино последовали нам тые бедства и злострадания" [18, с. 37].

Такими були причини протистояння з погляду безпосередніх учасників "бунту". Зрозуміло, що інакше до їх оцінки підходила інша сторона, насамперед пан Чорнолузький зі своїми прибічниками. Спробуємо розглянути їхню позицію, так би мовити з огляду на тогочасне законодавство.

По-перше. Як свідчать джерела, не всі мешканці с.Фоєвичі були "від діда й батька" козаками, а тому ті з них не мали належних підстав відмовлятися від виконання "послушенства". Адже в своїй чолобитній до Сенату вони самі чітко усвідомлювали таку різницю, бо писали: "Бьют челом Стародубовского полку сотни Топальской казаки и жители с.Хвоевич Григорей Итченко с товарищы..." [18, с. 35].

По-друге. Це село вже за гетьманування І.Самойловича та І.Мазепи було у старшинському володінні (навіть не вільним військовим з відповідними привілеями).

По-третє. І.Скоропадський та Д.Апостол своїми універсалами затвердили Фоєвичі, а також сусідню сл.Щуровичі за Чорнолузькими "в спокойное владение", тобто воно стало спадковою земельною власністю родини Чорнолузьких (з правом передачі від батька до сина) [15, с. 387]. На практиці це означало: всі посполиті, навіть новопоселені, тільки-но отримували в межах села землі, "автоматично" ставали підданими землевласника з відповідними для них наслідками.

Інша річ, коли говорити про моральний бік справи. Адже фактично козаки і посполиті власноруч освоювали нові території, засновували слободи, будували греблі "и другие заводы", про що мова йшла вище. Тому цілком зрозуміло, що все це вони вважали своїм, а не панським.

За це вони головним чином й постраждали. Загалом було заарештовано до 60 чоловік, близько 10 з них від тяжких умов померли у в'язницях, зокрема в Глухівському острозі.

Цікавим є те, що постраждали у своїх діях розраховували на підтримку жителів 14 навколишніх сіл та справедливості рішень стосовно них канцелярій Генеральної військової, Міністерського правління (1734–1750) та полкової стародубської [18, с. 37].

У своїй боротьбі вони використовували "традиційну" в таких випадках зброю: "дручье и ружья". Характерно, що з метою зменшення смертельних випадків, у рушниці нерідко вставляли холості патрони. Як, наприклад, це мало місце на самому початку повстання, коли в ніч з 3 на 4 червня 1747 р. військова команда прибула в Фоєвичі з метою раптового нападу та арешту його ініціаторів. І тільки-но карателі здійснили свій перший арешт козака І.Грищенка, як зібралася "на той гвалт" вся громада й напала на команду. Далі повстанці побили присланих для розправи козаків і осавула Брилка, звільнили з-під арешту І.Грищенка. У результаті їхніх дій "на левой стороне груди его Брилка от выстрелов холостого патрона опухоль та на правой руке и на шее знаки синие, на козаке Ильяну на всем ему знаки синие и кровавые да правая нога вся избита и опухла, на Ярмолае голова на самом челе разбита", – як про це повідомив урядовців керівник військової команди Малиновський [19, с. 73].

Що ж до тактики дій вояків, надісланих владою, то для них стали характерними спочатку очікування, а потім нічні напади на двори найбільш активних діячів протесту. Так, зокрема, події розвивалися в ніч з 22 на 23 липня 1747 р. після того, як військова команда понад 200 чол. на чолі з Силевичем пробула в селі Фоєвичах кілька днів. Вояки тоді спланували напад на 7 дворів організаторів. Однак "на крик и гвалт" вже в першому дворі – Івана Короля – збіглися не лише місцеві жителі, а й сусіднього с. Чолхова, понад 200 осіб. При собі вони мали рушниці, коси, ланцюги. У той час у команді Силевича були, крім вогнепальної зброї, списи та шаблі.

Звертає на себе увагу й той факт, що з обох боків була задіяна приблизно однакова кількість учасників. Проте нібито професійні дії членів військової команди (спланований і раптовий напад, єдине керівництво, узгодженість дій) не дали очікуваних ними результатів: покарати підбурювачів і примусити всіх інших посполитих виконувати "подданическую повинность" пану Чорнолузькому. Саме тому, а також справедливо побоюючись поширення повстання на сусідні села, Генеральна військова та Стародубська полкова кан-

целярії змушені були діяти в декілька етапів. Значно ускладнювала виконання їх завдань "партизанська боротьба" тих селян, які залишили свої оселі й переховувалися від урядових вояків поблизу в лісі, причому в разі потреби чинячи рішучий збройний опір, як це мало місце з командою осавула Погарської сотні Перегінцем. Тоді загинув один козак, кілька було поранено, а самому осавулу в трьох місцях розрубали голову.

Вражала й рішучість повстанців, які заявляли, що хоч "кістями поляжуть", а виконувати повинності не будуть.

Лише в жовтні 1747 р., уже за безпосередніми вказівками Сенату та через долучення нових військових команд, а серед них і драгунів, урядові вдалося придушити повстання на Стародубщині. Без слідства та суду близько 40 посполитих заарештували, забили в колодки й відправили одних до глухівського, інших до стародубського острогів. Ще 8 місяців команда майора Гур'єва стояла після описаних подій у Фоевичах, але так і не змогла примусити селян відбувати послушення.

Мало того, в травні 1748 р. у Фоевичі за рішенням Генеральної військової канцелярії прибула чергова військова команда на чолі зі старшинами Леонтовичем і Пирятинським. Їм повсталі селяни в черговий раз заявили: "...Хотя и де их к тому не токмо с таким страхом или боем будут принуждать, но хоча и де смертью их казнить... Чарнолузского слушать не будут" [19, с. 79–80]. Причому вони рішуче вимагали звільнити всіх раніше заарештованих односельчан.

Всі дії повстанців командирами військових команд однозначно розцінювалися як злочинні, а тому вони й вимагали від влади дозволити їм діяти з ними відповідним чином. У відповідь з червня 1748 р. Генеральна військова канцелярія дозволила Леонтовичу з кожного двору взяти під арешт господаря і, вразі відмови виконувати повинності, "в страх прочим, яко ослушников указа", бити киями доти, поки не скоряться.

У результаті застосування до посполитих репресивних заходів і арешту близько 70 осіб, частина з них зробила вигляд, що ніби погоджується виконувати послушення. Однак незабаром чоловіки знову втекли до лісу, а жінки зачинилися у своїх хатах і відмовилися слухати вказівок можновладців.

З тими, хто переховувався в лісі, односельчани мали постійний зв'язок, допомагали їм харчами тощо. Саме існування в лісі групи опору владі тримало інших посполитих у відповідному дусі.

Таким чином, наведений нами фактичний матеріал дозволяє певною мірою спростувати твердження деяких вітчизняних істориків кінця XIX – початку XX ст., що в більшості випадків "хвилювання" серед поспільства на території Гетьманщини в першій половині XVIII ст. мало "мирний характер", а соціальні рухи не набували характеру повстань і не супроводжувалися насильством (В. Барвінський, 1909 р.). Разом з тим, нерідко значно перебільшувалися їх розмахи і значення для тогочасного суспільного розвитку в радянській історіографії.

Список використаних джерел

1. Костомаров Н. Руина // Собрание сочинений. – СПб., 1905. – Кн. 6. – Т. 15. – С. 488.
2. Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в. – К., 1902.
3. Федоренко П. З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII–XVIII віків // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн. XI. – С. 103–170.
4. Швидько А. Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI–XVIII вв. – Днепропетровск, 1979.
5. Кулаковський В. Класове розшарування міського населення Лівобережної України у XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1980. – № 9. – С. 86–94.
6. Допрос Григория Герцика об участии его в измене Мазепы // Киевская старина. – 1883. – № 3. – С. 596, 598–599.
7. Історія Української РСР: у 8-ми т., 10-ти кн. – К., 1979. – С. 272.
8. Іваненко А. О. Переяславський козацький полк у військовій та суспільно-політичній системі України (20-ті рр. XVII – кінець XVIII ст.). – Автореф. ... дис. канд. істор. наук. – К., 2003.
9. Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию. – М., 1958. – С. 223.
10. Тищенко Д. И. Экономическое и социально-политическое положение Левобережной Украины в первой половине XVIII в. // Ученые записки Московского государственного пединститута им. В. И. Ленина. Кафедра истории

СССР. – М., 1949. – Т.10. – Вып. 2. – С.127. 11. Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. – М., 1859. – Ч. 2. – С.163–167. 12. Смолій В. А. Роль класової боротьби і визвольного руху в консолідації української народності та формуванні суспільної свідомості. 13. Булавинское восстание. – М., 1935. – С. 382, 383. 14. Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.): Историко-юридический очерк по архивным источникам. – К., 1908. – С. 48. 15. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів. – К., 1929. – Т.1. – С.35, 69, 70, 387. 16. Цит. за: Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII–XVIII в.в. – Харьков, 1909. – С. 214. 17. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів. – К., 1970. – С. 78; Лола О. П. Гайдамацький рух на Україні 20–60 рр. XVIII ст. – К., 1965. – С. 57–59. 18. Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст. Збірник док. і мат. – К., 1978. – С. 35, 36, 37. 19. Цит. за: Мару-ня П. Ю. Назв. праця. – С.73. 27, 79–80.

Lyudmyla Dershevenko

FEATURES OF SOCIAL MOTIONS OF GETMANSHCHYNA IN THE FIRST HALF OF THE XVIII CENTURY

The complex research of the article and course of the armed struggle, as one of forms of social protest was carried out through the analysis of a wide range of archived materials, published sources and special literature; the author reveals the most characteristic initial reasons of sharpening social contradictions and influence of a personal factor while being conducted be armed struggle of insurgents in XVIII century in Northern of Left – bank Ukraine; in particular, socio-economical factors of all revolts which happened on the territory of region in that period are defined and the level of historical and personal role in the development process of these revolts is investigated.

УДК 94 (447)

Микола Бармак

ТРАНСФОРМАЦІЇ В СИСТЕМІ СУДОУСТРОЮ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII СТ.

Розглянуто питання впровадження російської системи судочинства та судо-устрою на землях Правобережної України наприкінці XVIII ст., описано найхарактерніші риси судової системи Речі Посполитої, розкрито політику Катерини II та Павла I у цій галузі.

Російська імперія, приєднавши у XVIII ст. землі Правобережної України, отримала у спадок складну систему судоустрою і судочинства, яка увібрала в себе елементи різних історичних епох та тих держав, у складі яких були ці території. Дуже часто судові органи дублювали функції, юрисдикція різних судів поширювалася на одні й ті ж справи, нерідко апеляційні та касаційні функції реалізовували ті ж суди, які винесли рішення у справі, чітко не окреслювався порядок виконання постанов та рішень суду, відсутнім було і розмежування повноважень між судовою і адміністративною владою.

Проблеми становлення та еволюції судової системи Російської імперії, незважаючи на важливість теми, досліджувалися в історіографії не настільки активно, як, наприклад,

соціально-економічні питання, питання земельних відносин чи розвитку національного руху. Розвитку судочинства на Правобережжі з кінця XVIII ст. до 1870 р. присвячена монографія М. М. Калмакова. Вчений вважав, що запровадження російської системи судочинства стало важливим кроком у справі успішної русифікації "ополяченого населення" [29].

У роботах Н. Н. Єфремової [10] на основі матеріалів законодавства, діловодної документації установ та інших офіційних джерел досліджуються механізми становлення і розвитку системи судоустрою та судочинства в XVIII–XIX ст. як у Російській системі, так і на землях Правобережжя України. Дослідниця з'ясовує також особливості розвитку російської судової системи на українських землях.

Розвиток права, законності, правосуддя впродовж XVIII–XIX ст. в Російській імперії розглядає у книзі "Властители и судьи. Развитие правового сознания в императорской России" Р. Уортман [29]. Нововведення в інститутах юстиції вчений показує в загальному контексті формування правової культури, системи офіційних і особистих цінностей чиновників, які служили в цій сфері. На думку автора, виникнення незалежних судів і професії юриста є результатом тривалого процесу, який одночасно і відповідав, і суперечив цілям самодержавної влади в Російській імперії.

Найхарактернішими рисами судової системи Речі Посполитої були злиття суду з адміністративною владою і становість. Судочинство в основному здійснювалося на основі норм Литовських статутів та Польських Конституцій (польського законодавства), які визначали також систему судоустрою. Існували окремі судові органи для магнатів, для шляхти, для міського населення, для духовництва і для селян. На магнатів поширювалася юрисдикція королівського суду. Для шляхти були створені гродські, земські і підкоморські суди [26, с. 227]. Земський суд – шляхетський виборний суд, який складався із судді, підсудка, писаря і коморників. До його компетенції належали всі справи, які стосувалися шляхти, за винятком межових та важливих карних справ [6, с. 793]. Земський суд поширював свою юрисдикцію на цивільні справи, де у першу чергу розглядалися питання власності майна, спадкоємства або заборгованості [11, с. 64]. Гродський суд провадив кримінальні справи про вбивства, з'валтування та крадіжки, як наприклад, справи про заволодіння чужою власністю і взагалі порушення права спокійного володіння [6, с. 793]. Підкоморський суд – межовий суд, єдиною функцією якого був розгляд суперечок про межі між маєтками. На початках він складався з представників сторін, пізніше став одноособовим. Суддю (підкоморія) на повіті призначав король. Підкоморій мав право добирати собі помічника-коморника [6, с. 793; 9, с. 2082–2083]. Підкоморій особисто оглядав межі і, вивчивши докази кожної із сторін, виносив своє рішення.

Скарги на рішення й вироки цих судів на території України з 1578 р. розглядав Трибунал Луцький (1589 р. приєднаний до Трибуналу Коронного), з 1764 р. – Трибунал Люблінський, що був найвищим апеляційним судом для південної частини Речі Посполитої і Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського, Руського та Чернігівського воєводств.

Судові функції щодо міського населення здійснювали магістрати та ратуші. У містах, що користувалися магдебурзьким правом, діяли лавні суди, а в інших – ратушні суди [26, с. 227–228; 8, с. 1250, 1429]. Копні суди сільської громади існували поряд із домініальними (вотчинними) судами світських і духовних феодалів над кріпосними селянами та іншими підвладними їм людьми [6, с. 562; 7, с. 1131; 23, с. 366; 24, с. 471; 25, с. 227].

На Правобережжі до XVIII ст. зберігалися елементи третейського суду, який виник при гетьманському правлінні і якому передавали для розв'язання миролюбним шляхом цивільні справи. Судові функції здійснювали також козацькі отамани і сільські війти [26, с. 227–228].

Під час "приєднання на вічні часи до імперії" земель Правобережжя імператриця Катерина II пообіцяла зберегти "попередні їх права і привілеї", серед яких було і здійснення судочинства на основі права Речі Посполитої [16]. Імператриця критикувала громіздку судову систему з її безконечними позовами, яка існувала в Речі Посполитій. Водночас вона розуміла, що оптимальний варіант, який варто застосувати при запровадженні на цих територіях російської судової системи – багаторівневе та поетапне введення принципів імперського судоустрою та судочинства, бо надто вже очевидними були відміннос-

ті в соціально-економічному, релігійному, освітньому рівні новоприєднаних регіонів і центральних російських губерній.

Також і російський імператор Павло I 12 грудня 1796 р. [15] одним із перших своїх указів підтвердив "надання вищезазначеним губерніям попередніх їх прав і привілеїв". Але реально виконати ці обіцянки було неможливо. Змінилися історичні реалії, а паралельне існування двох правових систем неминуче приводило до конфліктних ситуацій. Зберегти без змін систему судоустрою та судочинства Речі Посполитої, чужу за суттю російській системі, було неможливо, недоцільно, та й цього ніхто не збирався робити. Просто її правовий демонтаж розтягнувся у часі, що пов'язувалося із значними проблемами, які мали формально-юридичний, економічний, кадровий, морально-етичний характер. Ніхто із самодержців не міг навіть допустити, щоб українські землі належали імперії тільки "номінально", а їх мешканці користувалися б спеціальними правами і привілеями.

Вже на початку 80-х рр. XVIII ст. на територію України, підконтрольну імперії, було поширено чинність "Установлення для управління губерніями" 1775 р., що однозначно означало початок запровадження тут російської системи судоустрою, хоча заміна колишніх судових інституцій на нові відбувалася досить тривалий час – майже до середини XIX ст. Оскільки норми "Установлення для управління губерніями" одні раніше, інші пізніше були впроваджені на правобережні території України, то пропонуємо розглянути більш детально структуру та принципи судоустрою, межі підсудності судів різних інстанцій, які вводилися в Російській імперії.

Положення "Установлення про управління губерніями" передбачали створення у кожній губернії таких судових органів: палата кримінального суду та палата цивільного суду, верхній земський суд, губернський магістрат, совісний суд (всі вони засідали і перебували в губернському місті). У кожному повіті передбачалося заснувати нижній земський та повітовий суди, нижню розправу. Всі ці судові органи засідали і перебували в повітовому місті, де також розміщувалися міський магістрат або ратуша, міський сирітський суд [17, ст. 2–4, 412]. Нижні розправи створювалися або не створювалися залежно від кількості державних селян і остаточно на українських землях були ліквідовані у 1782–1796 рр.

За загальним правилом, у губернії були встановлені дві судові інстанції: нижча – в повіті, вища – в губернському місті, що повинно було приблизити суд до населення. У зв'язку з прийнятим законодавцем становим принципом організації суду для дворян були створені повітовий та верхній земський суди.

Повітовий суд був судом нижчої інстанції. Він складався із повітового судді та двох засідателів, які вибиралися дворянством повіту і затверджувалися губернатором. У його компетенцію входили цивільні та кримінальні справи, що трапилися в повіті [2; 4; 28]. У відання повітового суду входили також обов'язки не пов'язані із здійсненням правосуддя. Наприклад, зберігання межових книг, оформлення різних угод, які укладалися на території повіту. Разом із поліцією повітовий суд "зводив у маєток" його законного власника. Межі компетенції повітового суду обмежувалися його округом, який, як правило, співпадав із територією повіту. Підсудність повітового суду на початках поширювалася на дворян і селян під їхньою юрисдикцією.

Апеляційною та ревізійною інстанціями стосовно повітового суду був верхній земський суд. У губернії залежно від її розмірів могло бути кілька таких судів. Повний склад губернського суду нараховував двох голів, кожний із яких призначався імператором з двох кандидатур, запропонованих Сенатом, а також 10 засідателів, які вибиралися кожних три роки дворянством губернії. Цей суд поділявся на два департаменти, у кожний із яких входила половина членів загального складу. Першому департаменту доручалося ведення кримінальних справ, другому – цивільних. Поділ не був жорстким, і в тих випадках, коли один департамент був перевантажений справами, частину із них для провадження передавали в інший.

Повітові суди, дворянські опіки, земські суди були підпорядковані верхньому земському суду, який розглядав в апеляційному порядку рішення перерахованих органів. Верхній земський суд провадив всі справи за скаргами та позовами дворян і на дворян, цивільні та кримінальні, а також ті, що стосувалися вотчин, привілеїв, заповітів, права спадкування. В його компетенції були також справи, які стосувалися різночинців, і ті, які мо-

гли бути направлені з повітових та нижніх судів на апеляції у верхній земський суд. У випадках невдоволення сторін щодо інших розгляд спірних питань міг переноситися у вищестоящу інстанцію – палату цивільного суду. Кримінальні справи підлягали обов'язковій ревізії палати кримінального суду.

Відповідно до "Установлення для управління губерніями" для міщан створювалися також дві судові інстанції – міський магістрат та губернський магістрат, які також мали статус станових органів. "У містах повинні були залишитися міські магістрати...". Міський магістрат, або ратуша, був нижчою судовою інстанцією для міських мешканців і засновувався в кожному місті. Персональний склад міського магістрату обирався раз у три роки міськими купцями і міщанами. Правосуддя у ньому відправляли два бургомістри і 4 ратмани. Вони могли засідати в половинному складі по чергово. У штат кожного міського магістрату та кожної ратуші обов'язково входили секретар та необхідна кількість канцелярських службовців [14]. Межі підсудності міських магістратів обмежувалися територією міст, у яких вони розміщувалися. Об'єктами підсудності могли виступати тільки регулярні мешканці, тобто приписані до міста, а не все населення [3]. Ці органи поділялися на три департаменти, один із яких провадив кримінальні справи, а два інші – цивільні [13]. Міські магістрати не мали права ініціативи самостійного порушення справи. Провадження справи розпочиналося після отримання скарги чи позову від приватних осіб, а також за вказівкою вищих присутствених місць.

Сирітський суд створювався при кожному міському магістраті "для купецьких і міщанських вдов і малолітніх сиріт". У склад сирітського суду входили голова – міський голова, два члени міського магістрату і міський староста. Міському сирітському суду доручалася опіка над малолітніми сиротами, маєтками, які залишилися після смерті власників, вдовами та їхніми справами.

Апеляційною та ревізійною інстанціями для міських судів був губернський магістрат. До складу губернського магістрату входили два голови і 6 засідателів. Голови призначалися Сенатом за представленням губернського правління. Засідателі вибиралися мешканцями губернського міста один раз на три роки із купців та міщан міста шляхом балотування. Вибраних кандидатів повинен був затвердити губернатор. При губернському магістраті функціонували прокурор, стряпчий цивільних та стряпчий кримінальних справ. Губернський магістрат розподілявся на два департаменти: цивільних та кримінальних справ. Обидва департаменти у випадку нагромадження у великій кількості цивільних справ мали однакове право розглядати їх. Губернському магістрату підпорядковувалися міські магістрати, сирітські суди і ратуші, з яких надходили справи в порядку апеляцій. Йому були підвідомчі справи, які стосувалися привілеїв, спірних володінь або "цілого міста", або порушені стряпчими. Кримінальні справи, розглянуті губернським магістратом, підлягали ревізії палатою кримінального суду. По цивільних справах незадоволені рішенням губернського магістрату могли апелювати в палату цивільного суду.

Як станові суди для вільних селян у повітах та губерніях засновувався дві судові інстанції: нижня розправа та верхня розправа.

"Установлення для управління губерніями" в кожній губернії передбачало створити по дві судові інстанції (повітову та губернську) для кожного із трьох станів. Третьою інстанцією, загальною для всіх станів, були палата кримінального та палата цивільного судів. Палати створювалися як органи, тісно пов'язані з найвищим органом галузевого судового управління, і як місцевий відділ цього відомства [17, с. 106, 115]. Судочинство у палаті кримінального і палаті цивільного судів здійснювали голова, два радники і два асесори. Всі вони призначалися Сенатом, голову на посаді затверджував імператор.

Палати були колегіальними судовими органами, але не стали судами присяжних західного зразка. Як судові органи, вони займали особливе становище в російській судовій системі. Це пояснюється перш за все тим, що фактично вони замінили собою центральні адміністративні і судові інстанції – колегії, ставши на чолі місцевої судової організації. Вищестоящою інстанцією стосовно них був орган вищого суду в імперії – Сенат. Межі підсудності палат визначалися територією губерній, у яких вони були створені. Від вищестоящих державних органів (імператора, Сенату) ці судові органи отримували повеління у формі указів. Їм же підпорядковані установи подавали рапорти і донесення [5, с 27].

Окрім станових і всестанових загальних органів, судова система Російської імперії була доповнена особливими судами. До них у першу чергу зараховувався совісний суд, принципи діяльності якого певною мірою відображали співвідношення категорій права і моралі, закону та справедливості і який перебував поза загальною судовою системою. За статусом совісний суд вважався інстанцією, рівною палатам, верхнім судам, губернським магістратам [17, с. 63, 396–403, 430]. Вищестоящим стосовно нього були лише імператор та Сенат.

Хоча в "Установленні для управління губерніями" простежується порівняно чітка структура судоустрою, в губерніях українського Правобережжя ця нова система накладалася на стару, яка продовжувала існувати та діяти. Одночасної заміни не відбулося, а обидві структури судоустрою функціонували тривалий час паралельно, навіть можна говорити про асиміляцію деяких елементів. "Установлення про управління губерніями" хоч і стало основним законодавчим актом, який визначав структуру і організацію судових установ, проте чітко не окреслював межі їх повноважень та компетенції. Ці обставини стали однією із причин того, що розгляд справ у судах сильно затягувався. Вони могли пройти до 14 інстанцій, у той час як оптимальним варіантом вважалися три.

Отже, судова система Правобережжя України наприкінці XVIII ст. не була однорідною. Вона включала загальностанові, станові, відомчі, особливі і спеціальні суди. Відповідно до "Установлення про управління губерніями" на українських землях наприкінці XVIII ст. почали функціонувати станові суди: повітовий і верхній земський суд – для дворян, міський і губернський магістрати – для міських жителів, нижня розправа і верхня розправа – для державних селян. Кріпаків судили поміщики. "Установлення про управління губерніями" розмежувало справи кримінальної та цивільної підсудності. Суд кримінальний відділявся від суду цивільного на рівні всіх інстанцій, за винятком нижчих. Для розгляду деяких цивільних і кримінальних справ про злочини неповнолітніх і божевільних осіб та скарг у кожній губернії було створено совісні суди. Крім того, в кожній губернії створювалося дві палати – цивільного і кримінального суду, що були апеляційною і ревізійною інстанціями для всіх судів губернії. Вироки і рішення палат затверджував губернатор, а у найважливіших справах – Сенат. Згідно із положеннями "Установлення про управління губерніями" при створенні нових судових органів використовувався принцип територіальності, формально на місцевому рівні влада виконавча була відділена від судової. До 1796 р. загальна судова система Російської імперії складалася з чотирьох інстанцій (у табл. 1).

Багато судових інстанцій, створених відповідно до "Установлення для управління губерніями", були ліквідовані за часів правління Павла I. Його уряд не безпідставно вважав, що ця система є громіздкою. В діяльності судових органів були недоліки, викликані їх багатоступеневою організацією, при якій нижчі суди виявились зайвими, оскільки мали незначну компетенцію. Колегіальний порядок розгляду і вирішення справ до нескінченності міг затягувати їх провадження. Тому верховна влада провела в 1796 – 1797 рр. заходи, спрямовані на скорочення кількості судових інстанцій, були внесені також зміни в структуру і порядок діяльності судових органів.

Таблиця 1

Загальна судова система Російської імперії (до 1796 р.)

Інстанція	Для однодворців та державних селян	Для міських жителів	Для дворян
перша	Нижня розправа	Магістрат або ратуша	Суд повітовий
друга	Верхня розправа	Губернський магістрат	Верхній земський суд
третья	Палати кримінального та цивільного судів		
четверта	Сенат		

При складанні та затвердженні нових штатів губерній палати кримінального та цивільного суду були скасовані, а замість них у кожній губернії були створені палата суду та розправа, розділена на два департаменти [19]. Апеляції на рішення цих департаментів можна було подавати в Сенат [20]. Були ліквідовані верхня та нижня розправи [18], совісні суди [19], функції губернських магістратів перейняли новостворені в 1800 р. ратгаузи,

які складалися як із виборних, так і з призначуваних членів і за своїм складом були змішаними установами. Нижчестоящими стосовно них стали повітові магістрати і ратуші, а вищестоящою апеляційною інстанцією – Сенат.

Поряд із згортанням місцевої судової системи Павло I вжив заходів щодо зміцнення ролі центральної, відновивши діяльність деяких колегій, що були уповноважені приймати остаточні рішення по цивільних справах, позов по яких не перевищував 1000 руб., при чому без права апеляції [21]. Реформи торкнулися і Сенату. Його адміністративні департаменти були реформовані в судові, що свідчило про перетворення його суто в судовий орган. Було змінено і порядок провадження справ у Сенаті, що значно прискорило їх розгляд.

Зміни в судовій системі під час правління Павла I проводилися в руслі реорганізації всього державного апарату з метою посилити його централізацію та бюрократизацію [10, с. 151]. Проте скорочення кількості судових інстанцій не покращило функціонування судочинства в імперії, оскільки нові органи було відкрито не всюди, а відкриті були нежиттєздатними. Заходи Павла I виявилися несвоєчасними, бо вони послаблювали діяльність російського місцевого апарату влади [10, с. 151–152]. І якщо для центральних російських губерній це створювало не так багато проблем, то, наприклад, у правобережних українських землях, які ввійшли до складу Російської імперії всього два десятиліття тому, це могло обернутися катастрофою і поставити під загрозу увесь процес формування на цих територіях місцевих органів російської влади, особливо при існуванні паралельно діючих, повністю не ліквідованих інституцій колишньої Речі Посполитої.

Указ Павла I від 19 жовтня 1798 р. у трьох повітах (Васильківському, Черкаському та Уманському) Київської губернії ліквідував повітові та підкоморські суди, об'єднавши їх із відповідними судовими органами суміжних повітів: Васильківського з Богуславським, Черкаського з Чигиринським, Уманського із Звенигородським. Це було зроблено у зв'язку з малочисельністю дворян, які формували шляхом виборів особовий склад цих судових установ [12, с. 31].

А. Д. Градовський, говорячи про скасування Павлом I елементів місцевих, в тому числі і виборних, судових посад, зазначав: *"Повна диктатура держави... може бути тимчасовим, перехідним фактом, але не може стати постійним явищем. Як наслідок цього, місцеві особливості набули значення знову, а місцеві елементи – організації"* [1, с. 84]. Під місцевими особливостями розуміються органи влади, які діяли в неросійських губерніях і, зокрема, на Правобережжі України.

Отже, аналіз виданих верховною владою нормативних актів і судової практики свідчить, що у XVIII ст. мова йшла про скасування політичної автономії українських земель і здійснювалися спроби пристосувати місцеве право до російської системи, скасування ж автономії права та судоустрою відбулося лише в першій половині XIX ст., коли на територію правобережних українських губерній було поширено дію більшості основних російських нормативно-правових актів. Судова система, яка запроваджувалася на українських землях, була найслабшою ланкою всієї системи російського управління на цих територіях, вона не справлялася зі своїми обов'язками. У цьому, очевидно, зіграли роль і паралельне існування російського законодавства, яке неможливо було застосовувати у повну силу, і старого польського права, базованого на Литовських Статутах, яке вже не могло самостійно регулювати суспільні відносини в нових умовах, і тривале одночасне функціонування судів Речі Посполитої та Російської імперії.

Список використаних джерел

1. Градовский А. Д. Собрание сочинений. – СПб., 1899. – Т. 2. 2. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 363. Ковельський повітовий земський суд; Ф. 361. Луцький повітовий земський суд; Ф. 359. Володимир-Волинський повітовий земський суд. 1797–1831. 3. ДАВО. – Ф. 368. Володимирський міський магістрат. 4. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 2. Житомирський повітовий суд. 5. ДАЖО. – Ф. 17. Волинська палата цивільного суду; Ф. 18. Волинська палата кримінального суду. 6. Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. – Т. 2. – Львів, 1993. 7. Енциклопедія українознавства. – Т. 3. – Львів, 1993. 8. Енциклопедія українознавства. – Т. 4. – Львів, 1993. 9. Енциклопедія українознавства. – Т. 6. – Львів,

1993. 10. Ефремова Н. Н. Судопроизводство в России в XVII – первой половине XIX в. (историко-правовое исследование). – М., 1993. 11. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К.: Основи, 1996. 12. Кривошея І. І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (за матеріалами Київської губернії): Дис. ... канд. іст. наук. – Умань, 1997. 13. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1–е, с 1649 по 12 декабря 1825 года. – СПб., 1830 (далі – ПСЗ-1). – Т. XXVII. – № 20143. 14. ПСЗ-1. – Т. XXVII. – № 20314, 20608. 15. ПСЗ-1. – Т. XXIV. – № 18147. 16. ПСЗ-1. – Т. XXIII. – № 17108, 17198. 17. ПСЗ-1. – Т. XX. – № 14392. 18. ПСЗ-1. – Т. XXIV. – № 17594. 19. ПСЗ-1. – Т. XXIV. – № 17702. 20. ПСЗ-1. – Т. XXIV. – № 18177. 21. ПСЗ-1. – Т. XXV. – № 18333. 22. Радянська енциклопедія історії України. – К., 1971. – Т. 4. – С. 227. 23. Радянська енциклопедія історії України. – Т. 1. – К., 1971. 24. Радянська енциклопедія історії України. – Т. 2. – К., 1971. 25. Радянська енциклопедія історії України. – Т. 3. – К., 1971. 26. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 486. Київська палата цивільного суду. – Оп. 1. – Спр. 2980. 27. ЦДІАК України. – Ф. 533. Канцелярія київського військового губернатора. – Оп. 1а. 28. Калмаков М. М. Записка о судебной реформе в западном крае вообще и в частности в Киевской губернии. – К., 1872. 29. Уортман Р. С. Властители и судьи. Развитие правового сознания в императорской России // Серия Historia Rossica. – М., 2004.

Mykola Barmak

TRANSFORMATIONS IN SYSTEM OF COURT-ARRANGE ON RIGHT-BANK UKRAINE AT THE END OF THE XVIII CENTURY

The question of introduction of the Russian system of the legal proceeding and court-arrange is considered on earths of Right-bank Ukraine at the end of the XVIII century, described the most personal touches of the judicial system of Rich Pospolyta, it is exposed to the politician of Catherine II and Pavlo I in this direction.

УДК 94 (477)

Микола Москалюк

ДИНАМІКА ПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ НА УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті розглядається динаміка розвитку домінуючих галузей промисловості на Україні в зазначений період та ряд інших питань даної проблематики.

Досліджуючи промисловий розвиток України в другій половині XIX – на початку XX ст., варто показати динаміку розвитку найважливіших галузей промисловості. Для з'ясування основних тенденцій і темпів зростання економіки Росії і в тому числі України потрібно розглянути динаміку окремих галузей промислового виробництва.

Над проблематикою дослідження працювало ряд учених. Проте помітними для даної теми є праці Д. Бовуа [1], І. В. Довжука [3], Л. Г. Мельника [10], О. О. Нестеренка [12] та інших.

Однією із галузей, в якій досить чітко прослідковується динаміка розвитку, є кам'яновугільна.

Розробка і добування кам'яного вугілля в Донбасі збільшувалися з кожним роком. За 10 років після реформи 1861 р. добування вугілля в Донбасі виросло з 10 млн до 20,5 млн пудів, тобто подвоїлось. Ще швидшими темпами зростав видобуток вугілля в Донбасі в 70-х роках XIX ст. До кінця 70-х років він досягав 76,5 млн пудів. Із 76499 тисяч пудів вугілля, добутих в 1879 р., 36023 тисячі припадало на Катеринославську губернію і 40476 тисяч – на область Війська Донського [8, с. 18].

Таблиця 1
Динаміка видобутку кам'яного вугілля в 1890–1900 рр. (млн пуд.) [13, с. 49]

Рік	Європейська Росія		Україна		
	Видобуто	Приріст за рік	Видобуто	% до видобутку в Росії	Приріст за рік
1890	213,4	-	105,2	49,2	-
1891	218,3	4,9	107	49	1,8
1892	244,6	26,3	126,2	51,6	19,2
1893	267,1	22,5	134,9	50,4	8,7
1894	325,4	58,3	166,1	51	31,2
1895	326,4	1	179,8	55	13,7
1896	344	17,6	183,3	53,3	3,5
1897	448,9	104,9	237,8	53	54,5
1898	495,3	46,4	283,4	57,2	45,6
1899	598,6	103,3	365,1	61	81,7
1900	710,1	111,5	453,3	63,8	88,2

Аналіз динаміки кам'яновугільного виробництва показує, що основна маса приросту кам'яного вугілля в країні припадає на останні чотири роки (1897–1900 рр.). Це пояснюється тим, що в цей час значно зросла довжина діючих залізниць, розширилося металургійне виробництво, збільшувалася кількість фабрик і заводів в інших галузях виробництва, де основним видом палива стало кам'яне вугілля.

Значно збільшилось, головним чином за рахунок Донбасу, і добування кам'яного вугілля по всій Росії з 1522 млн пудів в 1910 р. до 2214 млн пудів у 1913 р. Добування вугілля в Донбасі за 1900–1913 рр. збільшилось з 691, 4 млн пудів до 1543,8 млн пудів, тобто в 2,3 рази [11, с. 219–220].

Проте збільшення видобутку вугілля відбувалося не за рахунок технічного переозброєння виробництва і зростання на цій основі продуктивності праці, а за рахунок, головним чином, збільшення кількості робітників [12, с. 105].

З розвитком кам'яновугільної промисловості нерозривно зв'язана металургія. Металургійні заводи, що діяли на мінеральному паливі, в основному були розташовані на Україні (в Донбасі, Придніпров'ї) і споживали третину всього кам'яного вугілля.

Таблиця 2
Динаміка металургійного виробництва у 1890–1900 рр. (млн пуд.) [13, с. 50]

Рік	Європейська Росія		Україна		
	Виплавлено чавуну	Приріст за рік	Виплавлено чавуну	% до виробництва в Росії	Приріст за рік
1890	46,9	-	13	27,6	-
1891	51,7	4,8	14,9	28,7	1,9
1892	54,4	2,7	16,6	30,4	1,7
1893	58,3	3,9	19,6	33,7	3
1894	68,4	10,1	27	39,2	7,4
1895	75	6,6	33	43,9	6
1896	83,5	8,5	37,5	44,9	4,5
1897	98,2	14,7	44,1	44,9	6,6
1898	118,6	20,4	57,2	48,2	13,1
1899	144,6	26	74,4	51,4	17,2
1900	159	14,4	81,6	51,3	7,2

Аналіз динаміки металургійного виробництва в 90-х роках показує, що воно розвивалося такими ж високими темпами, як і кам'яновугільне. Вироблення чавуну в цілому по європейській частині Росії з 1890 по 1900 рр. збільшилось у 3,4 рази, середньорічний його приріст становив 11,2 млн пуд. і середньорічний темп приросту – 13 %. На Україні виробництво чавуну у цей період збільшилося у 6,3 рази, тобто в середньому за рік зросло на 6,9 млн пуд., а середньорічний темп його приросту становив 20,2 % [13, с. 50].

Таблиця 3

Динаміка видобутку залізної руди на Україні в 1862–1899 рр. [5, с. 343]

Рік	Усього (млн пуд.)	У тому числі по районах (%)		
		Полісся	Донбас	Криворіжжя
1862	0,043	23	77	-
1865	0,081	100	-	-
1870	1,3	81	19	-
1875	1,5	75	25	-
1880	2,7	85	15	-
1885	6,9	9	48	43
1890	23	4	12	84
1895	66,7	2	3	95
1899	187	-	9	91

Найбільш інтенсивно залізорудна промисловість розвивалась у другій половині 90-х років (1897–1899 рр.).

Про динаміку видобутку руди свідчать такі дані: у 1890 р. на півдні України вироблено 21,7 млн пудів (19,8 % всеросійського видобутку), у 1895 р. – 57,2 млн (32,1 %), в 1897 р. – 113,7 (45,4 %), у 1900 р. – 185,8 (48,9%) [6, с. 40–41].

Таблиця 4

Динаміка виплавки чавуну в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. [9, с. 382]

Роки	На півдні	На Уралі	На півдні	На Уралі	На півдні	На Уралі
	млн. пуд.		приріст в млн. пуд.		приріст в %	
1860	-	14,6	-	-	-	-
1870	0,4	14,8	-	0,2	-	0,2
1880	1,3	13,4	0,9	2,4	222	16
1890	13,4	27,7	12,1	9,3	931	50
1900	91,6	50,2	78,2	22,5	584	82
1910	126,4	-	34,8	-	38	-

Протягом 1910–1913 рр. виплавка чавуну на Україні зросла з 126 млн пудів до 189 млн пудів [2, с. 6].

У 90-х роках XIX ст. за темпами розвитку промисловості Росія значно випереджала західні країни. Промислове виробництво країни збільшилось більше ніж у два рази всупереч 62 % росту німецької промисловості, 38 % в США і 27 % – в Англії. В цілому ріст промисловості Росії в пореформений період проходив швидшими темпами, ніж в Англії і Франції [7, с. 26].

Варто зауважити, що у 1906 р. депресія ще тривала, хоча в окремих галузях промисловості вже простежувалося поліпшення становища.

У 1907 р. намітилося певне пожвавлення виробництва. Про це свідчать наведені нижче дані щодо видобутку вугілля, залізної руди і виплавки чавуну.

Таблиця 5
Виробництво вугілля, залізної руди і чавуну у 1906–1907 рр. (у млн. пуд.) [3, с. 295].

	1906 р.		1907 р.	
	Російська імперія	Південь України	Російська імперія	Південь України
Вугілля	1331,6	869	1507,6	1110
Залізна руда	321,1	219,4	334,2	243,9
Чавун	164,3	102	172,3	111,1

Отже, видобуток, вугілля, залізної руди й виплавка чавуну як в усій імперії, так і на Півдні України в 1907 р. дещо зросли.

Далі варто розглянути темпи зростання машинобудівної промисловості на Україні.

Таблиця 6
Динаміка розвитку машинобудування на Україні [10, с. 138]

Роки	Кількість підприємств	Кількість робітників		Вартість продукції (тис. крб.)	
		всього	на одне підприємство	всього	на одне підприємство
1865	21	1417	67,5	1601	76,2
1879	45	3052	68	3426,4	76,2
1884	68	6081	88	5718	85,1

Отже, бачимо швидкі темпи розвитку українського машинобудування. Лише протягом 20 років кількість заводів більш ніж потроїлася, кількість робітників збільшилася у 4,5 рази, а вартість продукції зросла більше ніж у три з половиною рази. Причому це зростання відбувалося досить рівномірно, хоча можна відзначити, що за період з 1865 р. по 1879 р. темпи були вищі за середні протягом усього періоду. Швидкими темпами зростала також концентрація робітників і виробництва.

Щодо хімічної промисловості, то у 90-х роках XIX ст. обсяг хімічного виробництва в Росії зріс в 1,6 рази, керамічного – в 2,6, деревообробного – в 3,4 рази, в тому числі на Україні – відповідно в 2,2, 3,1 і 2,7 рази [13, с. 51–52].

У галузях легкої промисловості найбільш сприятливі умови в даний період склалися для паперово-поліграфічного виробництва. Обсяг валової продукції цієї галузі в Росії збільшився в 3,5, на Україні – в 5 разів. Інші галузі легкої промисловості не набули такого розвитку. Так, в усій легкій промисловості Росії у цей період валова продукція збільшилася в 1,5, а на Україні – в 1,3 рази [13, с. 52].

З галузей харчової промисловості порівняно швидко зростало цукроваріння.

Таблиця 7
Ріст цукрової промисловості на Україні в другій половині XIX ст. [8, с. 36]

Роки	На Україні		Вся Російська імперія	
	К-сть діючих заводів	Вироблено цукру в пудах	К-сть діючих заводів	Вироблено цукру в пудах
1862–1863	188	1613850	299	1939000
1872–1873	147	5509433	198	6315221
1882–1893	165	12186104	197	13871458
1890–1891	153	20701307	182	24290726

Дані таблиці дозволяють зробити висновок, що Україна у другій половині XIX ст. була основним районом виробництва цукру в Росії. На долю України припадало в 1862–1863 рр. 84,2% виготовленого цукру, а в 1890–1891 рр. – 85,2%.

Таблиця 8
Динаміка виробництва цукру в європейських країнах [14, с. 200]

Країна	1871–1872 рр.	1880–1881 рр.	1890–1891 рр.	1896–1897 рр.
Німеччина	11373	33911	78358	112026
Австро-Угорщина	14640	32824	46814	56974
Франція	23380	19539	37592	45879

Росія	5954	12400	28475	44530
Голландія	824	1380	3541	4614
Бельгія	4446	3915	8974	17690

Поряд із цукровою галуззю помітне місце у харчовій промисловості займало і винокуріння.

Таблиця 9

Динаміка розвитку винокурного виробництва у Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. [1, с. 244]

	Кількість винокурень у Російській імперії	
	1897 р.	1914 р.
Сільські винокурні	1474	2477
Мішані винокурні	404	342
Промислові винокурні	159	159
Разом	2037	1978

Помітне місце в Україні займала тютюнова промисловість. Поряд із дрібними тютюновими заводами було немало і великих фабрик: братів Кожен в Києві, Зарицького в Черкасах, Римаренка в Ромнах, Дурунче в Полтаві. Деякі з цих фабрик мали по декілька сотень робітників [8, с. 38].

За період 1868–1896 рр. посіви тютюну на Україні збільшилися на 100%. Кількість тютюнових плантацій у Чернігівській губернії в пореформений період постійно зростала. Якщо в 1862 р. таких нараховувалось 6159, у 1864 р. – 12689, то у 1869 р. – вже 30388. Загалом посівні площі під тютюн за цей період зросли з 4456 до 13645 дес., або більше ніж утричі [4, с. 59].

Особливо інтенсивно відбувався ріст тютюнових підприємств у розглядуваний період в таких українських губерніях, як Катеринославська, Харківська, Херсонська та ін. [8, с. 38].

Проте Росія повністю не використала усіх можливостей для прискореного розвитку промислового виробництва. Він відбувався у специфічних формах, при збереженні основних феодальних пережитків (самодержавства і поміщицького землеволодіння). Промислова політика царського уряду не в повній мірі відповідала економічним потребам країни. Вона була спрямована на те, щоб поєднати розвиток капіталізму з потребами поміщицького землеволодіння і самодержавства, на підтримку тих галузей виробництва, які мали стратегічне значення. Особливості промислового піднесення 90-х років обумовлювалися характером економічного і політичного розвитку країни після реформи 1861 р.

Список використаних джерел

1. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – 336 с.
2. Гуржій І. О., Лещенко М. Н. Боротьба трудящих мас України проти соціального і національного гніту в період капіталізму. – К.: "Радянська Україна", 1958. – 40 с.
3. Довжук І. В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.). – Луганськ: в-во СНУ ім. В. Даля, 2003. – 312 с.
4. Заєць Олена. Товарне сільськогосподарське виробництво на Чернігівщині в другій половині XIX століття // Київська старовина. – 2003. – № 1. – С. 58–65.
5. Історія народного господарства Української РСР. У 3 т., 4 кн. / За ред. І. І. Лукінова, Т. І. Дерев'янкіна, М. С. Герасимчук, В. О. Голобуцького, П. О. Хромова, В. П. Бугайова. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 1. – 464 с.
6. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX с.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 282 с.
7. Лортикян Э. Л. История экономических реформ: Мировой опыт второй половины XIX – XX вв. – Харьков: Консул, 1999. – 288 с.
8. Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX (конец XIX ст. – 1904 г.). – К.: Госполитиздат УРСР, 1955. – 332 с.
9. Майдель Г. Х. Промышленность и транспорт. // Промышленность и народное хозяйство. – 1927. – С. 379–402.
10. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К.: в-во Київського університету, 1972. – 240 с.
11. Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. – М.: Госполитиздат, 1954. – 308 с.
12. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на

початку XX ст. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – 180 с. 13. Сегеда А. П. З історії промислового піднесення в Росії і на Україні у 90-ті роки XIX ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – 1983. – Вип. 17. – С. 48–53. 14. Ткаченко О. В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні кін. XIX – поч. XX ст. – Переяслав-Хмельницький: "Вісник Переяславщини". – 2000. – 208 с.

Mykola Moskalyuk

DYNAMIC OF INDUSTRY DEVELOPMENT IN THE END OF XIX AND IN THE BEGINNING OF XX CENTURY IN UKRAINE

This article shows the development of main branches of Ukraine industry in the such period and many other questions of this problem.

УДК 94 (477)

Світлана Ушакова

СТЕПАН КАЧАЛА – ПОЛІТИК І ПУБЛІЦИСТ

У статті досліджено життєвий шлях відомого суспільно-політичного діяча С. Качали. Особливу увагу приділено його політичній та публіцистичній діяльності.

Сучасний стан розвитку історичної науки в Україні визначається необхідністю розширення просопографічних досліджень. Передусім історики звертаються до вивчення життєвого та творчого шляху тих осіб, які були організаторами й безпосередніми учасниками національно-визвольного руху. В другій половині XIX століття у Галичині поживавлюється національне життя. Історія Галичини XIX ст. – це в першу чергу історія українського національного відродження. Внаслідок сприятливих внутрішніх і зовнішніх обставин історія українського відродження вписала на свої сторінки успіхи, що великою мірою сприяло розвитку українського народу.

До такого кола діячів належав Степан Качала (1815–1888 рр.) – видатний громадський і політичний діяч, письменник і публіцист, історик і суспільнознавець, священик і науковець, який вивчав національну історію на західноукраїнських землях і в українській діаспорі, фундатор і меценат багатьох українських товариств та організацій. Він вірив, що український народ зуміє розпізнати шляхи, що ведуть до слави, незалежності та усунення помилок минулого, дбав про духовний розвиток людей. С. Качала першим подав ідею заснувати таку організацію, яка б могла допомагати народній освіті в моральному, матеріальному і політичному напрямках через видання практичних книжок, брошур тією мовою, якою народ говорить. Ця організація оформилась у товариство "Просвіта". Проблематика наукових досліджень С. Качали охоплювала історію українського права, історію української церкви. Серед напрямків дослідження в сфері історії України вчений вивчав окремі аспекти української історіографії.

Мета дослідження полягає у аналізі та з'ясуванні напрямів наукової діяльності С. Качали в Україні, оцінці місця та ролі вченого в українській історіографії.

Завдання дослідження:

- визначити і обґрунтувати основні етапи наукової, творчої, громадської та просвітницької діяльності вченого;
- уперше в українській історіографії ґрунтовно оцінити внесок С. Качали у розвиток національної історії та дати загальну оцінку науковій спадщині вченого;
- діяльність С. Качали щодо становлення та розвитку "Просвіти", Товариства імені Шевченка;

– головні напрями суспільно-політичної діяльності вченого та її відображення у публіцистичних творах.

Об'єкт дослідження – наукова та громадська діяльність С. Качали в контексті головних віх української національної історії XIX ст.

Предметом дослідження є основні наукові зацікавлення і наукової праці С. Качали, його громадська діяльність та участь у національно-духовних процесах українства.

Наукова новизна праці визначається тим, що у ній вперше в українській історіографії на основі залучення до наукового обігу нових комплексів джерел та літератури буде створено узагальнююче дослідження про життєвий шлях, наукову та громадську діяльність С. Качали. Коротко подано характеристику громадської діяльності і публіцистичних праць ученого.

У другій половині XIX століття в Галичині поживавлюється національне життя. Це пояснюється завершенням десятирічного періоду післяреволюційної реакції, коли український рух зазнавав переслідувань. У політиці відбувся поворот до федералізму.

І в цей час на горизонті національного відродження яскраво засяяла зірка С. Качали – священика, видатного громадського і політичного діяча, письменника і публіциста, фундатора і мецената багатьох українських товариств та організацій.

Отець С. Качала у вільний від церковних справ і господарський час вивчав історію рідного краю, разом із священиками – однодумцями стояв біля підвалин зародження українських національних товариств і організацій.

У Львові в 1848 році створено "Галицько-руську матицю" – товариство для просвітньої та культурно-видавничої справи, щоб "друкувати і продавати народові по найменшій ціні добрі і ужиточні книги, до утвердження віри і звичаїв, до розширення відомостей, розвитку мови й письма, техніки (ремесла) господарства, педагогіки або доброго виховання" [2, с. 56]. Товариство, статут якого розробив С. Качала разом із заступником голови Головної Руської Ради священиком з Увисли Гусятинського повіту І. Борисікевичем, видало "Читанку" М. Шашкевича, "Науковий Сборник", "Літературний Сборник" та інші книги, видрукувані язичієм.

У 60-х роках XIX ст. керівництво "Матицею" захопили москвофіли. Стара консервативна інтелігенція не зуміла використати її для культурно-просвітницьких цілей, не знайшла шляху до селянства і захисту національних позицій українського народу. Одна частина почала називати себе "настоящими русскими" і проголосила єдність з російським народом, інші шукали порозуміння з поляками.

Однак були й такі, що вірили в невмирущу силу свого народу і продовжували національно-самостійницьку лінію від 1848 р. До цих патріотів належав С. Качала, а також львівський митрополит С. Литвинович, священики Г. Шашкевич, Й. Заячківський. До них прилучилась молодь на чолі з В. Шашкевичем (сином М. Шашкевича), який писав в одному із своїх віршів:

Не чужого ми бажаєм,
А свого то права;
Де полягла, там воскресне
Наша руська слава! [3, с. 63].

Широку і плідну діяльність о. Степан Качала розгорнув на ниві політичної боротьби.

У 1861 році вперше до Галицького сейму обрано 47 депутатів-українців і зокрема 20 представників духовенства. З роками їх кількість у сеймі зменшувалась, а С. Качала залишався як вірний, сміливий поборник і заступник прав української нації.

Він активно відстоював інтереси простого люду не лише у сеймі, а й виступаючи у пресі та друкуючи свої праці.

Політику та позицію українських послів С. Качала виклав у брошурах "Політика русинів" та "Безпосередні вибори до Ради державної і русини", великій статті "Наші політичні партії", вміщеній у "Ділі" (1886, ч. 14–19).

С. Качала був одним із найталановитіших проповідників на Збаражчині того часу, тому й не дивно, що у 1865 році студентська молодь Тернополя запросила його і пароха Нового Села М. Глинського на поминальне богослужіння за видатного церковного і громадського діяча, професора Львівського університету, ректора Духовної семінарії, а в останні

роки галицького митрополита Г. Яхимовича. Патріотична промова Степана Качали у 1868 році була видана окремою книжечкою під назвою "Згадка за бл. п. Григорія Яхимовича митрополита Галицької Руси. Выголосивъ при поминальномъ богослуженью въ Тернополи, р.1865 Стефанъ Качала, парохъ Шельпакъ". Є тут такі рядки: "Вспінув я за рік 1848. Як же застав нас той рік 1848? Народ убогий, неосвідчений і в неволі, обряд наш грецький змінений і понижений, а мова руська, та найдорожча спадщина, по батьках наших, та мова, якою колись промовляли князі наші, якою говорили в дворах королів польських, та мова руська вигнана з уряду і школи під убогу стріху селянина, так що не один із русинів, вихований в таких школах, де не чув руського слова, не бував на своїм набоженстві, встидався своєї мови і обряду, кидав своє і чіпався чужого..." [7, с. 16].

На кожних народних зборах, вічах чи на засіданнях сейму С. Качала закликав народ до мудрості, не бути байдужим до світла знань, він завжди спрямовував свої слова до простого люду; усі його промови, вся літературна спадщина просякнута вірою у невмирущу силу свого народу.

У 1867 році чеські просвітяни заснували у Празі товариство "Матиця люду", у Кракові утворилося "Товариство приятелів освіти люду" з філією у Львові. Назривала необхідність створення української освітньої організації. Зусиллями патріотичної інтелігенції, зокрема Степана Качали, а також студентської молоді, було засновано "Просвіту". Безпосереднім поштовхом до заснування цієї організації були публікації С. Качали, вони складають передісторію цієї організації, а викладені у них міркування розкривають ідеологічну базу просвітницького руху й дозволяють розуміти його сутність та спрямування [10, с. 18].

Качала також був дійсним засновником товариства "Народний дім" і НТШ у Львові. Він постійно підтримував їх матеріально.

Історія НТШ у Львові, яке називали ще й українською академією, бере початок від створення фонду "Товариство імені Шевченка", ініціаторами якого виступили відомий письменник і громадський діяч О. Кониський та українська громадська діячка, поміщиця з Полтавщини Є. Милорадович, котра походила з відомого козацького роду Скоропадських.

Фонд створювався в епоху, коли, як писав М. Грушевський, "... можливість української культури стояла під знаком запитання, коли навіть оборонці її здебільшого не наважилися йти далі постулатів белетристики на народно-побутові, етнографічні теми та елементарної популярної літератури для селянства, гурток патріотів закладає фонд для розвитку української літератури і культури" [4, с. 42].

Дійсними засновниками фонду під назвою "Товариство імені Шевченка" стали, крім згаданих ініціаторів, колишній кирило-мефодієвець Дмитро Пальчиков, посол до галицького сейму і державної ради Степан Качала. До них прилучився Михайло Жученко. Засновники зібрали пожертви, що разом із меншими внесками львів'ян дали 10056,84 австрійських крон (3600 ам.доларів).

Навесні 1869 році товариство "Просвіта" видало першу книжку – "Читанку для сільських людей" під назвою "Зоря", а другу – С.Качали, що отримала назву "Що нас губить, а що нам помочи може". Написана вона у формі діалогів про згубний вплив пияцтва, необхідність організації громадських кас взаємодопомоги, комор і т. д. Книжка перевидавалася тричі і розходилась з успіхом. Як заступник маршала сейму С. Качала виступав захисником інтересів "Просвіти", сприяв виділенню їй матеріальної допомоги на освітні цілі, а також заснував стипендійний фонд свого імені при "Просвіті" у Львові, створював хатичитальні в Шельпаках, Збаражі, інших селах тодішнього Збаразького повіту. Його ім'я завжди записане в почесні члени цього товариства [7, с. 51].

Політичний і громадський діяч, педагог, письменник, довголітній депутат до Галицького сейму і австро-угорського парламенту, Ю. Романчук згадував, що на засіданні сейму у травні 1876 року польські послы підняли справжню бурю проти "Просвіти" і цієї книги С.Качали. Польський посол, Поляновський з Сокальщини, цитував кілька уривків з одної популярної книжечки "Просвіти", написаної С. Качалою п.н. "Що нас губить, а що нам помочи може" без подання імені автора. Ті уривки мали доказувати, що ця книжечка містить в собі підбурювання проти панів і дворів. Однак в ній взивався народ до тверезості, до вибирання послами своїх людей українців, а не польських панів. Посол Кшинський затвер-

див, що така книжечка не могла появитися в ніякій навіть найліберальнішій державі, ні у Франції, ні Англії, ані навіть у республіканській Швейцарії [8, с. 110].

Плідно займаючись публіцистикою, С. Качала все ж таки не залишав політичної діяльності. У 1873 році на виборах до Галицького сейму кандидатуру С. Качали було запропоновано від Тернопільської округи, до складу якої входили ще Збаразький та Скалатський повіти. Його супротивником на них був москвофіл І. Наумович. І хоча від Тернопільської округи С. Качала послом не став, але його через кілька днів вибрали до парламенту виборці іншого міста [1, с. 80].

Коли його обрали депутатом Віденського парламенту, С. Качала усе робив, щоб захищати інтереси простих галичан. Позицію українських депутатів він виклав у брошурах "Політика русинів", "Безпосередні вибори до ради державної і русини" (1873), у яких закликав до єдності поляків і українців заради спільного добра [5, с. 50].

Початок 80-х років XIX ст. приніс деяке пожвавлення. Народовці заснували у 1880 році великий політичний часопис "Діло", який був присвячений виключно місцевим галицьким справам і одним із засновників якого був С. Качала. Тут були надруковані такі його статті: "Правно-політичне становище русинів", "Австрія, Німеччина й Росія, погляд на політичне положення в 1881 році", "Про що йде – чи про скріплення унії, чи про знищення Руси", "Наші політичні партії" тощо.

У жовтні 1881 року на засіданні сейму народний посланець виголосив палку промову проти колонізації з боку польської шляхти та діяльності шовіністичного ордену змартвихвстанців, що подібно до ордену єзуїтів проводив політику покатоличення українців Галичини [9, с. 22].

Закінчуючи палку промову, видану окремою брошурою під назвою "Бесіда посла о. Степана Качала, виголошена на 26-м засіданні Сейму, дня 9/21 жовтня с.р. при дебаті над петицією оо. Змартвихвстанців" (1881) С. Качала висловив надію на краще майбутнє свого народу [9, с. 23].

У 1883 році українські послани на чолі з Качалом утворили спільний клуб і вперше порушили питання про національні українські школи й гімназії в Галичині. Спочатку добилися викладання українською мовою катехизму, згодом були відкриті окремі українські класи, а в 1888 році у Перемишлі почала діяти перша українська гімназія.

1885 року між консерваторами і народовцями стався політичний розкол. І. Борискевич, С. Качала, Й. Заячківський, О. і О. Огоновські, Ю. Романчук, В. Нагрний, К. Левицький створили ядро нового політичного товариства "Народна Рада". У відозві "До русинів галицької землі" вони писали, що австрійська конституція з 1861 і 1867 року забезпечує народові рівноправність, надає йому непорушне право охороняти і плекати свою національність і мову, спілкуватися рідною мовою нарівні з іншою мовою в школі, уряді і суспільному житті, забезпечує рівноправність вірі і церкві, надає їм право через своїх заступників-депутатів самим вирішувати свою долю, свої національні, політичні і економічні потреби, право згуртуватися і т. і. Також вони стверджували, що за допомогою дозволених конституційних порядків хочуть привести весь свій народ до повної свідомості своїх прав, його міцно сконсолідувати і зібрати всі сили для спільного ділання, а відтак здобути йому фактичну рівність з іншими народами їхнього краю і держави. Коли кожний русин галицький буде освічений, заможний, буде знати свої права і ними користуватися і коли цілий народ в Галичині буде сам господарем у своїй хаті, тоді їхня ціль буде досягнута [9, с. 24].

Отець С. Качала, як представник духовенства і галицько-українського суспільства, належав до людей із саме такою політичною свідомістю, що у великій мірі визначила його позицію у політичному житті.

С. Качала, автор численних статей на історичні, релігійні і політичні теми, є також одним із перших авторів історії України п. з. "Коротка історія Руси", що з'явилася 1886 р. в сесії "Руської історичної бібліотеки" під загальною редакцією О. Барвінського.

Слід зауважити, що політична діяльність С. Качали нерозривно поєднувалась із публіцистичною: промови, виголошені ним у Віденському парламенті чи Галицькому сеймі, друкувались у різних виданнях. Отець Степан Качала – автор численних статей на політичні, релігійні та історичні теми – ще у кінці XIX ст. був визнаний одним із найталановитіших і найавторитетніших публіцистів 70–80-х років XIX ст.

С. Качали в Україні зайняв визначне місце в українській історіографії і зробив великий внесок у розвиток національної історії, який мав чітко виражений політичний і моральний характер і стосувався громадсько-політичної та культурної сфер. С. Качала багато зусиль вклав у відродження української державності у Галичині. Його ідеї стали безпосереднім поштовхом до творення нової організації – товариства "Просвіта", яка відіграла одну із важливих ролей у розвитку українського народу. Постать С. Качали неординарна і призабута в нашій історії.

Список використаних джерел

1. Бармак М., Бармак О. Наш край – Тернопільщина. – Тернопіль: історичний факультет ТДПУ ім. В.Гнатюка, 1997. – 154 с.
2. Возняк М. Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії. – Львів, 1924. – 180 с.
3. Горбач М.Я. Шляхом духовного оновлення. – Львів: Каменярь, 1982. – 69 с.
4. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. – К.: Поліграфкнига, 1990. – 524 с.
5. Дорош Є. Степан Качала. – Тернопіль: Державний архів Тернопільської обл., Тернопільське обласне об'єднання всеукраїнського товариства "Просвіта" ім. Т.Г.Шевченка, 2000. – 72 с.
6. Дорошенко Д.І. Історія України в 2-х томах. Том 2. – К.: Глобус, 1991.
7. Згадка за бл.п. Григорія Яхимовича, митрополита Галицкої Русі. Выголосивъ при поминальномъ богослуженью въ Тернополи, р.1865 Стефанъ Качала, парохъ Шельпакъ". – Львовъ: въ типографіи Института Ставролигійського, 1868. – 15 с.
8. Календар товариства "Просвіти" на переступний рік 1928. – Львів: з друкарні Вид.Сп. "Діло", 1927. – 302 с.
9. Стефан Качала // Левицький К. Українські політики Галичини.- Тернопіль: Збруч, 1996. – С. 33–35.
10. Перський С. Популярна істрія товариства Просвіта у Львові. – Львів, 1932. – С. 18.

Svitlana Ushakova

STEPAN KACHALA IS POLITICIAN AND PUBLICIST

The social and political vital way of the known figure is explored in the article S. Kachala. The special attention is spared to his political and publicist activity.

УДК 821.161.2“18/19.”02 І.Франко: 655.41 А.Хойнацький

Богдан Якимович

ІВАН ФРАНКО Й АНТІН ХОЙНАЦЬКИЙ: УНІКАЛЬНИЙ ВИДАВНИЧИЙ ПРОЕКТ ПИСЬМЕННИКА І ВИДАВЦЯ

У статті на підставі бібліологічних студій досліджено реалізацію ідеї видання десяти томів оповідань і два томи літературознавчих праць Івана Франка, яке запропонував авторові здійснити директор книгарні і друкарні Ставропігійського інституту Антін Хойнацький. І хоч ініціатор зміг видати всього п'ять томів із задуманого, серія мала часткове продовження в українсько-руській Видавничій Спілці, а сам проєкт мобілізував І.Франка на створення низки перлин "малої" прози.

Антін Хойнацький як видавець другого видання збірки "З вершин і низин" (1893) посідав у житті І. Франка не епізодичну роль [1]. Як міг би висловитися історик чи літературознавець Франкової епохи, А. Хойнацький – дуже цікава фізіономія у видавничому та книготорговому русі в Галичині кінця ХІХ – початку ХХ ст. Керуючи книгарнею, а пізніше друкарнею Ставропігійського інституту, він, очевидно, добре знався на українській літературі. Майже через 10 років після появи збірки "З вершин і низин", а саме 1902 р.,

А. Хойнацький та І. Франко розпочинають свій спільний і дуже амбітний проєкт – видання зібрання творів І. Франка у 12 томах, куди мали увійти десять томів оповідань та два томи праць з історії літератури.

Цікаво, що А. Хойнацький розпочав видавати книжки ще до укладання письмової угоди, а точніше, до письмової згоди автора на видання корпусу його прози й літературознавчих праць. Бо перші два томи цього корпусу побачили світ у 1902 р., а письмовий дозвіл, себто по суті попередньо обумовлену угоду, яка влаштувала обидві сторони, І. Франко подав А. Хойнацькому 29 квітня 1903 р.

Згідно з цим документом, І. Франко передавав право на одноразове видання збірки новел на таких умовах:

“1. Збірка обійме 10 томів новел а 2 томи інших праць (з історії літератури), кождий том коло 10 аркушів друку. Продовження видання на більше томів залежить від обопільної угоди.

2. Редакцією і коректурою збірки займаюся сам.

3. Гонорар після умови припадає мені від аркуша 15 гульд [енів] (30 к [орон]). За редакцію і коректу окремого гонорару не беру. При обчисленні аркушів титулові картки не числяться, а сторони, на яких є більше як 15 рядків, числяться за повні, а на яких менше як 15 рядків, ті зчисляються до купи.

4. До кінця цього (1903) року я зобов'язуюся випустити щонайменше 6 томів видання, а решту в 1904 році.

5. Надто вимовляю собі по 20 примірників кожного тому в звичайній оправі, з тим, одначе, що тих примірників не пуцу в продажу.

6. Щодо виплати гонорару, то признаю, що досі ви уплатили мені 31 к [орону] 30 с [отиків]. Дальший рахунок будете вирівнювати в міру появи поодиноких томів і відповідно до нашої умови. З кінцем року ви повинні предложити мені виказ рахунку побраного мною гонорару, як також обрахунок того, що мені належить за видані досі томи.

Д-р Іван Франко

Львів, д. 29 квітня 1903

Р. С. Зобов'язуюся не приступати до нового видання поміщених у своєму виданні творів доти, доки це видання не буде розпродане.

Іван Франко [50, с. 227–228].

Умови, як бачимо, влаштували тоді обидві зацікавлені сторони, а сам видавничий проєкт “Іван Франко та Антін Хойнацький” мав стати основою корпусу прозових творів І. Франка.

Нарешті дійшло до реалізації давнього задуму: готуючи цей 12-томник, І. Франко має намір дати белетристичну енциклопедію галицького життя у формі оповідань, себто довершити планований цикл “Галицькі образки”, про що йшлося вище. Тому він вирішує поділити збірку “В поті чола” на кілька груп, а готуючи окремих томик спеціально для цього проєкту, додавати з опублікованих у періодиці пізніше або дописувати ad hoc нові оповідання. Як бачимо, І. Франко ставив перед собою непросте і справді амбітне завдання. Що ж йому вдалося здійснити насправді?

Описуючи в передмові до збірки “Батьківщина і інші оповідання” справу видання 12-томника на кошти А. Хойнацького, І. Франко твердить, що “під фірмою А. Хойнацького [вийшли] чотири томики” [2, с. 5].

“1. “Добрий заробок і інші оповідання”, 1902, де міститься крім передмови 8 оповідань, з них 7 – (“Добрий заробок”, “Муляр”, “Сам собі винен”, “Слимак”, “Історія моєї січкарні”, “Домашній промисл”, “Довбанюк”) були опубліковані у збірці “В поті чола”, а одне, “У кузні”, до цієї збірки не входило” [2, с. 5].

Оскільки оповідання “У кузні” написано під час відпочинку І. Франка у Криворівні 24 липня 1902 р., маємо право твердити, що перша книжка планованого 12-томника побачила світ восени того ж року.

Далі І. Франко пише так:

“2. “Панталаха і інші оповідання”, 1902, крім передмови і титулового оповідання містить іще “Хлопська комісія” та “В порожнім шпиталі”. Се остатнє ново написане” [2, с. 5].

Тут вкралася неточність. Виглядає, що два перші оповідання побачили світ у збірці "В поті чола". Насправді це не так, про що пише сам І. Франко в "Передмові" до книжки "Панталаха і інші оповідання", де зазначає, що тільки одне оповідання (навіть не називаючи котре, а йдеться про твір "Хлопська комісія". – Б. Я.) було узято зі збірки "В поті чола".

Оповідання "Хлопська комісія", як твердить І. Франко, написане польською мовою для петербурзького часопису "Край" і лише у 1884 р. надруковане українською мовою в журналі "Зоря" [3, с. V]. Може, й справді І. Франко спочатку планував друкувати свій твір у Петербурзі, однак перша публікація оповідання побачила світ у варшавському журналі "Prawda" (1884, ч. 26, с. 302–308) під назвою "Chlopska komisja" та підписане криптонімом P. a.

Оповідання "Панталаха" І. Франко також первісно написав польською мовою й запропонував його львівській газеті "Kurjer Lwowski". Пізніше його надруковано у книжечці "Obrazki galicyjskie".

Обидві публікації польською мовою не влаштовували автора через редакторські скорочення, які не дають повністю зрозуміти змісту; пропуск кінця розділу VI "Панталахи" (побут Прокопа в кухні), як пише І. Франко, "лишав не виясненою досить важну обставину: відки у Прокопа взяло ся гусяче перо, не зовсім звичайний гість у тюремній казні" [3, с. V].

Цікаво, що останнє оповідання збірки "Панталаха..." І. Франко написав на основі конспекту 1880 р. і вважав, що воно могло б мати й інший тон, й інше освітлення, якби він писав його перед двадцятьма роками. Оповідання автобіографічне, оскільки йдеться про період перших львівських соціалістичних судових процесів.

І. Франко продовжує інформувати своїх читачів:

"3. "Малий Мирон і інші оповідання" 1903, містить передмову, а далі нариси: "Малий Мирон", "Грицева шкільна наука", "Олівець", "Schön-Schreiben", "Отець гуморист", "Гірчичне зерно" і "Борис Граб". Се остатнє було частиною більшої повісти "Не спитавши броду", а два передостатні написані навмисне для сего видання" [2, с. 5].

Отже, чотири оповідання надруковано зі збірки "В поті чола", два – написано спеціально для цього тому, а останнє, "Борис Граб", є переробкою твору, що вперше побачив світ у "Зорі" 1890 р.

Далі інформація І. Франка стає неточною:

"4. "З бурливих літ" перша серія, видана без фірми Хойнацького, але його накладом 1903 р., містить окрім передмови, два оповідання: "Різуни" і "Гриць і панич", оба написані пізніше по виданю збірки "В поті чола" [2, с. 5].

Помилка в тому, що ніби-то книжка видана без фірми Хойнацького, але це не так, про що нижче.

Хронологічно події, які описує І. Франко у своїх оповіданнях, стосуються 1846–1848 рр., які він ретельно досліджував як історик. До згаданих двох оповідань І. Франко хотів додати ще одне, "Герой по неволі", однак це дуже збільшувало обсяг книжки, і він від тієї ідеї відмовився.

У "Передмові" до книжки "З бурливих літ" І. Франко подає цікаві джерельні матеріали щодо змісту цих своїх художніх творів. Сюжет, який ліг в основу оповідання "Різуни", І. Франко знав давно. Ще з оповідок свого батька, Якова, І. Франкові було відомо про відвідини Кальварії¹ 1846 р. великою групою мазурських різунів, учасників заворушень на етнічних польських територіях, і про переполох, викликаний їхнім приходом. Цей епізод у віршованій формі І. Франко подав у своїй поемі "Панські жарти". Працюючи в архіві В. Федоровича, він знайшов автентичний документ, лист шляхтича Адама, який детально описує ту подію. Документ І. Франко повністю наводить у "Передмові" до книжки [4, с. IX–X; 5, с. 190–191].

¹ Кальварія Пацлавська, широковідоме відпустове місце в Галичині, тепер на території Польщі, недалеко від польсько-українського кордону між Перемишлем (Польща) і Ніжанковичами (Україна).

Не менш важливим із джерельного боку є наведений тут документ, власне заява шляхтича Никодима Пшестшельського про його участь у подіях 1846 р. на Турківщині та Сяноччині, роль і позицію українських селян щодо польських аспірацій. Ці невігдані історії склали основу сюжету оповідання "Гриць і панич" [4, с. XI–XIII; 5, с. 190–191].

Підсумовуючи викладене щодо джерельної бази оповідань "Різуни" і "Гриць і панич", констатуємо, що "Передмова" до збірки "З бурливих літ" подає нам маловідомі автентичні історичні документи про події того часу в Галичині, а відображення тих подій у художній формі не тільки допомагає їх краще зрозуміти, але є цінним внеском І. Франка в розвиток української малої історичної прози.

Описуючи далі історію реалізації задуманого корпусу видань малої прози в проекті "І. Франко – А. Хойнацький", автор допускається знову прикрої неточності. Він твердить, що "на цьому урвалося видане А. Хойнацького, дальші два томики тої серії вийшли вже під фірмою Українсько-руської видавничої спілки" [2, с. 5]. Це хибне твердження І. Франка обійшли мовчанкою, не прокоментувавши, упорядники 50-томного зібрання творів [6, с. 581].

Насправді це не так, бо накладом А. Хойнацького побачила світ ще одна книжка оповідань І. Франка. Йдеться про умовний п'ятий випуск, а саме книжку "Маніпулянтка і інші оповідання" (1904). Хворий І. Франко міг забути, що перше видання цієї збірки побачило світ 1904 р. накладом А. Хойнацького, а аналогічне, стереотипне, вже накладом УРВС 1906 р. На це звернув увагу бібліограф М. Мороз, фіксує обидва видання в бібліографії, але ніяких пояснень цього факту не подав [7, с. 2].

Згаданий томик відрізняється від усіх попередніх насамперед тим, що не має передмови. Там передруковано три оповідання зі збірки "В поті чола": "Маніпулянтка", "Лесишина челядь", "Між добрими людьми". Спеціально до цієї збірки І. Франко написав драматичний нарис "Чи вдуріла?" [2, с. 5].

Чому не був зреалізований до кінця видавничий проєкт І. Франка і А. Хойнацького? Головною причиною, очевидно, був брак коштів у А. Хойнацького на реалізацію задуму. Підтвердження цього знаходимо в листі І. Франка до С. Єфремова від 31 травня 1905 р. Дякуючи йому за редакцію і присилку третього томика своїх оповідань [8], І. Франко пише: "Моє тутешнє видання, розпочате Хойнацьким, зовсім пропало; надруковано досі 5 томиків, але Ставропігія арештувала їх за довги Хойнацького і не пускає в продаж" [9, с. 226–227]. Цей уривок з листа до С. Єфремова підтверджує наш попередній висновок, що накладом А. Хойнацького побачило світ 5, а не 4 томи оповідань І. Франка, про що він і писав у передмові до книжки "Батьківщина...".

Друкував А. Хойнацький Франкові твори у друкарні НТШ. Книжки виходили накладом у 3000 примірників кожна [10, арк. 28 зв. – 29, 33 зв. – 34, 56 зв. – 57]. Як свідчать архівні документи, їх друкували на власному папері замовника. Мабуть, саме борги за папір Ставропігії послужили причиною арешту книжок, які А. Хойнацький зберігав у книгарні тієї ж установи, якою завідував. Витрати на друкування книжок у друкарні НТШ були не надто великі: т. 3 ("Малий Мирон") коштував 356 корон; т. 4 ("З бурливих літ") – 360 кор.; витрати за т. 5 ("Панталаха") відсутні [10, арк. 28 зв. – 29, 33 зв. – 34, 56 зв. – 57]. Усе ж, власне фінансова неспроможність видавця і книгаря А. Хойнацького стала причиною розбиття цього цікавого проєкту.

Частину книжок цієї підсерії було опрацьовано в мистецькій оправі в палітурні Євгена Спужарського, і вони є зразком палітурного мистецтва Львова початку ХХ ст. Усі книжки мали однаковий формат "великої" серії УРВС. До речі, А. Хойнацький сам допильнував здійснення палітурних робіт і для Франкових примірників. Коротким листом від 16 листопада 1903 р. він надсилає письменникові 10 примірників чергового тому [мабуть, йшлося про "Маніпулянтку...", п'яту книжку спільного проєкту. – Б. Я.], причому ще й перший том "на лучшій папері, тільки получив от п. Спужарського" [11, с. 125].

Власне на виході в світ цього томика і закінчилася Франкова співпраця з А. Хойнацьким.

Хоч А. Хойнацький припинив фінансувати серію видань Франкової "малої прози", фактично стосунки між ними не розірвалися. І. Франко був готовий видати ще бодай 2–3

томики своїх оповідань. Тому він вирішив перенести недовершений проєкт із А. Хойнацьким в УРВС і таким робом продовжити видання цього корпусу чи підсерії своєї прози.

Уже 1905 р. побачив світ томик "На лоні природи і інші оповідання" [12]. Титульне оповідання, як свідчить І. Франко, "первісно творило один розділ повісти "Не спитавши броду" [2, с. 5]. Вельми цікава історія оповідання "Микитичів дуб", передрукованого з другого тому "Славянського Альманаха" (видавався у Відні, 1878–1879). Цей том був сконфіскований і не вийшов у світ, а І. Франко видобув його з випадково збереженого прокурорського примірника. Всього до збірки "На лоні природи..." увійшло 13 оповідань: "Яндруси" – перший розділ повісти "Lelum Polelum"; "Дріяда" – уривок з повісти "Не спитавши броду", низка оповідань, друкованих у різних періодичних виданнях. До цієї збірки не потрапило, всупереч твердженням І. Франка у "Переднім слові" до книжки "Батьківщина...", жодного твору із збірки оповідань "У поті чола". Натомість спеціально для книжки "На лоні природи..." І. Франко написав справжні свої шедеври "Під оборогом" та "Сойчине крило: із записок відлюдька", які є його визначними здобутками серед усієї прозової спадщини.

Збірка "На лоні природи..." дуже цікава з книгознавчого боку датою передання до друкарні та відкриттям замовлення на друк, що сталося саме напередодні Святвечора 6 січня 1905 р. Обсяг книжки – 16,25 друкованого аркуша, загальні витрати на друк – 566,30 корон, а наклад – 1200 примірників [10, арк. 197 зв. – 198]. Отже, саме здавши до друку збірку "На лоні природи...", І. Франко якраз розпочав інтенсивну працю над своїм вершинним твором – поемою "Мойсей".

Стереотипне перевидання збірки "Маніпулянтка..." впродовж неповних двох років мало б викликати принаймні подив – нещодавно І. Франко видав цю книжку спільно з А. Хойнацьким. Можна хіба припустити, що попередній наклад 1904 р. як останній випуск проєкту "І. Франко – А. Хойнацький" взяв за борги А. Хойнацького Ставропігійський інститут і не розповсюджував цієї книжки. А може, й справді, маючи ще не згаслі почуття до Целіни Зигмунтовської, І. Франко вирішив передрукувати ще раз книжку, титульне оповідання якої нагадувало йому про велике захоплення цією фатальною в його біографії жінкою. Через те, що в друкарні НТШ зберігся готовий набір, то й не треба було затрачувати особливого труду. Але справжні причини повторного перевидання саме цього збірника малої прози І. Франка, мабуть, таки залишаться на рівні гіпотез.

Описуючи в "Переднім слові" до "Батьківщини..." появу у світ книжки "Маніпулянтка" І. Франко поминає збірку своєї прози "Місія. Чума. Казки і сатири" (1906) [13]. Замовлення на цю книжку відкрито в друкарні НТШ 19 квітня 1906 р., її наклад – 1000 прим. [10, арк. 294 зв. – 295]. Отже, І. Франко не зараховував цієї книжки до серії "Галицькі образки", хоча діяльність о. Гавдентія в оповіданні "Чума" стосується української частини краю, а о. Чимчикевич з Товстохлоп є типовим представником старшого покоління галицьких священиків. Як відомо, І. Франко мав на меті написати ще одне оповідання, яким завершити трилогію, однак задуму не здійснив.

Останньою книжкою "малої прози" І. Франка (про збірку "Рутенці" із серії "Міжнародна бібліотека" – у відповідній частині нашої праці) стала вже згадувана збірка "Батьківщина і інші оповідання" (1911). Це видання УРВС побачило світ у Києві, надруковане в друкарні 1–ї Київської Спілки Друкарської Справи при вул. Трьохсвятительській, 5. До неї не увійшло жодного оповідання зі збірки "В поті чола", натомість опубліковано вісім оповідань, розкиданих по різних періодичних виданнях, а останнє, "Задля праздника", було спочатку надруковане польською мовою в "Kalendarzu Robotniczemu na rok 1892" (Львів, 1891). Оскільки під час впорядкування збірки І. Франко хворів, його секретар М. Мочульський допоміг зібрати й упорядкувати цю книжку. Серед поданих тут оповідань "Гава і Вовкун" та "Геній" – частини Франкової незакінченої повісти, уривки з якої він друкував уже перед тим.

Цікаву долю з огляду книгознавства мало й інше Франкове оповідання – "Вугляр", до речі, написане першим того ж, 1877 р. (автор мав тоді 21 рік). Як пише І. Франко, це оповідання "якось незаметно для мене вийшло з моїх рук, так що я забув про нього і здивувався немало, побачивши його аж у початку 1909 р. в перших числах двотижневика "Бу-

дучність". Видавець того двотижневика, д. М. Венґжин¹, якому я за незгоду з деякими змінами в тексті оповідання зробив досить прикрий виговір, не пояснив мені, відки і яким способом дістав мій рукопис. Се перше видане було dokonane зі зміною первісного етимологічного правопису на фонетику, але при тім із досить численними помилками, які я тепер повиправляв, приготавляючи се оповідане для друку в отсій збірці" [2, с. 3].

Друк книжки "Батьківщина..." у Києві став одним із небагатьох випусків УРВС в історичній столиці нашого народу, видання мало на меті ширше ознайомити наддніпрянського читача з Франковими прозовими творами.

Зауваги, які дає письменник до частини оповідань у цій збірці, доповнюють франкознавчу науку низкою цікавих біографічних моментів із його життя, як про це він пише у примітці до титульного оповідання [2, с. 7]. Цінним для книгознавця й бібліографа є те, що під кожним оповіданням подано інформацію про його передрук. Отже, серія видань "малої прози" І. Франка стала подією в житті усїєї Соборної України.

З приводу видавничого проєкту "Іван Франко й Антін Хойнацький" і продовження видання "малої прози" І. Франка у "великій серії" УРВС, себто корпусу Франкової "малої прози" (1902–1911, Львів; Київ) можна зробити висновки:

1. Замість запланованих 12 томів (10 томів малої прози і 2 томів літературознавчих праць) накладом А. Хойнацького побачило світ всього п'ять томів книжок оповідань І. Франка. Додатково, накладом УРВС, І. Франко видав ще три томи своїх оповідань (з них – один, "Маніпулянтка...", 1906 р. – повторно).

2. В основі видання корпусу "малої прози" І. Франка, започаткованого з ініціативи А. Хойнацького, була віхова в житті І. Франка збірка оповідань "В поті чола", котру на вихід у світ благословив М. Драгоманов. Ця збірка стала однією з найщасливіших книжок передовсім тому, що в час страшного тиску царату на українське слово таки отримала дозвіл на право розповсюдження на Наддніпрянській Україні.

3. Угода з А. Хойнацьким мобілізувала І. Франка на творення циклу "Галицькі образки". Завдяки такому своєрідному примусові, І. Франко написав перлини своєї творчості: оповідання "У кузні", "В тюремнім шпиталі", "Отець гуморист", "Гірчичне зерно", "Під оборогом", "Сойчине крило", драматичний нарис "Чи вдуріла?". Окрім того, в цей фактично семитомник увійшла низка істотно доопрацьованих і перероблених оповідань І. Франка, які могли б потонути в морі періодики, тим паче, що частину з них написано спочатку польською мовою.

4. Оскільки А. Хойнацький видавав свій проєкт значним накладом (3000 прим.), це сприяло поширенню творів І. Франка не тільки в Галичині, але й поза її межами, що було особливо актуальним після 1905 р., коли в Російській імперії послабилася заборона на українську книжку.

5. Гонорар, який виплатив А. Хойнацький, давав письменникові певну матеріальну підтримку, тим паче, що значна частина його оповідань була передруком зі збірки "В поті чола".

6. Частина примірників семитомника І. Франка, оправлена в палітурні Євгена Спозарського, є добрим зразком українського інтролігаторства початку ХХ ст.

7. До корпусу видань "малої прози" умовної серії "Галицькі образки" (8 томів, в т.ч. одне перевидання) І. Франко свідомо не зараховував вип. 101 "великої серії" УРВС – книжку "Місія. Чума. Казки і сатири" (1906).

У передмовах до п'яти книжок корпусу видань "малої прози" І. Франка є низка цінних покликів на історичні джерела, подається автобіографічний матеріал, що має непересічне значення для історичних досліджень, зокрема для розвитку франкознавства. У передмовах міститься також багато цікавих фактів для висвітлення книгознавчих аспектів видавничої діяльності письменника.

¹ Один із представників плеяди високоталановитої молоді, у майбутньому – вожь легіону Українських Січових Стрільців, активний співпрацівник його ідеологічного відділу "Пресова Квартира", оригінальний письменник і видавець.

Список використаних джерел

1. Про А.Хойнацького і його співпрацю І.Франком щодо видання збірки "З вершин і низин" (1893) детальніше див.: Якимович Б. Збірка "З вершин і низин": Історія видання // Шляхами історії: Наук. зб. істор. ф-т. Львівського національного ун-ту імені Івана Франка на пошану проф. Костянтина Кондратюка / Упоряд. О.Сухий. – Львів, 2004. – С. 149–159.
2. Франко І. Батьківщина і інші оповідання. – Київ: Українсько-руська Видавнича Спілка 1911. – 123 с.
3. Франко І. Панталаха і інші оповідання. – Львів, 1902. Накладом А.Хойнацького. 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1902. – 159 с.
4. Франко І. З бурливих літ / Накладом А. Хойнацького. – Львів, 1903. – Часть I. – С. IX–X.
5. Франко І. Збір. творів у 50 т.: Київ: Наук. думка, 1969. – Т. 21. – С. 190–191.
6. Франко І. Збір. творів у 50 т. – Київ: Наук. думка, 1983. – Т. 38. – С. 591.
7. Франко І. Маніпулянтка і інші оповідання. Накладом Антона Хойнацького. – Львів: 3 друкарні Наукового Товариства імені Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1904. – 194 с., 2 (реклама).
8. Мова йде про т. 3 видання: Франко І. Зб. творів: У 3 т. – Київ: Вік, 1903–1905. – (Серія "Укр. бібліотека"), що доводить появу останньої книжки у травні 1905 р.
9. Франко І. Збір. творів у 50 т. – Київ: Наук. думка, 1986. – Т. 50. – С. 227 – 228.
10. ЦДІА України у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 609 (Книга реєстрації і замовлень друкарні НТШ). – 510 арк. Книжки УРВС друковані накладом 1200–1500 прим.
11. Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України. – Ф. 3. – Од. зб. 165. – С. 125.
12. Франко І. На лоні природи і інші оповідання. – Львів: УРВС. 3 друкарні наукового Тов. імені Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1905. – 255 с. – ("Літературно-наукова бібліотека", ч. 72").
13. Франко І. Місія. Чума. Казки і сатири. – Львів: Накладом Українсько-руської Видавничої Спілки, 1906. – 210 с. – ("Літературно-наукова бібліотека", ч. 101).

Bohdan Yakymovych**IVAN FRANKO AND ANTIN KHOYNATS'KYI: THE UNIQUE PUBLISHING PROJECT OF THE WRITER AND THE EDITOR**

The idea of realization of publishing I.Franko's 10 short story volumes together with 2 volumes of literary criticism, that was proposed by Antin Khoynats'kyi, the bookshop and the printing-house director of Stavropihiyskyi Institute, has been investigated in this article. In spite of it was published only 5 volumes, the series partly had its continuation in Ukrainian Publishing Union and the project itself stimulated the appearance of story pearls of great master.

УДК 94 (477)

Олег Кудактін**ПІДВІДДІЛ НАЦМЕНШИН ПРИ ЦК(Б)У: ОБСТАВИНИ СТВОРЕННЯ, СТРУКТУРА ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ**

У статті розкривається структура та основні напрямки діяльності національних секцій та Ради національних меншин при Наркомосвіти УСРР на початку 20-х років ХХ століття.

Процес розвитку незалежної України як поліетнічної держави вимагає критичного осмислення та застосування досвіду реалізації етнополітики на її теренах, зокрема функціонування спеціалізованих на роботі серед етнічних меншин органів більшовицької

державної партії, що виникли на початку 20-х років ХХ століття та створеного для координації їх роботи Підвідділу національних меншин при агітпропі ЦК КП(б)У. Варто зазначити, що спеціальних досліджень, котрі б стосувалися процесу формування організаційної структури та аналізу основних напрямків діяльності Підвідділу національних меншин та відповідних секцій, нами не виявлено. Діяльність останніх, до того ж переважно у другій половині 20-х – початку 30-х років, висвітлювалась у дослідженнях, присвячених історії етнічних меншин у цілому або ж окремим аспектам цієї проблематики. Варто виокремити праці Б. Чирка та Л. Якубової.

Пошуки оптимальної форми реалізації задекларованих принципів етнополітики більшовицький режим в Україні розпочав відразу після підкорення території республіки. Визначальну роль у системі радянських органів регулювання національних відносин відігравали відповідні секції при Відділі агітації та пропаганди (Агітпропі) Центрального комітету партії. Це було логічним виявом панівної у радянській державі парадигми взаємин між її органами та правлячою партією більшовицької імперії. Саме зі створення для керівництва агітаційно-пропагандистською роботою серед різних національних груп бюро і розпочинався процес тривалого експериментування компартійного режиму щодо вироблення оптимальних форм залучення етнічних меншин до соціально-економічних, політичних та культурних трансформацій.

До листопада 1920 року було розроблене положення про Відділ агітації та пропаганди ЦК РКП(б) (затверджене оргбюро останнього 27 листопада 1920), згідно з яким завданнями підвідділу національних меншин при Агітпропі РКП(б) було визначено об'єднання та керівництво партійною агітацією і пропагандою рідною мовою серед населення національних меншин поза своєю республікою, автономією або тих, які не мають такої. Підвідділ мав розробляти та подавати на розгляд Центрального комітету пропозиції щодо вирішення завдань партійного будівництва, обумовлених побутовою та культурною специфікою окремих етнічних спільнот. Окрім того, він мав забезпечити пошук найбільш доцільних методів агітаційно-пропагандистської роботи, займатися збором та обробкою необхідного для цього матеріалу. На підвідділ покладался обов'язок інструктування співробітників секцій національних меншин на місцях [1, арк. 1].

Розроблене за підписом секретаря ЦК РКП(б) В.Молотова положення передбачало жорстко-централізовану модель функціонування, виключаючи будь-яку можливість проявів небажаної національної ініціативи у структурі монолітної партії. На чолі секцій, з яких і складався підвідділ, мали стояти секретарі або бюро у складі трьох членів. При цьому конференції та наради працівників місцевих національних секцій могли лише рекомендувати їх кандидатуру, рішення ж приймалося Центральним комітетом. Виключно за постановою ЦК скликалися і самі конференції та наради комуністів відповідних національностей. Підвідділ отримував лише право проведення регулярних нарад секретарів секцій з метою координування їхньої діяльності та інформування про заходи, здійснювані Агітпропом [1, арк. 1].

Ще більш обмеженими у виконанні своїх завдань були місцеві секції національних меншин. Аби регулювати і контролювати роботу останніх, відповідно до рішень губернських комітетів партії могли утворюватись підвідділи при місцевих відділах Агітпропу. Що стосується можливості утворення відповідних підвідділів у повітах, то воно допускалось лише з відома губкому партії. Керівництво місцевими підвідділами здійснювалося завідуючим агітаційно-пропагандистським відділом відповідного комітету і лише у разі великої кількості національних секцій у певному регіоні – його замісником [1, арк. 10].

Національні секції губкомів мали пройти тривалу процедуру свого затвердження. Після позитивних рішень Бюро секції відповідної національності та підвідділу нацменшин при Агітпропі їх мав затвердити ЦК. Ініціатива утворення секції теж могла виходити лише від Центрального або губернського комітету. Виключно з дозволу останнього та підвідділу при Агітпропі ЦК допускався друк місцевими секціями періодики та літератури національними мовами. Уся кореспонденція, що стосувалася роботи серед нацменшин обов'язково мала підписуватись завідуючим відповідним Відділом агітації та пропаганди. Припинення діяльності секції ставало можливим згідно з постановою губкому, за подан-

ням центрального бюро відповідної секції або підвідділу національних меншин при Агітпропі ЦК РКП(б) із санкції Центрального комітету [1, арк. 10].

За умов традиційного дублювання українською партією більшості рішень ЦК РКП(б), на основі вищезазначених положень було розроблено "Положення про національні секції при комітетах КП(б)У", яке однак відрізнялося за низкою позицій. Зокрема для ведення окремих напрямків роботи і виконання спеціальних завдань партійних органів при секціях в УСРР могли бути утворені відповідні підсекції та комісії або призначені інструктори, котрі мали працювати під обов'язковим контролем та керівництвом спеціалізованих відділів відповідного парткому. Усі інструкції та документи, що стосувалися агітаційно-пропагандистської роботи серед нацменшин мали підписуватись в УСРР не лише завідувачем відповідного агітпропу та секції, але й секретарем комітету партії. Секретарем парткому визначались також штати і кошториси секцій. Поряд зі значно більшою залежністю від місцевого загальнопартійного керівництва національні секції при агітпропах партійних комітетів УСРР були значно менше пов'язані з центральними органами КП(б)У безпосередньо. Так, склад нацбюро на місцях призначався або затверджувався відповідно до рішень національних конференцій і нарад місцевим комітетом КП(б)У без обов'язкового узгодження з Центральним комітетом [1, арк. 11].

Невисокий авторитет партроботи по лінії органів нацменшин викликав загострення традиційної проблеми кадрів, що володіли мовами етнічних меншин України, які у більшості своїй не особливо сприймали більшовицьку ідеологію (окрім хіба що євреїв). У зв'язку з чим Центральному комітетові КП(б)У довелося вжити низку рішучих адміністративних заходів. Зокрема у квітні 1921 року було внесено доповнення до положення про нацсекції під назвою "Обов'язки комуністів нацменшин" за підписами секретаря ЦК КП(б)У Д.Лебеда, що містило вимогу до усіх членів партії, котрі володіють мовою національності, до якої вони належать, реєструватися у відповідних національних секціях парткому та бути присутніми на скликуваних ними зборах. Відвідування останніх та виконання будь-яких інших партійних завдань у межах положення про нацсекції їм слід було розглядати як виконання загальнопартійних обов'язків. У разі, коли член партії чи кандидат володів кількома мовами, то був зобов'язаний реєструватися у всіх відповідних секціях. Лише в окремих випадках вони могли звільнитися від виконання повинності у національних секціях, але лише за згодою бюро останніх [1, арк. 13; 2, арк. 98].

Широку мережу національних секцій, що діяли у складі партійних комітетів та підпорядковувалися відповідним національним бюро з агітації та пропаганди при ЦК КП(б)У було створено уже до літа 1920 року. Із квітня цього року діяв естонський відділ, що мав секції у Харкові, Києві, Одесі, та єврейський відділ (відповідні секції у Харкові, Катеринославі, Одесі); з травня – латиський (секції у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Миколаєві), із червня – литовсько-білоруський (пізніше перейменований у литовське бюро при ЦК КП(б)У) та Центральне бюро народів Сходу. Загалом у 1920 році у складі КП(б)У на різних рівнях партійної вертикалі функціонувало близько ста національних секцій [3, с. 22].

Процес формування підвідділу при Агітпропі як органу, що координував та спрямовував діяльність окремих секцій національних меншин в Україні був досить тривалим. Пошук оптимальних форм координації діяльності секцій при ЦК КП(б)У йшов через функціонування Наради національних секцій. Чисельність останніх також не була постійною. Частина з утворених за умов громадянської війни та сподівань на швидке перекидання революції до країн Центральної Європи уже на початку 1920-х виявили власну неспроможність. Станом на квітень 1921 року до Наради входили представники восьми секцій: польського бюро, завідувач – Б.Скарбек, єврейського відділу – М.Альтшуллер (якого потім замінила З.Литвакова), литовської секції – відповідно А.Тайра та Н.Люткевич, латиської – О.Лідак (з червня його замінив А.Кіршеніс), естонської – Н.Тауте (з 12.04. його замінив Л.Курр), угорської – Б.Гершкович (з 12.04. – І. Леві), румунської – І.Обароч та від секції народів Сходу – Алі Богданов [2, арк. 97].

З огляду на посилення тенденцій еміграції представників меншин (особливо угорської, румунської, естонської, литовської та латиської) Нарада намагалася поставити під власний контроль реєвакую, репатріацію та еміграцію, здійснюючи їх у обмеженій кі-

лькості. Дозвіл на виїзд пропонувалось надавати у першу чергу "декласованим елементам", але за жодних обставин не допускати виїзду комуністів [2, арк. 97]. Пропонувалось також вжити низку превентивних заходів. Це, зокрема, стосувалось проведення демобілізації представників відповідних меншин із Червоної Армії. У процесі останньої передбачалося провадити системну агітаційну роботу з ними шляхом залучення агітаторів, що знали мови демобілізованих, та озброєння їх перекладеними тезами Агітпропу, зокрема додатковими матеріалами, які стосувалися пекучих проблем кожної національної спільноти [2, арк. 97]. Незважаючи на вжиті заходи, через еміграцію уже в серпні 1921 було визнано за недоцільне продовження існування румунської секції, а робота серед угорців та естонців, що здійснювалась переважно у частинах Червоної Армії, була зведена до підготовки підпільників для майбутньої діяльності у лавах компартії відповідних країн [2, арк. 104].

Замість Бюро народів Сходу у червні було утворено татарську секцію з губернськими відгалуженнями у Донбасі, Одесі та Києві. Значні складнощі виявились у роботі польського відділу та німецької секції, утвореної у червні 1921 року. Як пояснювалось у доповіді на Нараді при Агітпропі, "німці заможні і не співчувають радянській владі", а польський відділ потерпав від проблем, пов'язаних із репатріацією та "сусідством буржуазної Польщі", що підживлювало антирадянські настрої. Успішніше проводилась робота єврейським відділом, литовською секцією, а особливо латиською. Остання мала значну діаспору (32 тисячі, серед яких понад 600 комуністів). Чимало латишів, що виїхали до Латвії, незабаром повернулися, створивши у такий спосіб підґрунтя для роботи відповідної секції при Агітпропі ЦК КП(б)У [2, арк. 104].

Наприкінці літа 1921 означені вище обставини зумовили низку кардинальних змін у мережі секцій. На засіданні Малої Колегії Агітпропу 23 серпня було прийняте рішення винести на Нараду національних секцій питання про розформування естонської, румунської та угорської секцій, функції яких мали перейти до Секретаріату по роботі серед малих національностей. Окрім перебрання завдань вищезначених секцій, на нього покладалось керівництво роботою серед грецького, вірменського, болгарського, молдавського та "тюрко-персидського" населення [2, арк. 47].

В цілому станом на грудень 1921 року штати нацсекцій налічували 69 співробітників. У Секретаріаті малих національностей – 13: окрім секретаря та канцелярських співробітників, – по одному інструктору з угорських, румунських, грецьких, югославських, грузино-азербайджанських справ, три із китайських та редактор естонського видавництва). У польській секції – 12: включала завідуючого, секретаря та мала найбільшу з усіх кількість інструкторів – 3. У латиській та єврейській секціях – по 10: окрім завідуючих, що займалися у них "загальним політичним керівництвом", існували посади їхніх замісників, котрі зазвичай не лише допомагали очільникам у безпосередньому керівництві секціями, але репрезентували останні на засіданнях колегії Агітпропу та у зв'язках із державними установами та відомствами; у кожній з них було по два інструктори, що займалися спрямуванням роботи секцій у губерніях та консультували їх співробітників. Натомість німецька, литовська (по 8) та татарська (6) центральні секції обмежувались лише завідувачем (без замісника) та мали по одному інструктору для роботи з регіонами (за винятком німецької, де їх було два) [2, арк. 47; 4, арк. 15–16].

У листопаді 1924 року Секретаріат ЦК КП(б)У прийняв постанову про штати секцій національних меншин, якою було затверджено новий склад підвідділу національних меншин при Агітпропі Центрального комітету, національних секцій при губкомах та окружкомах партії. Для роботи виділялося 107 апаратних працівників [5, арк. 113–114 зв.]. У складі підвідділу національних меншин було збережено єврейську, німецьку, польську та болгарську секції (дев'ять апаратних працівників). Щодо регіонів, то при Одеському губкомі КП(б)У було виділено болгарську, польську, єврейську, німецьку, молдовську та грецьку секції; при Катеринославському – польську, німецьку, єврейську, болгарську та латиську; при Волинському – єврейську, німецьку, польську та інструктора для роботи серед чехів; Подільському – єврейську та польську; Харківському – єврейську, польську та латиську; Київському – єврейську та польську; Донецькому – німецьку, єврейську, татарську, грецьку, китайську та інструктора для роботи серед башкирів; Полтавському –

єврейську; Чернігівському – єврейську та інструктора для роботи серед білорусів [5, арк. 114 зв.].

Важливим завданням, що покладалося керівництвом національних секцій Агітпропу на своїх місцевих працівників, було інформування про ситуацію у іноетнічну середовищі та успіхи у залученні представників етнічних меншин до партії, або принаймні інтеграції останніх до розбудовуваного більшовиками радянського соціуму. На початку 20-х років подібна робота проводилась переважно у соціально близькому режиму робітничому середовищі і у менших обсягах серед решти міського населення. Згідно із партійними інструкціями 1921 року статистичні зведення від місцевих підвідділів мали містити інформацію не лише про участь секцій у загальних та спеціальних кампаніях (наприклад, боротьбі з клерикалізмом або антирадянськими партіями) Агітпропу, але й про те, чи помічається розвиток громадських організацій у зв'язку з переходом до нового курсу (НЕПу). У звітах необхідно було відображувати, у чому знаходить свій вияв діяльність секцій, спрямована на опанування цих організацій. Основна увага, як уже зазначалось, зосереджувалась на діяльності серед робітників. Відтак звіти мали містити інформацію про кількість підприємств зі значною чисельністю працівників відповідної етнічної меншини; на скількох підприємствах і якими мовами були помічені виступи представників нацменшин; чи є на заводах зі значною кількістю робітників певного етнічного походження прикріплені працівники відповідної національності і чи ведеться робота у цих осередках на національній основі; чи існують там клуби національних меншин і яких саме, у чому полягає їх робота; які газети видаються або отримуються і які серед них ліпше читаються; скільки зареєстровано при відповідних парткомах представників кожної національності і скільки з них беруть активну участь відповідними мовами у роботі серед своєї меншини; чи помічається серед національних меншин прагнення до повернення на батьківщину; як впливає скорочення штатів національних секцій на проведення роботи серед меншин [1, арк. 79].

У процесі розвитку роботи серед етнічних спільнот відбувалися й зміни у завданнях, які мали виконувати національні секції Агітпропу ЦК КП(б)У. Уже оперативний план підвідділу національних меншин на 1923 рік передбачав реалізацію комплексу заходів спрямованих на виключення будь-яких рецидивів націоналізму у іноетнічному середовищі. А саме: керівництво національними секціями Наркоматів освіти, внутрішніх справ та громадськими організаціями етнічних меншин; участь нацсекцій на місцях у перевірці учителів, які працювали серед етнічних спільнот на предмет політичної лояльності до режиму; особливу увагу євсекцій до роботи у містечках, "котра все ще майже не велась"; посилення роботи польських секцій у прикордонних округах; організацію гуртків антирелігійної пропаганди; отримання з місць матеріалів щодо успішності проведення кампаній з відняття синагог та припинення цього демонстративного способу проведення антирелігійної пропаганди з наступним переходом до систематичної та поглибленої роботи; продовження кампанії закриття єврейських хедерів та відкриття трудшкіл для дітей, колишніх учнів ліквідованих хедерів, за кошти батьків; відбір колоністів для педагогічних курсів у Пришибі та Хортиці та німецького Педагогічного інституту народної освіти у Москві; зміцнення контролю за німецькими громадськими організаціями, керівництво їх роботою та ліквідація усіх ненадійних серед них; об'єднання господарчих спілок у єдину мережу [6, арк. 37–38].

Окреме місце відводилося необхідності періодичного інформуванню латиського населення України про становище у Латвії, зокрема продовження кампанії висвітлення підпільної діяльності там комуністів та робітничих організацій. Метою мало стати досягнення максимального не лише ідейного, але головним чином матеріального ефекту для допомоги останнім у зв'язку із відновленням реєвакації біженців до Латвії на нацсекції на місцях покладалося завдання стежити за плановим проведенням останньої та шляхом масової агітації "пояснювати" реєвакуантам "дійсне становище і революційні завдання робітників" [6, арк. 38].

Розвивав зазначені тенденції план роботи на грудень 1923 – березень 1924 років, який передбачав проведення: обліку шкіл із ліквідації неписьменності на мовах національних меншин та вироблення спільно з Радою національних меншин при Наркомосі, Лікне-

пом та Українським бюро ВЦРПС мережі лікпунктів серед кожної національності; обліку існуючих бібліотек меншин. Через ГЛПГ та його органи на місцях планувалося вжити заходів щодо їхнього "очищення" від шкідливої літератури та провести складання переліку книг, рекомендованих для читання, з подальшим його друком у періодичних виданнях національних меншин. Також спільно з Радою національних меншин (РНМ) Наркомосу і видавництвами необхідно було виробити комплекс заходів з просування зазначених книг на село [6, арк. 140–141].

У контексті визначеного XII з'їздом партії курсу на коренізацію у плані було передбачено: поставити питання про включення представників нацменшин до виборних радянських органів як у центрі, так і на місцях; виробити інструкції національним секціям на місцях про боротьбу з русифікаторськими тенденціями у окремих прошарків національних меншин. Окрім цього, у польській та німецькій секціях передбачено було низку додаткових заходів, потреба у яких обумовлювалася їхньою особливою неюляльністю до режиму. Планувалося перекинути на Правобережжя для роботи серед поляків додаткову кількість комуністів, що володіють польською мовою, а по партійній та профспілковій лінії передбачалося відрядити туди ж польських учителів, знятих для цієї мети із будь-якої іншої роботи. Що стосується роботи серед німців, то тут головним завданням вважалася руйнація традиційних для них замкнених етнічних громад, для чого планувалося: виробити методи відокремлення школи від церкви у колоніях та інструктувати місця з цього приводу; залучити екстериторіальні німецькі об'єднання до загальної мережі сільськогосподарської кооперації; вжити заходів щодо ліквідації ненормального стану, коли позбавляють виборчого права цілі німецькі колонії; забезпечити ідейне керівництво з'їздами учителів, що скликаються найближчим часом німецькою секцією Наркомосу [6, арк. 143].

Подібна "увага" до діяльності у польському середовищі у значній мірі була декларативною. Жодні рішення центральних національних органів при Агітпропі не могли нівелювати неприйняття місцевою партноменклатурою потреби активної роботи серед етнічних меншин. Завідувач польського бюро ЦК КП(б)У Б.Скарбек надіслав у політбюро ЦК КП(б)У 16 серпня 1923 доповідну записку, у якій звертав увагу на "критичний стан партійної і просвітньої роботи" серед польського населення та просив вжити термінових заходів для попередження можливих непоправних наслідків, що можуть виникнути з існуючого стану справ [6, арк. 194].

За умов відсутності інших спеціалізованих органів з регулювання національних відносин в УСРР партійні секції при Агітпропі виступали монополістом у відповідній галузі та прагнули по можливості впливати на архітектуру майбутніх спеціальних державних органів. Більшість керівників секцій вважали оптимальним створення окремого наркомату за зразком Народного комісаріату з національних справ РСФРР, а відтак блокувало, як недоцільні, будь-які інші форми організації роботи серед національних меншин. Так, Нарада національних секцій при Агітпропі у квітні 1921 року відхилила ідею створення Відділу нацменшин при Наркомосі, як недоцільну, та вирішила клопотати перед ЦК КП(б)У щодо прискорення створення Наркомнацу УСРР [2, арк. 97].

Аналогічну позицію було висловлено й на засіданні Наради у червні 1921 року з питання про організацію Відділу у справах національних меншин (ВНМ) при НКВС. Проти виступили не лише голова – М.Альтшуллер, але й завідувачі латиською, естонською та польською секціями. Зокрема Б.Скарбек пояснив, що "функції цього відділу можуть виконувати й державні органи тієї чи іншої галузі, а організовуваний відділ буде лише штовхачем радянських органів". Хоч під тиском таки було прийняте позитивне рішення, проте керівники польського та литовського бюро висловились проти низки його положень. Спроби гальмування процесу творення окремих відділів у структурі існуючих наркоматів шляхом "відкладення" розгляду або попереднього обговорення і затвердження на окремих секціях робилися й надалі [2, арк. 101].

Лише після того, як на засіданні Колегії Агітпропу 21 липня 1921 року було прийняте рішення "вважати в принципі" Відділ нацменшин при Наркомосі необхідним, а комісії при ньому спільно з представником Відділу агітації та пропаганди було доручено розробити проект постанови, справа зрушила з місця [2, арк. 7]. Варто зазначити, що прийняття подібних рішень на Нараді національних секцій "дивним" чином співпало з відсутністю се-

ред її учасників прихильників створення Наркомнацу: ані М.Альтшуллера, ані Б. Скарбека на ній не було. Ігнорування прийнятих рішень окремими національними секціями тривали ще досить довго. Уже на наступному засіданні Наради 15 серпня завдання переведення 1–2 осіб з іншої радянської чи партійної роботи у ВМ НКВС вимагалось виконати у триденний термін, але німецька секція навіть за місяць не виконала цієї вимоги. Після чого перед нею було поставлено вимогу надіслати до 19 вересня принаймні кандидатуру завідуючого німецькою секцією при НКВС [2, арк. 111, 119].

Утворення нового органу реалізації етнополітичного курсу режиму вимагало чіткого розподілу відповідальності та компетенцій між ним та підвідділом нацменшин у структурі державної партії. Відтак Нарадою було прийнято постанову про розмежування повноважень між центральними бюро національних секцій при Агітпропі ЦК та ВМ НКВС наступним чином: бюро й надалі належало ідейне керівництво роботою серед нацменшин, у відповідності із стратегічною чи тактичною лінією партії, а уся радянська робота покладалася на ВМ НКВС. Колегії ВМ було розпочати розробку плану роботи серед національних меншин, керуючись "бойовими завданнями, що стоять перед радянською владою" [2, арк. 109].

Національні секції при агітпропі ЦК КП(б)У були створені для забезпечення інтеграції етнічних меншин до розбудовуваного більшовиками соціуму. Створені з метою пропагандистської роботи у їхньому середовищі, національні секції державної партії неодмінно мали вийти за означені у положенні межі, та по суті перебрати на себе реалізацію усієї етнополітики режиму. Головними перешкодами у цьому виявилась протидія місцевого партійного керівництва, від якого у визначальній мірі залежала ефективність функціонування національних структур компартії. Значною перешкодою у діяльності секцій виявилась постійна недоукомплектованість кваліфікованими кадрами через непрестижність та складність відповідної роботи. Спроби адміністративних заходів вирішення цієї проблеми виявились малоефективними через зазначене вище байдуже ставлення місцевого керівництва. Значно обмежило можливості спеціалізованих підрозділів КП(б)У й проведене після утворення нових органів етнополітичного регулювання скорочення штатів.

Як бачимо, пошук оптимальних форм координації діяльності окремих секцій проходив через функціонування Наради керівників національних секцій і лише наприкінці 1921 завершився утворенням відповідного Підвідділу у складі агітпропу. Керівництво більшості національних секцій вважало оптимальним варіантом вирішення питання інституційного оформлення державного органу для роботи серед етнічних меншин, створення за аналогією до РСФРР Народного комісаріату у національних справах УСРР. З огляду на це воно намагалось протидіяти ініціативам створення структурних підрозділів у системі наркоматів внутрішніх справ та освіти. Як наслідок, певний час тривали конфлікти зі створеними за наданою ними (під тиском) згодою секціями галузевих відомств. З утворенням структурних підрозділів Народних комісаріатів освіти та внутрішніх справ, а особливо Центральної комісії нацменшин (ЦКНМ) при ВУЦВК вплив "звільненого від радянської роботи" партійного підвідділу формально набув іншого виміру. Проте головні, а часто і другорядні напрямки роботи серед етнічних меншин і надалі визначалися, погоджувалися та контролювалися ним, незважаючи на суттєве скорочення апарату, зумовлене появою нових державних органів.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів громадських організацій (далі – ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 747. – Арк. 1, 10, 11, 79. 2. Там само. – Спр. 750. – Арк. 7, 47, 97, 98, 101, 104, 109, 111, 119. 3. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ ст.) – К., 1995 – С. 22. 4. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 764. – Арк. 15–16. 5. Там само. – Оп. 7. – Спр. 40. – Арк. 113–114 зв. 6. Там само. – Оп. 20. – Спр. 1771. – Арк. 37–38, 140–141, 143, 194.

Oleh Kudaktin

NATIONAL SECTIONS AND THE COUNCIL OF NATIONAL MINORITIES OF THE NATIONAL COMMITTEE OF EDUCATION OF UKRAINE: THE CIRCUMSTANCES OF CREATION, STRUCTURE AND MAIN TRENDS OF ACTIVITY

The article deals with the structure and main trends of the activity of national sections and the Council of National minorities of the National Committee of Education of Ukraine at the beginning of the 20-ies of the XXth century.

УДК 94 (477)

Наталія Григорук

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ МИКОЛИ ЧУБАТОГО В ЕМІГРАЦІЇ

У статті проаналізовано життєвий шлях та наукову діяльність Миколи Чубатого в еміграції.

Західноукраїнські землі другої половини XIX – початку XX ст. дали чимало видатних українських діячів, учених, людей, відданих національній ідеї. Були в Галичині особистості, які своїми здібностями та наполегливою працею зуміли побороти всі труднощі та вийти на передові позиції творців української історичної науки. До них належить нове, динамічне покоління вітчизняних істориків, які працювали під науковим керівництвом Михайла Грушевського, що мало переломне значення для розвитку української національної історіографії у XX ст. Серед них визначне місце своєю плідною та різнобічною діяльністю посідає український історик – Микола Дмитрович Чубатий (1889–1975 рр.).

Описати життєвий шлях М. Чубатого не просто. Його життя проходило на двох континентах, а діяльність була широкою. Наука, журналістська і громадсько-суспільна діяльність були його відданою працею для українського народу у важких умовах двох світових війн, визвольних змагань та еміграції, де завершилося його життя.

До початку 90-х років XX століття вивченням життя і діяльності М. Чубатого займалися в основному вчені з української діаспори у США, головним чином, сучасники історика. Помітне місце у циклі праць про історика займає стаття Василя Ленцика "Prof. Nicholas Chubaty – Ukrainian Historian and Scholar" ("Проф. Микола Чубатий – український історик і вчений") [1], яка з'явилася в англomовному журналі "The Ukrainian Quarterly" ("Український кварталник")

Низку статей, присвячених М. Чубатому, опублікував його учень і послідовник Ярослав Падох. У 1975 р. в "Свободі" з'явилась стаття "Історична заслуга проф. Чубатого" [2]. Діяльність історика розглядає Я. Падох в іншій цінній статті "Микола Чубатий, 1889–1975", яка з'явилася спочатку в "Українському історичному" (1975 р.) [3], а потім окремим виданням (1976 р.) [4].

Заслужують на увагу біографічні матеріали про М. Чубатого, котрі були вміщені у різних українських еміграційних виданнях, зокрема у "Свободі", "Америці", "Новому шляху", "Вільному Світі", "Українському житті" й інших газетах та журналах США. З англomовних матеріалів необхідно відзначити статті в "Українському кварталнику", "Діяконії" та деяких окремих виданнях Українського конгресового комітету Америки. Зокрема на окрему увагу заслуговує видання за редакцією Уолтера Душника і Миколи Чировського "The Ukrainian Heritage in America" ("Український спадок в Америці") [5], де подано ґрунтовний і всебічний аналіз громадської та публіцистичної діяльності історика [5, с. 11, 25, 31–32, 150, 152, 178, 300]. Окрему групу матеріалів про М. Чубатого складають короткі

відомості в американських енциклопедичних довідниках "Who's Who" ("Хто є Хто") та "Encyclopedia of Ukraine" ("Українська енциклопедія"), яка видана у Торонто–Лондоні [6].

Детальну інформацію про окремі аспекти біографії та напрями творчої праці історика містить збірник на пошану М. Чубатого "У пошуках історичної правди", який видало Наукове товариство ім. Шевченка у 1987 р. [7]. Статті Ярослава Падоху, Дмитра Штогрину, Василя Ленцика, Степана Горака, о. Івана Музички, о. Івана Хоми, Августина Штефана, вміщені у збірнику, ґрунтовно доповнюють біографію вченого та торкаються головних ділянок інтересів професора М. Чубатого, оскільки їх автори були знайомі з вченим і працювали з ним у НТШ, Львівській богословській академії, Українському католицькому університеті у Римі, Стемфордському коледжі та ін. [8; 9; 10; 11; 12; 13].

Для всіх публікацій дослідників діаспори характерна певна ідеалізація особи М. Чубатого, і вони мали передусім інформативний характер. Відтак головною концепцією цих праць була спроба залагодити протиріччя, які були характерні для наукової та громадської діяльності вченого. Вони показують наскільки багатогранною і різноплановою була ця діяльність.

Метою даної статті є аналіз життєвого шляху М. Чубатого на еміграції. Окремим завданням є дослідження наукової та журналістської діяльності історика на еміграції.

Професор М. Чубатий, як член управи міжнародної католицької організації "Пакс Романа", 10 серпня 1939 р. разом із дружиною виїхав до США на Міжнародний конгрес цієї організації. У зв'язку з початком Другої світової війни учений не міг повернутися до Львова й залишився за океаном до останніх днів життя [14, с. 188]. Так чи інакше М. Чубатий намагався й на чужині підкреслювати свою приналежність до українського народу, завдяки чому у США зберігалось саме поняття про Україну.

Після приїзду до Нью-Йорка 21 серпня 1939 р. й короткого перебування в Українській католицькій семінарії у Стемфорді М. Чубатий узяв участь у конгресі, перша частина якого відбулася у Вашингтоні, а друга в університеті Фордгам у Нью-Йорку. Там він зустрівся з єпископом Константином (Богачевським), своїм колишнім префектом у Духовній семінарії у Львові, який запропонував йому посаду викладача католицької філософії та української історії й мови у Стемфордському коледжі, а його дружині – посаду бібліотекаря. У 1939–1941 рр. М. Чубатий працював у цій установі й водночас займався журналістикою, щотижня працюючи шість днів на тиждень, готуючи для українського католицького тижневика "Шлях" передову статтю та друкуючись в щоденниках "Свобода" й "Америка". Його журналістський доробок того часу становив приблизно 100 статей [15, с. 51].

Проте М. Чубатий прагнув повернутися до науки й громадської діяльності. Він писав, що Стемфорд не міг заспокоїти його потягу до наукової та громадської діяльності. Там атмосфера була далеко не наукова. Ширше поле діяльності відкривала співпраця зі щоденником "Свобода", але керівництву коледжу це не подобалося. По закінченні 1940/1941 навчального року з осені 1941 р. він переселився до Нью-Йорка [16, с. 114]. "Перестаючи працювати в провінціальному Стемфорді та переселяючись у новітній Вавилон–Нью-Йорк, я зі своєю родиною починав нову фазу життя – серед важкої праці на прожиток, але життя на широкому полі громадського та наукового руху", – згадував професор [16, с. 114].

Залишивши Стемфорд, М. Чубатий затратив багато енергії та використав чимало давніх зв'язків у церковних і наукових колах, щоб мати змогу повернутися до науки, здобувши професорську посаду в американській вищій школі. Окремі заходи були спрямовані на отримання праці в Американському католицькому університеті у Вашингтоні. Його наукова та професорська кар'єра останніх п'ятнадцять років перед виїздом до Америки в духовній установі та не зовсім добре знання англійської мови не сприяли кар'єрі професорської праці в американській вищій академічній школі, натомість відкривали такі можливості у Католицькому університеті Америки. М. Чубатому вдалося дістати з архівів Конгрегації для східних Церков копії дипломів, які туди були передані ще перед війною Богословською академією у Львові. Наукові рекомендації він мав від американських професорів, й тому рік 1943 міг стати важливим не тільки для його академічної кар'єри, але також для української католицької історичної науки, в США зокрема [16, с. 117]. У

цьому йому допомагали кардинал Тіссеран, єпископ Іван (Бучко), який у 1941 р. повернувся з Америки до Риму, професор Гільдебранд з Фордгамського університету та інші, проте того не сталося. Можливо, на них вплинуло те, як професор працював у Стемфордї і відїжджав з нього, можливо, заважало давнє упереджене ставлення американських католицьких кіл до східного католицизму, а професор М. Чубатий пропонував викладати церковну історію Східної Європи.

"Невдача дістати науковий варстат праці на католицькім університеті пхнули мою активність в сторону громадсько-політичної праці, яка тоді конечно потребувала робітників", – згадував у спогадах М. Чубатий [16, с. 117–118].

У серпні 1941 р. професор М. Чубатий переїхав на постійне проживання до Нью-Йорка, де став співробітником часопису "Свобода", пишучи спершу по три статті щотижня, а після закінчення світової війни – по дві. Глибше знайомство з умовами американського життя спонукали вченого видавати англomовний журнал, відтак у 1944 р. М. Чубатий заснував "Український кварталник" і був його редактором до 1957 р., впродовж 13 років [13, с. 897]. "Я старався від першого випуску давати інформацію строго об'єктивну, оперту на солідних джерелах, тому журнал здобув собі відразу довір'я та прихильність... Видавання Українського Квартальника впало усім тягарем на мене, особливо в перших роках", – стверджував М. Чубатий [16, с. 119–120]. За весь час видання "Українського кварталника" він помістив у ньому 44 статті на наукові теми, з них одинадцять на теми українського християнського життя. З 45 рецензій на наукові твори більшість належать також йому. Ці цифри свідчать, що "першою любов'ю!" Миколи Чубатого була наука [18, с. XXIV].

Робота на посаді редактора "Українського кварталника" забирала багато часу, хоча не давала навіть частини коштів на утримання його родини. Таким чином, перед М. Чубатим постала важлива проблема забезпечення своєї сім'ї. Та поїздки в 1942–1944 рр. по США та Канаді з національно-політичними доповідями дали можливість заощадити певну суму грошей. У 1944 р. М. Чубатий з дружиною вирішили придбати добре збудовану ферму, яка знаходилася поблизу Нью-Йорка, в штаті Нью-Джерсі. Відбудувати її Чубатим вдалося за рік часу, власними силами та при допомозі близьких приятелів, українських патріотів-ремісників, які вбачали своїм обов'язком допомогти заслуженій для громадської справи людині. На фермі було біля 2000 курей. Це господарство доглядала дружина з допомогою найманого робітника. Відтак родина дістала певне забезпечення, а М. Чубатий весь свій час міг присвячувати редакційній та науково-організаційній діяльності [16, с. 120–121]. Чубаті мали двох дітей, сина Андрія й молодшу доньку Дарію, які народилися в Америці у сорокових роках [18, с. XXIV]. У 1947 р. вони отримали американське громадянство [17, с. 897].

Одночасно з працею журналіста професор М. Чубатий багато часу присвячував організації українського наукового життя в діаспорі. Так, восени 1943 р. Федерація істориків сходу Європи і слов'янства організувала конференцію, на яку був запрошений і М. Чубатий як делегат НТШ, який виголосив на ній доповідь "Проблеми модерної української історії". В ході роботи конференції налагодив хороші зв'язки з Філіпом Мозлі та Кляренсом Меннінгом з Колумбійського університету, які прихильно ставилися до українців і їх культурних потреб [18, с. XXV].

У суспільно-політичному житті вчений виступав з принципово позапартійних позицій, відстоюючи національні цінності, необхідність розвитку культури, науки і освіти. Завдяки йому в Нью-Йорку відкрився Дім Української Культури. Він був причетний до відновлення Українського конгресового комітету Америки й скликання його першого післявоєнного конгресу, що відбувся 22 січня 1944 р. у Філадельфії. У зв'язку з відновленням діяльності НТШ в Німеччині та його реорганізацією на чотири автономні товариства – в Європі, США, Канаді та Австралії – професор М. Чубатий став засновником і першим головою НТШ в США (1947–1952 рр.) і заступником президента Головної Ради НТШ (1952–1955 рр.). При цьому необхідно згадати, що він підтримував міцні зв'язки з американськими науковцями, зокрема з тими, які цікавилися справами України та СРСР, і став членом низки американських наукових товариств: "American Historical Association" ("Американська історична асоціація") (1946 р.), "Academy of Political Science – Columbia

University" ("Академія політичних наук – Колумбійський університет") (1946 р.) [19, с. 1046].

М. Чубатий, як член американської делегації, у 1955 р. був учасником X-го Міжнародного конгресу історичних наук, який відбувся у Римі. Учений взяв участь у дискусії над рефератом радянського ученого Аркадія Сідорова "Основні проблеми і деякі підсумки розвитку радянської історичної науки". М. Чубатий відстоював позицію, що радянська історіографія не є цілісною, а ідентична російській. "Де ж українська історіографія, білоруська та історіографії інших неросійських націй СРСР", – поставив на конгресі запитання до А. Сідорова М. Чубатий [5, с. 61]. Звертають на себе увагу й доповіді ученого на конференції Американської історичної асоціації у 1955 р., кілька років пізніше на ювілейній конференції до 1100-річчя приходу св. Кирила й Методія до Моравії (доповідь на тему: "Київське та Кирило-Методіївське християнство") [18, с. XXVII].

Після того, як професор М. Чубатий відійшов від двох головних ділянок своєї праці – голови НТШ (1952 р.) й редактора "Українського кварталника" (1957 р.), – прийшов час на науково-дослідну діяльність. Учений розпочав багато важливих праць, перша з-посеред яких – "Історія Християнства на Русі-Україні". З матеріальною допомогою канадського владики Ніля (Саварина) і архиєпископа Івана (Бучка) з Риму вона з'явилася друком у 1965 р. як перший том запланованого тритомника [20], ставши ґрунтовною історичною працею, в якій автор запропонував читачам власні погляди на ті чи інші явища з християнського життя українського народу, подав цілісну картину поширення християнства і становлення християнської церкви в Україні, простежив, щоправда, з позицій українського католика, історичну канву міжцерковних відносин і розколу української церкви. Після виходу першого тому вчений писав: "Ціла праця запланована на три томи; другий том обняв би часи по кінець XVII-го століття; третій по наші часи. Повне виконання цього плану на склоні мого життя спочиває в руках Всемогучого Бога. Йому належить честь, хвала та гаряча подяка, що в пізніх роках мого життя додає мені сил працювати науково" [20, с. VIII]. Згодом вийшла друком перша частина другого тому [21]. Ще повних десять років прожив М. Чубатий, але закінчити свій головний твір з історії української церкви йому не довелося, як не вдалося також закінчити свій головний твір з історії українського права.

За рік перед випуском першого тому "Історії Християнства" (1965 р.) вийшла друком у серії "Записок НТШ" його ґрунтовна праця "Княжа Русь – Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй". У монографії він стверджував, що український народ має окремий, цілком самобутній шлях тривалого історичного розвитку, багатовікові традиції власного національного і державного життя, таким чином у ній спростував теорію існування єдиної давньоруської народності [22]. Цій праці передував виступ М. Чубатого на XI-у Міжнародному конгресі істориків у Стокгольмі (1960 р.), на якому він виголосив доповідь "Київська Русь та виникнення трьох східнослов'янських націй", що стала предметом дискусій, в яких взяли участь відомі радянські академіки М. Тіхоміров і Б. Рибаків. А згодом дискусії продовжилися у часописі "Вопросы истории" [23].

Роки становлення М. Чубатого заклали у його душі почуття загостреного сприйняття України, свого краю, котрий історик любив досліджувати, навіть перебуваючи в еміґрації. Так, перебуваючи в США, він написав чи найдокладніші історії Львова та Тернополя і Тернопільщини від найдавніших часів до початку XX століття [24; 25; 26].

В англійській статті "The 700th Anniversary of the City of Lviv (1252–1952)" ("Семисот річниця міста Львова (1252–1952)") історик інформував читача про історію міста від 1252 р., звертав увагу на географічне, економічне, політичне і культурне положення Львова. Учений відзначав, що Львів завжди був центром української духовної культури, символом українського патріотизму і національної стійкості [26, с. 245].

У травні 1958 р. у Філадельфії відбувся з'їзд тернополян, який наложив на професора М. Чубатого моральний обов'язок написати коротку історію рідного міста. Взавшись за цю працю, він розумів всі її вади, але все ж таки цілком професора було врятувати хоча б дещо з минулого родинного міста та міста його предків-міщан, жителів Тернополя протягом неповних трьохсот років [25, с. 17].

У вступі до праці "Історія Тернополя та Тернопільщини" професор М. Чубатий наголошував, що в Америці писати історію Тернополя та його розширеної околиці Тернопільщини не тільки важко, а й неможливо через малу кількість джерел, якщо в найскромніших розмірах ця історія має задовольняти вимоги наукової критики. У США можна знайти джерела до цілих країв та народів, однак джерела до історії певних місцевостей потрібно шукати на місці, в цьому випадку, в самому Тернополі, що було неможливо на той час.

Історик у праці подає дві назви міста. Перед 1540 роком місце, де згодом постав Тернопіль, називалося за однією версією – Сопільче, за другою – Топільче. Був це степовий пустир важливого стратегічного значення, бо це було найвигідніше місце на шляху з північного Поділля до Львова [25, с. 18]. У розділі "Оснування міста Тернополя" М. Чубатий відзначав, що Тернопіль заснований у 1540 році, тобто майже в той час, коли на Дніпрі князь Дмитро Байда Вишневецький заснував Запорізьку Січ, Ян Тарнавський заклав Тернопіль для припинення набігів татар на українські землі [25, с. 19]. Учений писав, що українське населення міста займалося купецтвом, ремеслом та рільництвом і що "в 1548 році король Жигмонт II Август надав Тернополю магдебурзьке право" [25, с. 24].

Історик назвав у праці визначних вихідців з Тернополя і Тернопільщини. Зокрема М. Чубатий писав: "Вичислені імена – це тільки найважливіші, бо всіх заслужених українських діячів із Тернопільщини було далеко більше. Тернопіль і Тернопільщина вплатили свій щедрий пай у культуру та національне відродження й розвиток української нації" [25, с. 57].

У 1963–1975 рр. М. Чубатий – декан факультету права і суспільних наук Українського католицького університету в Римі, який заснував Блаженніший Патріарх Й. Сліпий [27, с. 59], що високо цінував пройдений життєвий шлях і працю М. Чубатого. У вітальному листі з нагоди його 80-річчя Верховний Архієпископ і Кардинал писав: "Вісімдесят літ трудящого і жертвенного життя для нашої стародавньої Церкви й обездоленого Народу спонукає нас звернутися до Вас з цієї нагоди з благословенням і привітом, а передусім з запевненням гарячих благодатних молитов за пройдений життєвий шлях і довершені на Божу славу діла та перенесені хрести і терпіння" [28, с. 92].

У вітальному листі також згадувалося, що навчання в Тернополі, а згодом закінчення теологічних, філософських та правничих студій у Львові підготувало належним чином М. Чубатого до наукової, публіцистичної, державної, громадської, культурної і виховної праці. Ні перенесені родинні переживання, ні воєнне лихоліття не вплинули на широкий та успішний розвиток діяльності професора М. Чубатого на рідній землі та за кордоном у розбудові науки, як однієї з найголовніших підстав нашого народного і церковного життя, в Українському університеті, Богословській академії у Львові, в Українським католицьким університеті. І, безперечно, чималою заслугою є розпочате друкування "Історії християнства на Русі–Україні" [28, с. 92].

М. Чубатий був також професором історії церковного права в Українському вільному університеті у Мюнхені (1946–1975 рр.) [27, с. 9, 11]. У листопаді 1964 р. учений став членом ініціативної групи створення Українського історичного товариства у м. Мюнхені, а з 1 березня 1965 р. і до останніх днів свого життя був членом управи цього Товариства [29, с. 59, 109]. Завдання, які стояли перед УІТ були широкі й відповідальні. Проте учасники ініціативної групи вірили, що спільними силами зможуть допомогти розбудові вільної української історичної науки і тим самим виконати свій обов'язок перед українською й світовою наукою та перед українським народом [30, с. 1].

Огляд життя і діяльності професора М. Чубатого не був би повний, коли б не згадати, що поза головними ділянками його наукових інтересів і дослідницької праці, якими була історія української церкви й права та національної етногенези, він був співробітником українських й іншомовних українознавчих енциклопедій. Учений співпрацював з "Українською Загальною Енциклопедією", що вийшла друком під редакцією Зенона Кузелі в 1934 р., був автором статті про Католицьку Церкву в Україні, а також "Енциклопедією Українознавства" за редакцією В. Кубійовича, до першої частини якої редагував разом із професором Наталією Полонською-Василенко розділ "Церква". З нею він також

написав "Історію церкви" [31, с. 601–621], а в другій частині помістив статтю "Духовенство" [32, с. 607–610]. В англomовній "Енциклопедії Українознавства", що її видав Український народний союз від Торонтського університету під назвою "Коротка Енциклопедія України", професор М. Чубатий був співредактором відділу "Історія України – середньовічний період". Співпрацював учений також із американськими енциклопедіями, пишучи для них низку дуже цінних статей про українську церкву, історію та ін. Гідними окремої згадки є його англomовні статті "History of Ukraine" ("Історія України"), в "Slavonic Encyclopedia" ("Слов'янській Енциклопедії") (Нью-Йорк, 1952 р.), та "Ukraine" ("Україна") в "American Catholic Encyclopedia" ("Американській Католицькій Енциклопедії") (Нью-Йорк, Т. XVII, 1952 р.) [18, с. XXX].

Зазначимо, що скрізь, де працював, М. Чубатий підкреслював свою приналежність до українського народу. Помер український науковець, історик права та церкви, педагог, громадський діяч діаспори, професор М. Чубатий 10 липня 1975 р. у Берген Пайнс, штат Нью-Джерсі, США [18, с. XXX–XXXI]. Можна погодитися з Я. Падохом, що в "історії українського права чи в історії української церкви проф. Чубатий без труду міг зайняти позицію, яку в історії України зайняв і зберігає... його вчитель, Михайло Грушевський" [18, с. 100].

Список використаних джерел

1. Lencyk W. Prof. Nicholas Chubaty – Ukrainian Historian and Scholar // The Ukrainian Quarterly. Vol. XXXI. No. 3. – P. 284–293.
2. Падох Я. Історична заслуга проф. Миколи Чубатого // Свобода. – 1975. – 24 вересня. – Ч. 179. – С. 2–3.
3. Падох Я. Микола Чубатий, 1889–1975 // Український історик. – 1975. – № 3–4. – С. 100–111.
4. Падох Я. Микола Чубатий. 1889–1975. Українське Історичне Товариство. – Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен, 1976. – 15 с.
5. The Ukrainian Heritage in America / Published by Ukrainian Congress Committee of America. – New York, 1991. – 690 p.
6. Chubaty Mykola // Encyclopedia of Ukraine / Edited by V. Kubijovyc. – Toronto–Buffalo–London: Canadian Institute of Ukrainian Studies, Shevchenko Scientific Society, 1984. – Vol. I. – P. 464–465.
7. У пошуках історичної правди: Збірник на пошану Миколи Чубатого, 1889–1975 / Ред. Григор Лужницький і Ярослав Падох. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1987. – 548 с. – (Записки НТШ. – Т. 205. Історично-філософська секція. Правнична комісія; Ч. 2).
8. Падох Я. Піонерські заслуги Миколи Чубатого в науці історії українського права // У пошуках історичної правди: Збірник на пошану Миколи Чубатого, 1889–1975 / Ред. Григор Лужницький і Ярослав Падох. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1987. – С. 83–121. – (Записки НТШ. – Т. 205. Історично-філософська секція. Правнична комісія; Ч. 2).
9. Падох Я., Штогрин Д. Бібліографія праць Миколи Чубатого // У пошуках історичної правди: Збірник на пошану Миколи Чубатого, 1889–1975 / Ред. Григор Лужницький і Ярослав Падох. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1987. – С. 51–62. – (Записки НТШ. – Т. 205. Історично-філософська секція.
10. Ленчик В. Проф. Д-р Микола Чубатий як історик церкви // У пошуках історичної правди: Збірник на пошану Миколи Чубатого, 1889–1975 / Ред. Григор Лужницький і Ярослав Падох. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1987. – С. 123–165. – (Записки НТШ. Т. 205. Історично-філософська секція. Правнична комісія; Ч. 2).
11. Горак С. М. Микола Чубатий – історик Української етногенези // У пошуках історичної правди: Збірник на пошану Миколи Чубатого, 1889–1975 / Ред. Григор Лужницький і Ярослав Падох. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1987. – С. 65–81. – (Записки НТШ. – Т. 205. Історично-філософська секція. Правнична комісія; Ч. 2).
12. Музичка І., Хома І. Сильветка історика проф. М. Чубатого 1889–1975 // У пошуках історичної правди: Збірник на пошану Миколи Чубатого, 1889–1975 / Ред. Григор Лужницький і Ярослав Падох. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1987. – С. 166–203. – (Записки НТШ. – Т. 205. Історично-філософська секція. Правнична комісія; Ч. 2).
13. Штефан А. Микола Чубатий і карпатські українці // У пошуках історичної правди: Збірник на пошану Миколи Чубатого, 1889–1975 / Ред. Григор Лужницький і Ярослав Падох. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1987. – С. 204–216. – (Записки НТШ. – Т. 205. Історично-філософська секція. Правнична комісія; Ч. 2).
14. Моя участь у першолистопадовім зриві (Спомини ми-

нулого з-перед 50 літ) життєпис // Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на Західніх Землях України. – Нью-Йорк, 1973. – С. 175–189. 15. Ждан М. Микола Чубатий // Український історик. – 1969. – № 4. – С. 47–62. 16. Український Католицький Університет ім. Св. Климента Папи в першому п'ятиліттю свого постання і діяльності. (1963–1968). – Рим, 1969. – 290 с. 17. Чубатий М. Д.: (Укр. правознавець і історик церкви, відомий громадський діяч діаспори) // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 896–897. 18. Падох Я. *Semper Tigro*. До життєпису Миколи Чубатого // У пошуках історичної правди: Збірник на пошану Миколи Чубатого 1889–1975 / Ред. Григор Лужницький і Ярослав Падох. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1987. – С. XIII–XXXII. 19. Андрусак Т. Чубатий Микола // Довідник з історії України (А–Я): Посібник для серед. загальноосвітн. навч. закл. / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-е дооп. і доповн. – К.: Генеза, 2001. – С. 1063–1064. 20. Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. – Т. 1 до 1353 р. – Рим–Нью-Йорк: Видання Українського Католицького Університету в Римі, 1965. – 816 с. 21. Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. – Т. II. – Ч. I. (1353–1458). – Рим–Нью-Йорк: Видання Українського Католицького Університету в Римі, 1976. – 263 с. 22. Чубатий М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй // Записки НТШ. – Т. 178. – Нью-Йорк–Париж, 1964. – 159 с. 23. XI Международный конгресс исторических наук в Стокгольме // Вопросы истории. – 1960. – № 12. – С. 3–29. 24. Історія м. Тернополя та Тернопільщини // Шляхами Золотого Поділля. – Т. I. – Філадельфія, 1960. – С. 17–58. 25. Історія Тернополя та Тернопільщини // Шляхами Золотого Поділля. Регіональний історично мемуарний збірник Тернопільщини. – 2-ге видання Комітету "Тернопільщина". – Філадельфія, ПА, 1983. – Т. I. – С. 17–58. 26. Chubaty Mykola The 700th Anniversary of the City of Lviv (1252–1952) // The Ukrainian Quarterly. – 1953. – Vol. 9. No. 3. – P. 242–253. 27. Український Вільний Університет. Короткий огляд. – Мюнхен, 1958. – 22 с. 28. Український Католицький Університет ім. Св. Климента Папи в другому п'ятиліттю своєї діяльності (1968–1973). – Рим, 1974. – 368 с. 29. Винар Л. Р. "Український Історик": 40 років служіння науці, 1963–2003. Статті і матеріали / Ред. Алла Атаманенко. – Нью-Йорк–Острог, 2003. – 422 с. 30. Українське історичне товариство (Комунікат) // Український історик. – 1964. – № 4. – С. 1. 31. Полонська-Василенко Н. Історія церкви // Енциклопедія українознавства: Заг. част., кн. 2. – К., 1995. – С. 601–621. 32. Духовенство // Енциклопедія українознавства. Гол. редактор проф. Володимир Кубійович. – Львів, НТШ, 1993. – Т. 2. – С. 607–610.

Nataliya Hryhoruk

MYKOLA CHUBATY'S LIFE DURING THE EMIGRATION

Life and scientific activity of Mykola Chubaty during the emigration is analyzed in the article.

УДК 94 (477)

Василь Ботушанський, Галина Чайка

**РОЛЬ АГЕНТІВ У ПОЖВАВЛЕННІ ЗАОКЕАНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ З
БУКОВИНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

У статті проаналізовано роль агентів у пожвавленні заокеанської еміграції з території Буковини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Розкрито основні напрями діяльності агентів.

Важливим фактором посилення еміграційних настроїв серед буковинського населення, особливо сільського, була діяльність агентів корабельних компаній. Вони всіляко підігривали еміграційні настрої шляхом усної агітації, розповсюдження різних плакатів, буклетів, брошурок, афіш, листівок, "листів від рідних" тощо, у яких йшлося про зручні перевезення емігрантів та про пристойне облаштування їхнього життя і побуту на американському континенті.

Питання про роль агентів у заокеанській еміграції із західноукраїнських земель у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. порушувалося, (щоправда, в контексті еміграційної проблематики в цілому) у працях багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників: Ю.Бачинського [1], П.Кравчука [10; 11], А.Шлепакова [19], В.Ботушанського [3], О.Сича [18], С. Качараба [9] та ін. Окрему статтю діяльності агентів на західноукраїнських землях присвятив Ю.Макар [14]. Та все ж спеціальної праці на цю тему, яка б цілком стосувалася буковинської еміграції, досі нема. Тож мета цієї публікації – заповнити прогалину в дослідженні історичного минулого Буковини з означеної проблематики.

У кінці ХІХ ст. на західноукраїнських землях, зокрема у селах, діяло від 5 до 6 тис. різного рівня агентів [11, с. 10–11].

Звичайно, старалися вони не задарма. За даними газети "Буковина" за 1899 р., за кожного заготованого до виїзду чоловіка вони отримували по 5 дол., за жінку – 2 дол., за дитину – 1 дол. [4]. Згодом ця винагорода зростає до 12–14 крон (1 дол. = 5 к.) [10, с. 45].

Агенти були різних рівнів: службовці головних корабельних фірм з перевезення емігрантів, що перебували у головних європейських портах у Бремені, Гамбурзі, Антверпені, Трієсті, Анконі, Удіне та ін. Ці фірми мали свої численні бюро у багатьох містах Європи, де діяли агенти регіонального (територіального) рівня, а останні вербували для своїх цілей у селах, містечках, містах рядових (дрібних) агентів, які безпосередньо "працювали" з потенційними емігрантами.

Справді помітною, масштабною діяльністю агентів на Буковині зафіксовано у джерелах десь з 1896 р. Один з агентів Феліче Саббадіні у вересні 1896 р. дістав на своє ім'я концесію субагента Ніколя Фенетто з місцем перебування в Анконі (Центральна Італія). Від його імені у різних місцевостях Австро-Угорщини діяли десятки агентів, агітуючи за виїзд за океан спочатку до Бразилії на бавовняні плантації, а незабаром – до Канади, бо в Бразилії умови для еміграції виявилися гірші, ніж до Канади [4]. У т. ч. діяли й три агенти на території Галичини й Буковини. Один з них Василь Сідельник, родом зі Львова, з кінця 1896 р. розповсюджував у Східній Галичині і на Буковині тисячі примірників відозв із закликом до еміграції, а також різного роду приватних листів із запрошенням емігрувати до Канади. Але за організацію різних "зручностей" вимагав для себе 65 дол. "Агенти засипають наш край своїми відозвами, накидають їх безплатно, посилають різні образки, гарні нотатки, пуляреси, брошки і інші дарунки", – писала газета "Буковина" [5].

З 1897 р. активно слав на Буковину агітаційні листівки, плакати німецькою, українською, польською, російською мовами із запрошенням до еміграції італійський агент із м. Удіне (Північно-Східна Італія) Сільвіо Наддарі, обіцяючи "подорож по суходолу і по воді за дуже малі гроші" [5, оп. 1, спр. 7159, арк. 38].

В умовах безпросвітних злиднів і чуток про багату Америку, Канаду селяни ладні були вбачати в агентах з їх привабливо змальованими перспективами життя за океаном як своїх рятівників. Селяни ходили до них, розпитували про умови еміграції, не раз радо зустрічали їх і у селах. Так, коли у с. Васловівцях у серпні 1896 р. з'явився один з агентів зі Львова, до нього негайно записалося на виїзд 50 осіб [6, оп. 1, спр. 6888, арк. 14], до агента, що з'явився навесні 1900 р. у с. Іванківцях – 80 чол. [20. – 1900. – 5 трав.].

Агенти на західноукраїнських землях діяли за принципом, як висловилося одна з австрійських газет, "країна, яка не може експортувати в достатній кількості товари, хай вивозить людей" [21. – 1913. – 28 вер.].

Ця дешева робоча сила була потрібна, безумовно, приватним чи державним компаніям США, Канади, які теж у значній мірі були причетні до еміграційної агітації. Той же уряд Канади на чолі з Уілфредом Лор'є з метою освоєння величезних просторів канадського Заходу з 1896 р. висунув рекламне гасло: "Західна Канада запрошує світ!", пропонуючи переселенцям майже безплатно по 160 акрів (65 га) землі [18, с. 5].

На практиці ж за реалізацію цієї ідеї взялися агенти різних корабельних компаній Німеччини, Голландії, Австро-Угорщини, Канади, зокрема: "Canadien Pacifik railway" (Канадська тихоокеанська залізниця), "Norddeutsche Lloyd", "Austro-Amerikana" та ін., бо мали від цих перевезень неабиякі прибутки. Ці корабельні компанії відкрили свої численні агентства у ряді європейських країн, у т.ч. й в Австро-Угорщині, зокрема і на Буковині. Приміром, у Чернівцях по вул. Ратушній, 11 було відкрито еміграційне бюро подорожі до Америки Германа Міттельмана корабельної лінії "Гамбург – Америка" [4. – 1904. – 16 жовт.], українські бюро "Колумбус", "Компас", "Світ", або "Роман Сиренький і "Спілка", "Охорона", "Цеппелін", бюро "Русько-Чеської фірми Кериш і Соцький" та інші, які діяли в основному в інтересах компанії "Canadien Pacifik railway" [6, оп. 1, спр. 29703, арк. 57; 2. – 1913. – 18 лист.; 13, с. 62–63; 14, с. 44–49].

"Об'єднане австрійське акціонерне товариство" (колишнє "Austro-Amerikana et Frotelli Cosulich" мало своє генеральне агентство для Галичини і Буковини в Чернівцях по вул. Панській (нині вул. О. Кобилянської), 16 і обслуговувало лінію "Гамбург – Америка" [6, оп. 2, спр. 24687, арк. 10–11].

Згадане бюро "Світ" Романа Сирецького перебувало по вул. Кохановського, 1. Але всі ці філії великих агентств діяли не як еміграційні, а як звичайні "туристичні бюро", що законом не заборонялося.

У штаті цих бюро у місті, як правило, службовців було небагато. Тож для агітації на місцях за виїзд і продаж залізничних та корабельних квитків вербували (за певну плату) різного роду дрібних агентів: сільських секретарів канцелярій, поштових працівників, студентів, селян та ін.

Щоб заробити якийсь крейцер на спровадженні своїх односельчан за океан, вони, ризикуючи бути арештованими (австрійського закону про еміграцію не було), розповсюджували різноманітні рекламно-еміграційні матеріали, інформували, де можна придбати корабельні квитки і т. ін. Оскільки підстав заборонити діяльність "туристичних бюро" у властей здебільшого не було, то всі заборонні зусилля жандармерії у селах і поліції у місті спрямовувалися саме проти цієї найнижчої ланки агентів, які таємно розповсюджували друковані еміграційні матеріали, агітуючи, бо добре знали соціальний стан кожної сільської родини, настрої селян.

Для агентів різних рівнів важливо було, щоб "бізнес" був прибутковим. Як писала у 1897 р. газета "Буковина", "агенту важливий зиск, а не доля емігранта" [4. – 1897. – 11 лют.]. Кожному, хто вертався додому із заробітків з-за океану, агенти у Бремені обіцяли по 20 дол. за кожного ново заготованого емігранта [23. – 1900. – 10 чер.].

Велику кількість афіш німецькою, чеською, польською мовами (були листівки з одного боку польською, з другого – українською) від еміграційної агенції "Ф. Саббадіні в Анконі" було виявлено в листопаді-грудні 1896 р. у с. Берегометі – над – Сиретом [6, оп. 1, спр. 6888, арк. 64], Барбівцях (нині Брусниця), Калинівцях, Острі, Давиденях, Мезі, Банилі, Жадові, Іджештах, поодинокі примірники траплялися в Самушині, Онуті, Мосорівці (у радянський період змінено на Мусорівка, бо ближче до рос. "мусор") [6, оп. 1, спр. 6888, арк. 61–65, 69, 74]. З 1897 р. поширюються також рекламні афіші, листівки

"Об'єднаного товариства Флоріо і Руббатіно з Удіне", яке представляло "Загальну італійську корабельну компанію". Листівки були підписані: "Антоніо Перетц. Удіне". [6, оп. 1, спр. 6888, арк. 87, 89].

У цих агітаційних матеріалах закликалися буковинців емігрувати в Бразилію в штат Мінас-Жерайс, давався його опис: про клімат, площу (575 тис. кв. км), населення (2,5 млн. чол.), сільське господарство, про умови імміграції.

При поширенні цих рекламно-агітаційних матеріалів у конкретній провінції додрукувалося й конкретне звернення до її мешканців. Так, у листі від імені транспортного морського агентства в Анконі буковинським селянам, які захочуть емігрувати до Бразилії, обіцялося: безплатний проїзд до Мінас-Жерайс. Там кожний отримає по 90 йохів (51 га) землі, тимчасову халупу і все, що необхідно для господарювання. Це буде полегшенням для бідних сімей, які у себе на батьківщині так мало мають для життя. Відправлення щотижня." Цікава приписка у кінці цього листа: "Прошу розповсюдити цю листівку серед якомога більшого числа селян у Вашій місцевості... Агент Феліче Саббадіні" [6, оп. 1, спр. 6888, арк. 65].

Шалену агітацію за виїзд за океан вели на Буковині й агенти бременської фірми "Ф. Міслер". До речі, сам Фрідріх Міслер бідняком прибув 1886 р. з Померанії до Бремена, а через 25 років його фірма володіла уже капіталом в 40 млн. марок. На 95% вона обслуговувала німецьку корабельну компанію "Norddeutsche Lloyd" [5, с. 93]. Агенти фірми всіляко вихваляли свої послуги, запевняли, що надають найбільш правдиву інформацію про країни в'їзду, зокрема про Канаду, що хто їде, користуючись їхніми послугами, той у вигаді [22. – 1913. – 12 жовт.].

Насправді це було далеко не так. МВС Австрії на основі даних австрійського консульства у Монреалі (Канада) інформувало крайового президента (губернатора) Буковини 2 липня 1897 р., що "агенти Міслера і Моравця поширюють про Канаду неправдиву інформацію, зокрема, що канадський уряд надає допомогу всім емігрантам при будівництві жител... виділяє значні кошти на ведення сільського господарства". Далі зазначалося, що насправді переселенці мусять споруджувати житло самі, так само і одержану землю мусять освоювати самі. Дуже рідко, і то лише у перший рік, уряд надає окремим іммігрантам допомогу не більше 350 дол. [6, оп. 1, спр. 6639, арк. 49].

В іншій інформації з МЗС з Відня до начальника краю знов же на підставі австрійського генерального консула з Монреалю від 20 липня 1897 р. зазначалося, що агенти різних фірм зображують у своїх проспектах заморські країни і провінції як дуже сприятливі щодо клімату, родючості землі, наявності чудових лісів і рік, дичини. "Але про що не згадується у цих проспектах, – говорилося далі, – і що залишається фактом у більшості випадків, так це те, що ці краї покриті пралісами, що їх спочатку треба викорчувати, зробити родючим полем, що у перші 2–3 роки прибуток від землі мізерний, що навколо вздовж і вшир на великі відстані не можна знайти побічних додаткових заробітків, або що з європейськими поселенцями, які раніше тут оселилися, їм важко конкурувати, що вони отримали ліси, але останні не мають там майже ніякої ціни, що там кругом є багато дичини, але вона є там справжнім нищителем домашніх тварин". У кінці зазначалося, що згадані проспекти покликані тільки ввести емігрантів в оману, вони не сприяють тому, щоб у законний спосіб захистити емігрантів і попередити їх про труднощі [6, оп. 1, спр. 6639, арк. 52].

Особливо активно діяла компанія "Canadien Pacifik railway". Вона заснувала свої агентства у багатьох країнах Європи, зокрема в Австро-Угорщині (у т.ч. й на Буковині): у Кракові, Бродах, Спалато, Новоселиці, Підволочиську, Гусятині, Границі, Освенцімі, Оберберзі, на головних залізничних станціях у Відні [24. – 1913. – 26 лип.]. Компанія мала у Чернівцях кілька еміграційних бюро.

Система діяльності "бюро подорожей" (насправді здебільшого еміграційні бюро) уможлиблювала різні зловживання, бо право на відкриття бюро місцеві власті надавали за плату у вигляді концесії одному власнику, а той мав право здати бюро в оренду, дещо змінюючи умови діяльності на свою користь. Так, українське еміграційне бюро "Роман Сірецький" (обслуговувало компанію "Canadien Pacifik railway") орендував Соломон Шайович. Для українців воно діяло як "Руська агенція" під гаслом "Свій до свого", а для ру-

мунів – як "Християнське бюро", тобто використовувалися національний і релігійний фактори. Концесіонером українського бюро "Компас" був Олександр фон Мікулі, а орендарем – Йозеф Цвекер, концесіонером бюро "Колумбус" був Герман Міттельман, а орендарем – Ісак Каплер і т.д. [24. – 1913. – 15 лист.].

Бюро подорожей "Роман Сіренький", що діяло у Чернівцях, мало своїх таємних агентів у містах і селах, які за певну плату агітували селян, ремісників, знайомих, сусідів, родичів до виїзду. Приміром, у с. Опришени таким агентом був секретар громадської (сільської) ради Абрагам Оренштайн, у с. Михальче – Петро Данилюк, у с. Йорданешти – Корнелій Созонтій, у с. Терешлешти (Терешлівці) – Наталя Ботезат, а у Чернівцях такими агентами були Ісак Руф, Маркус Фімер, Ісак Зельцер та ін. Наприклад, експедитор Ісак Руф супроводжував транспорт емігрантів, у яких не все було гаразд з документами, аж до кордону з Німеччиною. Інколи буковинських емігрантів переодягали в одяг під виглядом російських селян, що їдуть транзитом з Російської імперії, декому з військовозобов'язаних діставали навіть російський паспорт [6, оп. 1, спр. 24687, арк. 101–102, 143].

Фірма, що обслуговувала корабельну компанію "Гамбург – Америка – лінія", завербувала собі в агенти навіть окремих залізничних службовців, кондукторів, начальників жандармських постів, сільських старост, фінансових і митних стражників, деяких сільських інтелігентів [12, с. 187].

Великий вплив на поштовження еміграційного руху до Канади справила брошура професора Львівської учительської семінарії Осипа Олеськіва "О еміграції" (1895). Як член головної управи товариства "Просвіта", він 1895 р. відвідав Канаду, побував у різних місцевостях, зустрівся з представниками влади і дійшов висновку, що галицьким і буковинським селянам краще емігрувати до Канади, ніж до Бразилії. Він популярно описав, що вона собою представляє, які є там можливості для одержання землі емігрантами з Галичини і Буковини. Він, зокрема, стверджував, що там (на відміну від Бразилії) дають по 113 моргів землі (65 га) на родину емігранта майже задарма (25 зр.), а якщо в сім'ї є сини віком понад 18 років, то і на кожного з них по стільки ж. Крім того, землі можна ще й докупити. Добратися до Канади можна в середньому за 2 тижні. Вартість подорожі – 120 зр. на кожного члена сім'ї. Слід також мати не менше як по 40 зр. на особу при в'їзді в Канаду [17; 8, с. 1845]. Газета "Буковина" час від часу друкувала його рекомендації потенційним емігрантам [4. – 1896. – 13 чер.], використовувала у своїх публікаціях, як, приміром, у статті "Канада" (номер за 26 липня 1896 р.), інформуючи, що може мати емігрант у тій країні [4. 1896. – 26 лип.].

Фантастична площа наділу в Канаді 113 моргів землі у той час, коли у більшості селян було всього по кілька моргів, настільки схвилювала сільських злидарів буковинської Придністрянщини, що вони відправили трьох своїх посланців у Львів до О. Олеськіва дізнатися про конкретні умови еміграції і привезли з собою список 138 убогих родин з двох сіл, що вже бажають виїхати до Канади. Олеськів прикинув, що кожна з родин при продажу майна цих охочих до виїзду може виручити від 100 до 300 дол., чого явно замало. "Став я буковинським селянам пояснити річ, – писав Олексів, – але в міру як ставало ясно, що вони їхати в жаден спосіб не можуть, мутніли їх очі і малювалася на лицьках розпука. Найстаршому з них побігли очі слезами: "Тож бути не може, щоби бідний так мусів гинути! Ми напишемо або таки поїдемо до Відня – най нас або розстріляють, або вивішають, або нехай нас вишлють там, де нас потребують", – так описав цю зустріч О. Олеськів у львівській газеті "Діло", яку передрукувала газета "Буковина" [4. – 1896. – 5 лист.].

До речі, агенти італійських і німецьких корабельних компаній досить "майстерно" скористалися брошурою О. Олеськіва. На своїх гарних літографських плакатах вони вміщали портрет О. Олеськіва і закликали нібито від його імені емігрувати до Аргентини. Тож спантеличений такою "вправністю" агентів, О. Олеськів навіть мусив звертатися до читачів не вірити цим агентам, пояснювати, що його портрет на тих плакатах вміщено без його відома [4. – 1897. – 9 трав.].

Місцева преса тривалий час відгукувалася про еміграцію, особливо заокеанську, загалом негативно. Але оскільки еміграційна хвиля не спадала, а корабельні компанії за їхні заохочувальні реклами платили певні суми грошей, за вміщення таких реклам бе-

реться і "непримиренна" газета "Буковина". У номері за 24 січня 1904 р. вона, мабуть, вперше вмістила рекламу корабельної компанії "Canadien Pacifik railway" про те, як краще добратися до Канади, де купити квитки на найкоротший маршрут [4. – 1904. – 24 січ.]. 16 березня 1904 р. вона вміщає рекламу еміграційного бюро "Фальк і К°" у Гамбурзі [4. – 1904. – 16 бер.].

А далі і "Буковина", і інша українська німецька, румунська, польська крайова преса систематично вміщали на останніх сторінках рекламні оголошення корабельних компаній, їхніх бюро про перевіз до американського континенту: гарно розмальовані кораблі, що розрізають води океанських просторів, і з відповідними закликами.

Так, у номері за 12 січня 1906 р. "Буковина" повідомляла про напрямки і тривалість подорожі та вартість корабельних квитків: швидкими кораблями "Deutschland" можна добратися до США за 6,5 доби за 212 к., "Moltke", "Blücher", "Hamburg" – за 7 діб за 190 к. Інші кораблі дешевші, але довше йдуть: "Postdampfer" – 10–11 діб, 166 к.; "Антверпен – Канада" – 130 к., "Гамбург – Буенос-Айрес" – 142 к. [4. – 1906. – 12 січ.]. У номері за 18 лютого 1906 р. "Буковина" вмістила оголошення аж чотирьох корабельних компаній, зокрема: 1) "До Америки і Канади найскоріше перевозить через Роттердам славна на цілий світ лінія "Holland-Amerika"; 2) "До Канади прямо в Америку без пересадки до Аргентини, Бразилії і всіх заморських країв продає шифкарти (корабельні білети. – Г. Ч.) найдешевше "Бюро подорожі "Глобус" в Чернівцях, ул. Ратушева, 14"; 3) "Austro – Amerikan. Австрійське сполучене акційне корабельно-перевозове тов. в Триєсті. Правдивий (справжній. – Г. Ч.) пасажирський оборот до Америки через Триєст – Нью-Йорк. Генеральна агенція для Галичини і Буковини"; Гольдлюст і Спілка. Чернівці. ул. Палати краювої, 6; 4) "Hamburg – Amerika Linie". Проста переправа без пересідання. З Гамбургу до Нью-Йорку, Канади, Бразилії, країв Ля-Плята, Полудневої Африки і Східної Азії". І, звичайно, розхвалювання переїзду для всіх, хто побажає, (хоч і все населення Буковини), готові були вивезти, лиш би платили гроші [4. – 1906. – 18 лют.]. Або у номері за 17 жовтня того ж 1906 р.: "До Америки з Галичини і Буковини щовівторка відходять з Бремена до Нового-Йорку славні поспішні цісарські кораблі як "Kaiser Wilhelm d. Grosse", "Kaiser Wilhelm" і ін.; подорож тими кораблями триває лиш 5 днів. Русько-чеська фірма "Кареш і Стоцький" [4. – 1906. – 17 жовт.]. До речі, остання діяла під гаслом: "Свій до свого" [4. – 1906. – 31 груд.].

Отже, складалася дещо дивна ситуація: подорожувати буковинцям по світу як туристам через "бюро подорожей" (туристичні бюро) можна було, а емігрувати – зась. Всіх, хто агітував за еміграцію за океан, виловлювали, арештовували, судили. Стурбоване ростом заокеанської еміграції, Міністерство внутрішніх справ Австрії у жовтні 1896 р. направило наказ місцевим властям "з усією енергією боротися з агентами в Галичині і Буковині", з'ясувати причини еміграції селян з наддністрянського села Сінькова, за прикладом яких рушила за океан і перша група емігрантів з сусідніх буковинських сіл [6, оп. 1. спр. 6888, арк. 53].

І почалося "полювання" на агентів. У серпні 1896 р. були виявлені і арештовані агенти Парфентій Гнип, Микола Білоус у с. Чорному Потоці, Григорій Тарновецький і Яків Бугайчук у с. Васловівцях. За жандармськими повідомленнями за серпень, згодом за 1 вересня, 3 і 13 жовтня 1896 р. у селах Васловівцях, Брідку і Миткові діяли за дорученням агентства фірми "Б. Карлсберг" зі Львова агенти із сусіднього галицького села Сінькова Йосип Саламандрик (псевдонім), Василь Стефара, Семен Саранчук, постачаючи на Буковину рекламну літературу та корабельні квитки [6, оп. 1. спр. 6888, арк. 23, 33, 38]. Частину матеріалів про еміграцію буковинці діставали у галицьких містах і містечках під час ярмарків, торгів. Приміром, жандармерія з'ясувала, що у листопаді 1896 р. жителям буковинських придністрянських сіл Сомушин, Мосорівка, Онут галицький агент шляхтич Ян Парадовський вручив на базарі у галицькому містечку Усте-Біскуп'є листівки із закликом до еміграції у штат Мінас-Жерайс (Бразилія) [6, оп. 1. спр. 6888, арк. 61–62].

У листопаді 1896 р. як агентів арештували Петра Ордзу, Миколу Тихорчука, Михайла Березовського, Михайла Сливчука, Михайла Худзіковського та Ілаша Литвинюка з с. Репужинців, які агітували селян, щоб ті емігрували до Канади, зібрали з 53 чол. 71 фл. на різні інформаційні потреби (листування, поштові та інші витрати). Жандарми виявили

у них 17 різних речових доказів: листи від головного агента Фелічі Саббадіні в Анконі, списки бажаючих емігрувати, марки до листів на 16 фл., 19 фл. готівки та інше, що було доставлено 20 листопада 1896 р. в Заставнівський повітовий суд [6, оп. 1, спр. 6888, арк. 57].

16 травня того ж 1897 р. при обшуку у 21-річного жителя села Ошихлібів Євстафія Бойди жандарми виявили багато різних рекламних еміграційних матеріалів агентства "М. Моравець" і "Б. Карлсберг" у Гамбурзі, квитанції на зібрані з потенційних емігрантів завдатки (по 10 фл.), відіслані в Гамбург для придбання корабельних квитків, списки тих буковинців, що емігрували у 1896 р., листи Є. Бойди від Б. Карлсберга та інших еміграційних агентів з Гамбурга, залізничні квитки до цього міста і корабельні квитки до Канади, портрет агента М. Моравця, різні рекомендаційні листи, фірменні конверти, поштові відправлення до фірми "Б. Карлсберг", "Стоцький", "Ф. Місслер" та ін. Арештованого Є. Бойду разом з усіма цими матеріалами було доставлено у Заставнівський повітовий суд [6, оп. 1, спр. 6639, арк. 44, 47].

18 травня 1897 р. у с. Онуті жандармами арештовано власника млина і хати Омеляна Чеховського, у якого виявлено листівки гамбурзької фірми із запрошенням емігрувати до Канади і Бразилії [6, оп. 1, спр. 7159, арк. 8].

У січні 1897 р. у селі Лужанах було арештовано як агента 24-річного лісового практиканта Нестора Березана за те, нібито він загітував до виїзду за океан 60 родин з Лужан і кілька десятків селян з навколишніх сіл [4.-1897.-24 січ.]. Того ж року на підставі доносу детектива Гаврила Івасюка в Кіцманське повітове управління жандармами було арештовано у с. Ставчанах і віддано до суду Партемія Гаврилюка, який мав зв'язок з агентством у Бремені "Кареш і Стоцький", яке представляло головну гамбурзьку фірму "Б. Карлсберг". При обшуку 11 травня жандармерія виявила чимало листівок із закликами виїжджати до Канади. Агітаційні матеріали конфісковано [6, оп. 1, спр. 6639, арк. 38].

20 травня 1897 р. у с. Дорошівцях арештовано і допроваджено в повітовий суд у Заставні як агентів Гальперна і Юзика, що працювали на одну з фірм у Гамбурзі, агітуючи за виїзд до Канади [6, оп. 1, спр. 7159, арк. 2]. У с. Молодії агітацію за виїзд за океан вів мешканець цього села Даніель Флегель, який мав зв'язок з головою агентства в Гамбурзі Карлом Штекером. Йому вдалося загітувати до виїзду 17 родин, за що і сам при еміграції отримав безплатний корабельний квиток. У с. Раранчому агітатором за виїзд був житель Микола Бачинський, якому при виїзді головний агент у Гамбурзі Моравець обіцяв безплатний проїзд до Канади [6, оп. 1, спр. 6888, арк. 141]. Агент Віссен Кньпфер за те, що організував виїзд зі Сторожинця родини Бойтеля, в якій був син-військовозобов'язаний, одержав як "подяку" велосипед і 50 к. [6, оп. 2, спр. 24687, арк. 102]. Як видно із цих та інших матеріалів, як галицькі, так і буковинські сільські агенти, "попрацювавши" в цій ролі деякий час, спровадивши певне число односельців за океан, дещо заробивши на цьому, самі теж з часом емігрували, але просили у відповідних фірм безплатного проїзду.

Агенти туристичних бюро в Чернівцях роз'їжджали по містах і селах краю, агітуючи людей до "подорожей". Про це можна судити з того, що крайове управління Буковини 29 листопада 1912 р. направило у повітове управління розпорядження, вимагаючи уважно стежити за еміграційною агітацією Миколи Гладчука та його спільника, які діють від імені чернівецького туристичного бюро, що обслуговує корабельну "Лінію Гамбург – Америка", у т.ч. агітують за виїзд військовозобов'язаних [7, оп. 1, спр. 674, арк. 1].

Очевидно, агенти в крайових структурах і на місцях були у загальній системі організації виїзду емігрантів у Новий Світ вкрай необхідною ланкою і відігравали значну посередницьку роль. Однак через свою корисливість про багатьох з них і в тодішніх службових джерелах, і в пресі, і в усних спогадах краян залишилися досить непривабливі відгуки.

У замітці "Наша заморська еміграція" дописувач до "Буковини" за підписом "Потерпівший" писав у 1907 р.: "Треба знати, що агенти, до котрих наші люди удаються за картами корабельними (проїзними білетами. – Г.Ч.), се дуже часто найбільші хитраки, а по більшій часті люди без Бога і без совісті". Далі йдеться про різні випадки обману, шахрайства. Замість обіцяного швидкого відправлення з портів емігранти змушені чекати там по

2–3 тижні кораблів, платити за готелі по 2 к. на добу з кожного члена сім'ї, а на кораблях з людьми "обходяться... як з худобою" [4. – 1907. – 20 лютого]. У с. Дорошівцях агент від імені фірми Фрайдберг у Антверпені загітував до виїзду в Канаду 14 чол., взяв завдаток за корабельні квитки, а коли ті прибули до Антверпена, фірма вказаного агента не визнала, замість обіцяних 211 к. за квиток дорошівчани мусили платити по 279 к. [15. – 1911. – 19 трав.].

Один з відголосків про еміграційних агентів в усній народній творчості передано такими словами:

Агенти – добрі люди
Та й добре нас радять:
Від нас гроші забирають,
Та й далі провадять.

У статті "До Канади" газета "Нова Буковина" писала у номері за 12 квітня 1912 р., що "по селах кишить від факторів (маклерів. – Г.Ч.), котрі задля власного заробітку вербують темного нашого хлібороба до виїзду в заморські краї. На жаль, стали такими факторами й чільніші господарі, а навіть старшини деяких райфайзенок (спількових ощадно-кредитних кас. – Г.Ч.). Не дивно, що роблять се євреї – капіталісти, щоб позбутися більше селян і скупити їх землю... але роблять те саме і наші заміжніші газди... В той спосіб зробили "наші люди" сего року добрий гешефт на бідних переселенцях" [16. – 1912. – 12 квіт.].

Але було б помилкою вважати, що заокеанська еміграція із західноукраїнських земель, у т.ч. з Буковини, набула значних масштабів лише внаслідок діяльності агентів. Важливе значення з самого початку мало зацікавлене спілкування буковинців у старому краї з тими, що емігрували – чи то листовно, чи при поверненні когось з-за океану із заробітчан. Ця інформація за своїм впливом навіть переважала агітацію агентів, про що засвідчують численні офіційні службові джерела. Так, начальник Кіцманського повітового управління у своєму донесенні 13 жовтня 1896 р. повідомляв президії крайового управління Буковини, що "збуджувачем" всезростаючого еміграційного руху є передусім те, що емігранти-піонери "надсилають своїм родичам і друзям листи з Канади (Манітоби, Стюартбурну), у яких змальовують обставини в Канаді дуже привабливо, внаслідок чого люди збуджуються, продають своє майно, хати, господарське знаряддя, невеликі ділянки поля, насіння..." [6, оп. 1, спр. 6888, арк. 31]. На значення такої ж "агітації" вказував і начальник жандармерії Чернівецького повіту у листі до повітового управління від 24 лютого 1899 р.

Начальник жандармського поста у с. Стефанівці доповідав по інстанції 22 листопада 1900 р.: "Селяни Борівців і Киселева одержали з Канади листи, у яких описуються дуже сприятливі тамтешні обставини. Можна сподіватися, що у січні 1901 р. почнеться тут еміграційний рух [6, оп. 2, спр. 18639, арк. 20]. Начальник жандармського поста у Кіцмані доповідав повітовому управлінню у січні 1901 р.: "Посилення еміграції у 1900 р. порівняно з 1899 р. можна пояснити, з одного боку – погіршенням матеріального становища і економічними відносинами серед сільського населення, які через неврожай погіршилися, з другого – тим, що рідні і знайомі пишуть у своїх листах, що умови існування в Канаді дуже сприятливі" [6, оп. 2, спр. 18639, арк. 20].

У цих листах містилася не раз цінна інформація для тих, хто збирався емігрувати: про наявність землі для розподілу, її якість, природно-кліматичні умови, про умови життя і праці, рівень заробітків, про перші господарські успіхи і невдачі, труднощі, про сусідів, про влаштування інших колишніх односельчан. Давали також поради для тих, хто хотів емігрувати: не їхати під зиму, чи з малими грошима, не їхати на заробітки слабосилим хворим, а лише здоровим чоловікам, парубкам. Запевнялося, що хто хоче з Канади повернутися назад, ніхто нікого не затримує і т.д. Але були й листи оманливі, написані агентами від імені неписьменних селян, щоб мати більше зиску від перевезень. Та й самі переселенці інколи слали заохочувальні, але необ'єктивні листи-вихвалання знайомим, навіть родичам, щоб приїжджали. Робилося це з різних міркувань, здебільшого, щоб у важких умовах освоєння диких просторів Канади мати поруч рідних людей, знайомих, які

б при потребі допомогли, подали розраду, зрештою, щоб мати хоча б з ким поговорити рідною мовою [18, с. 31–32].

Та з кожним роком все настійливішим "агентом" за виїзд за океан було важке економічне становище трударів. "Злидні є найкращим агентом при еміграції", – писала у 1912 р. місцева газета "Vorwärts" [24. – 1912. – 16 бер.]. Не заперечуючи ролі агентів як "підстьобувачів" еміграції, начальник Чернівецького повітового управління доповідав 19 березня 1914 р. президії крайового управління Буковини, що "несприятливі економічні відносини в нашому краї, відомому як регіон виїзду емігрантів, дає підстави очікувати, що з настанням теплої весняної погоди сільське населення з огляду на те, що спожито вже всі харчові припаси, дасть найближчим часом різкий приріст як заокеанської, так і сезонної континентальної еміграції" [6, оп. 1, спр. 12040, арк. 22]. І він не помилявся.

Отже, у великій акції, що докорінно змінювала долю буковинців – прийняття рішення про переселення і саме переселення на американський континент – помітну роль відігравали еміграційні агенти різних рівнів – від агентств трансатлантичних компаній до простих односельчан, що через недолю бралися за такий незвичний "бізнес" – спроводити своїх односельців, можливо, й родичів на чужину. А через те, що організація доставки будь-якого товару не здійснюється безплатно, то й організація доставки означеного досить специфічного "товару" була пов'язана з певними витратами тих, хто виїжджав.

Дійовим фактором, що спонукав буковинців до еміграції за океан була обнадійлива звістка інформація про здійснення одвічної мрії буковинських селян – хоч і на чужині – одержання нечувано великих земельних площ, а з ними – і світлих перспектив на майбутнє.

Та все ж найголовнішим "агентом" що гнав трударів за океан, були важкі умови життя і праці й здебільшого відсутність перспективи на поліпшення.

Список використаних джерел

1. Бачинський Ю. Українська еміграція. Українська імміграція в З'єднаних Державах Америки. – Львів, 1914. – Т. 1. XVI – 493 с. 2. Борба (Чернівці). – 1913. 3. Ботушанський В.М. Буковинська трудова еміграція в кінці XIX – на початку XX ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К.: Наук. думка, 1975. – Вип. 1. – С. 136–145. 4. Буковина (Чернівці). – 1896–1908. – 1899. – 12 липня.; 5. Вобльї К.Г. Заатлантическа емиграция, ее причины и следствие // Варшавския университетския извьстия. – Варшава. 1904 – IV. – С. 89–136. 6. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. 3. Крайове управління. 7. ДАЧО. – Ф. Заставнівське повітове управління. 8. Енциклопедія українознавства. – Львів: Молоде життя. Перевид. в Україні. – Т. 5. – 2000 с. 9. Качараба С., Рожик М. Українська еміграція. Еміграційний рух із Східної Галичини та Північної Буковини у 1890–1914 рр. – Львів, 1995. – 124 с. 10. Кравчук П. Вони обрали Канаду. (Перший період емігрування українців до Канади 1891–1914). – Торонто: Кобзар, 1991. – 291 с. 11. Кравчук П. Українці в Канаді: статті, нариси, памфлети. – К.: Дніпро, 1981. – 232 с. 12. Кузеля З. Причинки до студій над нашою еміграцією // Записки НТШ. – Львів. – 1911. – Т. 101. – Кн. 1. – С. 144–158. 13. Макар В. Соціально – політична інтеграція українців у політичне суспільство Канади. – Чернівці: Прут, 2006. – 284 с. 14. Макар Ю.І. Діяльність агентів по вербовці до Канади на західноукраїнських землях наприкінці XIX – на початку XX ст. // Питання історії нового та новітнього часу (зб. наук. статей). – Чернівці: ЧДУ, 1994. – Вип. 3. – Ч. I. – С. 44–50. 15. Народний Голос (Чернівці). – 1911. 16. Нова Буковина (Чернівці). – 1912, 1914. 17. Олеськов І. О Эмиграции. – Львов: Издание общества им. М. Крачковского, 1895. – 72 с. 18. Сич О. З "Нового краю". Листи українських емігрантів з Канади. – Чернівці: Облполіграфвидав, 1991. – 104 с. 19. Шлепаков А.М. Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець XIX – початок XX ст.). – К: АН УРСР, 1960. – 199 с. 20. Bukowiner landwirtschaftliche Blätter (Чернівці). – 1900. 21. Österreichisches – katolisches Sonntagsblatt (Wien). – 1913. 22. Der Volksfreund (Wien). – 1913. 23. Volkspresse (Czernowitz). – 1900. 24. Vorwärts (Czernowitz). – 1913.

Vasyl Botushanskyy, Galina Chayka

ROLE OF AGENTS IN REVIVAL OF TRANSATLANTIC EMIGRATION FROM BUKOVINA (END OF XIX – BEGIN OF THE XX CENTURY)

In the article is analyzed the role of agents in the revival of transatlantic emigration and territory of Bukovina at the end of XIX th. - at the beginning of XX century. Basic directions of activity of agents are exposed.

УДК 527.9+636–0,58.237

Андрій Випасняк

РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В РОЗВИТКУ ТРАДИЦІЙНОГО СКОТАРСТВА СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ (1900–1939 РР.)

Стаття розглядає проблеми дослідження ролі української сільської інтелігенції в розвитку традиційного скотарства Східної Галичини. Скотарство належить до важливих складових української матеріальної культури, які впливали на економічний розвиток українського села Галичини.

Сільська інтелігенція в українському середовищі, яким було автентичне українське село, безперечно відіграла ключову роль у сприянні прогресивним тенденціям в усіх сферах і галузях господарства й побуту як у період Австро-Угорської монархії, так і другої Речі Посполитої.

Проблема вивчення специфіки місця та значення галузі традиційного скотарства у житті та побуті сільської інтелігенції Галичини є цікавим і актуальним саме тому, що дана територія, особливо Передкарпаття, відзначалась високою активністю сільського населення у розведенні та годівлі великої рогатої худоби.

Постановка проблеми пов'язана з такими важливими науковими та практичними завданнями, як з'ясування пріоритету серед української сільської інтелігенції в даний історичний період і взаємодії цієї верстви з українським селянством. Оскільки на той час в першу чергу духовенство, а також учителі-педагоги, котрі були носіями всього нового в українському традиційному селі на території Східної Галичини.

Практичне завдання полягає у тому, що дана наукова розвідка може служити певним підрозділом у подальшому фундаментальному дослідженні та розробці даної проблематики.

Серед усього обсягу літератури виділяємо публікації сучасників подій і процесів, датовані періодом до 1939 р., праці радянської доби та досягнення історіографії періоду незалежної України.

Матеріальне становище і соціально-правовий статус учительства проаналізовано у виданні "Obraz doli nauczycielstwa ludowego w Galicyi" [24]. Польський історик Ф. Буяк присвятив характеристиці інтелігенції окремий підрозділ у праці "Galicia" (1908 р.) [25]. Цінність цих праць полягає в тому, що вони створені учасниками чи очевидцями подій.

У радянській історіографії проблема національної еліти залишалася поза увагою дослідників і належала до заборонених тем, однак у цей період вийшли друком низка досліджень з етнографії українського народу, які дозволяють виявити відмінності між побутом інтелігенції і селян. Значний обсяг літератури видано представниками української діаспори, зокрема: М. Холєвчуком [20], І. Витановичем [7], А. Качором [14], І. Сохацьким

[19]. Деякі сторони життя галицької інтелігенції опосередковано розглядаються в монографіях польського дослідника Л. Сліви [27].

Із утворенням незалежної України у вітчизняній історіографії розпочався принципово новий етап висвітлення проблеми діяльності української інтелігенції. Окрему категорію складають праці Л. Дрогомирецької [12; 13], Г. Шевчука [22]. Серед досягнень сучасних етнологів виділяємо публікації А. Данилюка [10; 11], молодшої дослідниці О. Баран [6]. Вартісними є спогади та автобіографії представників інтелігенції кінця XIX – 30-х років XX ст.: О. Пристая [18], Л. Куницького [16].

Метою роботи є характеристика господарської діяльності в галузі традиційного скотарства української сільської інтелігенції в першій третині XX ст. на території Східної Галичини.

Для досягнення цілі необхідно вирішити наступні завдання: з'ясувати роль української сільської інтелігенції Галичини в засвоєнні та використанні селянством прогресивних елементів у сфері скотарства, а також показати матеріальне становище духовенства й учительства.

Слід виділити також такий аспект даної проблематики, як порівняльний підхід щодо розвитку галузі скотарства під впливом і за сприяння двох найчисельніших категорій української сільської інтелігенції, мається на увазі духовенство і учительство, котре було представлено в українському селі Східної Галичини в першу чергу сільськими священиками (парохами) та народними вчителями.

Географічні межі роботи охоплюють Східну Галичину. У період, що досліджується, вона входила до адміністративно-територіальної одиниці під назвою "Королівство Галичини і Лодомерії" у складі Австро-Угорщини, а з 1919 (офіційно від 15 березня 1923 р.) до 1939 рр. – Польської держави. Тепер ці території знаходяться в межах Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей України.

Господарство в першій третині XX ст. у Галичині не відігравало провідної ролі у житті української сільської інтелігенції. Головною залишалась професійна діяльність. До заняття господарством сприяло ряд факторів, до яких відносяться специфіка умов проживання в українському селі, незадовільні матеріальні обставини, особисті зацікавлення представників сільської інтелігенції, що передусім стосується такої категорії як духовенство.

Необхідно простежити внесок української сільської інтелігенції у процес економічного піднесення тогочасного села. При цьому слід враховувати той факт, що в характері господарства різних соціальних груп зберігалися певні відмінності в кількості великої рогатої худоби, її утриманні та догляді.

Були такі представники інтелігентного прошарку, господарська діяльність яких мала не економічний інтерес. У цьому випадку було бажання продемонструвати тодішньому селу на Галичині нові породи худоби, новітню техніку, агрокультурні новинки.

Традиційному скотарству приділялась вагома роль. Так, сільське духовенство надзвичайно активно сприяло виведенню порід великої рогатої худоби. Наприклад, станом на 1903 р. у маєтку о. Пристая (Львівщина) налічувалось 20 голів рогатої худоби, 6 коней, 30 овець, 105 качок, 80 курей, 20 гусей [18, с. 317].

Отже, як бачимо, вищенаведені цифри свідчать про великі обсяги тваринного господарства, зокрема скотарства, окремих священослужителів Галичини, котра входила до складу Австро-Угорської імперії включно аж до 1918 р. Так, земельні наділи окремих священослужителів сягали 260 моргів, у той час як 42 % селян Галичини володіли господарствами не більше трьох моргів [9, с. 637].

Представники кліру особливої ваги надавали справі популяризації тваринництва. Парох с. Гаї Львівського повіту І. Сохоцький разом з повітовим агрономом у 30-х роках XX ст. довели селянам недоцільність висівання зернових на невеликих за обсягами ланах, натомість заохотили вирощувати кормові буряки і конюшину. У результаті місцеві мешканці почали займатися розведенням расової худоби і молочарством [8, с. 396].

Незважаючи на значні успіхи, спричинені модернізацією техніки, застосуванням нових сортів збіжжя і порід худоби, парафіяльні господарства не розвивались стабільно. Якщо наприкінці XIX – початку XX ст. священики вважали господарство як основне і на-

дійне джерело прибутків, то після Першої світової війни ситуація змінилася суттєво. Мається на увазі те, що Перша світова війна прискорила процеси занепаду низки парафіяльних господарств, а подекуди навіть призвела до повної їх руйнації.

У 20–30-х роках ХХ ст. падіння доходів, загальне зубожіння парохій, зумовлене не тільки наслідками Першої світової війни, а й подальшою світовою економічною кризою, змусило клір здійснювати пошук додаткових джерел доходів.

Зокрема слід зазначити, що у віданні пароха, як правило, перебували тваринництво, рільництво, пасічництво, а його дружина насамперед дбала про молочне господарство і домашню птицю. До роботи залучалися і дорослі діти душпастиря, здебільшого це стосувалося доньок. Розподіл господарських функцій існував між членами священичої родини. У загальних рисах він відповідав традиційному розподілу праці, характерному для української сім'ї.

Потрібно наголосити, що господарська активність сільської інтелігенції здійснювалася також у чітко виражених організаційних формах. Останні були представлені у Галичині мережею філій товариства "Сільський господар", різноманітних кооперативів, спілок, молочарень тощо. Душпастир с. Скнилів Львівського повіту Й. Фолис для заснування подібного закладу подарував філії "Сільського господаря" земельну ділянку площею 14 моргів [19, с. 71]. Адже землеробство завжди було тісно взаємозв'язане з тваринництвом.

Важливу роль на шляху економічного піднесення галицького села відігравали доповіді на сільськогосподарську тематику, організовані представниками місцевої еліти. Наприклад, у звіті читальні "Просвіти" с. Угорники Станіславського повіту за період 1927 – 1928 рр. зафіксовано, що сільський парох М. Ганушевський виступав із рефератом "Найновіші винаходи у рільництві за границею і наше господарство" [1, арк. 9]. Завдяки саме таким заходам читальні перетворювались на практичні школи для селян, де ті навчалися прогресивних методів господарювання.

Отже, проживаючи у сільській місцевості, представники галицької інтелігенції першої третини ХХ ст. поєднували гармонійно інтелектуальну та фізичну працю.

Саме зусиллями вчительства і духовенства активніше впроваджувалися нові сорти збіжжя і породи худоби, застосовувалися модерні знаряддя для обробки ґрунту та переробки продукції. Ці нововведення здійснювалися шляхом організації фахових шкіл, гуртків, курсів, виголошення рефератів на сільськогосподарську тематику, а також через низку практичних заходів.

Вражаючу роль відіграв особистий приклад сільської інтелігенції, її вміння раціонально вести власне господарство. Воно нерідко було одним із засобів заохочення селян до використання нових сортів культур, штучних добрив і порід великої рогатої худоби.

В цілому піднесення окремих галузей господарства, зокрема традиційного скотарства, у більшості сіл і навіть околиць Східної Галичини відбулося саме завдяки активній участі місцевих інтелігентів.

Важливим аспектом є роль української сільської інтелігенції у сприянні розвитку будівництва господарського комплексу. Мається на увазі господарські будівлі в тогочасному українському селі Галичини першої третини ХХ ст.

Крім хати, на території садиби знаходилися різні господарські забудови. Їх традиційно поділяли на декілька груп: для утримання свійських тварин і птиці, зберігання продуктів сільського господарства, розміщення реманенту й транспортних засобів [14, с. 238]. Причому кількість і величина цих будівель залежали від рівня заможності власника, типу господарських занять, яким він надавав перевагу.

Як правило, великих площ сягали в пропорції щодо території двору хліви (у Карпатах "кошара", на Прикарпатті – "стайня") для утримання худоби. Стайні заможних власників також відзначалися великими розмірами. Так, наприклад, парох с. Угринківці В. Нанасин у листуванні з станіславським єпископським ординаріатом 6 січня 1927 р. писав, що на вилучені від продажу ерекційного поля кошти збирається звести стайню із п'ятьма відділеннями розмірами 6х23 м [4, арк.83].

Зазвичай значних розмірів сягали клуні (у Карпатах побутує назва "боїще", на Прикарпатті – "стодола"). У них знаходився тік, на якому обмолочували збіжжя, а також за-

сторонки, де тримали снопи пшениці, жита чи соломи. Крім господарського призначення, такі приміщення часто були місцем для виступів аматорських гуртків, сільських хорів, тобто до певної міри відігравали роль культурно-просвітніх установ [10, с. 80].

Окремі уявлення про величину подібних споруд на подвір'ї священика дозволяє створити угода, укладена 1 червня 1925 р. між парафіяльним комітетом з питань будівництва та майстром В. Саєвичем у с. Уст'є Зелене на Станіславщині. Документ передбачав будівництво стодоли площею 170 м кв. на бетонному фундаменті, яка мала містити дві засіки, тік для молотби збіжжя, а також відгороджену стіною із дощок возівню, два входи, горище [3, арк. 35].

Оскільки в розпорядженні духовенства перебували значні земельні площі, що у свою чергу вимагало відповідних господарських забудов, деякі стодоли могли сягати в довжину понад 20, а в ширину – 10 м [2, арк. 51].

До господарського комплексу обов'язково входили "шопи" – навіси, відкриті з одного боку будівлі для складання дров, сільськогосподарського знаряддя. Для возів і саней зводили спеціальні приміщення – возівні чи колешні.

Важливу роль у господарстві відігравала комора, призначена для зберігання збіжжя, запасів харчових продуктів, а також господарського реманенту. Для комори у господарстві інтелігенції відводилася окрема будівля, іноді вона розміщувалася при хаті.

За аналогічними показниками відрізнялися від звичайних селянських і господарські забудови. Однак не було великої різниці між спорудами, що належали сільській інтелігенції і заможним господарям. Як перші, так і другі використовували кращі надбаня народної архітектури у поєднанні з новітніми будівельними матеріалами.

Діяльність греко-католицького духовенства Галичини впродовж міжвоєнних десятиліть (1920 – 1939 рр.) велась стосовно поглиблення впливу церкви на громадсько-політичне, економічне, культурно-освітнє життя краю. Так, парох із села Делієва Калуського повіту А. Гарасевич у 1924 р. заснував у своєму селі молочарню, яка згодом стала центром економічного життя навколишніх сіл. Молочарня була однією з найбільших у системі "Маслосоюзу": мала 37 пунктів збору молока і щоденно виготовляла 500 кг масла, експортувала його до Англії. З ініціативи о. Гарасевича при молочарні було створено позичкову касу, внески до якої селяни сплачували молоком, а позики для піднесення свого господарства отримували грішми [5, с. 565].

Отже, як бачимо, яскравий приклад того, що саме сільські священики, будучи представниками української сільської інтелігенції, активно сприяли розвитку молочарства як складової галузі традиційного скотарства.

"Загальна нужда народу змушує весь загаль українського духовенства до цієї праці, – писав у 1934 р. часопис "Мета". – Неоспоримим фактом є, що всі низові клітини громадянського життя... через молочарню, кооперативу і читальню... – все це завдячує... своє існування українському духівникові та гуртові сільських ідейників, які наш душпастир народові виховав..." [17, с. 2].

Таким чином, українська сільська інтелігенція відіграла надзвичайно важливу роль у економічному поступі тогочасного села першої третини ХХ ст. в Східній Галичині. Вона була саме тим посередником, завдяки якому модерні ідеї і західні культурні впливи проникали в провінцію.

Саме через створення кооперативів і сільськогосподарських гуртків інтелігенти прагнули досягти зростання матеріального добробуту селян.

Крім матеріального побуту, під впливом особистого прикладу багатьох представників освіченого прошарку відбулася трансформація системи селянських господарств. Так, частина верстви української інтелігенції, котра мешкала й працювала в тодішньому галицькому селі, вдало поєднувала свої професійні обов'язки із сільськогосподарською працею, що в свою чергу давало змогу на основі практичних заходів ознайомлювати місцеве населення із новітніми методами раціонального ведення господарства, сучасною технікою, новими сортами рослин і породами тварин.

Список використаних джерел

1. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 378 (Станіславська філія товариства "Просвіта", 1909 – 1938). – Оп. 1. – Спр. 22 (Річні звіти про діяльність

читальні "Просвіти" в с. Угорники Станіславського повіту, 3 грудня 1925 – 26 січня 1937 рр.). – 36 арк. 2. ДАІФО. – Ф. 504 (Станіславівська Греко-католицька консисторія, м. Станіславів, 1788 – 1939 рр.). – Оп. 1. – Спр. 840 (Листування з парафією села Коцюбинці про видачу дозволу на продаж церковної землі і про ремонт парафіяльних будинків, 1922 – 29 серпня 1937 рр.) – 70 арк. 3. ДАІФО. – Ф. 504. – Оп. 1. – Спр. 944 (Листування з парафією Уст'є Зелене з питання продажу церковної землі і ремонту парафіяльних будинків, 1 березня 1925 – 29 серпня 1939 рр.). – 171 арк. 4. ДАІФО. – Ф. 504. – Оп. 1. – Спр. 945 (Листування з парафією села Угринківці з питання продажу церковної землі і ремонту парафіяльних будинків, 4 вересня 1925 – 14 березня 1936 рр.) – 138 арк. 5. Альманах Станіславівської землі: У 2-х томах. – Т. II. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1985. – 899 с. 6. Баран О.Я. Культура і побут української сільської інтелігенції Галичини (кінець XIX ст. – 1939 р.): Автореф. дис. канд. істор. наук: 07.00.05 / Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2007. – 20 с. 7. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – 624 с. 8. Влох М. Винники. Звенигород. Унів та довкільні села: Історико-мемуарний збірник. – Чикаго – США, 1970. – 527 с. 9. Глодзінський А. Соціальні відносини по селах // Нива – 1910. – Ч.21–22. – С.632–640. 10. Данилюк А. Українська хата. – К.: Наукова думка, 1991. – 112 с. 11. Данилюк А. Шляхами України: Етнографічний нарис. – Львів: Світ, 2003. – 256 с. 12. Дрогомирецька Л.Р. Греко-католицьке духовенство Галичини в українському кооперативному русі (1920 – 1939 рр.) // Вісник Прикарпатського університету: Історія. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – Вип. VII. – С. 77–89. 13. Дрогомирецька Л.Р. Українська кооперація у громадсько-політичному житті Західної України (1920 – 1939 рр.): Автореф. дис. канд. істор. наук: 07.00.01 / Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с. 14. Етнографія України: Навч. Посібн. / За ред. Проф. Макарчука С.А. – Вид. 2-е, перероб. і доп. – Львів: Світ, 2004. – 520 с. 15. Качор А. Українська молочарська кооперація у Західній Україні. – Мюнхен: Господарські об'єднання і патронат української кооперації на еміграції "Унія", 1949. – 110 с. 16. Куницький Л. Спогади молодих літ та заслання. – Львів, 2003. – 255 с. 17. Осташевський Й. До питань громадської діяльності українського духовенства // Мета. – 1934. – Ч.7. – С.2. 18. Пристай О. З Трускавця у світ хмародерів. Спомини з минулого і сучасного: у 4-х томах. – Львів – Нью-Йорк, 1935. – Т. II. – 366 с. 19. Сохоцький І. Що дала греко-католицька церква та духовенство українському народові. – Філадельфія, 1951. – 105 с. 20. Холєвчук М. Як організувати і вести контролю молочности корів. – Львів: "Сільський господар", 1930. – 93 с. 21. Храпливий Є. Наші молочарські кооперативи в 1925 р. – Львів: Накл. РСУК, 1927. – 14 с. 22. Шевчук Г. Я. Фахово-господарська та культурна діяльність товариства "Сільський Господар" (1899 – 1944): Автореф. дис. канд. істор. наук: 07.00.01 / Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2006. – 18 с. 23. Wujak Fr- Galicya. – Warszawa: Ksiegarni pod firma, E. Wendeispolka, 1908. – Т. I. Kraj, ludność, społeczenstwo. Rolnictwo. (Lwow nakładem Ksiegarni H. Altenberga). – 562 s. 24. Obraz doli nauczycielstwa ludowego w Galicyi. – Nakładem Kraj. zwiazku nauczycielstwa ludowego z drukarni narodowej w Krakowe. – 72s. 25. Sliwa L. Gimnazia galicyjskiej w procesie Kształtowania sie inteliegnencji polskei Galicja i sej dziedzictwo. – Т.3. Nauka i oswiata. – S.163–169.

Andriy Vypasnyak

ROLE OF UKRAINIAN RURAL INTELLIGENCE IN DEVELOPMENT OF TRADITIONAL CATTLE BREEDING OF EAST GALICHINA (1900-1939)

The article deals with the problem of research of the role of Ukrainian country-side intellectuals in the development of traditional cattle-breeding in Eastern Halychyna. The

cattle-breeding belongs to important parts of the Ukrainian culture, which had an influence on the economic development of the Ukrainian village in Eastern Halychyna.

УДК 94 (477)

Наталія Земзюліна

ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ ТА ПРОЦЕСИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ЖІНОК В ПЕРШІ РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

У статті зроблено спробу з'ясувати політику більшовиків по відношенню до жінок як соціальної групи. Проаналізовано теоретичні та практичні моделі вирішення жіночого питання в перші роки радянської влади.

Україна, інтегруючись у європейську спільноту, затвердила цілий ряд національних програм з проблем жінок, охорони материнства і дитинства, щодо поліпшення становища жінок і підвищення їх ролі у суспільстві. Водночас утвердження принципів тендерної рівності та паритетної демократії в Україні супроводжується супротивом патріархальних стереотипів щодо виключно домашнього призначення жінки, так і пасивністю самих жінок, яким властива низька самооцінка своїх здібностей. Актуальність даного дослідження полягає в підвищенні соціальної, економічної та політичної активності жінок в сучасному світі, а також характерним для постіндустріального суспільства переходом феміністичного руху на новий етап розвитку. Роль жінки в соціальній історії ще досі залишається малодослідженим пластом, і тому будь-які розвідки в цьому напрямку викликають неоднозначні оцінки. Сучасне українське суспільство потерпає від всякого виду криз – від політичних до побутових. Жінки, як відомо, відносяться до однієї з найбільш соціально залежних верств населення. Проблеми повсякденності спонукають їх до активних дій, що іноді набувають несподіваних форм. Для адекватного реагування владних інститутів на активізацію жіночого руху на початку XXI століття варто звернутись до історичного досвіду, напрацьованого радянською владою на початку XX століття.

Метою даної роботи є дослідження теоретичних основ політики радянської влади в "жіночому питанні", що виникло в період формування нових соціально-політичних форм державного устрою.

Предметом даного дослідження є теоретичне обґрунтування шляхів соціалізації жінок в перші роки радянської влади в Україні.

Об'єктом виступає сама соціальна група – жінки в 20-х роках XX століття.

Історіографія питання обширна і базується на дослідженнях як вітчизняних науковців, політиків, громадських діячів, так і зарубіжних. У даній роботі ми візьмемо за основу дослідження більшовицьких лідерів, а саме жінок – керівників жіночого руху, провідних громадських та партійних діячів, які шукали шляхи виходу з соціального колапсу, в якому опинилась молода радянська держава в перші роки свого існування.

Для розуміння подальших дискусій з проблем соціалізації жінки, її ролі в розбудові нового суспільства, соціальному становленні варто звернути увагу на роботи І. Ф. Арманд. Саме Арманд, професійна революціонерка, була ініціатором створення жінвідділів як осередків роботи серед жінок і з жінками. У збірнику "Комуністична партія і організація робітниць" розміщено ряд надзвичайно цікавих її робіт [1, с. 16–17]. У них аналізуються важливі завдання організаційної та практичної діяльності державних і партійних органів серед жінок. Авторка відмічала, що успіх революції залежить від участі мільйонів жінок в політичному, господарському та культурному житті країни. У статті "Задачі робітниць в Радянській Росії" вона пише: "Ми досягнемо перемоги соціалізму тільки спільними зусиллями всієї пролетарської маси... Участь робітниць в цій боротьбі так само необхідна, як і участь робітників" [1, с. 19]. Авторка особливу увагу звертає на необ-

хідність роботи партії по створенню в сім'ї нових форм господарювання: "...Столітній сімейний лад є останньою фортецею старого суспільства...Зруйнувати її можливо лише створенням нових форм громадського харчування, виховання, страхування та забезпечення" [1, с. 12–14]. І. Ф. Арманд у своїх статтях звертається до проблеми політичного виховання та організації спеціальної роботи партії серед жінок в перші роки радянської влади. Головним аргументом було те, що політики не розуміють змісту цієї роботи або навмисно перекручують її [1, с. 12], тому ніяких суто жіночих організацій утворювати не потрібно. Профспілки можуть формуватись лише за професійною ознакою, а жіночі організації – це відлуння ідей буржуазних феміністок. Тут ми відслідковуємо один із провідних ідеологічних кроків більшовиків – радянські жінки і фемінізм – поняття несумісні. Феміністичні ідеї не мають підґрунтя в нових суспільно-політичних відносинах, де всі люди – товариші і стать відіграє другорядну функцію.

Заслуговує на увагу стаття І. Ф. Арманд "Робота серед жінок-пролетарок на місцях" [1, с. 13], в якій йдеться про те, що робітниця – це пролетарка більш пізнього призиву, ...робітниця, що прийшла з села, заражена вірусом індивідуалізму, і тому необхідно створювати при партійних комітетах спеціальні комісії для пропаганди та агітації серед них. Ці комісії повинні активно залучати робітниць для громадської роботи через делегатські зібрання, профспілки, повинні виховувати робітниць в дусі більшовицьких ідей. Саме І.Ф. Арманд заклала основи початкових форм державного та партійного керівництва жіночими масами в перші роки радянської влади, очолюючи Жінвідділ при ЦК РКП(б).

Наступницею І. Ф. Арманд на цій посаді була О. М. Коллонтай, яка багато уваги приділяла правовому обґрунтуванню ідеологічних настанов партії в жіночому питанні. У її роботах [2, с. 87] розроблена система соціальних перетворень та заходів, які необхідно здійснити в сфері материнства. Зміст проектів О. М. Коллонтай відповідав цілям партії, а саме необхідності створення для жінок таких умов, які б давали їм можливість поєднувати материнство, роботу по вихованню нового покоління з суспільно-політичною та виробничою діяльністю. Цікава її стаття "До історії руху робітниць в Росії" [2, с. 87], де вона робить спробу аналізу шляхів вирішення "жіночого питання" в перші роки радянської влади. О. М. Коллонтай говорить про те, що руйнуються основи патріархального мислення, які забезпечували соціальне рабство та політичну безправність жінок. Зараз цю проблему не вирішити. Господарські труднощі заважають ліквідувати нерівність між статями, та й самі жінки не готові до тих нових ролей, які від них вимагає суспільство. В висновку автор наголошує на необхідності створити спеціальний партійний апарат для посилення роботи серед жінок. Ця ж думка домінує в іншій роботі О. М. Коллонтай "Як і для чого був проведений перший Всеросійський з'їзд робітниць" [3, с. 6].

У перші роки радянської влади гостро постало кадрове питання, особливо не вистачало працівників для роботи серед жінок, на що неодноразово вказувала О. М. Коллонтай: "...нехай же зрозуміють товариші, готові віддати свої сили спеціальній роботі серед жіночого пролетаріату, що, беручи на себе цю відповідальну, важку, а часом невдячну роботу, вони слугують не лише жіночій справі, а в першу чергу завданням революції..." [1, с. 90]. Саме її вважають однією з фундаторок та пропагандисток правових знань серед жінок, вона намагалась доступною мовою донести до робітниць та селянок надані їм радянською владою права [1].

Питання жіночої соціалізації, а саме освіти, доступу до державної служби, знаходились в полі зору Н. К. Крупської [4]. У своїх працях вона з'ясовує, як радянська влада вирішує питання безробіття, проблеми побуту, суспільно-політичне зростання жінок. Особливої уваги, на її думку, потребували проблеми материнства та дитинства [5]. Н. К. Крупська гостро ставила питання практичної реалізації жіночого потенціалу. Вона доводила необхідність участі пролетарських жінок в радянському будівництві, народній освіті, ставила питання про особливе місце жінки в суспільстві [5, с. 7–16].

Огляд публіцистичної діяльності жіночих активісток буде незавершеним без дослідження праць К. Н. Самойлової. У 1920 році виходить її брошура "Робітниці в російській революції", де вона підсумовує роботу держави та партії серед жінок. Дослідження цікаве тим, що містить факти історії жіночого руху, аналіз повсякденного життя при радянській владі та в дореволюційний період [6, с. 7]. К. Н. Самойлова була серед тих лідерів,

які вважали за необхідне створення спеціальних жіночих органів – "...робота серед жінок як найбільш відсталого частини робітничого класу має бути необхідною та важливою для всіх державних органів, і керувати нею має вищий партійний орган – ЦК РКП(б)..." [6, с. 18].

Історіографічну цінність представляють роботи і таких лідерів жіночого руху, як А. В. Артюхіна, С. Н. Смідович, В. П. Лебедева та інші [7]. У брошурах, статтях вони різнобічно висвітлювали діяльність держави серед жінок в перші роки радянської влади. Завдяки їм проблема залучення жінок до активного будівництва нового суспільства була під постійним контролем партії. Про це говорить і статистика: в 1923 році у лавах партії перебувало лише 8% жінок, а в 1932, незважаючи на чистки, майже 17%. Безумовно, ці роботи написані не професійними істориками, в їх основі лежать базові ленінські тези стосовно "жіночого питання", але автори намагаються не лише описувати повсякденне життя, а й давати йому оцінку, висловлювати власну думку, шукати шляхи практичної реалізації вирішення проблем жінок.

Як бачимо, єдиного підходу до шляхів соціалізації жінки в перші роки радянської влади у більшовиків не було. Вони чітко не з'ясували, чи потрібні суто жіночі організації та підготовлені жіночі кадри для роботи серед жінок, чи партія може вирішувати це питання і без них. Тому і неоднозначна роль жінвідділів, і така коротка їхня історія, але це тема іншого дослідження.

Формування політики рівних можливостей для чоловіків і жінок – процес тривалий і складний. На жаль, сучасне українське суспільство і в XXI столітті не готове до широко-масштабної реформи в соціальній сфері, бо, лише зреалізувавши її, можна говорити про паритетність відносин.

Список використаних джерел

1. Комуністична партія та організація робітниць: Збірник ст. – М., 1919. – С.12–14, 16–19, 90.
2. Коллонтай А.М. До історії руху робітниць в Росії: Збірник ст. М., 1919. – С.87.
3. Коллонтай А.М. Перший Всеросійський з'їзд робітниць і його резолюції. – Харків, 1920. – С. 6.
4. Крупська Н.К. Політико-виховна робота. 1920–1923 рр.: Збірник ст. – М., 1924.
5. Крупська Н.К. Жінка країни Рад – рівноправний громадянин. Збірник ст. 1917–1937. – М., 1938.
6. Самолова К.Н. Організація робітниць – невідкладна задача. – Харків, 1920. – С. 7, 18.
7. Лебедева В.П. Тиждень охорони материнства та дитинства // Комуністка. – 1923. – № 1–2; Смідович С.Н. Задачі жінвідділу. // Комуністка. – 1922. – № 2; Артюхіна А.В. Чергові завдання партії в роботі серед жінок. – М.-Л., 1928.

Natalia Zemzyulina

BOLSHEVIK POLICY AND WOMEN SOCIALIZATION PROCESSES IN THE FIRST YEAR OF SOVIET IN UKRAINE

An attempt to clarify the Bolshevik policy regarding women as a social group has been made and the theoretical and practical models of solving the women questing in the first years of Soviet rule have been analyzed in the article.

УДК 94 (477.83/.86)

Руслан Делятинський

ДО ПИТАННЯ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА СТАНИСЛАВІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ НАПЕРЕДОДНІ І В ЧАС ЛИСТОПАДОВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1918 РОКУ В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ: ОСНОВНІ УРОКИ

Автор розглядає участь греко-католицького духовенства Станиславівської єпархії в суспільно-політичних процесах в Східній Галичині протягом 1918 р. У цей період відбувається певна еволюція суспільно-політичних поглядів духовенства, яке активно підтримує політичний курс Української Парламентської Репрезентації в австрійському парламенті, москвофільський рух різко втрачає свої впливи серед священиків й зростає їхня національна свідомість. Певної популярності набуває ідея поширення унії на східну Україну.

Події 1 листопада 1918 р. в Східній Галичині не тільки змінили напрям історичного розвитку українського народу в краї, але й вплинули на греко-католицьку церкву. В сучасній історіографії активно розробляється проблема участі греко-католицької церкви в Листопадовій революції та національно-державному будівництві в період ЗУНР [24, с. 10–15; 26, с. 7–12; 31, с. 79–90; 36; 37; 38; 39; 40; 42], однак недостатньо уваги приділено питанню участі духовенства Станиславівської єпархії у суспільно-політичному русі 1918 р., в період підготовки національно-демократичної революції.

Основними факторами, що впливали на розвиток Станиславівської єпархії у вказаний період, були: політична ситуація в Східній Галичині у зв'язку із закінченням Першої світової війни; відповідні зміни у національно-політичних орієнтаціях греко-католицької церкви, окреслені єпископством; матеріальне становище духовенства. Зважаючи на них, розглянемо деякі аспекти діяльності єпископа і духовенства Станиславівської єпархії в період підготовки та проведення Листопадової революції 1918 р., проаналізуємо основні здобутки та уроки.

На початку 1918 р. Станиславівська єпархія, очолювана єпископом Г.Хомишиним, нараховувала 21 деканат, з них два буковинських, які обіймали 180 кв. миль із 35.186 вірних, були втрачені внаслідок румунської окупації Північної Буковини 11 листопада 1918 р. [3, арк. 141; 11, с. XXVII; 30, с. 69]. Через відсутність статистичних даних важко встановити чисельність духовенства єпархії, але відомо, що в листопаді 1918 р. було 105 вакантних парохій [6, с. 103–104]. У цей час єпископ Г. Хомишин і підлегле духовенство поділяли погляди митрополита щодо перспектив розвитку церкви і участі в національному русі.

З метою узгодження позицій галицького єпископату було проведено 19–21 лютого 1918 р. спільну конференцію, на якій ієрархи окреслили основні напрямки розвитку церкви після завершення Першої світової війни. У спільному пастирському листі відзначалося, що "зачинається нова доба в історії нашої Церкви та нашого народу", коли потрібна консолідація та єдність. Оскільки в нових умовах розвиток греко-католицької церкви був тісно пов'язаний із визначенням її національно-політичних орієнтирів, то єпископи засудили москвофільські погляди частини духовенства і заборонили "яку-небудь агітацію політичну чи національну, противну національним почуванням українського народу", наполягаючи, що суспільна праця священиків "мусить мати Божий характер душпастирства... і мусить все опиратися на принципах Божого закону і католицької віри" [18, с. 445–447]. Владика вирішили повідомити Намісництво, що вимагають "від кожного священика москвофіла заперуки, що працювати буде лишень в католицькій душі і лояльності для авс-

трійської держави". Крім того, висловлювалося побажання, "щоби весь нарід і духовенство якнайбільше й найчастіше молилися Богу о правдиво всестороннє добро українського народу і української держави" [17, с. 48–50]. Таким чином, особливістю суспільно-політичної позиції галицького єпископату в цей час була спроба поєднати національну орієнтацію греко-католицької церкви із австрофільством та вірністю Апостольському Престолові.

Ця особливість проявилася в підтримці церквою політичного курсу Української парламентської репрезентації (далі – УПР), привела до еволюції суспільно-політичних поглядів духовенства та ліквідації москвофільства, позначилася на його діяльності.

Основним практичним завданням визвольних змагань і політичного курсу УПР з моменту підписання Берестейського договору стало утворення українського коронного краю в складі Австро-Угорщини, яке розглядалося як проміжний етап до незалежності. Його відображала заява УПР 20 лютого 1918 р. на засіданні австрійського парламенту [28, с. 131–132], яка, хоч і не була позбавлена лояльності до династії, свідчила про її національно-соборну орієнтацію. Митрополит А. Шептицький схвалив ідеї Берестейського договору у своїй промові в австрійському парламенті 28 лютого 1918 р. [19, с. 679]. Крім того, єпископи і священники взяли участь у з'їзді нотаблів 25 лютого 1918 р. у Львові, де підтримали його резолюції [25, с. 78; 27, с. 65–68]. Священники о. Пеленський, о. Ганущак та о. Грицай навіть залучилися до обговорення реферату "про організацію національних сил для національної оборони" [6, с. 49; 13, с. 592; 16, с. 82–83].

Єдність дій єпископату та духовенства проявилася і під час проведення "свята миру і української державності" 3 березня 1918 р., ініційованого УПР з метою вплинути на австрійський уряд для прискорення ратифікації Берестейського договору з УНР [27, с. 69–70]. Приклад подали галицькі єпископи, які в цей день провели святкові Богослужіння із проповідями [19, с. 681]. Єпископ Г. Хомишин звернувся до присутніх 50 тис. осіб з такими словами: "... Чотири роки кривавився наш нарід по цей і по той бік державної межі, що розділяла нашу націю. І ось той нарід-мученик... над яким уже панахиду відправляли заздрі й лукаві його вороги – не згинув у вихрах віків. Він воскрес оце до нового життя. І... він саме перший на цілому світі – сказав: Досить крові, досить ворожнечі, досить сліз, нехай буде мир!" [12, с. 118–119; 16, с. 99].

Духовенство взяло активну участь в організації цього національного виступу. Подібні свята, за підрахунками В. Великочия, відбулися в 31 населеному пункті краю за участю 515 тис. осіб [23, с. 78]. У межах Станиславівської єпархії "свята миру і української державності" відбулися в Чорткові (30 тис.), Підгайцях (12 тис.), Коломиї (32 тис.), Солотвині (8 тис.), Городенці (10 тис.), Товмачі (10 тис.), Кутах (15 тис.), Богородчанах (10 тис.), Яблоніві (3,5 тис.), Копичинцях (10 тис.), а також у Заболотіві, Печеніжині, Обертині та Гвіздки [4, арк. 1–2; 16, с. 93, 96–97; 30, с. 23]. Характерною їх рисою було зростання національної свідомості в середовищі духовенства. Так, наприклад, у виступі на вічі в Копичинцях о. Брикович підкреслював, що "мир на Україні се перша ластівка весни загального мира і нам дбати і старатися треба, щоби Українська Гольгофта довела цілий нарід до загального його воскресення" [16, с. 93]. А о. Л. Горалевич у передовій статті "Ниви" прямо закликав готуватися "до борби великої і завзятої за добро гр. кат. Церкви, за ідеал самостійности України..." [9, с. 106]. Отже, у національно-визвольній боротьбі на початку ХХ ст. у Східній Галичині греко-католицьке духовенство стало провідним носієм ідей української державності, союзником народу у боротьбі за національні права [26, с. 7]. Це підтверджує солідарність духовенства Станиславівської єпархії і в пізніших політичних акціях.

Закріплення національно-політичних орієнтирів єпархіального духовенства відбувалося на фоні, з одного боку, послаблення москвофільства внаслідок канонічних зобов'язань щодо згаданих рішень єпископів [17, с. 50; 21, с. 31], а з іншого – поєднання їх з вірністю (виключно!) династії Габсбургів. Завдяки рішучим заходам галицького єпископату, вжитих щодо священників та віруючих, які побували в Росії чи мали контакти з православними [6, с. 71–74; 8, с. 65–67], москвофільський рух втратив свою опору серед духовенства, і "майже кожна священнича родина була – натуральним осередком національно-української культурної праці..." [12, с. 272; 14, с. 323–325]. Цій же меті були підпоряд-

ковані і розпорядження про обов'язкове використання в парохіяльному діловодстві української мови [8, с. 13], і рішення про необхідність впровадження celibату [17, с. 50].

Водночас характерним, очевидно, для всього духовенства було поєднання української орієнтації та австрофільства. Пояснення йому дав сам митрополит А.Шептицький в одному з листів до графа М. Тишкевича: "...Жадання відлучення Галичини Східної від Австрії, не думаю, щоби... Австрія могла узгляднити... Палити мости за собою, жадаючи отверто від Авс [трії], було би по моєму, неосторожно, в данім случаю, небезпечно; а передусім – безхосенне..." [19, с. 669]. Очевидно, митрополит підтримував галицькі шляхетські монархічні кола, які гуртувалися навколо Вільгельма Габсбурга [33, с. 371]. У цьому його підтримувала частина духовенства. Так, наприклад, о. Каровець в січні 1918 р. намагався на соборчику Стрийського деканату зібрати підписи "на письмо..., на основі якого архикнязь Вільгельм мавби вставитись у Корони за Українцями Галичини, щоби їх не відірвано від Австрії... се означало б рід "referendum" галицьких українців. Священики підпису відмовили – а вже нема думок проти "самостійників" – бо щоби до Польщі ми пішли, се... цілком смішне..." [19, с. 674]. Імовірно, серед духовенства Станиславівської єпархії ідея "Галичина – український П'ємонт з архикнязем на чолі" також набула поширення.

Таке австрофільство не могли не помітити у Відні: імператор особисто відзначив нагородами не тільки відомих священиків Львівської архієпархії о. І. Чапельського та о. Т. Войнаровського [1, арк. 1], але й декількох священиків Станиславівської єпархії, зокрема о. І. Ганкевича із Дзвиняча Заліщицького деканату, о. Р. Фицаловича із Швейкова Бучацького деканату, о. В. Скоробагатого із Нижнева Устецького деканату, – за "патріотичну поведінку супроти ворога" під час воєнних дій [6, с. 25–26; с. 82]. Сам архикнязь Вільгельм Габсбург як командант Легіону УСС, який поступово еволюціонував від австрійського до українського консерватизму [33, с. 378], надіслав у вересні 1918 р. особистого листа єпископові Г. Хомишину, закликаючи владу відправити Богослужіння за полеглих у війні українських вояків [6, с. 93–94], а Станиславівський єпископ у травні 1918 р. закликав духовенство сприяти підписуванню 8-ої австрійської воєнної позики, підкреслюючи, що "малою квотою можна сповнити свій обов'язок патріотичний супротив держави а по друге поширяєся ідея забезпечення, так важна під взглядом суспільним, економічним і народним" [6, с. 42]. Отже, поєднання українського і австрійського "патріотизмів" ґрунтувалося на ідеї утворення українського коронного краю.

Крім того, підтримка церквою політичного курсу УНР базувалася на ідеї поширення унії. Можна припустити, що митрополит А. Шептицький сподівався використати "холмське питання" для поширення унії на Східну Україну, і в цьому його, очевидно, підтримував єпископ Г. Хомишин [22, с. 14–15]. Про такі наміри свідчить висловлена митрополитом у виступі 28 лютого 1918 р. думка, що Берестейський договір "стане предвісником цілковитого наближення цієї держави (УНР. – Р.Д.), що стоїть на порозі орієнтальної і окцидентальної культури, до святого центру християнського світу" [19, с. 679]. Цю ідею розвинули греко-католицькі часописи, які розповсюджувались і в Станиславівській єпархії [17, с. 49, 51]. "Місіонар" навіть проводив історичні паралелі між Берестейським договором та Берестейською унією, а "Нива" підкреслювала, що "через прилученє Холмщини до України може католицизм тільки зискати і то дуже багато" [9, с. 68; 31, с. 81]. Позицію ширшого кола духовенства відображала заява Товариства св. Ап. Павла, члени якого вітали проголошення незалежності УНР, вимагали ратифікації Берестейського договору та повернення Холмщини і Підляшшя "властивому господареві сих областей, за якого уважає єдину українську, народну республіку, котра своїми універсалами проголосила свободу віри і тим заporučила приверненє св. Унії і її гарний розвиток" [9, с. 132–133]. Подальші практичні кроки галицьких єпископів засвідчили поширення серед духовенства переконання, що саме в цей час склалися умови для поширення унії на Східну Україну.

Активна популяризація уніатської ідеї знайшла своїх противників як у Ватикані в особі державного секретаря кардинала Гаспаррі та кардинала Скірмунта, так і серед православної ієрархії в особі митрополита Київського Антонія Храповицького [20, с. 189–191; 31, с. 81–82; 32, с. 399–401; 41, с. 402]. Так, кардинал Гаспаррі вважав передання Холмщини до УНР "політичною помилкою", оскільки її уряд "без сумніву небаром відхи-

лить всяке поняття релігії в прилюднім життю і соціальному, творячи в той спосіб пригожий терен для масонства і всіх інших розкладових ідей..." [41, с. 190]. Однак у середовищі греко-католицького духовенства побутувала категорично протилежна думка: "такої свободи, яку заведено в Українській Республіці, немає мабуть ніяка інша держава. Про переслідуванє на Україні якоїнебудь віри, а тим більше віри католицької, не може бути й бесіди..." [9, с. 68]. Впевненості у цьому додавали також порівняно численні факти уніатського прозелітизму в Києві, Одесі, Маріуполі, Барі та Жмеринці на Поділлі, на Київщині, Волині, Холмщині та навіть Харківщині [18, с. 445–447; 34, с. 89; 35, с. 212–218]. Хоча більшість греко-католицьких громад були створені галичанами, однак, наприклад, у Києві прихильність до унії виявляла також місцева інтелігенція. Так, греко-католицьку церкву в Києві, за свідченнями сучасника, відвідувало "около 50 % до 70 % тутешніх православних" [9, с. 238].

Тому греко-католицька церква розгорнула активну місійну діяльність на території УНР. Митрополит А. Шептицький призначив ще в травні 1917 р. апостольським вікарієм України в Києві о. М. Цегельського [18, с. 138], який "об'їздив Україну та заклав нові уніатські парохії в Полтаві, Катеринославі, Одесі і т.д.". Однак, слід визнати: інформації і висновки про прихильність та перехід до унії були поспішними [35, с. 217], а популяризація ідеї унії певною мірою заважала тверезій оцінці офіційної політики Центральної Ради та Гетьманату щодо греко-католицької церкви.

Митрополит А. Шептицький і єпископ Г. Хомишин видали відозви до духовенства своїх єпархій "в справі жертв на викінченє будови гр.-кат. Церкви в Київі", закликаючи, "щоби поспішили щирою помічю своїм закордонним браттям до довершення розпочатого Божого діла і тим дали вираз своїх релігійних і патріотичних почувань" [6, с. 18; 8, с. 156–157]. Цей заклик знайшов відгук серед духовенства і віруючих: із Станиславівської єпархії до кінця липня 1918 р. було переказано фінансову допомогу в розмірі 1426 корон 62 сотики [5, арк. 1–18]. Отже, можна констатувати захоплення ідеєю унії серед єпархіального духовенства, що поєднувалося із закріпленням національної орієнтації та підтримкою політичної лінії УНР.

Радикалізація суспільно-політичних настроїв у квітні – червні 1918 р. вплинула і на позицію духовенства, яке висловлювало своє глухе невдоволення в пресі та колективних відозвах [7, с. 2; 9, с. 99–100]. Катализатором суспільних настроїв були негативні наслідки війни, в ході якої тільки у Станиславівській єпархії було зруйновано близько 60 церков [підраховано за: 2, арк. 1–8; 11, с. 2, 12, 15, 16, 27, 39, 47, 51, 58, 60, 61, 62, 70, 78, 88, 104, 107, 116, 135, 148–151, 155, 169, 170, 177, 184, 201–203, 205, 210, 212, 215, 217–218, 228, 237, 239, 241, 243, 256, 257, 264, 265; 12, с. 231, 490, 507–509, 705, 706, 715, 737–738, 769–770, 810, 937; 13, с. 563–564, 581, 626]. Спроби уряду сприяти відновленню зруйнованих церков та покращити матеріальне становище духовенства наштовхувалися на протидію польської адміністрації краю в окремих повітах Станиславівської єпархії з метою вплинути на національно свідомих священиків, "може якраз... правительству не милих, а добросовісних труджеників в винограді Христовім" [2, арк. 3; 3, арк. 19–20, 69–69 зв.]. При цьому економічний тиск на духовенство набирав різноманітних форм: від невиплати конгруї до патронального права впливати на призначення священиків. Однак це не завадило участі духовенства в суспільно-політичному житті. Так, до складу утвореної ще 1 квітня 1918 р. у Станиславові Малої ПУНРади ввійшли о. І. Гордієвський, о. Т. Матейко та о. Й. Раковський [12, с. 124], що становило 20% від всього її складу.

Тим часом зміна в липні 1918 р. уряду, який очолив Гусарек, противник поділу Галичини і утворення українського коронного краю, змусила УНР перейти до жорсткої опозиції. Однак і тоді українські політики не виявляли єдності в питаннях тактики: одні схилилися до легального вирішення питання, інші готували насильне захоплення влади на українських землях" [16, с. 85]. Очевидно, з метою підготовки такого виступу на місцях створено таємні гуртки, які, зокрема, діяли в Косівському повіті. Вони, за донесенням старости, "розвинули жваву агітацію в справі створення сильної України" [4, арк. 4–4зв.; 16, с. 114–115]. Очевидною виглядає вплив духовенства на діяльність цих таємних гуртків.

Практичним наслідком переходу УПР до опозиції була організація з ініціативи УНДП 15–22 вересня 1918 р. вічевого тижня протесту "проти прилучення української Східної Галичини до Польщі і з домаганем утворення українського коронного краю в Австрії" [16, с. 133–134]. Вічевий рух набув серйозних масштабів. В межах Станиславівської єпархії віча відбулися в Снятині, Заліщиках, Товмачі, Печеніжині, Копичинцях, Станиславові, Надвірній та Кутах. Характерно, що в повітах, де більший вплив мали УРП та УСДП (Снятинський, Коломийський, Косівський та Городенківський), священики не брали участі у вічах; тоді як, наприклад, у Копичинцях Гусятинського повіту (о. Малиновський), Надвірній (о. О. Абрисовський) та Станиславові (о. Т. Матейко) священики керували вічами [16, с. 138–140, 145–162]. Загалом духовенство єпархії підтримало ідею створення української коронної провінції в Австрії.

Логічним продовженням його суспільно-політичної активності була участь у з'їзді мужів довір'я 18 жовтня та збройному перебранні влади 1 листопада 1918 р. Всі три єпископи та 19 священиків ввійшли до складу УНРади. Однак частка духовенства Станиславівської єпархії в ній була невеликою (єпископ і 2 священики) через більший вплив УРП [41, с. 220]. Більш активним виявилось єпархіальне духовенство в час Листопадового зриву та формуванні місцевої української адміністрації. Так, за нашими підрахунками, у 16 повітах Станиславівської єпархії безпосередню участь у перебранні влади взяли тільки 4 священики та 2 богослови (Станиславів, Городенка, Тисмениця, Терехівля); Повітові Національні Ради очолили 4 священики (Городенка, Печеніжин, Підгайці та Терехівля), а до їх складу ввійшли тільки 4 священики (Косів); до складу виконавчих органів – 8 священиків (Станиславів, Бучач, Заліщики) [10, с. 2; 12, с. 129, 860; 15, с. 48; 16, с. 307, 321–325, 354, 376, 433–434; 29, с. 61–62; 31, с. 84–85].

Таким чином, суспільно-політична діяльність духовенства Станиславівської єпархії в досліджуваній період характеризувалася узгодженістю дій з єпископатом, що випливала із канонічного зв'язку між ними, та підтримкою політичної лінії УПР. Значний відбиток на неї наклала австрофільська орієнтація, характерна для всього духовенства та єпископату, що зумовила виникнення та підтримку в його середовищі консервативно-монархічної ідеї українського коронного краю на чолі з архикнязем Вільгельмом Габсбургом. Ця ідея, підтримана УПР, набувала іншого значення: як крок до незалежності та соборності України. Еволюція політичного курсу УПР позначилася і на політичних настроях духовенства, яке, невдоволене втручанням польської адміністрації краю та дідачів-патронів церков, все більше підтримує "самостійницьку" течію. Про це свідчить участь єпархіального духовенства у вічевих кампаніях 3 березня та 21–29 вересня 1918 р. та, імовірно, у таємних гуртках. Закономірною була повна ліквідація в єпархії москвофільства. Водночас закріплення національної орієнтації поєднувалося з ідеєю поширення унії в східній Україні, захоплення якою, відчутне і серед духовенства Станиславівської єпархії, з одного боку, заважало тверезій оцінці уніатського прозелітизму та офіційної політики УНР і Гетьманату, а з іншого – сприяло підвищенню авторитету церкви. Тим часом помітним стає зменшення політичної ролі духовенства, особливо Станиславівської єпархії, де відчувався значний вплив УРП. Це виявилось у невеликій частці єпархіального духовенства в УНРаді, незначній (порівняно із Львівською архиєпархією) участі його в Листопадовій революції та місцевій українській адміністрації.

Основними "уроками" досліджуваного періоду суспільно-політичної діяльності духовенства Станиславівської єпархії були: еволюція його суспільно-політичних поглядів та кристалізація національної свідомості. Поступове спадання політичної ролі духовенства привело до зменшення його активності та зміни пріоритетів діяльності в напрямку душпастирської та національно-культурної праці.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України у м. Львів (далі – ЦДІАУ у Львові). – Ф. 146. – Оп. 8. – Спр. 2839. – Арк. 1. 2. ЦДІАУЛ. – Ф. 146. – Оп. 48. – Спр. 8. – Арк. 1–61. 3. ЦДІАУЛ. – Ф. 667. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 1–70. 4. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 1. 5. ДАІФО. – Ф. 504. – Оп. 1. – Спр. 791. – Арк. 1–18. 6. Вістник Станиславівської Єпархії. – 1918. 7. Діло. – 1918. 8. Львівські Архиєпархіальні відомости. – 1917 – 1918. 9. Нива. – 1918. 10.

Станиславівський голос. – 1918. 11. Шематизм всего клира греко-католицької Епархії Станиславівської на рік Божий 1925. – Річник XXX. – Станиславів, 1925. – XXXII+325 с.

12. Альманах Станиславівської Землі / Ред.-упор. Б.Кравців. – Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен, 1975. – XV+959 с.

13. Альманах Станиславівської Землі. Т.ІІ / Ред.-упор. М.Климишин. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1985. – 900 с.

14. Андрусак М. Галицьке москвофільство в часі світової і визвольної війни // Життя і знання. – 1934. – Ч.11. – С. 323–325.

15. Городенщина: історично-мемуарний збірник / Зредагував М.Г.Марунчак. – Нью-Йорк–Торонто–Вінніпег, 1978. – 871 с.

16. ЗУНР (1918–1923). Док. і матер. Т.1. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. – 584 с.

17. Кравчук А. Конференції Архiereїв Української Греко-Католицької Церкви (1902–1937). – Львів, 1997. – 120 с.

18. Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899–1944. Т. II: Церква і суспільне питання. Кн.1: Пастирське вчення і служіння. – Львів: Місіонер, 1999. – 570 с.

19. Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899–1944. Т. II: Церква і суспільне питання. Кн.2: Листування. – Львів: Місіонер, 1999. – 1096 с.

20. Стародуб А. Невідомий лист Київського митрополита Антонія (Храповицького) в справі канонічного статусу православної церкви у Галичині // Ковчег. – Львів, 2000. – Ч.2. – С. 398–402.

21. Посланіє пастирське Григорія Хомишина Єпископа Станиславівського до Духовенства своєї Епархії о послуші канонічнім. – Станиславів: Друком Льва Данкевича, 1916. – 53 с.

22. Посланіє пастирське Григорія Хомишина Єпископа Станиславівського до Духовенства і Вірних Епархії Станиславівської в переломову добу історії українського народу з нагоди торжества Йорданського 1919 р. – Станиславів: Друком Льва Данкевича, 1919. – 16 с.

23. Великочий В. Джерела до вивчення державного будівництва в ЗУНР. – Івано-Франківськ, 2003. – 608 с.

24. Стрешій О.І. Єпископ Григорій Хомишин і питання українсько-польського порозуміння (1904–1939). – Івано-Франківськ, 2001. – 71 с.

25. ЗУНР 1918–1923: Історія / Керівник авторського колективу й відповідаєний редактор Олександр Карпенко. – Івано-Франківськ, 2001. – 628 с.

26. Красівський О.Я. За Українську державу і церкву. – Львів, 1995. – 84 с.

27. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). Т.1. – Київ–Івано-Франківськ, 2002. – 536 с.

28. Кугутяк М. Галичина. Сторінки історії: Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.

29. о. Лебедович І. Полеві духовники Української Галицької Армії. У 45-річчя участі у визвольних змаганнях (Матеріали до історії). – Вінніпег, 1963. – 328 с.

30. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – 260 с.

31. Марчук В. Українська Греко-Католицька Церква. Історичний нарис. – Івано-Франківськ, 2001. – 164 с.

32. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993. – 420 с.

33. Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX століть. – К., 2002. – 386 с.

34. Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради). – К., 1997. – 200 с.

35. Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). – К., 1997. – 320 с.

36. Гайковський М. УГКЦ в часи митрополитування Андрея Шептицького // Київська Церква. – 2001. – № 2–3. – С. 32–48.

37. Іванцев І.Д., Пилипів І.В. УГКЦ і ЗУНР // Розстріляна і відроджена церква: матеріали науково-практичної конференції до 55-ї річниці ліквідації УГКЦ радянським режимом. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 5–16.

38. Марчук В., Пилипів І. Українська греко-католицька церква й українська держава // Українознавчі студії – 2000. – № 2. – С. 205–223.

39. Москалюк М.Ф. Український християнсько-суспільний рух Галичини в період ЗУНР // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Вип. 1. – С. 127–134.

40. Павлишин О. Соціально-політичний портрет українського проводу Галичини та Буковини в революції 1918–1919 років // Україна модерна. – Львів, 1999–2000. – Ч. 4–5. – С. 187–245.

41. о. Химка І. Рецензія: Cavalieri Ottavio. L'Archivio di Mons. Achille Ratti Visitatore Apostolico e Nunzio a Varsavia (1918–1921). Citta del Vaticano 1990 // Богословія. – 1993. – Т. 57. – С. 183–198.

42. Цвенгрош Г. Рим і Україна. Апостольський престол і митрополит А.Шептицький у 1918–1919 рр. // Дзвін. – 1992. – № 5–6. – С. 107–113.

Ruslan Delyatynsky

TO THE ISSUES OF THE ACTIVITIES OF THE GREEK-CATHOLIC CLERGY OF THE STANISLAVIV BISHOPRIC ON THE EVE AND DURING THE NOVEMBER 1918 REVOLUTION IN THE EASTERN HALYCHYNA: BASIC LESSONS

The author sets up to study the participation of the Greek-catholic clergy of the Stanislaviv bishopric in the social-political processes in the Eastern Halychyna in 1918 that period witnessed a certain evolution of social-political viewpoints of the clergy, who actively supported the political course of the Ukrainian Parliamentary Representation in the Austrian Parliament, while pro-Moscow movement was rapidly losing sympathy and influence among the clergy and national consciousness was increasing. In 1918 the clergy supported the idea of the Ukrainian Crown Region, which was the demonstration of the national independence aspirations. That fact encouraged the clergy's active participation in forming of the Ukrainian government bodies.

УДК 94(477): 356.363 "19"

Дмитро Забзалюк

**ДІЯЛЬНІСТЬ ПРЕПОДОБНИЦТВА ДЕРЖАВНОГО СЕКРЕТАРІАТУ
ВІЙСЬКОВИХ СПРАВ ЗУНР**

У статті проаналізовано створення та діяльність Преподобництва Державного секретаріату військових справ ЗУНР щодо організації духовної опіки над старшинами та стрільцями Галицької армії у 1918–1919 рр.

Уряд Західно-Української Народної Республіки, зокрема його військове міністерство на чолі з полковником Дмитром Вітовським, усвідомлював значимість духовної опіки вояків армії. Відтак у процесі розгортання військового будівництва у листопаді-грудні 1918 р. формується структура служби польового духівництва Галицької армії. Його організаційна схема була затверджена Державним секретаріатом військових справ (ДСВС) 1 січня 1919 р. у спеціальному наказі полковника Д.Вітовського "Організація духовництва Українського Війська", який був продубльований Преподобником ДСВС о. Миколою Їжаком і оприлюднений 4 лютого 1919 р. Зауважимо, що, як і в інших галузях державотворчої роботи, у основу організації служби капеланів покладено зразки австрійської армії, оскільки досить значна частина священиків проходила службу у цісарському війську й мала досвід війни.

Згідно з наказом при військовому міністерстві 1 січня 1919 р. утворено вищий орган польового духовенства Збройних сил – Зарядче Преподобництво, на чолі якого став 34-літній священик, уродженець Рогатинщини, недавній польовий духовник Леґіону УСС, отець Микола Їжак. Цей орган успадкував і прийняв на себе усі справи і функції Фельдвікаріату австрійської армії. У наказі зазначалося: "Всі духовники Українського Війська підлягають Зарядчому Преподобництву ДСВС, при боєвих формаціях посередно, в кошах і окружних лічницях безпосередно. Духівників військових покликає Зарядче Преподобництво. Тих, які не були резервними духовниками австрійської армії, предкладає до іменування Державному Секретаріатові Військових Справ. В цей самий спосіб може наступити і звільнення від військової служби, якщо Зарядче Преподобництво узнає особу духовника за невідповідну. Звільнення по причині хвороби духовника уділює Зарядче Преподобництво на підставі оречення висудної комісії. Перенесення духовників з боєвих формацій до кошій або лічниць, якщо во-

но не слідє із-за хвороби або нездатности до полевої служби, довершує Зарядче Преподобництво на сменення Полевого Преподобництва" [1. 1919. Ч. 6, с. 6]. Водночас при Начальній Команді Галицької армії (НКГА) створено Польове Преподобництво на чолі з недавнім фельд-куратором і деканом австрійської армії 36-літнім о. Андрієм Калятою, який постійно знаходився зі своєю референтурою при Ставці армії в Ходорові. Преподобництво успадкувало функції Фельдсуперіату при Головній Команді австрійської армії. Йому підлягали безпосередньо всі польові духовники – капелани бойових частин і з'єднань від полку до корпусу, а на першому етапі військового будівництва – бойових груп та інших формувань. Отже, саме Польове Преподобництво керувало діяльністю фронтових капеланів, тоді як капелани запілля (кошів і лічниць) підлягали безпосередньо Зарядчому Преподобництві в Станиславові. До структур польового духівництва також входили утворені у складі штабів галицьких корпусів відповідні референтури, яким було підпорядковано відділи духівників бригад і полків. Вони обслуговували стрілецькі курені, сотні, батареї та інші підрозділи фронтових частин [5, с. 60].

Подальші накази і розпорядження військового міністерства і Зарядчого Преподобництва, зокрема від 4, 11, 24 і 28 лютого, 1 березня, 22 квітня 1919 р., більш чітко і глибоко визначили компетенції і обов'язки всіх структур польового духівництва та безпосередньо капеланів. Прерогативою Зарядчого Преподобництва було загальне керівництво діяльністю служби військового духівництва, їх матеріальне забезпечення, дотримання правового статусу, вирішення кадрових проблем: прийом на службу і звільнення, переведення до інших частин, присвоєння звань, надання відпусток, термін яких перевищував два тижні та ін. Згідно наказу від 4 лютого 1919 р. йому безпосередньо підлягали Польове Преподобництво НКГА, служби духівництва Окружних військових команд, старшинських піхотних і артилерійських шкіл, кошів (запасних частин), вишколів і шпиталів, тобто усіх частин, закладів і установ запілля [1. Ч. 6, с. 6–7].

Преподобництво ДСВС з перших днів існування піклувалося про підготовку поповнення капеланів для майже 100–тисячної Галицької армії. Зауважимо, що за підрахунками отця І.Лебедовича, в її частинах служило 96 священиків Греко-католицької церкви, з яких майже третина загинули. Відтак втрати українських капеланів вдєсятеро перевищили втрати фельдкураторів австрійської армії в роки Першої світової війни у відсотку до загальної кількості [6, с. 320; 266. с. 81–86]. Вже 28 лютого 1919 р. заступник військового міністра отаман П.Бубела за поданням отця М.Іжак видав наказ командирам корпусів, бригад, полків та інших військових частин і закладів, у якому зазначалося: "Всі богослови, в першій мірі укінчені, узнані при переглядах здібними до військової служби без оружжя, підлягають Зарядчому Преподобництву ДСВС. Окружні команди надішлють негайно спис відобраних до війська богословів... Укінчені богослови зголосяться 20 марта с.р. в Зарядче Преподобництво... в цілі одержання духовних свячень" [1. 1919. Ч. 7, с. 6]. Іншим розпорядженням військового міністерства від 18 березня 1919 р. усім богословам, які служили вояками в частинах армії, у зв'язку з незавершенням навчання, надавалася відпустка до Станиславова для закінчення другого року курсу й можливості висвячення на капелана [4. Оп. 1, спр. 146, арк. 18].

З метою матеріального забезпечення виконання функціональних обов'язків польовими духовниками, у погодженні з ДСВС Преподобник о. М.Іжак видав 11 лютого 1919 р. наказ Окружним і повітовим військовим командам зібрати й переслати до Станиславова усі конфісковані у австрійських частин на терені Галичини й Буковини під час перевороту польові каплиці та інші церковні речі придатні до використання українськими капеланами. Водночас вимагалася від усіх своїх служб доповісти про наявність польових каплиць у кожній частині та їх потреби [1. 1919. Ч. 6, с. 7]. Розпорядженням ДСВС від 22 квітня 1919 р. впроваджено взамін австрійського зразка новий однострій капелана: "Духовники носять духовний жупан по коліна, в часі війни зі сукна полевої краски, в часи мира з чорного сукна, шапка, сподні і плащ так як у старшин. Відзнаки ступеня як у старшин з узглядненням сукна фіолетної краски" [3, с. 181].

Усі військові священики Галицької армії були урівняні в правах із старшинами, відповідно з ними забезпечувалися матеріально, користувалися певними привілеями. Було впроваджено два ступені найменувань: польовий духовник і преподобник, причому остан-

ній мав кілька рангів, їх іменування, як і військовиків, здійснювала Рада державних секретарів, тобто уряд, згідно спільних представлень військового міністра і Зарядчого Преподобника. Списки іменувань регулярно публікувалися у Вістнику ДСВС. Зокрема, лише в одному з Розпоряджень уряду за підписом його голови С.Голубовича від 1 березня 1919 р. іменовано Преподобником VII ранги о. Івана Озімкевича, Преподобником VIII ранги о. Дмитра Панасовича, духовника 2-го корпусу Галицької армії. Польовими духовниками галицьких бригад іменовані отці Осип Бала (1-ша Гірська), Володимир Галайчук (3-тя Бережанська), Іван Косонога (8-ма Самбірська), Василь Опарівський (11-та Стрийська), Михайло Твердохліб (9-та Белзьке) та інші, всього 16 осіб [2, с. 322].

Серед широкого кола функціональних обов'язків польових духовників командування армії та Преподобництва відзначали як одну з найбільш відповідальних ведення обліку полеглих вояків, організація їх поховань та влаштування стрілецьких цвинтарів. Особлива увага командирів і фронтових капеланів до цих ритуалів була успадкована від Легіону УСС. Впродовж світової війни традиція поховань полеглих за обов'язковою участю священика, військових підрозділів та стрілецького оркестру у присутності місцевих жителів навколишніх сіл неухильно дотримувалася. На кожній могилі ставили хрест з таблицями і написами, у місцях колективних поховань створювали військові цвинтарі, насипали кургани, увінчані стрілецькими хрестами. Слід додати, що вони збереглися донині на горі Маківці, у Львові, на Поділлі.

Порядок поховань і вшанувань полеглих регламентував, зокрема, наказ отамана П.Бубели від 24 лютого 1919 р. "Духовникам і військовим командам": "Вітчизна і ми мусимо сплатити свій довг – повинність супроти наших борців-героїв! – наголошував заступник військового міністра, і вимагав, – убитих, – оскільки відносини на фронті дозволять, хоронити на спеціальному "Козацькій кладбищі, заложенім чи то в полі чи на сільських та міських кладбищах, вибравши для цього найгарніше місце. Хоронити кожного убитого осібне. Могила мусить бути зазначена хрестом з таблицею, на котрій подано має бути ім'я і прізвище, місце, рік уродження і день смерті... Ні одна козацька могила не сміє залишатися без хреста і написі... Щоб духовники могли сповнити свою задачу, мусять всі команди помоч їм у всім, пам'ятаючи, що ми, всі живучі, зобов'язані сплатити наш довг супроти погиблих товаришів наших, зв'язаних з нами нерозривною, непоборимою силою – любов'ю України" [1. 1919. Ч. 7, с. 5].

Наказ Преподобника о. М. Їжака від 4 лютого 1919 р. впроваджував порядок обліку полеглих вояків і покладав цей обов'язок на польових духовників військових частин та шпиталів. Насамперед він наголошував: "Всі духовники Українського Війська мусять якнайсовіснійше вести метрики смерті упавших в бою вояків так галицьких, як і наддніпрянських (у складі Галицької у той час діяли частини і підрозділи Наддніпрянської армії УНР – авт.), а також членів ворожої армії". Метрики (посвідчення) про смерть вояки повинні були підтверджені двома свідками смерті, або похорон, а також лікарем частини. Капелани були повинні надсилати їх Польовому Преподобництву, яке представляло їх Преподобництву ДСВС. До метрик слід було додавати схему місця поховань та ім'я й прізвище священика, який брав участь у похованні. Преподобництво ДСВС надсилало свідчення про смерть родинам полеглих, вело загальний список безповоротних втрат [1. 1919. Ч. 6, с. 6]. Враховуючи вплив цих ритуалів і традицій на морально-психологічний стан стрілецтва, 13 квітня 1919 р. оприлюднено наказ НКГА за підписом головнокомандувача генерала М.Омеляновича-Павленка щодо порядку поховань в українському війську. На похоронах вояків, крім польового духовника, повинні були брати участь безпосередні командири, почесна варта – для старшин півсотня, а для стрільців – чота із зброєю для здійснення троекратного залпу в момент поховання. Наказ вимагав про загибель і місце поховання надсилати повідомлення родинам. Дані про них заносити також у місцеві церковні книги, які надійно зберігалися тривалий час. В армії впроваджено день 7 червня як поминальний день пам'яті всіх полеглих вояків держави, наказано влаштовувати у ці дні панахиди на військових цвинтарях та інші масові заходи [5; 6].

Слід додати, що на відміну від сталінського керівництва, яке вважало своїх вояків, які потрапляли у полон, зрадниками батьківщини й ігнорувало міжнародні конвенції у цій сфері, уряд ЗУНР 1 лютого 1919 р. на переговорах з польською делегацією у Львові підпи-

сали угоду про дотримання Женевської та Гаазької конвенцій про умови утримання полонених та інтернованих вояків. Спеціальні пункти наголошували: "Раненим і хорим полоненим має бути забезпечена належна опіка лікарська та релігійна по обряду ранених... Інтернованим треба забезпечити відповідну опіку лікарську та релігійну по їх обряду" [1. 1919. Ч. 9, с.7].

Таким чином, вже у перші місяці українсько-польської війни, у ході державного і військового будівництва за участю вищого керівництва держави, Збройних Сил та Греко-католицької церкви, зокрема митрополита А.Шептицького, єпископатів, була створена чітка система військового духовництва, підготовлено і видано низку законодавчих актів, які визначили обов'язки і компетенції його всіх структур, були створені всі передумови для плідного душпастирства капеланів усіх ланок у фронтових частинах і заплілі Галицької армії. До кола обов'язків корпусного духовника відносилось керівництво, контроль і допомога діяльністю відділів духовництва стрілецьких бригад та частин корпусного підпорядкування: шпиталів, кошів, (вишколів), допоміжних технічних військових частин. Вони готували представлення щодо вирішення кадрових проблем, матеріального забезпечення польового духовенства. Звичайно, в референтурі корпусного капелана служили ще 2–3 священики, на яких покладалися доручення здебільшого організаційного характеру, водночас вони були резервом для поповнення. Зокрема у 1-му корпусі майже водночас у складі референтури польового духовництва перебували 1919 р. отці П. Кашуба, Я. Фецак, Г. Рибчак, О. Баранський.

Преподобництво НКГА та капелани корпусів постійно дбали про укомплектування польовими духовниками, насамперед бойових формацій – стрілецьких бригад і полків, гарматних полків, а також бригадних кошів і лічниць, оскільки саме вони постійно знаходилися в середовищі стрілецтва, мали величезний позитивний вплив на особовий склад армії.

Список використаних джерел

1. Вістник Державного Секретаріату Військових Справ. Тернопіль; Станіславів. 1918–1919;
2. Українська Галицька Армія. Матеріали до історії. Т. II. – Вінніпег, 1960. – 384 с.;
3. Українська Галицька Армія. Матеріали до історії. Т. III. – Вінніпег, 1966. – 232 с.;
4. Центральний державний історичний архів України у Львові. Ф. 581. Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР, ЗУНР;
5. Футулуйчук В.М. Українська Галицька Армія: військово-патріотичне виховання та вишкіл (1918–1920). – Львів; Донецьк, 2000. – 152 с.;
6. Шанковський Л. Українська Галицька Армія: Воєнно-історична студія. – Львів, 1999. – 396 с.

Dmytro Zabzaluk

THE CHAPLAIN SERVICE IN THE UKRAINIAN GALICIAN ARMY IN THE WEST-UKRAINIAN NATIONAL REPUBLIC

The article deals with the chaplain service in the Ukrainian Galician Army (1918–1919).

УДК 94 (477)

Андрій Кліш

БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ К. СТУДИНСЬКОГО (1918–1941 РР.)

У праці проаналізовано благодійну діяльність професора Львівського університету, академіка Кирила Студинського, розкрито його особистий внесок в підтримку народної освіти, у здійснення матеріальної допомоги населенню та організацію зборів пожертввань.

Життєвий шлях Кирила Студинського позначений багатогранною науковою і громадсько-політичною діяльністю. Він – мовознавець, літературознавець, фольклорист, етнограф, історик, філософ, публіцист, активний громадський діяч і визначний організатор української науки. Кирило Студинський настільки різнобічна і могутня постать в українському суспільно-національному та науковому процесах кінця ХІХ – перших десятиліть ХХ ст., що вивчення його творчості вказує не лише на важливе значення цієї особистості в історії нашого народу, а й дає змогу глибше зрозуміти обставини відродження західноукраїнських земель у той час, з'ясувати причини і характер подій, що відбувалися в Україні взагалі.

Метою даної статті є дослідження благодійної діяльності К. Студинського в період польського та радянського панування на західноукраїнських землях.

Аналіз вивчення проблеми показав, що для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі завдання: узагальнити відомі й ввести в науковий обіг малоз'ясовані сторінки благодійної діяльності науковця; розкрити внесок вченого у діяльності благодійних організацій того часу.

Закінчення першої світової війни в листопаді 1918 р. хоча й викликало полегшення серед українців Галичини, все ж не дало очікуваного миру. Одним із її політичних наслідків став розпад Австро-Угорської імперії, який загострив питання національного будівництва серед усіх народів, що населяли її. Українці Галичини посередністю своїх лідерів проголосили створення ЗУНР. Такий крок в умовах зростання аналогічних державницьких настроїв у поляків став головною передумовою для початку українсько-польської війни.

Аналіз цієї війни виходить за межі нашого дослідження. Хотілося б наголосити на іншому – перша світова війна, частина бойових дій котрої проходила безпосередньо на території Галичини, а також українсько-польська війна стали головними передумовами гуманітарної катастрофи в краї. Її ознаками стало скорочення чисельності населення, збільшення відсотку непрацездатних людей через каліцтва, подальше зубожіння і голод. Не випадково одним із головних завдань для галицької інтелігенції стала організація матеріальної допомоги населенню. Внесок К. Студинського в цю роботу був беззаперечним. Простежимо це на конкретних прикладах.

У складних умовах перших тижнів окупації К. Студинський з рядом однодумців вирішили створити таку організацію, яка змогла б відстоювати інтереси українського населення перед владою, надавати допомогу потерпілим від воєнних дій, українським полоненим та в'язням. 4 грудня 1918 р., в розпалі польсько-української війни, у Львові почав діяти Український громадянський комітет (УГК), який розмістився в невеликому приміщенні по вулиці Руській, 3 [1, арк. 1].

Головою новоствореної організації став С. Федак, директор страхового товариства "Дністер", до керівництва залучено також К. Студинського. Головною метою товариства стало надання матеріальної, моральної, медичної та правової допомоги українському населенню [1, арк. 1]. Український громадянський комітет створювався як позапартійна, гуманітарна інституція, до складу якої увійшли найповажніші українські громадяни різних політичних поглядів, що давало можливість УГК заручитися підтримкою багатьох україн-

ських політичних угруповань [2, арк. 1]. До травня 1919 р. УГК надавав допомогу лише львів'янам, а після травня 1919 р. його діяльність поширилась на всю Східну Галичину. У квітні 1920 р. до складу комітету входили 43 особи, які працювали безкоштовно, оскільки єдиним джерелом коштів УГК були добровільні пожертвування приватних осіб та різних підприємств і установ.

Після того, як польські війська протягом 1919 р. окупували Галичину, УГК поширив діяльність на весь край. У повітах та містах Галичини утворились місцеві громадянські комітети, які на своєму, місцевому, рівні займались наданням допомоги українському населенню [1, арк. 3].

3 березня 1920 р. був прийнятий статут УГК [3, арк. 1], який 21 червня 1920 р. був затверджений владою [3, арк. 1]. Однак попри це, його діяльність викликала вороже ставлення з боку останньої. Свідченням цього були часті безпідставні обшуки.

Організаційно Український громадянський комітет поділявся на декілька секцій, зокрема: заопогова, самаритянська, посередництва праці, правової поради, уряднича, надання допомоги гірським повітам.

К. Студинський входив до "самаритянської секції", яка організувала медичну допомогу. Її активісти відвідували табори, доставляли полоненим одяг і харчі.

У своїх зверненнях до УГК поряд з проханням поліпшити харчування і медичне обслуговування, забезпечити одягом і взуттям, видати спеціальні приписи щодо обходження з таборитами і дозволити вихід до міста, військовополонені просили направити відповідні комісії для перевірки стану справ у таборах.

Однією з перших таких комісій була змішана українсько-польська делегація, яка відвідала табір у Вадовицях ще під час українсько-польської війни – 26–27 квітня 1919 р. До неї увійшли представники Українського Червоного Хреста – Я. Шепарович, УГК – К. Студинський та від Польського Червоного Хреста – пані Бончальська. Її звіт засвідчив, що у минулому (до приходу нового коменданта табору капітана М. Копистинського, якому давалась позитивна характеристика) траплялись випадки побиття військовополонених, які іноді мали смертельні наслідки (били кийками по голові). Поряд з певними позитивними моментами – чистота в шпиталі і бараках, наявність кантини, дозвіл на відвідування – вказувалось на недоліки: холодні помешкання, брак білизни і робочих місць за межами табору, де б таборити могли підробити.

Делегація просила начальника команди Краківського округу збільшити таборовий харчовий раціон і звільнити з таборів жінок, дітей і чоловіків, старших 50 років [4, арк. 13, 14]. Такі дипломатичні дії не завжди допомагали. У більшості таборів ситуація не змінювалась.

Після завершення українсько-польської війни УГК порушував питання перед польським урядом у справі звільнення ув'язнених та інтернованих борців за українську державність. У своїх зверненнях до польського уряду він домагався оголошення амністії всім українським полоненим, інтернованим та політичним в'язням, обґрунтовуючи її припиненням воєнних дій між українцями і поляками [5, арк. 65].

Благодійна діяльність К. Студинського не обмежувалася Галичиною, а носила, навіть в умовах розділеності України, загальнонаціональний характер. Значну роль в цьому відіграла багаторічна дружба з М. Грушевським. Створений і очолений за кордоном М. Грушевським "Комітет допомоги голодній Україні" мав свій Крайовий комітет в Галичині. Його очолював К. Студинський. Діяльність організації можна простежити за листуванням між М. Грушевським та К. Студинським.

На початковому етапі роботи Комітету М. Грушевський повідомляв К. Студинського про окремі адреси і людей, з якими можна співпрацювати в Наддніпрянщині. Такими зв'язковими, на думку М. Грушевського, були Д. Левицький, І. Косак, Я. Окуневський, І. Мар'яненко. К. Студинський налагоджує з ними добру співпрацю. В подальшому М. Грушевський інформував К. Студинського про стан населення в Наддніпрянщині (на прикладі свого брата Олександра, який на той час працював професором університету в Києві). Також М. Грушевський радився з К. Студинським, як краще розділяти гроші між усіма регіонами Наддніпрянщини [6, с. 16, 17, 19, 35, 39, 63]. Комітет допомагав не тільки грошми, а пересилав одяг, взуття, збіжжя [6, с. 20]. Про цю діяльність К. Студинський

писав І. Панькевичу: "Я зараз закупив долари і вже вислав поверх двіста доларів до Києва, Харкова, Одеси. З України приходять страшні вісти. Все збіже вивозять в Московщину. "Гине Україна! А магазини повні збіжжя, а купувати можуть тільки жида", – писали в однім листі. Як не поратуємо інтелігенції, то вигине марно" [7, с. 32].

З-поміж іншого, Комітет займався практичною допомогою наддніпрянським науковцям. Так, в липні 1922 р. в Галичину приїхало 10 осіб з Києва, двоє з Одеси [6, с. 25]. Про дієвість такої допомоги свідчать відгуки окремих осіб. Відома письменниця Х. Алчевська в листі від 6 листопада 1922 р. писала: "Надзвичайно зворушили Ви мене допомогою через АРА! (Американська адміністрація допомоги (American Relief Administration), яка діяла в європейських країнах, що потерпіли від Першої світової війни – авт.). Тепер люди можуть відвдячуватись лише роботою задля рідної культури..." [8, с. 2]. Голова Товариства Допомоги Емігрантам з України І. Огієнко у листі до К. Студинського, вказуючи на його заслуги перед українськими емігрантами, зазначав, що в 1922 р. за сприяння Комітету допомоги голодній Україні багато емігрантів-українців одержало реальну допомогу і тому мало можливість утвердитися в еміграції. У 1925 р. К. Студинського обрано почесним членом цього Товариства.

Найбільшою проблемою для Комітету був розподіл допомоги по регіонах, оскільки, крім Комітету, працювало ще кілька допомогівих організацій зі схожими завданнями – Римський комітет, Празький комітет, Берлінський комітет. Через це одні люди отримували кілька посилок, а інші зовсім нічого. Грушевський пропонував К. Студинському співпрацю Львівського Комітету з Віденським [6, с. 22–23], не в останню чергу через те, що останній намагався переправити через Галичину в Наддніпрянщину 30 вагонів збіжжя [9, с. 371]. Студинський пристав до цієї думки, хоча дана акція була зірвана поляками, які конфіскували допомогу. Результатом співпраці Віденського та Львівського комітетів стала координація посилок і грошей, які відправлялися в Наддніпрянську Україну.

У серпні 1922 р. Львівський Комітет встановив стосунки з Червоним Хрестом, що засвідчило його міжнародне визнання [6, с. 28–30].

Після переїзду в 1924 р. М. Грушевського до Києва "Львівський Комітет допомоги Голодній Україні" припинив свою діяльність. Проте його значення полягало в підтримці у важкий час наддніпрянських українців, що було яскравим свідченням прагнень до об'єднання в єдиних кордонах. Безперечно, важлива роль у цьому належить особисто К. Студинському, про що неодноразово писав і говорив М. Грушевський: "За допомогою Великої Україні зробились те велике діло і ся свідомість повинна Вам вистарчити за всю велику працю і всі неприємности" [6, с. 101].

У 1923 р. К. Студинського обирають Головою НТШ.

Складним було післявоєнне фінансове становище НТШ. Одним із перших заходів керівництва у плані здійснення проголошеної заяви стало звернення по допомогу до українських громад (об'єднань) в еміграції. Це виразно представлено в листі-відповіді В. Целевича до новоіменованого голови – К. Студинського, написаному 21 січня 1924 р. з Філадельфії. У ньому читаємо: "От тепер Пан Президент зачали велике діло, щоби промостити світляний шлях для розвою твердині української науки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Прекрасна ціль. Ваші відозви передруковано в усіх американських українських часописах, навіть большевицькі часописи згадали о них о потребі допомоги. Летючки і книжочки про Наукове Товариство я роздаю по вічах і згадую також о потребі допомоги українській науці. На жаль, мушу сказати сумну вість, що великої допомоги зібрати годі. Я і Об'єднання доложимо всіх старань, щоби ту справу спопуляризувати. Але, як сказано, тут відносини змінилися, сентимент для краю помер. Українська інтелігенція, а в першу чергу священство, знаходиться в досить лихому матеріальному положенню, і тому на інтелігенцію не можна числити много" [9, с. 409].

Проте матеріальну допомогу товариству надавали з Нью-Йорка (Ю. Шустакевич, Ю. Юревич, М. Бучаков), українські "Січовики", Об'єднання Українських організацій в Америці [10, арк. 66, 78, 79].

У Галичині заклик Товариства знаходив позитивніші відгуки. Наприклад, 29 лютого 1924 р. з Тернополя повідомили, що "філія товариства "Учительська громада" рішила повести енергійну збіркову акцію серед наших громадян на користь Наукового Товариства

тва ім. Шевченка. Члени філії зобов'язалися зложити по 1 \$ на сю ціль. Крім сего, маємо в плані устроїти святочну академію в честь нашої найвищої Наукової Інституції і тим самим спопуляризувати акцію збірок; маємо надію, що навіть у сьогоднішніх скрутних часах зібрани би 90–100 доларів" [11, с. 65].

Також, попри особисті інтереси, Кирило Студинський повернув у власність Товариства Академічний дім: "...я рішився поволі перебрати будинок "Акад.Дому" й передати його для вжитку молоді. Особисто була для мене дуже прикра з різних причин. В "Акад.Домі" містилася одинока тоді у Львові жіноча гімназія, у відношенні до якої я мав зобов'язання хоч би тому, що тут училася свого часу моя дитина... Всі умови виконано і дня 30.7.1927 р. переняв я будинок на власність Товариства..." [12, с. 16–17].

Вагомий вклад в розбудову бібліотеки НТШ поряд з І. Франком, В. Левицьким, М. Павликом, І. Кревецьким, К. Паньківським, Р. Гузаром, Б. Грінченком, М. Зубрицьким, О. Сушком, М. Коцюбинським, І. Біликом здійснив і К. Студинський. Зокрема він подарував бібліотеці книги [13, с. 35].

У середині 30-х років К. Студинський повністю усунувся від громадського життя. На додачу до цього польський уряд позбавив його пенсії. Обґрунтування таких дій міжурядовою польсько-австрійською угодою про невиплату пенсій тим колишнім підданам Австро-Угорської імперії, хто не склав присяги на вірність польському народу, видаються малопереконливими.

Новий етап активної громадсько-політичної роботи розпочався у вересні 1939 р. Прихід радянської влади дозволяв К. Студинському повернутися до активної роботи. Не маючи ілюзій щодо влади, К. Студинський розумів важливість об'єднання українських земель, отож погодився на співпрацю.

У цей час він неодноразово допомагає українцям, які потрапили у скрутне становище у зв'язку з приходом нової влади.

Збереглися документальні свідчення про те, що К. Студинський, як депутат Верховної Ради СРСР, та деякі інші місцеві інтелігенти, які в той час опинилися на керівних посадах і користувалися певним впливом, як могли, допомагали тим мешканцям регіону, що на них впала тінь підозри з боку репресивного апарату. У вересні 1940 р. було ув'язнено завідувача кафедрою української мови та літератури ветеринарного інституту за приналежність до ОУН, і "тільки старанням Кирила Студинського, – пише у своїх спогадах Уляна Любович, – він уникнув загибелі під час мордування в'язнів у травні 1941 року" [14, с. 95].

15–19 січня 1941 р. у Львові відбувся "Процес 59-ти", що набув надзвичайно широкого громадського резонансу як через мужню поведінку підсудних, так і через неймовірно жорстокі вироки. Сорока двом підсудним виголосили присуд – "смертна кара"; сімнадцять "отримали" по 10 років каторги і по 5 років заслання. Щойно після клопотання голови Народних зборів Західної України, депутата Верховної ради СРСР академіка К. Студинського Президія Верховної ради СРСР замінила жінкам розстріл на десятилітнє ув'язнення [15, с. 84]. У цій справі К. Студинський звертався особисто до М. Хрущова [16, арк. 93]. Це підтверджує і М. Прокоп, чоловік однієї з учасниць "процесу 59-ти" Л. Комар [17, с. 145]. К. Студинський листовно звертався до Й. Сталіна з проханням звільнення В. Лозинського. На початку 1940 р. в Бучачі заарештовано голову місцевої "Просвіти" Р. Слюзаря. Йому загрожувало багаторічне ув'язнення в концтаборах. Проте академік К. Студинський допоміг одержати документи на виїзд в окупований німцями Краків [15, с. 33].

Також К. Студинський у зверненнях до Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР виступав на захист українського селянства, писав, що колективізація в західних областях "ще не поступила так далеко, щоби не можна було позбавити одноосібні господарства їх живого і мертвого інвентаря без шкоди для господарства радянської влади" [18, арк. 41]. Як влучно зазначив М. Семчишин, К. Студинський "став чи не центральною фігурою для львів'ян. Слід відзначити, що він виявив себе правдивим, щирим, сміливим захисником усіх громадян, яким загрожувало якесь нещастя... Він був справжнім захисником від усіляких кривд" [19, с. 66–67].

Підсумовуючи, варто відзначити, що незважаючи на важкі та драматичні умови міжвоєнного часу К. Студинський зміг налагодити благодійну діяльність в Східній Галичині. Його діяльність позначена широким діапазоном і багатогранністю. Допомогу вченого знайшли люди по обидва боки Збруча, різні за своїм національним та соціальним походженням.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУ у Львові). – Ф. 462 (Український Горожанський Комітет). – Оп. 1. – Спр. 3. – 68 арк. 2. Там само. – Спр. 281. – 21 арк. 3. Там само. – Спр. 1. – 41 арк. 4. Там само. – Спр. 40. – 45 арк. 5. Там само. – Спр. 56. – 56 арк. 6. Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1849–1932). – Львів – Нью-Йорк: Вид. М. П. Коць, 1998. – 267 с. 7. Єдлінська У. Кирило Студинський (1868–1941). Життєписно-бібліографічний нарис. – Львів, 2006. – 309 с. 8. К.Ст. З життя і творчості Христі Альчевської // Діло. – 1923. – 15 травня. 9. У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941). – К.: Наук. думка, 1993. – 765 с. 10. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 362 (Студинський – академік). – Оп. 1. – Спр. 54. – 212 арк. 11. Романів О. Наукове товариство ім. Шевченка – перша Українська академія наук // Київська старовина. – 1999. – № 2. – С. 49–72. 12. Студинський Кирило. За академічний дім. – Львів: Накладом автора, 1927. – 36 с. 13. Справоздане з бібліотеки за час від мая до 31 серпня 1907. // Хроніка Українсько-руського наукового товариства ім. Шевченка у Львові, 1907. – Ч. 31. – С. 35–36. 14. Любкович У. Спогади. Юрій Стефанік // Сучасність. – 1988. – № 2. – С. 92–100. 15. Головин Б. Нації незгасимий смолоскип. Статті. Інтерв'ю. Спогади. – Тернопіль: Просвіта, 2003. – 340 с. 16. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 362 (Студинський – академік). – Оп. 1. – Спр. 228 – 131 арк. 17. Прокоп М. Україна і українська політика Москви // Сучасність. – 1981. – № 1. – С. 140–151. 18. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 362 (Студинський – академік). – Оп. 1. – Спр. 143. – 42 арк. 19. Семчишин М. З книги Лева. Український Львів двадцятих – сорокових років. – Львів, 1998. – С. 66–67.

Andriy Klish

CHARITABLE ACTIVITY OF KYRYLO STUDYNSKYU (1918–1941)

In this article it was carried charitable activity of the professor the Lviv university, the academician Kyrylo Studynskyu.

УДК 94 (477)

Володимир Іващук

ДІЯЛЬНІСТЬ ВІДДІЛЕНЬ УКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ У 1920–30-Х РОКАХ

У цій статті аналізується діяльність відділень УЦК в Західній Україні в 1920–30-х роках, їхня роль в місцевому суспільно-політичному житті.

Український Центральний Комітет у Польщі (УЦК) був заснований 1921 року у Варшаві на базі української дипломатичної місії і діяв до 1939 року. Це була громадська організація наддніпрянських політемігрантів (в основному військових), яка, окрім культурно-освітньої діяльності, правової опіки та допомогової акції для своїх членів, надавала своїм діям і певного політичного характеру. Питань діяльності військової наддніпрянсь-

кої політеміграції у свої дослідженнях торкалися В.Трощинський, О.Вішка. Однак деякі аспекти практично не висвітлені, зокрема діяльність УЦК на західноукраїнських землях. Тож метою даної статті є спроба охарактеризувати діяльність місцевих відділень УЦК.

15–18 серпня 1923 року у Варшаві відбувся I з'їзд еміграції з Великої України (було шістдесят учасників), в якому взяли участь також і представники з Волині та Галичини. Відомий політемігрант О.Саліковський стверджував, що тоді в Польщі перебувало майже 30 тис. наддніпрянських емігрантів. За його словами, з'їзд проходив під гаслом об'єднання в суспільній емігрантській організації усіх українських державників [2, с. 3]. Також було ухвалено рішення про те, що на місцях наддніпрянські політемігранти повинні гуртуватися біля його відділень та співпрацювати з відділами Товариства допомоги емігрантам з України та їх родинам [3, с. 3].

Згідно із обіжником № 5 головної управи УЦК в Польщі від 23 лютого 1929 року в справі організації української політичної еміграції в цій країні та згідно із статутом УЦК, прийнятого II делегатським з'їздом, в місцевостях, де перебувало не менше як 10 дійсних членів Товариства, головна управа УЦК створювала відділи організації [20, арк. 33].

Таким чином, 13 січня 1926 року започаткував свою роботу відділ УЦК в м. Ковелі на Волині, на честь цього було влаштовано святковий вечір. До цієї справи долучилися також д-р Д. Барченко – віце-президент м. Ковеля, Л. Богацька, представник місцевого відділу УЦК п.Топоровський. До участі в концерті було запрошено український хор під проводом Я. Бартка, літературно-мистецьку секцію при товаристві "Просвіта" в м. Ковелі. Грошовими внесками допомогла місцева громада. Дана акція мала значний резонанс серед місцевої громади – у ній взяло участь багато інтелігенції з вищих адміністративних та приватних громадських установ. У заході взяв участь уповноважений УЦК на Волинське воєводство Д. Ковпаненко. Свої відгуки висловили проф. В. Заїкин та редактор часопису "Українська нива" П. Певний [5, арк. 19].

Згодом, 22 січня 1926 року, в м. Ковелі місцеві наддніпрянські політичні емігранти відзначили свято проголошення незалежності України, яке пройшло у формі урочистої відправи – служби Божої та молебня в українській Благовіщенській церкві з ініціативи членів управи місцевого відділу УЦК [5, арк. 20]. 28 листопада 1926 року в Ковелі відбулися загальні збори місцевих наддніпрянських емігрантів. Причиною скликання зборів стала гостра потреба створення організації, яка була б посередницею перед головною управою УЦК, представником наддніпрянських емігрантів перед польською адміністративною владою і котра б опікувалась емігрантами у правовому, культурному та матеріальному аспектах. Участь у зборах взяв голова управи УЦК в Польщі М.Ковальський, керівники відділу УЦК на Ковельщині – голова П.Доманицький (відомий місцевий кооператор), його заступник В.Присяжнюк та О.Калюжний (колишні старшини армії УНР), секретар І.Топоровський, ревізійна комісія у складі Ю.Богацького, І.Куницького, М.Ордината та емігранти повіту. Згідно із планом, представленим відділом, у 1927 році очікувалось збільшити матеріальні засоби відділу, внести клопотання перед місцевою владою про відкриття бібліотеки-читальні, зареєструвати усіх емігрантів, які перебували на Ковельщині, а також застосувати т.з. національний податок [на пропаганду України за кордоном – авт.] [9, арк. 15].

Про обсяг та характер діяльності осередків УЦК в Західній Україні свідчить, наприклад, звіт про культурно-освітню роботу, самоорганізацію та громадське життя української еміграції в Польщі за період з другої половини 1925 року до 1 вересня 1926 року, складений головною управою УЦК. Так, відділом УЦК у Камінь-Каширському та осередку в Ольшанці для задоволення культурних потреб наддніпрянської політичної еміграції тоді передплачувалось два примірники часопису "Тризуб" і два примірники "Дзвону". Крім того, як стверджувалось у журналі "Вісті" за грудень 1926 року, Камінь-Каширський відділ УЦК "при всякій нагоді виявляв українські національно-державні позиції української еміграції того району". Відділом були зібрані підписи під надісланою до УЦК резолюцією на вірність Батьківщині, також був винесений надрукований в пресі протест проти резолюції російського педагогічного з'їзду у Варшаві [9, арк. 7].

Крім того, в 1926 році в колонії наддніпрянських політемігрантів в Цумані було засновано відділ Товариства ім.С.Петлюри. В раду товариства увійшли О.Танцюра – голо-

ва, Я.Колесник – заступник голови, В.Лебідь – секретар-скарбник. Ідея поширення цього товариства провадилися і серед місцевих селян, однак широкого розвитку товариства, відповідно до його статуту, не вдалося досягти через важке матеріальне становище, в якому перебувала місцева наддніпрянська еміграція. Майже 20 наддніпрянських емігрантів виїхали на заробітки до Франції, що негативно відбилося на культурно-громадському житті тамтешніх емігрантів [9, арк. 12].

Як стверджував часопис УЦК "Вісті", в січні 1927 року, перебуваючи в Станіславському воєводстві, українська політична еміграція була досить розпорошена і не мала між собою тісних зв'язків. Тож уповноважений представник УЦК у Станіславському воєводстві М.Гнойовий мав наміри з дозволу місцевої влади скликати з'їзд українських емігрантів, які мешкали у цьому воєводстві, та зробити певні кроки в напрямку до об'єднання тамтешньої наддніпрянської політичної еміграції. Щодо ставлення місцевого галицького населення до наддніпрянських політичних емігрантів, то М.Гнойовий стверджував, що принаймні частина місцевого населення висловлювала свій жаль з приводу загибелі С.Петлюри та обурення діями більшовицьких спецагентів. У розмовах з місцевою інтелігенцією різних політичних напрямків, зі слів М.Гнойового, всі висловлювали великі симпатії до покійного отамана С.Петлюри, називаючи його "чесною людиною і добрим українським патріотом", а місцеве селянство та колишні українські стрільці, як стверджував представник УЦК, ставилися тоді до С.Петлюри з великою пошаною та розповідали, що отаман дуже цінував галицьких стрільців, аж поки генерал М.Тарнавський не приєднався зі своєю армією до ген.Денікіна [5, арк.21].

27 травня 1928 року заходами місцевого відділу УЦК в Тернополі було організована панахида за С.Петлюрою. Окрім українського громадянства, на панахиді, яку відправив о.Громницький, були присутні і представники польського гарнізону, воєводства, староства, магістрату. На символічну могилу С.Петлюри, окрім політемігрантів, поклали вінок і представники гарнізону Тернополя з символічним написом: "Garnizon m.Tarnopola sprzymierzencowi armji polskiej Głownemu Atamanowi armji ukraínskiej" [1, с. 46].

Вшанування річниці смерті головного отамана С.Петлюри 27 травня 1928 року панахидами та академіями відбулися також заходами місцевих відділів УЦК в Острозі, Цумані та Станіславові. Так, в Острозі о.М.Рихлицький у пастирському слові до присутньої на заході політеміграції відзначив заслуги С.Петлюри у боротьбі за визволення українського народу. Участь в заході взяв також голова місцевого відділу УЦК К.Смовський та багато місцевого громадянства [1, с. 51]. В Станіславові панахиду відправив о.Р.Лещишин, який виголосив патріотичну промову так само, як і голова місцевого відділу УЦК С.Білецький. Потім в помешканні голови відділу УЦК відбулися збори місцевої військової наддніпрянської політеміграції, які закінчилися виконанням гімну "Ще не вмерла Україна" [1, с. 47, 48].

Відомо також, що у Станіславові проживав і відомий наддніпрянський політичний емігрант, віце-голова ради УЦК, екс-генерал армії УНР О.Галкін. Через МВС Польщі головна управа УЦК домоглася для нього та ще дванадцяти осіб права вільного пересування територією Польщі, для чого до воєводських управлінь було направлено відповідні подання [18, арк. 2]. Щодо інших провідних наддніпрянських політичних емігрантів, то В.Синклер – колишній генерал штабу УНР, генерал-поручик, який в 1919 р. був начальником штабу Дійової Армії УНР, членом Вищої Військової Ради, працював на одному з нафтових підприємств в м.Бориславі на Львівщині [11, арк. 18]. Колишній урядовець УНР М.Корчинський був запрошений працювати юрисконсультантом львівської підприємницької структури "Земля", котра була пов'язана з представником місцевої політичної еліти С.Бараном [11, арк. 20]. Членом відділення УЦК у Львові був також І.Шендрик – відомий громадський діяч, колишній керівник видавничого відділу Генерального штабу УНР, професор гімназії, який у міжвоєнний період був заступником голови бібліологічної секції НТШ у Львові [10, арк.21].

У нараді представників української політичної еміграції у Варшаві, яка відбулася 24–25 вересня 1927 року, взяли участь також і двоє представників наддніпрянської політичної еміграції м.Львова [15, арк. 1]. 29 червня 1929 року місцевий відділ УЦК у Львові запропонував місцевим громадським організаціям (наприклад, таке запрошення було на-

правлене і відділу НТШ у Львові) провести панахиду за наддніпрянським політичним емігрантом Є. Чикаленком, який тоді помер у Празі, а також відділ створив для цього відповідний оргкомітет [12, арк. 5, 6]. Тут треба нагадати про те, що свого часу Є. Чикаленко був членом Української Демократичної Радикальної Партії (1905), а в 1908 році – ініціатором заснування Товариства Українських Поступовців. Є. Чикаленко належав до першої хвилі наддніпрянської політичної еміграції в Галичині на початку ХХ ст., фінансував тижневик РУП "Селянин" у Львові, став головним фундатором "Академічного дому" у цьому місті. Можна припустити, що таким чином відділ УЦК у Львові намагався шукати спільні цінності з галицьким громадянством, а отже, сприяти поглибленню контактів між наддніпрянцями та галичанами. Заходом львівського відділу УЦК 17 лютого 1930 року в залі Музичного інституту ім. М. Лисенка було влаштовано святкування з нагоди проголошення самостійності УНР (22 січня 1918 року). Участь у заході взяли посол польського парламенту О. Луцький, який виступив з відповідною промовою, а також значна кількість місцевого громадянства [4, с. 3].

Керівником відділу УЦК у Львові був полковник армії УНР О. Кузьмінський.

26 вересня 1937 року було скликано Надзвичайні загальні збори відділу УЦК у Львові. На порядку денному серед іншого було і обрання Президії зборів; затвердження порядку денного зборів; доповідь управи відділу на чолі з полковником О. Кузьмінським; про розпорядження головної управи УЦК в справі скликання З'їзду делегатів та заходи управи львівського відділу про пошук коштів для відрядження делегатів від м. Львова; висунення кандидатур; обговорення та обрання делегатів; формулювання директив та побажань з питань, які мали порушити на з'їзді делегати-емігранти [10, арк. 21].

У районі Золочева проживав хорунжий 5-ї Херсонської дивізії армії УНР п. Рудник [13, арк. 2а].

Уповноваженими УЦК було ряд наддніпрянських політемігрантів: на Зборівський повіт – п. Яковлев (проживав у Поморжанах, фільварок Годув), на Збаразький повіт – Я. Водяний, який був працівником Збаразького Союзу Кооперативів, на Кременецький повіт – В. Мачушенко, який був працівником Кооперативи Української у м. Кременеці, на Рівненський повіт – Д. Ковпаненко [9, арк. 16].

Крім того, як зазначалось в часописі "Вісті" за грудень 1926 року, в українській емігрантській колонії в с. Бабин Рівненського повіту на Волині на чолі з уповноваженим УЦК генералом-хорунжим армії УНР Білецьким було досить налагоджене культурне життя місцевої наддніпрянської політеміграції. Передплачувався часопис "Тризуб", існував театральний гурток, струнний оркестр, крім того, існував світський та духовний хор. Завдяки цьому група місцевих наддніпрянських емігрантів заробляла певні кошти, які йшли або на поліпшення життя, або акумулювалися до каси допомоги, кошти якої на вересень 1926 року сягали 400 злотих [9, арк. 8; 5, арк. 6].

У невеликій групі українських емігрантів в Цумані на Волині на чолі з уповноваженим УЦК О. Танцюрою в 1926 році покращилася культурно-освітня робота, яка полягала в передплаті часописів "Тризуб", "Діло", "Світ". Треба сказати, що співпраця з УЦК поліпшила загальний моральний стан тамтешньої наддніпрянської еміграції, сприяла її самоорганізації, адже, як зазначено в журналі "Вісті", в середині 1925 року наддніпрянська еміграція в Цумані перебувала в надзвичайно тяжкому моральному та матеріальному стані [9, арк. 8].

Про подальші масштаби діяльності УЦК в Галичині та на Волині може свідчити об'їзник № 6 головної управи УЦК від 26 квітня 1933 року. У ньому міститься список осередків з незакінченою організацією та найближчих до них відділів, які мали приймати у дійсні члени наддніпрянських емігрантів цих осередків відповідно до § 12 Статуту УЦК в Польщі. Так, до відділу УЦК в м. Ковелі (голова – О. Калюжний) належав осередок у м. Володимирі, до відділу у м. Рівному (голова – І. Морозенко) належали осередки в м. Кременці та м. Острозі, до відділу у м. Битькові біля Надвірної (голова – С. Рудичів) належав емігрантський осередок в м. Коломиї, до відділу у м. Львові (голова – О. Кузьмінський) належав осередок у м. Жовкві, до відділу у м. Тернополі (голова – С. Хоменко) належав осередок в м. Чорткові [20, арк. 87–88].

Про динаміку подальшої діяльності УЦК в Західній Україні свідчить звіт організаційної секції УЦК у Польщі за період від 25.XII.1932 по 01.XII.1933 року. Відомо, що в цей час відбулися перевибори управи відділення УЦК в Луцьку, не відбулися загальні збори відділів УЦК в Ковелі, Яворові, Тернополі, Камінь-Каширському, відбулися надзвичайні загальні збори відділення УЦК у Львові. За відсутності умов, які сприяють існуванню відділів, було ліквідовано відділ УЦК у Камінь-Каширському. Головним Уповноваженим УЦК на Станіславське воєводство в грудні 1933 р. був призначений підполковник армії УНР О.Кузьмінський. Також відомо, що на III-й з'їзд делегатів УЦК від Львова був обраний лише один делегат (отже, згідно із положеннями УЦК чисельність його відділення у Львові тоді мала становити не менше 25 осіб наддніпрянських емігрантів). Не подали відомостей про докладний особовий склад місцевих відділів УЦК структури у Яворові, Тернополі, Ковелі, Луцьку, Костополі, Рівному [17, арк. 20].

Згідно зі звітом правничої секції Головної Управи УЦК у Польщі, за період з 25.XII.1932 по 2.XII.1933 р. завдяки зусиллям Головної Управи УЦК перед МВС Польщі вдалося залишити на території Долинського повіту Станіславщини сотника армії УНР О.Соловоя-Верещака з дружиною, якому загрожувало виселення на підставі рішення повітового старости. Крім того, зусиллями правничої секції УЦК було виклопотано перед урядом Польщі право в'їзду до країни для молодого вченого-археолога О.Кандиби-Ольжича з метою провадження наукової екскурсії для студентів Гарвардського університету (Великобританія) в музеї Львова [17, арк. 19].

8–10 грудня 1933 року відбулася V сесія товариства УЦК у Варшаві. Участь у цьому заході взяли і представники наддніпрянської політичної еміграції із Західної України, зокрема Волині. На цьому емігрантському форумі вони зафіксували стан речей серед тамтешніх наддніпрянських емігрантів. Так, зокрема хорунжий армії УНР С.Письменний описав життя еміграції в Рівненському і Здолбунівському районах, а подекуди й взагалі на Волині.

Він зауважив, що еміграція на Волині, завдяки особливим місцевим обставинам, була розпорошена, причому з тих же причин більшість вже набула польського громадянства, що мало й певне додаткове значення, бо давало можливість фізичного збереження. Однак, як зазначав С.Письменний, приналежність до місцевого громадянства цілковито перешкоджала провадити будь-яку роботу для місцевих структур УЦК. Через ці ж обставини було дуже важко скликати загальні збори відділів УЦК наддніпрянських емігрантів, які там проживали, не сплачувалися членські внески. Діяльність відділу УЦК у м.Рівному фінансувалася фактично з власних коштів його голови – полковника армії УНР Литвиненка.

С.Письменний ствердив важке матеріальне і моральне становище емігрантів, яке, за його словами, використовували різноманітні політичні угруповання, навіть ворожі до українського національно-визвольного руху, й обіцянками дати роботу заангажували на свою сторону, як висловився хорунжий, "малоусвідомлених" емігрантів. Зі слів військового, тоді з'явилися і нові наддніпрянці-емігранти, які втекли з СРСР до Польщі і опинилися на Волині. Як стверджував С.Письменний, тоді загалом на Волині нараховувалося 800 осіб таких емігрантів-наддніпрянців, які проживали за тимчасовими дозволами місцевих старостів. Позаяк вони були свідками тоталітарного радянського режиму, він пропонував їх використати для пропагандистських цілей відділів УЦК, попередньо легалізувавши і давши їм засоби для існування.

Однак, згідно із роз'ясненнями члена Головної Управи УЦК у Польщі, керівника правничої секції сотника П.Денисенка, така легалізація була проблематичною, оскільки організований емігрантський рух у Польщі майже був позбавлений інформації про цих осіб. А для того, щоб отримати право азилу (політичного притулку) у Польщі, вони повинні були довести, що в СРСР їм загрожувало ув'язнення до 10 років або смертна кара за їхні політичні переконання [17, арк. 5].

Незважаючи на складні обставини, у яких доводилося функціонувати відділам УЦК на Західній Україні, обіжником №5 головної управи УЦК в Польщі від 15 травня 1934 року наддніпрянських політичних емігрантів було закликано "вшанувати пам'ять С.Петлюри панахидами, академіями чи урочистими зборами, залежно від місцевих обставин" [20,

арк. 93]. Прикметним тут є визначення "залежно від місцевих обставин", яке у своєму змістовому навантаженні, окрім важкого матеріального становища політеміграції, напевно, означало і необхідність політичної коректності, виходячи з особливостей ставлення місцевого громадянства, особливо деяких представників політичної еліти, як от не зовсім схвального у Галичині, до С.Петлюри.

1 жовтня 1934 року в м.Каліші відбувся III-й з'їзд УЦК [16, арк. 2]. Загалом учасниками з'їзду було сконстатовано важке матеріальне і моральне становище наддніпрянських політичних емігрантів у Польщі. Їх приблизна кількість на той час становила близько 10 950 осіб [17, арк. 2]. Головною причиною такого стану речей були чисельні обмеження в правовому статусі наддніпрянських політичних емігрантів – обмеження в праві на працю, яке спричиняло перманентне безробіття, а також в праві на свободу пересування територією Польщі та перебування у її східних воєводствах (тобто в Галичині та на Волині), яке, за клопотанням Головної Управи УЦК перед МВС Польщі щороку продовжувалось (оскільки, згідно із польськими законами, наддніпрянські політичні емігранти формально підлягали виселенню з прикордонної території Польщі) [17, арк. 7, 21].

Природно, що саме сукупність усіх цих факторів, за визначенням емігрантів – учасників з'їзду, "позбавляє еміграцію можливостей належно сповнити своє завдання – політичної еміграції – допроваджує її до байдужості в справах національних, приводить до денационалізації". З приводу цього численні представники наддніпрянської політичної еміграції, зокрема полковник армії УНР Долуд, який проживав в м.Луцьку на Волині, піддали нищівній критиці тодішню головну управу УЦК за тривалу бездіяльність у вирішенні окреслених проблем емігрантів. Разом з тим відомо, що УЦК співпрацювало з Міністерством опіки Польщі, через УЦК розподілялися кошти українським емігрантам інвалідам та ветеранам війни, а в кошторис УЦК для цього закладалися субвенції з державного бюджету Польщі. У 1934/35 рр. розмір субвенцій мав становити, наприклад, 72 тис. злотих [17, арк. 11–12]. Інженер-наддніпрянець, голова відділу УЦК в Бересті (сучасний Брест, Білорусь) І.Гнойовий за дорученням управи УЦК у Польщі об'їхав територію Полісся для вивчення становища наддніпрянських емігрантів. Тоді він серед іншого виявив, що у Камінь-Каширському свого часу існував відділ УЦК, який нараховував 40 наддніпрянських емігрантів, але зліквідувався після того, як його голова – підполковник Лиходько – прийняв польське громадянство і згодом під впливом обставин був змушений покинути дану місцевість, а разом з ним виїхали і решта емігрантів.

У Ковелі члени управи УЦК Доманицький і Калюжний, незважаючи на брак засобів, за всяку ціну намагалися зберегти місцевий відділ УЦК, який складався з 20 осіб. Склад тамтешньої емігрантської колонії був досить різнорідний, що спричинило до того, що відділ протягом декількох років не збирався на загальні збори. Зі слів І.Гнойового, серед тамтешніх наддніпрянських емігрантів в той час було дуже багато прихильників "унії" (греко-католицьке віросповідання. – авт.). Крім того, він припустив, що агітацію проти наддніпрянської еміграції і взагалі проти українського національно-політичного руху проводять прорадянські агенти [17, арк. 6–9].

Незважаючи на скрутне становище політеміграції, емігрант д-р П.Шкурат звернув увагу Ради на велике значення організованості еміграції, зокрема на потребу підтримати наукові шкільні заклади в Перемишлі, які готували майбутню свідому українську інтелігенцію. Там тоді навчалися 40 дітей українських емігрантів, батьки яких мали мізерні матеріальні засоби для забезпечення цих дітей. Головна управа УЦК у Польщі фінансувала тоді 9 повних стипендій і ½ стипендії для дітей наддніпрянських емігрантів у гімназіях м.Перемишля, а також надала матеріальну стипендіальну допомогу для десяти студентів, дітей емігрантів, – для продовження навчання у вищих закладах освіти м.Перемишля. Крім того, УЦК організував у Перемишлі бурсу ім.С.Петлюри для дітей емігрантів [19, с. 3446]. Дбаючи про дітей наддніпрянських політичних емігрантів (їх було близько 3000), які мали стати зміною старшому поколінню у національно-визвольній боротьбі, відділ УЦК в Перемишлі на гроші, зібрані серед української еміграції в Польщі, і завдяки підтримці Товариства допомоги емігрантам з України у м.Каліші придбав 130 кв. сажнів для будівництва санаторію-інтернату для дітей-сиріт наддніпрянських емігрантів, де вони могли би одночасно здобувати і професійну освіту. П.Шкурат закликав усе орга-

нізоване наддніпрянське емігрантство взяти участь у зборі 6 тисяч злотих для будівництва цього інтернату, про що було прийнято відповідну резолюцію на сесії [17, арк. 5–9; 7, арк. 3].

Наддніпрянські політичні емігранти, що проживали в Галичині та на Волині, в міру своїх можливостей також долучилися і до допомоги постраждалим від голоду на Україні в 1933–34 рр. Як свідчить звіт про діяльність Українського комітету допомоги голодній Україні, що діяв при УЦК в Польщі у 1933–34 рр., за час від 20.10.1933 р. до 1.12.1934 р. філія Союзу українок-емігранток у Львові пожертвувала на ці цілі 10 зл. За підписними листами відділами УЦК у Жовкві було пожертвовано 13,5 зл., у Здолбунові – 20,20 зл., у Ковелі – 34,32 зл., в Острозі – 3,5 зл., у Рівному – 18 зл., особисто художником Н.Хасевичем, який проживав тоді на Волині, – 29 зл. Тобто разом пожертви частини наддніпрянських політичних емігрантів, які проживали в Західній Україні, склали 128,52 зл. [8, арк. 3].

Слід також відзначити той факт, що військова наддніпрянська політеміграція намагалася співпрацювати із провідними політичними силами Західної України. Так, 1 травня 1936 року Рівненське відділення УЦК звернулося до Управи Українського Національно-Демократичного Об'єднання в Рівному з проханням зробити добродійний внесок в розмірі 10 злотих (із загальної суми в 600 зл.) на проведення 24 травня 1936 року у місті вшанування десятих роковин смерті С. Петлюри. Між іншим, до складу Комітету входив ряд відомих наддніпрянських політичних емігрантів – С. Письменний, голова місцевого відділу УЦК, С. Скрипник (майбутній патріарх УАПЦ – Мстислав) – родом з Полтавщини, громадський діяч Волинського Українського Об'єднання, посол сейму Польщі в 1930-х. Він був відомий своїми виступами в оборону православної церкви на Волині, і був єдиним з українських послів Волині, хто підписав пропозицію Української Парламентарної Репрезентації про автономію для українських земель в Польщі [14, с. 1657]. Також членами Комітету були О. Тимошенко, І. Скрипникова, Г. Савюк, А. Садовець, С. Полікша, Р. Могильницький, А. Кентржинський, С. Кальмуцький, Р. Іщук, С. Ілляк, А. Волинець, Д. Верба, О. Бурова, Т. Буц, М. Бура, Л. Бурачукова, Я. Бичківський, П. Багриновська, священник Є. Барщевський, протоірей М. Яковлів [6, арк.27].

Отже, можна зробити висновки про те, що численні обмеження в правовому статусі частини наддніпрянських політемігрантів позбавляли еміграцію можливостей належно виконувати свої завдання, призводили до байдужості в національних справах та денационалізації. Однак, незважаючи на таке їх важке матеріальне і моральне становище у Польщі в 20–30-х рр. ХХ ст., наддніпрянські політемігранти, які проживали в Західній Україні і гуртувалися у відділах УЦК, все ж намагались проводити самопомогові та культурно-освітні акції, позаяк організація мала також і певний політичний характер. Емігранти також шукали контактів з місцевими політичними силами та громадянством.

Список використаних джерел

1. "Вісти Українського Центрального Комітету у Польщі". – Ч. 23–25. – квітень-червень 1928 року. – 68 с. 2. "Діло". – 1923. – 28 серпня. 3. "Діло". – 1923. – 30 серпня. 4. "Діло". – 1930. – 21 лютого. 5. Журнал "Вісти", орган Українського Центрального Комітету № 8–9 січень-лютий 1927 р. – Центральний державний історичний архів у м.Львові (далі – ЦДІАУ у м.Львові). – Ф. 516. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 1–24. 6. Запрошення українських товариств, організацій та установ на з'їзди, наради та ін. заходи, привітання і поздоровлення УНДО. – ЦДІАУ у м.Львові. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 148а. – Арк. 1–108. 7. Звернення УЦК в Польщі до української політичної еміграції про збір пожертв на будівництво дитячого санаторію для дітей емігрантів в м.Перемишлі. – ЦДІАУ у м.Львові. – Ф. 580. – Оп. 1. – Спр. 98. – Арк. 1–3. 8. Звіт з діяльності "Українського еміграційного комітету допомоги голодній Україні" при товаристві УЦК в Польщі за 1933–34 рр. – ЦДІАУ у м.Львові. – Ф. 516. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 1–3. 9. Історична довідка УЦК про діяльність української еміграції у Польщі. – ЦДІАУ у м.Львові. – Ф. 580. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 1–17. 10. Листи, запрошення від товариств, видавництв, організацій про співпрацю, надіслані Шендрику І. – ЦДІАУ у м.Львові. – Ф. 369. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1–78. 11. Листи Сальського В. – ЦДІАУ у м.Львові. – Ф. 369. – Оп. 1. –

Спр. 25. – Арк. 1–36. 12. Листування з ЦК УНДО, управою Українського Центрального Комітету в Польщі і лист президії міжпартійної ради у Відні про спільні збори, запрошення на збори і урочисті заходи, надіслання відомостей про діяльність товариства. – ЦДІАУ у м.Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 265. – Арк. 1–11. 13. Листування правління станиці з міністром військових справ УНР В.Сальським в справі поширення чуток про незгоди та розлад всередині української політичної еміграції. – ЦДІАУ у м.Львові. – Ф. 580. – Оп. 1. – Спр. 482. – Арк. 1–41. 14. Мстислав Скрипник// Енциклопедія українознавства: В 10 т. – Львів, 1996. – Т. 5. – С. 1657. 15. Обіжник УЦК у Варшаві, протокол, листування та ін. документи про скликання наради представників української політичної еміграції у Варшаві. Програма наради. – ЦДІАУ у м.Львові. – Ф. 580. – Оп. 1. – Спр. 106. – Арк. 1–9. 16. Програма і звіт про роботу 3-го з'їзду УЦК в Польщі у м.Каліші. – ЦДІАУ у м.Львові. – Ф. 516. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 1–11. 17. Протокол V сесії товариства Український Центральний Комітет(УЦК) в Варшаві. – ЦДІАУ у м.Львові. – Ф. 516. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 1–23; 18.Списки членів управління петлюрівського головного Українського комітету в Польщі. – Державний архів Тернопільської області. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 2272. – Арк. 1–6; 19.Український Центральний Комітет//Енциклопедія українознавства: В 10 т. – Львів, 2000. – Т. 9. – С. 3446. 20. Циркуляри Українського Центрального Комітету (УЦК) в Польщі. – ЦДІАУ у м.Львові. – Ф. 580. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 1–106;

Volodymyr Ivaschuk

ACTIVITY OF THE BRANCHES OF THE UKRAINIAN CENTRAL COMMITTEE IN THE WESTERN UKRAINE IN 1920–30-TH

The activity of the branches of the Ukrainian Central Committee in the Western Ukraine in 1920–30-th, their role in local social-political life has been analyzed.

УДК 94 (477)

Олег Мельничук

САНАТОРНО-КУРОРТНА ДОПОМОГА ЗАСТРАХОВАНИМ В УКРАЇНІ У 1920–30-Х РР.

У статті висвітлюється стан організації та забезпечення санаторно-курортною допомогою застрахованих в Україні у 1920–1930-х рр.

Сьогодні в Україні відбувається реформування системи соціального страхування як однієї із головних організаційно-правових форм соціального захисту населення. Із п'яти запланованих видів страхування втілено в життя чотири. На стадії прийняття останній закон про медичне страхування. У дискусіях щодо його запровадження висловлюються різні погляди. Не надаючи перевагу жодній із сторін, пропонуємо здійснити короткий історичний екскурс у 1920–30-ті рр., коли в Радянській Україні функціонувала система медичного страхування. Метою даної статті є висвітлення одного із напрямків медичного страхування – забезпечення застрахованих санаторно-курортною допомогою.

Дана проблема не була предметом спеціального дослідження. Однак вже у 1920-х рр. з'являються популярні праці, підготовлені для застрахованих страховими працівниками [1]. Практичні поради застрахованим подано у довідниках [2]. Окремі аспе-

кти висвітлені у загальних працях із соціального страхування [3]. Матеріали статистики містяться у відповідних збірниках [4].

Початком організованої санаторно-курортної кампанії в Україні можна вважати 1923–24 рр. У цьому році вперше було виділено страхові кошти на профілактичну допомогу (у попередньому році, за роз'ясненням НКП СРСР від 5 квітня 1923 р., пропонувалося використовувати залишки фондів "А" та "Б"). На утримання Цусстраху була передана частина ліжок, що знаходилися у віданні НКОЗ. До 1 січня 1924 р. усі губернії були зобов'язані подати дані про кількість наявних санаторних місць та потребу в них застрахованих [5, с. 44]. У лютому Губсоцстрахам був розісланий список санаторіїв із їх призначенням [6, с. 27]. Обіжником НКП СРСР від 10 березня 1924 р. встановлювалася розкладка курортних ліжок для Головоцстрахів союзних республік. Для України місця на курортах були передбачені додатковою розкладкою, затвердженою обіжником НКП СРСР від 5 квітня 1924 р. Із 240 запланованих місць – 75 надавалися на курортах Ялти, 40 – Євпаторії, 125 – Кавказу. Для страхових кас залізничного та водного транспорту України додатково передбачалося 37 місць в Алуці, 71 – в Євпаторії, 19 – на Кавказі [7, с. 43]. На літній сезон 1923/24 рр. Головоцстрахом України було асигновано на курортну допомогу застрахованим 800 000 крб., що забезпечувало 2 500 ліжок на курортах та 5 000 – в будинках відпочинку. Із загальної суми на потреби Донбасу виділено 250 000 крб. [8, с. 32].

У зв'язку із технічними складнощами, пов'язаними із ремонтом санаторіїв, початок курортного сезону 1923/24 рр. був перенесений на травень [9, с. 33]. За звітом губерній України на лікування та відпочинок було відправлено (в середньому на 1 000 застрахованих): до будинків відпочинку – 32; місцеві санаторії – 6; курорти – 2 особи. Перебування застрахованого в місцевому санаторії коштувало 125 крб. (5 тижнів), курорті – 230 крб. (1,5 місяця) [10, с. 21].

У 1924/25 рр. українські курорти вже мали у розпорядженні 2 933 ліжка, з них в Одесі – 1 733, Слов'янську – 980, Бердянську – 220. Розподіл хворих за соціальним станом, які пройшли через санаторії Українського курортного управління (Укркурупу) відображає подана нижче таблиця.

Таблиця 1

Соціальний стан осіб, що лікувалися в санаторіях УСРР у 1921–1925 рр. (у %)

[11, с. 241]

Роки	Робітники, червоноармійці, політпрацівники	Службовці	Селяни	Учні	Члени сімей застрахованих	Інваліди	Інші
1921	43,1	30,7	5,3	4,1	11,4	2,6	2,8
1922	37,4	32,2	1,4	5,3	16,1	1,8	5,8
1923	34,4	42,6	0,6	4,6	8,9	0,8	8,1
1924	46,5	35,6	1,2	4,2	7,8	1,3	3,4
1925	49,3	27,9	9,7	3,9	7,1	0,9	1,2

Як бачимо, переважну частку санаторних хворих становили робітники та службовці, червоноармійці та політпрацівники.

За характером захворювань хворі розподілялися в такому відношенні: 1) туберкульоз легенів та інших органів – 21,6%; 2) нервові захворювання – 21,1%; 3) хвороби органів руху – 14,2%; 4) хвороби серця та судин – 9,6%; 5) хвороби порушення обміну речовин – 7,6%; 6) жіночі захворювання – 6,1%; 7) хвороби органів травлення – 5,8%; 8) хвороби органів дихання – 3,8%; сифіліс – 1,2 % [12, с. 254].

Оскільки організація курортної справи не задовольняла професійні та страхові органи і викликала скарги з боку застрахованих, 13 лютого 1924 р. між Головоцстрахом СРСР та Цусстрахом був укладений договір, за яким Головне курортне управління, враховуючи нестачу коштів, безкоштовно передавало в оренду Цусстраху санаторії разом із майном на певний термін, з оплатою лікувальних процедур у розмірі 50% [13, с. 21]. Особливо гостро відчувалася потреба в отриманні путівок в санаторії та на курорти. Так, на 547 місць, які отримала за розкладкою у 1925 р. Харківська губернія, було подано 6 000

заяв, з яких 4000 пройшли через санаторно-відбірні комісії. На комісію кожного дня збиралася черга в 200–300 осіб [14, с. 19].

У лютому 1925 р. в Цусстрасі відбулася перша союзна нарада санаторно-курортних працівників. Розглядалося єдине питання про організацію роботи в санаторіях та курортах. Друга нарада (лютий 1926 р.) констатувала завершення етапу становлення санаторно-курортного будівництва, обговоривши питання управління профілактичними закладами [15, с. 37–38].

Значне місце у профілактичній роботі в Україні займав Донбас. Якщо, в середньому, у 1925 р. витрати на профілактику в Україні складали 9,8% всіх операційних витрат, то на Донбасі – 15%. Частка Донбасу у витратах на профілактику складала – 59,8%. За умови, що по Україні на профілактичну роботу на одного застрахованого виділялося 2 крб. 67 коп., то в Донбасі – 5 крб. 19 коп. (майже удвоє більше) [16, с. 23].

Обсяги санаторно-курортної кампанії, організованої Цусстрахом в союзних республіках, відображає подана нижче таблиця

Таблиця 2

Кількість застрахованих УСРР, направлених на лікування за рахунок страхових коштів у курортні санаторії Цусстраху у 1924–1926 рр. [17]

Республіки	1924–1925 р.		1925–1926 р.	
	Кількість пропущених застрахованих	Витрати (крб.)	Кількість пропущених застрахованих	Витрати (крб.)
РСФРР	5 828	1 371 824	8 316	1 953 536
УСРР	1 404	330 480	1 888	413 516
ЗСФРР	215	50 607	315	73 998
Узб. СРР	32	7 532	152	35 707
Турк. СРР	-	-	57	13 390
БСРР	94	22 126	180	42 284
Транспорт	2 614	615 296	3 100	647 830
Всього	10 187	2 397 867	14 008	3 210 261

Таким чином, серед союзних республік за кількістю застрахованих, що відвідали курорти, Україна займала друге місце після Російської Федерації, не враховуючи транспорт, що мав загальносоюзне підпорядкування.

За планом, складеним Головоцстрахом і затвердженим Президією Всеукраїнської ради професійних спілок, в 1925–26 операційному році повинно було бути пропущено: через курорти – 4158 осіб, з них через загальносоюзні – 1788 чол., України – 2370 осіб, через місцеві тубсанаторії – 3425 чол., з розрахунку тривалості перебування в санаторії – 5 тижнів. Фактично ж пройшло: через курорти – 4 115 осіб, санаторії – 2 841 особа. Невиконання плану пояснювалося зменшенням передбаченої планом кількості путівок для округ Донецька, де Головоцстрах не зміг забезпечити достатньої кількості ліжок. У статистику не ввійшли нічні санаторії страхових органів, через які було пропущено біля 5 000 осіб [18, с. 55]. Із числа санаторно-курортних хворих виписалися із покращенням 87,8%, без змін – 9,3%, з погіршенням – 0,4% померло – 0,2%. Робітники від станка та особи, до них прирівняні, що пройшли через курорти, складали 60%, через санаторії – 53,8%, через будинки відпочинку – 55,3% [19, с. 121].

При побудові перспективного плану профілактичної допомоги на 1926–27 рр. кошторис для України був зменшений майже на 600 000 крб. і складав 4 815 970 крб., з них: на місцеві санаторії – 1 061 423 крб.; курорти – 427 000 крб. [20, с. 12]. В загальному це складало 5,2% усіх страхових коштів (для порівняння: у 1923/24 р. – 9,8%; 1924/25 р. – 10,6%; 1925/26 р. – 5,2%) [21, с. 3]. При виділенні коштів Цусстрах керувався відсотком застрахованих промислових робітників у союзних республіках. Виходячи із цього, на санаторно-курортну допомогу було відпущено: для РСФРР – 59,6%, для УСРР – 17,3%, Білорусії – 1,3%, Узбецької СРР – 1,3%, Туркменської СРР – 0,4%, ЗСФРР – 4,6%, транспорту – 15,5% від загальної суми [22, с. 89]. Для того, щоб зменшення фінансування сут-

тево не позначилося на обсягах профілактичної допомоги, в УСРР було відкрито 925 місць в нічних санаторіях. У містах Святогорську, Дніпропетровську, Харкові запрацювали зимові будинки відпочинку [23, с. 32].

За період з 1 жовтня 1926 р до 1 вересня 1927 р. профілактична допомога була надана 124 806 особам, з них за соціальним відбором 124 486 особам, що складало 99,7%. У тому числі, із загальної кількості осіб, допомогу за рахунок страхових органів отримали 66 378 застрахованих [24, с. 108–111].

Збільшенням кількості застрахованих, яким надана профілактична допомога за рахунок органів соцстраху характеризується кампанія 1927–28 р. За цей рік страховими органами профілактична допомога була надана 85 974 особам, з яких за соціальним відбором – 85 851 (67 008 робітників та 18 843 інших). Відправлено на курорти – 6 326, в санаторії – 3 833. Найбільше застрахованих належали до профспілок: металістів – 22 600, гірників – 13 619 [25, с. 81–82]. Однак навіть при таких показниках ступінь задоволення застрахованих в Україні санаторно-курортною допомогою складав 5,9 осіб на 100 застрахованих (в РСФРР – 5,2; ЗСФРР – 6,5; БСРР – 5,4) [26, с. 20].

У січні 1928 р. в Цусстрасі відбулася третя нарада санаторно-курортних працівників. На порядок денний було поставлено вирішення внутрішніх важливих проблем організаційного та господарського характеру: відбір хворих, показання та протипоказання для лікування, харчування, культурбота. Матеріали наради мали лягти в основу побудови п'ятирічного плану всієї санаторно-курортної роботи страхових органів [27, с. 2].

У 1928/29 р. на профілактичну допомогу Україні було асигновано 6 120 000 крб., з них: на місцеві санаторії – 605 000 крб., курорти – 97 000 крб., оплату проїзду – 145 000 крб., капітальний ремонт та закупівлю обладнання – 203 000 крб., будівництво – 200 000 крб. Через місцеві санаторії мали пройти – 7 567, курорти – 2 048 застрахованих [28, с. 5].

Із згортанням НЕПу спостерігається посилення класових позицій у профілактичній роботі. Постановою ЦК ВКП(б) "Про медичне обслуговування робітників і селян" від 13 грудня 1929 р. наркоматам охорони здоров'я союзних республік пропонувалося докорінно перебудувати практичну роботу в області охорони здоров'я, чіткіше відображаючи в ній класову пролетарську лінію. Вказувалося на необхідність покращення лікувальної та профілактичної допомоги у промислових центрах, виділялися в особливу групу основні індустріальні райони. Враховуючи важкий санітарний стан Донбасу, Раднаркому УСРР пропонувалося провести ряд заходів по санітарному оздоровленню цього регіону [29, с. 47]. Виконуючи рішення, за вказівкою колеги НКОЗ УСРР у 1931 р. на курорти було відправлено 11 000 робітників Донбасу [30, с. 29].

Найближчі завдання у сфері санаторно-курортної допомоги застрахованим мала визначити I Всесоюзна нарада страхових лікарів, що розпочала свою роботу 15 грудня 1929 р. у Москві. У резолюції наради санаторно-курортній роботі відводилася другорядна роль, як такої, що не є масовою профілактикою. Пропонувалося, зберігаючи кількість охоплених санаторно-курортною допомогою, посилити організацію санаторіїв місцевого значення. Нарада звернула увагу на потребу більш серйозного відбору у санаторії, для цього із 5 місць у ВКК – 2 було відведено для страхової каси [31, с. 10].

Виконуючи директиви партії щодо забезпечення профілактичною допомогою робітників провідних галузей, територію України було розподілено на 6 типів районів: 1. Донбас і Кривий ріг (коефіцієнт обслуговування 100%); 2. Дніпропетровськ, Харків, транспорт (80%); 3. Маріуполь, Миколаїв, Запоріжжя (60%); 4. Одеса, Київ (50%); 5. Колишні окружні центри (30%); 6. Інші райони – (10%) [32, с. 13].

На 1932 р. Президією ВЦРПС був затверджений єдиний план профілактичної допомоги, включаючи установи, що знаходилися у віданні соцстраху та наркомату охорони здоров'я. По СРСР через профілактичні установи мали пройти 1 767 000 осіб, з них – 1 401 250 за кошти соцстраху. Усі профспілкові комітети до 20 березня отримали річний план обслуговування. Підвищені норми забезпечення путівками встановлювалися для робітників провідних галузей (у вугільній промисловості на 1 000 застрахованих – 200 путівок; металургії – 175; комунальній сфері – лише 50). Всім профспілкам категорично

наказувалося при розподілі путівок забезпечити для робітників та інженерно-технічного персоналу не менше 92% путівок [33, с. 37].

Для запобігання використанню робітничих путівок не за призначенням у грудні 1932 р. в м. Свердловську був організований перший публічний судовий процес над розтратниками путівок. Він отримав назву "Справа доктора Обухова". До суду було притягнуто лікаря Уральської обласної страхової каси машинобудування, який безпідставно видав своїм родичам 9 путівок в санаторій Сочі-Мацеста [34, с. 1]. Після цього прецеденту розпочалися масові перевірки і в союзних республіках. Було виявлено, що за 1933 р. профпрацівниками України було використано не за призначенням 833 путівки Сочинських курортів. До відповідальності пропонувалося притягувати і профспілкових працівників, які не використали путівок. Адже за даними ВЦРПС у 1932 р. в УСРР невикористаними залишилися 14 000 путівок [35, с. 2–3].

У 1934 р. за рахунок соцстраху в санаторії та на курорти було відправлено 38 652 осіб, з яких 92% складали робітники та 75% – ударники [36, с. 22].

У бюджеті соціального страхування на 1935 р. на будинки відпочинку, санаторії та курорти передбачалося 403 750 000 крб., в тому числі: на устаткування й придбання інвентаря – 17 500 000 крб., допоміжні господарства – 10 000 000 крб., туризм – 2 000 000 крб. Бюджет дав змогу відрядити в будинки відпочинку 10 179 осіб, санаторії та курорти – 1 329 осіб [37, с. 9].

У 1935 р. було упорядковано управління курортами. Відомчі та галузеві санаторії були передані місцевим територіальним організаціям (раніше знаходилися у віданні трьох трестів: Всесоюзного об'єднання курортів, ВЦРПС, місцевого курортного тресту) [38, с. 4].

Постановою РНК СРСР від 23 березня 1937 р. "Про зняття деяких витрат з бюджету державного соціального страхування та зміни тарифів страхових внесків" профспілки були звільнені від внесення в державний бюджет засобів державного соціального страхування на потреби охорони здоров'я, і ці витрати були повністю перекладені знову на державний та місцевий бюджети [39, с. 121]. Після цього санаторно-курортна допомога надавалася виключно за кошти державного бюджету.

Отже, санаторно-курортна допомога застрахованим у 1920 – 1930-х рр. здійснювалася, в основному, за рахунок страхових органів. Переважне право на забезпечення путівками до профілактичних установ надавалося робітникам провідних галузей економіки. За обсягом коштів, виділених на лікування в санаторіях та на курортах, УСРР серед союзних республік займала друге місце після Російської Федерації.

Список використаних джерел

1. Баевский И.Л. Дома отдыха, санатории, курорты и здоровье застрахованных. Изд. 3-е. – М.: Вопросы труда, 1928; Баевский И. Л. Врачебно-контрольные комиссии: Популярный очерк для страховых уполномоченных. – М.: Вопросы труда, 1924; Милютин Б.Т. Санатории и дома отдыха страховых организаций (1924–1925). – М.: Вопросы труда, 1925.
2. Трефилов И. М. Страховик. Справочник по вопросам социального страхования и медицинской помощи застрахованным. Изд. 2-е. – М.: Вопросы труда, 1927; Справочник по вопросам труда и социального страхования. Составили: Фурман М., Данилевич В. – М.: Вопросы труда, 1939;
3. Баевский И. Л. Практика социального страхования в СССР. М.: Вопросы труда, – 1926; Барит А., Милютин Б. Основы социального страхования. – М.: Профиздат, – 1938; Штейнберг А.П. Социальное страхование (Краткие итоги, задачи и перспективы). – М.: "Труд и книга", 1924.
4. Социальное страхование в 1924–1925 гг. Материалы к страховой компании. – М.: Вопросы труда, 1925; Социальное страхование на Украине в 1925–1926 гг. – Харьков: Изд. НКТ УССР, 1927; Соціалне страхування на Україні у 1926–1927 рр. (Статистичні та фінансові матеріали. – Харків, 1928; Соціалне страхування на Україні у 1927–1928 рр. (Статистичні та фінансові матеріали. – Харків, 1929).
5. Вопросы страхования. – 1923. – № 18.
6. Милютин Б.Т. Санаторно-курортная работа страховых касс. – М.: Вопросы труда, 1928.
7. Вопросы страхования. – 1924. – № 14.
8. Вопросы страхования. – 1924. – № 13.
9. Вопросы страхования. – 1924. – № 12.
10. Немченко Л. П. Опыт построения бюджета по социальному страхованию. – М.: Вопросы

труда, 1925. 11. Трефилов И. М. Страховик. Справочник по вопросам социального страхования и медицинской помощи застрахованным. Изд. 2-е. – М.: Вопросы труда, 1927. 12. Баевский И. Л. Практика социального страхования в СССР. М.: Вопросы труда, 1926. 13. Штейнберг А.П. Социальное страхование (Краткие итоги, задачи и перспективы). – М.: "Труд и книга", 1924. 14. Шияновский Я. Как будет проводится кампания в 1926 г. в Харькове // Вопросы страхования. – 1926. – № 13. 15. Свириденко В. Дома отдыха, санатории, курорты // Вопросы страхования. – 1925. – № 20. 16. Зиновьев Б. Поступления и расходы в Донбассе // Вопросы страхования. – 1925. – № 9. 17. Таблицю розраховано за: Трефилов И. М. Страховик. Справочник по вопросам социального страхования и медицинской помощи застрахованным. Изд. 2-е. – М.: Вопросы труда, 1927. – С. 244; Социальное страхование в 1924–1925 гг. Материалы к страховой компании. – М.: Вопросы труда, 1925. – С. 89; Социальное страхование на Украине в 1925–1926 гг. – Харьков: Изд. НКТ УССР, 1927. – С. 101. 18. Социальное страхование на Украине в 1925–1926 гг. – Харьков: Изд. НКТ УССР, 1927. 19. Забелин Л. В. и Эмдин Я. Р. Промышленность и социальное страхование. – М.: Вопросы труда, 1928. 20. Фрейман И. Перспективы санаторно-курортной помощи на Украине // Вопросы страхования. – 1927. – № 8. 21. Вопросы страхования. – 1928. – № 18. 22. Соціальне страхування на Україні у 1926–1927 рр. (Статистичні та фінансові матеріали. – Харків, 1928. 23. Файнгольд Б. М. Задачи завкомов и месткомов в области социального страхования, Изд. 2-е. – М.: "Вопр. труда", 1926. 24. Соціальне страхування на Україні у 1926–1927 рр. (Статистичні та фінансові матеріали. – Харків, 1928. 25. Соціальне страхування на Україні у 1927–1928 рр. (Статистичні та фінансові матеріали. – Харків, 1929. 26. Вопросы страхования. – 1928. – № 12. 27. Вопросы страхования. – 1928. – № 14. 28. Вопросы страхования. – 1929. – № 9. 29. Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков) о социальном страховании. Сборник документов. Подготовили к изданию А. Таубер и И. Ахматовский. – М.: Профиздат, 1940. 30. Осинский А. Донбасовцев на курорты // Вопросы страхования. – 1931. – № 12. 31. Вопросы страхования. – 1930. – № 2. 32. Раюшкін В. Рапортуєт Главсоцстрах УСРР // Вопросы страхования. – 1931. – № 6. 33. Вопросы страхования. – 1932. – № 11–12. 34. Вопросы страхования. – 1932. – № 34. 35. Решетников Т. Прекратит разбазаривание рабочих путёвок: виновных привлечь к ответственности // Вопросы страхования. – 1934. – № 6. 36. Борисов Й. Що дає соцстрах робітникові. – Харків: Український робітник, 1935. 37. Бюджет державного соціального страхування на 1935 рік. – Харків: Український робітник, 1935. 38. Караваев В. Упорядочить систему управления курортами // Вопросы страхования. – 1935. – № 19. 39. Краснопольский А. С. Основные принципы советского государственного социального страхования. – М.: Изд-во АН СССР, 1951.

Oleg Melnychuk

SANATORIC-RESORT HELP INSURED IN UKRAINE AT 1920-30TH

In the article is lighted the state of organization and providing by the Sanatoric-resort help of insured in Ukraine in 1920 - 1930th.

УДК 94 (477)

Леся Ковалишин

УЧАСТЬ О. КАНДИБИ-ОЛЬЖИЧА У КАРПАТО-УКРАЇНСЬКОМУ ЗРИВІ

У статті розкривається місце та роль О. Кандиби-Ольжича у карпато-українському зриві. Досліджено пріоритетні напрями діяльності ОУН на території Карпатської України, узагальнено внесок політика у розбудову закарпатської держави.

Помітною особливістю історичних досліджень за доби незалежності стало прагнення до об'єктивного висвітлення історії українського народу, звільнення від штампів радянської історіографії, нового прочитання історичних джерел. Цілком зрозуміла в цьому контексті пильна увага істориків та дослідників до персоналії.

Сучасний бурхливий розвиток біографічних досліджень сприяє стиранню "білих плям" на полотні історичної долі України. Та ще досі маловідомими залишаються імена та творчий доробок тих, кому судилося за незбагнених обставин стати "чужим серед своїх" поповнити когорту "буржуазних націоналістів". Відтак значної ваги набуває дослідження маловідомих фактів життя та діяльності О. Кандиби-Ольжича на Закарпатті.

Потреба вивчення участі О. Кандиби-Ольжича у карпато-українському зриві зумовлене відсутністю спеціальних праць, де сповна висвітлювалося б зазначене питання. Хоча в українській історіографії окремі аспекти діяльності політика на Закарпатті досліджували Череватенко Л. [1], Неврлий М. [2], Чучка П. [3], Химинець Ю. [4–5], Мишанич О. [6], спогади очевидців [7] та ін.

Мета дослідження полягає в тому, щоб, виходячи з актуальності теми, на основі об'єктивного аналізу визначити місце та роль О. Кандиби-Ольжича у карпато-українському зриві та оцінити складне становище, в якому працював політик. Завдання дослідження – розкрити пріоритети діяльності ОУН на території Карпатської України; узагальнити внесок політики у розбудову закарпатської держави.

Окремі згадки про діяльність О. Кандиби-Ольжича на Закарпатті зустрічаємо в спогадах Химинця Ю., що "...політик у Празі разом з студентською молоддю, вихідцями із Карпат (С. Росоха, І. Гірна-Шпилька, І. Колоста та ін.) видав молодіжний часопис "Проблем" [4, с. 72]. Ще одним, не менш важливим, етапом у житті політика є його безпосередня участь у карпато-українському зриві, куди він виїжджає за дорученням Є. Коновальця та А. Мельника, очолюючи усю роботу ОУН з організації державного життя та оборони.

Необхідно додати, що на Закарпатті О. Кандиба-Ольжич перебував неодноразово. Так, на початку 30-х років політик приїжджав як представник закордонного проводу ОУН. Про цей приїзд докладно зазначається у спогадах Химинця Ю.: "...у 1934 р. до Мукачева прибули Ярослав Барановський і Олег Кандиба. Ціль їхньої поїздки була подорож до Ясіна, щоб відібрати Мацейка, особу, котра виконувала атентант на польського міністра Перацького" [5, с. 48].

Одержавши доручення про розширення діяльності ОУН, переїжджає з Праги до Хуста, який обирає для постійного проживання, сподіваючись, що Карпатська Україна утворилася як держава і він буде працювати для її розвитку. Доречно додати, що 17 січня 1939 р. політик звертається із заявою до Комісаріату закордонних справ про надання йому громадянства, однак воєнні дії перешкоджають здійсненню його планів [3, с. 348–349].

Прибувши до Хуста, політик проводить організаційну та пропагандистську діяльність по містечках та селах краю. Слід до цього додати, що як заступник голови проводу ОУН,

він тримається в тіні, не виступає у пресі, не втручається у справи керівництва Карпатської України, але докладає великих зусиль для створення нових осередків ОУН. Саме ці осередки діяли в умовах угорсько-фашистської окупації. Доказом цього, як стверджує Мишанич О., є видавництво двох номерів підпільного журналу "Чин" [6, с. 276].

У цьому контексті слід підкреслити, що в Хусті О. Кандиба-Ольжич входить до штабу організації національної оборони "Карпатська Січ", яку очолювали Микола Арказ та Гнат Стефанів. У цей час на Закарпаття прибуває чимало членів проводу ОУН, які на різних ділянках громадсько-культурного та військово-політичного життя включаються у розбудову молодого держави. Серед них – Улас Самчук, Ярослав Барановський, Роман Шухевич та ін. [6, с. 273–274].

Члени ОУН, прибувши на Закарпаття, у своїх визвольних прагненнях об'єдналися з тими провідниками краю, які орієнтувалися на власні українські сили, бо саме Закарпаття було одним з десяти округів України, на який поширювалася діяльність ОУН. Власне на О. Кандибу-Ольжича було покладено значні повноваження, визначені проводом ОУН. Головне завдання, яке стояло перед ним у Карпатській Україні, – це розбудова ОУН та поширення впливу організації на місцеве українське населення.

Таким чином, основними наслідками цієї роботи були результати виборів до сейму Карпатської України (12.03.1939 р.), на котрих майже 92,5 % населення краю проголосувало за Українське національне об'єднання (УНО). Тому це, на нашу думку, була значна перемога національно-демократичних сил.

Підтвердження вищенаведених фактів знаходимо у спогадах Уласа Самчука: "... не всім було відомо, що головною пружиною національного сектора цих подій був Ольжич, який користувався беззастережним довір'ям і респектом всіх своїх співробітників і мав безпосередній, майже щоденний зв'язок з головою проводу полковником Мельником..." [7, с. 385]. Щодо діяльності О. Кандиби-Ольжича, то він та його оточення безконечно проводило наради, з'їзди. Виникали в них певні непорозуміння з урядом Карпатської України. Це було пов'язане із тим, що прем'єр-міністр А. Волошин займав більш помірковані позиції щодо чеської адміністрації, сподіваючись у свою чергу на підтримку Німеччини, тим самим недооцінюючи Угорщину. Карпатська Січ (повністю була підпорядкована ОУН), навпаки, готувалася до збройної боротьби. Сам О.Кандиба-Ольжич про дії організації визначав: "П'ять місяців державного життя Карпатської України пробігали в нерівних та несподіваних умовах. Від самого початку його і до кінця Карпатська Січ була на передовому плані всіх його здвигів" [9, с. 37].

Отже, перебування в Карпатській Україні було випробуванням для О.Кандиби-Ольжича – політика, проповідника ОУН, організатора, військового командира. На всіх ділянках він витримував суворий іспит, виявив свій небуденний талант будівничого Української держави.

До участі у карпатських подіях політик готувався, за короткий час пройшов певну військову підготовку під керівництвом одного із найдосвідченіших українських військових генералів В. Петрова, повний військовий курс, який включав тактику партизанських дій.

Необхідно відзначити, що долю України у цей час вирішували різні політичні сили. Так, Німеччина уже 1 жовтня 1938 р. розпочинає розподіл східної Європи (окупація Судетської області). У цей час в українців з'являються надії на незалежність, але вони були марними, Угорщина при згоді Німеччини розпочинає окупацію Карпатської України. Тому 14 березня 1939 р. український уряд проголошує незалежність, а вже наступного дня національна армія держави вступає у збройну боротьбу з угорськими військами. Керівництво ОУН виступає проти збройної боротьби і висуває ряд заборон. Зокрема "членам ОУН, – відзначає Олег Баган [10, с. 123], – заборонено переходити кордон на Закарпаття". Тому, всупереч наказам проводу, не маючи належної підтримки з боку всієї організації, З. Коссак, Р. Шухевич з власної ініціативи продовжують активні дії у боротьбі за волю Закарпаття.

О. Кандиба-Ольжич, член ПУНу і його представник у Закарпатті, передаючи заборонені накази Проводу свавільним крайовикам, одночасно заявляв, що він не згідний з ними і солідаризується з прихильниками активної боротьби. Саме тому "Карпатська Січ" разом із О. Кандибою-Ольжичем видає указ про організацію відступу з околиць Хусту у

гори і продовження партизанської боротьби. Як зазначив приятель дитинства М. Бажанський: "... в цей час велику кількість борців було взято у полон і відправлено до концентраційного табору Варяпоуші. Між ними опинився також О. Ольжич та багато співробітників "Летючої Естради" [11, с. 9]. О. Кандиби-Ольжичу вдалося вирватися з угорської тюрми. Цьому сприяло те, що він був громадянином Чехословаччини, відомим вченим-археологом (зі світовим визнанням), а його діяльність як першого заступника ОУН залишилася в тіні. За всіма даними, як зазначав Мишанич О., О. Кандиба-Ольжич залишив Угорщину разом із іншими 60 ув'язненими, а 2.05.1939 р. був відправлений до Австрії.

Після свого звільнення політик події у Закарпатті висвітлив у зредагованому ним збірнику "Карпатська Україна в боротьбі" [7, арк. 16].

Отже, майже піврічне перебування О. Кандиби-Ольжича у Карпатській Україні, його самовіддана праця для розбудови й оборони молодого держави є зразком боротьби за українську державу в умовах бездержавності України. Виконуючи відповідальне доручення Проводу ОУН, політик зробив можливе й від нього залежне для утвердження державності на цьому терені української землі.

Список використаних джерел

1. Череватенко Л. Я камінь з Божої пращі / О. Ольжич. Незнаному Воякові. – Київ: Фундація імені О. Ольжича, 1994. – С. 351–424.
2. Неврлий М. Цитаделя духу. – Братислава, 1991. – 231 с.
3. Чучка П. Олег Ольжич, Олександр Олесь та Улас Самчук у Хусті / Карпатська Україна і Августин Волошин. – Ужгород: Гранда, 1995. – С. 346–367.
4. Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави: нотатки історії Закарпаття. – Ужгород, Карпати, 1991. – 144 с.
5. Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття – Нью-Йорк, 1984. – 148 с.
6. Мишанич О. О. Ольжич у Карпатській Україні (1938–1939 рр.) // На переломі. – Київ: Видавництво "Основа", 2002. – С. 273–287.
7. Самчук У. На білому коні // Дзвін. – 1993. – № 2–3. – С. 29–110.
8. Видання мельниківського проводу // Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 3833 (Крайовий провід Організації українських націоналістів на західноукраїнських землях). – Оп. 1. – Од.зб. 77. – 16 арк.
9. Кандиба О. Вояки-будівничі // Карпатська Україна в боротьбі. – Відень, 1939. – 233 с.
10. Баган О. Основні віхи життя і творчості О. Ольжича / Гузар З., Баган О., Червак Б. Українські письменники націоналісти "Празька школа". – Жидачів, 1993. – 399 с.
11. Бажанський М. О. Ольжич і батьки. – Детройт, 1986. – 64 с.

Lesya Kovalyshyn

THERE IS THE O. CANDYBA-OLZHYCH PARTICIPATION IN CARPATIAN-UKRAINIAN DERANGEMENT

A place and the O. Candyba-Olzhych role in Carpatian-Ukrainian derangement opens up in the article. Priority directions of the OUN activity are explored on territory of Carpathian Ukraine, payment is generalized policy in alteration of the zaccarpattya state.

УДК 94 (477)

Наталія Заставецька

**ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА СХІДНОГАЛИЦЬКОГО КРАЮ
В ПОЛІТИЧНИХ РЕАЛІЯХ РЕЖИМУ "САНАЦІЙ" (НА ПРИКЛАДІ
ПАМ'ЯТОК ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ)**

У статті розкрито роль історико-культурної спадщини Східної Галичини у федералістській програмі державної асиміляції авторитарного режиму Ю. Пілсудського; проаналізовано основні аспекти внутрішньої політики пілсудчиків в питаннях збереження українських пам'яток воєнної історії краю.

Кожен народ, проходячи історичні етапи розвитку, залишає у спадок нащадкам неціненне джерело досвіду, життєвих та естетичних ідеалів, акумульоване в історико-культурній спадщині. Значним і своєрідним пластом останньої виступають різного роду пам'ятки. Вони постають як справжня енциклопедія пізнання минулого і сучасного. Тож цілком закономірно, що від їх збереження залежить повнота і об'єктивність висвітлення історії, а ставлення до них є показником цивілізованості суспільства, розуміння глибини тенденцій у розвитку культури. У цьому контексті набуває актуальності аналіз історії пам'яткоохоронної діяльності, особливо на регіональному рівні.

Зазначимо, що дослідження пам'яткоохоронної діяльності у Східній Галичині 1920–1930-х років провадилось як українськими, так і польськими вченими, серед яких особливо вагомими є наукові пошуки Я. Пастернака [3, с. 5; 26], М. Драґана [11], В. Козицького [17], Б. Януша [33, с. 111], І. Свенціцького [34–35], В. Січинського [38–39], Т. Маньковського [47], Ю. Піотровського [48]. Однак більшість із них займались вивченням лише окремих аспектів проблеми. Більш предметно розгорнули дослідження сучасні науковці, зокрема М. Бандрівський [3], З. Бойко [4], А. Грицан [7], О. Петровський [28–29]. Тим не менше, збереження історико-культурної спадщини східногалицького краю у міжвоєнний період, у тому числі й пам'яток воєнної історії, на сьогодні залишається ще недостатньо вивченим, що ставить перед нами потребу поглибити дослідження цієї проблематики.

Варто зазначити, що, опинившись у складі відновленої Польської держави, Східна Галичина стала, з одного боку, об'єктом посиленого контролю з боку влади, місцем впровадження політики денационалізації й асиміляції по відношенню до українського населення, а з іншого – форпостом плекання української національної ідеї, історичної пам'яті й збереження самобутності народу. Останнє стало можливим завдяки широкій пропаганді й безпосередній діяльності української інтелігенції та свідомої громадськості краю по збереженню пам'яток. "Нація без минувшини, – писав консерватор¹ Володислав Козицький, – себто нація, котра не знає своєї минувшини, не любить її і не вміє з її багатств витягати для себе вказівок життєвої мудрості, не заслуговує на назву нації" [17, с. 6]. Такими словами сучасник предметно продемонстрував усю небезпеку занедбання проблеми збереження пам'яток, оскільки розгляд окремих аспектів останньої мав не просто певне ідеологічне навантаження, але й конкретний політичний мотив. Особливо яскраво це проявилось у питанні збереження українських пам'яток воєнної історії, зокрема поховань січових стрільців.

Для національної політики Другої Речі Посполитої щодо українців були характерними маневрування, половинчасті рішення і несправедливі дискримінаційні заходи. У підходах до вирішення українського питання польський політичний табір поділявся на два основних напрямки, репрезентовані націонал-демократами (ендеками) і пілсудчиками.

¹ Консерватор – посадова особа в Польщі, що відповідає за охорону пам'яток історії та культури.

Перші прагнули створити однонаціональну польську державу шляхом примусової асиміляції неполяків, а відтак доводили, що українці є лише однією з національних меншин у Польщі. Другі – бачили вирішення української проблеми через полонізацію українців, використовуючи більш гнучку тактику в національній політиці [18, с. 11–12]. Тому, прийшовши до влади після травневого перевороту 1926 року, замінили політику примусової де-націоналізації українського населення на федералістську програму державної асиміляції [12, с. 469–470; 20, с. 158].

Показова поблажливість у зміні політичних акцентів щодо українців Східної Галичини приховувала жорсткі реалії у питаннях збереження українських пам'яток, зокрема й воєнної історії. Ідеологічний, а відтак і політичний характер проблеми зумовив відповідну діяльність держави у цьому напрямку. Так, у 1930 році Міністерство публічних робіт у Варшаві видало розпорядження про необхідність комасації^{**} воєнних могил за час від 1 листопада 1918 року [16]. У документі зазначалось, що "...могили повинні бути скомасовані: 1) на основі приналежності до армії; 2) індивідуально (знані на прізвище мусять отримати окремі могили); 3) масові могили повинні бути перенесені у такому ж вигляді; 4) не знані по-прізвищу, але відомі з приналежності до армії можуть бути поміщені в одній масовій могилі". Передбачалось, що рештки повинні бути перенесені на воєнні цвинтарі вже до кінця зими. У зв'язку з цим голова Львівської Ради Товариства Охорони Воєнних Могил Ю. Шепарович через газету "Діло" звернувся до філій у Львові, Станіславо-ві й Тернополі з проханням скласти списки українських полеглих по воєводствах та ретельно прослідкувати за процесом комасації могил [44, с. 3]. Незважаючи на терміновість запланованої акції, діяльність по впорядкуванню могил в окремих повітах, як свідчать звіти Тернопільського воєводського управління, провадилась і в 1933 – 1935 роках [9–10]. Однак на ділі процес комасації воєнних могил, зокрема українських вояків, носив швидше характер боротьби з проявами національної свідомості галичан, акумульованої в цих пам'ятках. Так, у статті священика, голови філії Товариства Охорони Воєнних Могил у Львові Антона Коштанюка в газеті "Діло" за 1930 рік зазначалось, що план воєводства передбачає перенесення всіх могил на цвинтарі шістьох громад [16, с. 3], однак там "... або немає взагалі, або є тільки мала кількість могил наших полеглих. Зіставлення є неповне <...> в інших громадах знов неточно подана кількість могил або число похованих. Часто могили є переорані так, що годі їх відшукати" [16, с. 4].

Показовою є стаття у газеті "Народна справа" (1930 р.) під назвою "Розкопують могили наших стрільців!". Автор описав процес комасації на Чортківщині через діяльність "якогось Забільські", який "розкопує стрілецькі могили (вибираючи лише ті, що добре впорядковані – авт.), <...> а кістки наших героїв носить в мішку десь до Чорткова". Особливе обурення українського населення з подальшою скаргою до воєводства викликали розкопки могили стрільця Семена Кутного на цвинтарі у Білобожниці. Державний служитель повернувся до неї наступного дня після розриття, "... випорпав чашку і руку і поніс до Чорткова ті кістки під пахвою (може не було місця в мішку?)" [33, с. 2].

Вочевидь, не випадково широка державна діяльність по впорядкуванні могил українських вояків збігається у часі з розгортанням політики "умиротворення" ("пацифікації") українських земель [20, с. 156–160]. Для владних кіл українські пам'ятки воєнної історії були джерелом небезпечних антипольських настроїв, бо несли в собі "... безсмертну славу і нову традицію" [27, с. 2], "... корисний досвід і надію [40, с. 1], "... спогади, які є предметом патріотизму" [24, с. 4]. Розсіяні по усьому повіту, вони загрожували державницькій ідеології та ідеї "єдиної Польщі". Однак провадити відкриту діяльність, спрямовану на їх знищення, пілсудчики не наважились. Політична маневреність режиму по відношенню до українських пам'яток воєнної історії виявилась у кількох основних напрямках: пропагованій державою та відповідними установами комасації воєнних могил, в умовах якої часто губились і розорювались окремі поховання; контролі за відновленням могил, встановленням на них хрестів та вшанування пам'яті полеглих з боку державного

^{**} Комасація (пол.) – впорядкування воєнних цвинтарів (ексгумація рештків полеглих вояків з розкиданих по різній місцевості поодиноких й загальних могил та перепоховання їх у визначених державою місцях).

апарату; численних "профанація" стрілецьких могил, як таємно "невідомими" злочинцями, так і відкрито за участі відділків міліції.

Гостро відреагувала громадськість східногалицького краю на знищення стрілецьких могил у містечку Поморянах Зборівського повіту [1, 31, 36–37], де невідомі особи позвальновали хрести, поздирали написи, а самі могили розрили та повикидали кістки похованих національних героїв [1, с. 4]. Подібним чином були знищені українські пам'ятки воєнної історії на Лисоні [4, с. 318; 15, с. 5; 19, с. 1], у Козові Бережанського повіту [5, с. 1], в Орізній [22, с. 5], поблизу Жабиня Зборівського повіту [13, с. 1], у Бернадівці Терехівського повіту [41, с. 6], у Магдалівці Скалатського повіту [14, с. 1–2], у Товстенському Гусятинського повіту [8, с. 4], у с. Княже Золочівського повіту, у Білобожниці Чортківського повіту [21, с. 1], на кладовищі у Микулинцях [2] тощо. З аналізу відповідних фактів приходимо до висновку, що діяльність "невідомих злочинців" значною мірою контролювалась польськими владними колами. На цю думку наштовхують взаємозв'язки між руйнуванням могил та подальшою заборонаю їх відновлення місцевими органами влади. Так, у газеті "Народна справа" повідомляється, що невідомі злочинці у ніч з неділі на понеділок Зелених свят вкрали хреста, поставленого громадою на честь полеглих стрільців. Коли ж місцева молодь поставила новий, одразу ж появився наряд міліції і став вимагати дозвіл на це від староства [45, с. 6].

Впродовж осені 1930 року невідомі вибухівкою двічі руйнували могилу в с. Бернадівка Терехівського староства. Відтак магістрат, незважаючи на дворазове її відновлення Філією Товариства Охорони Воєнних Могил, віддав розпорядження знищити пам'ятку, як таку, що загрожує публічному спокою міста [42, с. 6]. Подібний випадок мав місце і у с. Вівся Підгаєцького повіту, де міліція, посилаючись на анонімне повідомлення про закладену під стрілецькою могилою вибухівку, заборонила наближатись до пам'ятки, а "місцевий пан радний" організував збір підписів на усунення могили з села [25, с. 1].

В окремих випадках діяльність уряду носила відкрито антиукраїнський характер, зокрема в питаннях спорудження пам'ятних хрестів, відновлення могил та вшанування пам'яті полеглих. Нерідко українські походи до стрілецьких могил в часі Великодніх та Зелених свят закінчувались заборонами відправ, конфіскацією хрестів [21, с. 7], штрафами [30, с. 4] і навіть арештами учасників [42, с. 2].

Небезпеку цілісності Польщі, на думку посадовців, становили, у першу чергу, патріотичні промови та щораз більша кількість учасників так званих "зеленосвяточних походів" [6, с. 2; 46, с. 3]. З цього приводу показовою є замітка у газеті "Народна справа" за 1930 рік "Український священик перед судом", в якій розповідається про судовий процес над о. Михайлом Кушкевичем, парохом с. Янова поблизу Львова, обвинуваченого у державній зраді і підбурюванні до заворушень при виголошуванні патріотичних промов під час панахид над могилами українських стрільців. І хоча священика й відпустили, так і не довівши його вини перед державою [43, с. 1], тим не менше факт тиску на українську громадськість Східної Галичини залишається беззаперечним.

Таким чином, історико-культурна спадщина східногалицького краю в міжвоєнний період виступала, з одного боку, засобом збереження української національної ідеї, належним підґрунтям для виховання молодого покоління й засобом консолідації нації, а з іншого – загрозою цілісності відновленої Польщі. Тож, прийшовши у 1926 році до влади в державі, пілсудчики розгорнули широку пам'яткоохоронну діяльність, спрямовану на взяття в такий спосіб під контроль наростаючі національно-визвольні тенденції на ґрунті збереження, в першу чергу, українських пам'яток воєнної історії. Відтак, у політичних реаліях режиму "санацій", на відміну від задекларованих принципів політики щодо українців, проводилась цілеспрямована, хоч і прихована робота по знищенню поховань українських вояків.

Список використаних джерел

1. А. Д. Як громадянство Поморян і околиць запротестувало проти профанації стрілецьких могил. Панахида на стрілецьких могилах при участі великого здвигу народу // Новий час. – 1930. – 12 травня. – С. 4. 2. Б. Історія, яких багато (Допис з Микулинець) // Діло. – 1930. – 23 серпня. – С. 3. 3. Бандрівський М.С. Пам'яткоохоронна діяльність Церкви в контексті національно-культурного руху в Галичині (кін. XIX – поч. XX ст.). –

Автореф. дис.... канд. істор. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2001. – 20 с. 4. Бойко З. До історії стрілецьких могил Тернопілля // Історичні пам'ятки Галичини. Матеріали третьої наукової краєзнавчої конференції 19 листопада 2004 р. / Відпов. ред. Я. Малик. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – С. 318–323. 5. В Козові... // Народна справа. – 1930. – 18 травня. – С. 1. 6. Виступаймо святочно! // Народна справа. – 1930. – 22 червня. – С. 2. 7. Грицан А. "Просвіта" у боротьбі за збереження історичної пам'яті народу // Перевал. – 1999. – № 2. – С. 110–114. 8. Гусятинщина. "Розрита могила" // Діло. – 1930. – 27 червня. – С. 4. 9. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), Ф. 231, оп. 4, сп. 1126, арк. 1–74. 10. ДАТО, Ф. 231, оп. 4, сп. 1127, арк. 1–78. 11. Драган М. Українські деревляні церкви: генеза і розвій форм. Ч. 2. – Львів: Діло, 1937. – 136 с. 12. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – 752 с. 13. Знищили стрілецьку могилу // Діло. – 1930. – 7 листопада. – С. 5. 14. Знову зневаження могили (До відома українського громадянства і польської влади) // Діло. – 1930. – 28 червня. – С. 1–2. 15. Інтервенція посла Цалевича в справі стрілецьких могил на Лисоні і в Соснові та в справі розробки церкви в Павловичах Грубешівського повіту // Новий час. – 1929. – 9 серпня. – С. 5. 16. Каптанюк А. Комасації воєнних могил. Комунікат філії Т-ва Охорони Воєнних Могил у Львові // Діло. – 1930. – 7 травня. – С. 3–4. 17. Козицький В. В обороні деревляних церков і костелів / Пер. з пол. В. Гребеняк. – Львів: Накладом Збору ц.к. консерваторів Східної Галичини при допомозі субвенції ц.к. Центральної Консерваторської Комісії, 1913. – 16 с. 18. Кучерепа М. Національна політика Другої Речі посполитої щодо українців (1919–1939 рр.) // Україна – Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків "Україно-польські відносини в 1918–1947 роках". Варшава, 22–24 травня 1997 р. – Варшава: Світовий союз воїнів армії Крайової, Об'єднання українців у Польщі, 1998. – С. 11–28. 19. Лисоня // Новий час. – 1929. – 8 липня. – С. 1. 20. Лук'яненко С. Українське питання в національній політиці Польщі (1921–1939 рр.) // Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. – Серія: Історія. – Вип. 3. – Тернопіль: ТДПУ, 2003. – С. 158–161. 21. Не дали посвятити хреста на могилі // Народна справа. – 1930. – 13 липня. – С. 7. 22. Нехай той хрест на злочинців упаде // Народна справа. – 1930. – 31 серпня. – С. 1. 23. Нові святотатські замаху на могили наших героїв // Народна справа. – 1930. – 25 травня. – С. 1. 24. Ол. Б. Маківка // Діло. – 1930. – 7 серпня. – С. 4. 25. П. Я. Загрожена могила // Народна справа. – 1935. – 5 травня. – С. 1. 26. Пастернак Я. Галицька катедра у Крилосі (Тимчасове звітлення з розкопів у 1936 і 1937 рр.). – Львів: Друкарня НТШ, 1937. – 24 с. 27. Перша кров (В роковини вимаршу Українських Січових Стрільців на фронт, дня 10 вересня 1914 року) // Народна справа. – 1936. – 13 вересня. – С. 2. 28. Петровський О. М. Пам'яткоохоронна справа у Східній Галичині в контексті польсько-українських відносин (30-ті рр. ХХ ст.) // Ефективність державного управління: Збірник наукових праць регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України / За заг. ред. А. О. Чемериса. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. – Вип. 9. – С. 173–179. 29. Петровський О. Пам'яткоохоронна справа у міжвоєнній Польщі як внутрішньополітичний чинник // Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – 2003. – Вип. 3. – С. 295–299. 30. Покарали // Народна справа. – 1938. – 28 серпня. – С. 4. 31. Р. Д. На розритих могилах. Провідна неділя стала днем протесту Помор'ян і околиці проти розриття стрілецьких могил на Помор'янському цвинтарі // Діло. – 1930. – 10 травня. – С. 2. 32. Розкопують могили наших стрільців! // Народна справа. – 1930. – 21 вересня. – С. 2. 33. Сварник І. Богдан Януш – історик, консерватор доісторичних пам'яток Східної Галичини // Пам'ятки України. – 1996. – № 3–4. – С. 110–113. 34. Свенціцький І. Консервація і реставрація історичних пам'яток церковного мистецтва. – Львів: Біблос, 1936. – 14 с. 35. Свенціцький І. Національний Музей во Львові (1905–1915). – Львів: Львівський Вісник, 1916. – 8 с. 36. Свій. Профанація. Розкопано стрілецькі могили в Зборові і повикидало з них кості // Діло. – 1930. – 26 квітня. – С. 2. 37. Свято 1-го листопада в краю й на чужині // Новий час. – 1927. – 18 листопада. – С. 7. 38. Січинський В. Деревляні церкви і

дзвіниці Галицької України XVI–XIX ст. – Львів: Печатня оо. Василіан, 1925. – 52 с. 39. Січинський В. Крехівська архітектура. – Львів: Друкарня НТШ, 1923. – 24 с. 40. Сумна але славна згадка // Народна справа. – 1930. – 27 липня. – С. 1. 41. Теребовельщина // Діло. – 1930. – 19 листопада. – С. 6. 42. Тернистими дорогами. В Хиріві... // Народна справа. – 1930. – 2 травня. – С. 2. 43. Український священник перед судом // Народна справа. – 1930. – 2 березня. – С. 1. 44. Шепарович Ю., Український С. З Т-ва Охорони воєнних Могил. У справі комасації воєнних могил // Діло. – 1930. – 26 січня. – С. 3. 45. Ще один зневажений хрест // Народна справа. – 1930. – 6 липня. – С. 6. 46. Що чувати в нашій селі? Величаво вшанували... // Народна справа. – 1930. – 27 липня. – С. 3. 47. Mańkowski T. Lwowskie kościoły barokowe. – Lwów: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego pod. zarz. J. Filipowskiego, 1932. – 152 s. 48. Piotrowski J. Katedra ormiańska we Lwowie w swietle restauracyj i ostatnich odkryć z 65 ilustracjami. – Lwów: Książnica-Atlas, 1925. – 45 s.

Natalya Zastavetska

HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF THE REGION OF EASTERN HALYCHYNA IN THE COURSE OF POLITICAL REALITIES OF THE REGIME "SANACIJI"(ON THE EXAMPLES OF THE SIGHTS OF MILITARY HISTORY)

In this article the role of historical and cultural heritage of Eastern Halychyna in the federal program of state assimilation of authoritarian regime of Yu. Pilsudskyj is shown; main aspects of domestic policy of pilsudchiky are analysed in the questions of saving Ukrainian sights of military history of the region.

УДК 94 (477)

Ярослав Секо

ФЕНОМЕН "СУВЕРЕН-КОМУНІЗМУ" В ОСТАННІ РОКИ ПЕРЕБУДОВИ

У статті аналізується феномен "суверен-комунізму". Пропонується його розглядати як політичний проект частини номенклатурно-бюрократичного апарату, спрямований на посилення власної ролі в республіці. Вказується на неадекватність терміну "суверен-комунізм" відповідному феномену в політичному житті УРСР і пропонується як альтернатива використовувати термін "сувереністи".

Те, що проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. відбулося значною мірою завдяки позиції частини партійної номенклатури, є домінуючою точкою зору в історіографії. Дискутують в основному над тим чи стало проголошення незалежності результатом консенсусу з націонал-демократами [1, с. 220], чи суспільство стало свідком простого перехоплення гасел комуністами в своїх політичних опонентів [2, с. 325].

Завдання даної статті лежить в іншій площині. Воно полягає в осмисленні феномену "суверен-комунізму" – чим він був, новітньою версією націонал-комунізму, як це визначив О. Субтельний [3, с. 495], з власною ідеологією, цілями й завданнями, чи, висловлюючись сучасною термінологією, політичним проектом.

Різниця між ідеологією й "політичним проектом" полягає в наступному. Під "ідеологією" розуміється система вірувань і переконань певного роду, яка відмінна від інших систем. Ідеологія – це не лише певна сукупність ідей, але й діяльність у відповідності з цими ідеями. Основною функцією ідеології є колективна мобілізація, спрямування активності

мас в той чи інший бік. При цьому варто усвідомлювати, що будь-яка ідеологія має рухливий і мінливий зміст. Те, що звалось "лібералізмом" на початку XIX ст., має дуже мало спільного з тим, що стали називати цим словом наприкінці XX ст. Погляди Е. Берка сильно відмінні від поглядів, наприклад, С. Хантінгтона чи А. Дугіна, хоча й те й інше називають консерватизмом [4, с. 10]. Аналогічні зміни в поглядах відбувалися в українських комуністів. Перший заступник Голови Верховної Ради УРСР І. Плющ зізнався: "Мені здається, що більшість із нас капіталізм уявляли на рівні початку XX століття, не підозрюючи, що такої формації в чистому вигляді вже не існує" [5, с. 2].

На відміну від ідеологічної програми, "політичний проект" зовсім не все формулює явно, навпаки, багато його складових залишаються "за кадром" або навіть цілеспрямовано камуфлюються. Оскільки проект стосується істинних цілей політиків, його неможливо вивести з програмних установок, більше того, їхня риторика часто знаходиться в гострій суперечності з цими цілями [6, с. 4].

Вихід на політичну арену "суверен-комуністів" традиційно пов'язують із двома подіями в стінах Верховної Ради УРСР 12 скликання – заявою Президії Верховної Ради УРСР від 16 січня 1991 р. про підтримку дій литовських органів влади в їх конфлікті з центром та оголошенню республіканського референдуму з питання входження України до складу нового Союзу на засадах Декларації про державний суверенітет. Саме з того часу починають говорити про "суверен-комуністів", що в межах компартійної структури протистоять "імпер-комуністам" [7, с. 4].

Отже, термін "суверен-комунізм" (як варіант – націонал-комунізм) з'являється на початку 1991 р. і закріплюється за комуністами, прихильниками політичної лінії Л. Кравчука в стінах Верховної Ради. Виникнувши як публіцистичний термін паралельно до розгортання відповідного політичного феномену, "суверен-комунізм" апіорі відображав декларовані цілі частини комуністів республіки, позаяк вичленити реальні цілі тоді було важко. Некритичне сприйняття публіцизму призвело до його впровадження в наукові дослідження з історії, політології, соціології та інших суспільних дисциплін [8]. Дехто, як наприклад, В. Гриньов і А. Гугель, уникаючи вживання терміну "суверен-комунізм", говорять про ці сили як прагматичну частину державного бюрократично-номенклатурного апарату. Це була "зовнішньополітично безлика група, об'єднана насамперед приналежністю до адміністративної й економічної влади. В своїй більшості вона в той період зовсім не прагнула демонструвати якісь свої політичні принципи й нахили, більше того, зовні вона проявляла, швидше, демонстративну аполітичність" [9, с. 51]. Однак таке визначення не розкриває всієї глибини феномену, акцентуючи увагу лише на його соціологічних характеристиках.

Іншою причиною, яка сприяла некритичності сприймання терміну, стала наявність в українському національному русі XX ст. націонал-комуністичної течії з її цікавою і децю неоднозначною спробою узгодити дві ідеології. Як вважає І. Дзюба, "не просто комунізм з національним забарвленням, це якісно інша форма комунізму – як форма виживання нації в пролетарсько-інтернаціоналістській моделі світу. На ньому бодай почасти відбилися українська національна традиція і український національний характер, що обіцяло більшу міру людяності і свободи" [10, с. 42]. Цікаво, що жодних інтелектуальних спроб прив'язати свою діяльність до традиції Скрипника, Шумського, Волобуєва чи Шелеста "суверен-комуністи" не робили.

Коротко проаналізувавши історію появи терміну, варто визначити, наскільки він об'єктивно відображає відповідний політичний феномен.

Поява "суверен-комунізму" як політичного феномену стала можливою саме в роки перебудови, коли зростання громадської активності серед населення поставило перед владою питання про господарювання на власній землі, участі в управлінні, реалізації культурних запитів тощо. УРСР не була першою республікою, яка поставила ці питання перед Центром, але їх наростання у всесоюзному масштабі сприяло зацікавленню ними політичної й господарської еліти УРСР.

Складність "суверен-комунізму" як політичного феномену полягає в механізмі його появи. На відміну від інших течій національного руху, що створювалися за принципом "знизу – вгору", шляхом зростання активності рядових громадян та інтелігенції, "суве-

рен-комунізм" виникав у вищих ешелонах республіканської влади й скочувався донизу. Перш, ніж з'явитися, він вимушено пройшов складну еволюцію в межах КПУ. Його зародженню сприяло кілька моментів.

По-перше, втрата комунізмом мобілізаційної привабливості. Падіння комуністичних режимів у Східній Європі засвідчило неефективність комуністичного способу господарювання в порівнянні з капіталістичним. Значною мірою цьому також посприяв новий курс, взятий М. Горбачовим, у якому відбулася відмова від ключової тези про неминучу перемогу комунізму в світовому масштабі, а отже, конфронтації з Заходом. Втративши войовничість, комунізм втратив і привабливість. Більше того, цілий ряд кроків М. Горбачова по ініціюванні введення в економіку ринкових механізмів чи впровадження елементів західної демократії в радянську політичну систему, яскраво засвідчувало поразку комунізму. Адже всі ідеали, які насаджувалися протягом десятиліть, були переглянуті на користь тих, з якими нещадно боролися, які викривали й засуджували. Невипадково М. Горбачова звинувачували в тому, що протягом кількох років він кардинально змінював генеральну лінію партії. А це не лише слова, це й спрямування фінансових потоків, мобілізація людських ресурсів, ідеологічна робота. Комунізм, як мета діяльності КПРС, попри постійну пропаганду про його наближення, так і не настав, а численні відмовки партійних лідерів, перенесення термінів – все це, врешті-решт, сприяло збайдужінню до ідеології широких верств населення.

По-друге, стрімке падіння популярності КПРС. На думку М. Карабанова, це відбулося через відставання демократизації партії від демократизації суспільства, збереження її тоталітарної моделі, посилення невдоволення широких мас трудящих погіршенням соціально-економічної ситуації, що пов'язувалося з некомпетентністю партійного керівництва, активізацію політичної діяльності опозиційних сил, що розгорнули фронтальну критику партії. Головною причиною провалу спроб демократизувати партію стало небажання партапарату та вищих керівних органів піти на її реформування в сучасну демократичну організацію [11, с. 32].

Проведене ідеологічним відділом ЦК КПУ у червні 1989 р. соціологічне опитування засвідчило поглиблення процесу втрати довіри до партії та її органів як з боку трудящих, так і комуністів. КПУ підтримувала лише третина населення та 62 % комуністів. Спостерігалася тенденція до звуження соціальної бази – більшість робітників промисловості, будівництва, транспорту, зв'язку проголосували б проти партії – 40 % і лише 26,3 % підтримали б її ініціативи. Аналогічна ситуація серед працівників технічного профілю – "проти" – 39,6 %, "за" – 29,8 %. Більший відсоток довіри до партії зафіксований у спеціалістів гуманітарного профілю – 42 % "за" і 23,6 % "проти", сільського господарства – 47,5 % і 26,2 %, та колгоспників – 47,1 % і 13,7 % відповідно [12, с. 18]. Всупереч історичним традиціям Російської соціал-демократичної робітничої партії саме селяни виявилися найбільшою групою підтримки КПРС, що в умовах посилення модернізаційних процесів зовсім не сприяло росту її популярності.

Спроба М. Горбачова перевести партію в демократичне русло, що розпочалася на XIX партконференції, лише посилила центробіжні тенденції, а втрата КПРС політичної монополії на владу в березні 1990 р. пришвидшила процес формування альтернативних політичних структур, більшість з яких утворювали вихідці з партії. Характерно, що на політичному полі нові структури позиціонували себе прихильниками широкого спектру ідеологій націонал-демократичного, ліберального й соціал-демократичного напрямів.

По-третє, посилення дискусій в середині КПРС щодо перспектив розвитку комунізму. На початку 1990 р. в середині КПРС з'явилися Демократична і Марксистська платформи. Це, в свою чергу, чітко оформило обриси наявних консервативних сил, котрі, консолідувавшись, створили Всесоюзне товариство "Єдність – за ленінізм і комуністичні ідеали" [13, с. 23]. Таке фракціонування в межах КПРС мало й властиво українській аналог. Принцип "демократичного централізму", сповідуваний КПРС та КПУ, зазнав рішучого перегляду. І. Плющ, наголошуючи на своїй позиції, спрямованій на зміцнення української державності, риторично запитував: "І чому, власне, я не можу мати власної думки?" [5, с. 2].

Особливої популярності в УРСР набула ідея "Демплатформи", яка в найрадикальнішому варіанті була озвучена дрогобицькими комуністами. Напередодні XXVIII з'їзду КПРС вони закликали розмежуватися із консервативною частиною партії та поставили вимогу створити незалежну від КПРС Компартію України як етап до проголошення державної незалежності [14, арк. 39]. Партійні аналітики відзначали, що в разі успішної реалізації "Демплатформи", її ідеї готові підтримати 30 % комуністів, переважно зі східних областей. Притому, що в якісному плані понад 50 % склали особи 35–40-річного віку з партійним стажем 5–15 років, переважно з числа науково-технічної і гуманітарної інтелігенції [15, арк. 31]. Утримати процес під контролем не вдалося, і 1–2 грудня 1990 р. на установчих зборах представники "Демплатформи" оголосили про створення окремої від КПУ структури – Партії демократичного відродження України.

Існували й інші проекти реформування КПУ. Так, О. Савченко у червні 1990 р. запропонував власний проект оновлення Компартії України. Вона мала стати самостійною парламентською, а не авангардною партією, що обстоюватиме інтереси народу України. Замість комуністичної перспективи пропонувалося включити до програми ідею неосоціалізму – своєрідного поєднання соціалістичних та ринкових підходів. Цікаво, що сам автор запропонував назву Українська соціалістична партія [16, с. 12].

У червні 1991 р. у середовищі тернопільських комуністів виникла так звана група "Відозва-91-го". Її учасники звинуватили ЦК КПУ в нерішучості й потаканні інтересам Центру всупереч волі українського народу та засудили комунізм як пануючу суспільну ідеологію. Пропонувався "вихід Компартії України зі складу КПРС, її цілковита самостійність й трансформування в соціал-демократичну партію парламентського типу" [17, с. 2].

Таким чином, протягом 1989–1991 рр. відбувалася своєрідна сецесія комуністів із КПРС, які не лише розривали формальні зв'язки з партією, але й оголошували себе носіями відмінних ідеологій. Варто відзначити, що в соціальному вимірі це були, в основному, робітники, гуманітарна та технічна інтелігенція з партійним стажем до 20 р.

По-четверте, актуалізація в республіці ідей українського націотворення. Достатньо сказати, що за час існування КПУ частка етнічних українців як у керівному складі, так і серед комуністів республіки постійно зростала. Вже сам цей факт підкреслює, що агітація, розпочата націонал-демократами, не могла не вплинути на комуністів. Тим більше, партійні функціонери відзначали, що саме українці масово виходили з компартії через її недолугу національну політику, й включались у роботу інших політичних структур. Це змушувало відповідним чином реагувати – посилювати в межах "інтернаціоналістичної" КПУ роботу, спрямовану на відродження української культури. Про можливість розколу КПУ на національній основі попереджав першого секретаря С. Гуренка його радник Г. Крючков: "Загроза розколу партії стає все більш реальною. Велику небезпеку в наших умовах становлять дії так званих "суверен-комуністів", "націонал-більшовиків", тобто прихильників повного розриву КПУ з КПРС, які активізувалися останнім часом. Про це свідчить тяганина з так званою "Відозвою-91", виступ народного депутата Шкарбана М. І., який зі сторінок "Голосу України" закликав до розколу комуністичної більшості і перетворення КПУ в "УКП" – Українську комуністичну партію" [18, арк. 123].

Всі ці причини змушували номенклатуру замислитися над збереженням контролю над республікою, особливо зважаючи на те, що Центр втрачав реальний вплив на загальну ситуацію в державі. Конституційна реформа, проведена М. Горбачовим, дала номенклатурі необхідний інструмент. Верховна Рада, яка перетворилася на вищий законодавчий орган в республіці, стала зручним полем для маневру, адже дозволяла проводити власну політику без вказівок із Москви.

Серед 442 депутатів Верховної Ради 12 скликання було 94 працівники партапарату, 44 – державного апарату, 74 директори заводів, 36 голів колгоспу [19, с. 2]. Більшість із них були членами КПРС і йшли в парламент із чіткими прагматичними завданнями. Майбутній Президент України, а тоді "червоний директор" Л. Кучма зізнається: "Депутатство мені було потрібне для того, щоб вирішувати проблеми ввіреного мені підприємства. Більше ні для чого. Коли ти депутат, перед тобою відчинені всі двері" [20, с. 5].

Потрібно наголосити, що КПРС – КПУ поступово ставала для нової радянської економічної еліти зайвою. Це, значною мірою, пояснювалося одним із наслідків проведеної

М. Горбачовим економічної реформи 1987 р., яка передбачала введення ринкових методів управління економікою. Після її впровадження посилилися тенденції до відокремлення господарської еліти від партійної номенклатури. Бо інтереси перших полягали у концентрації виробництва у власних руках не на основі партійних рішень-призначень, а через право приватної власності на засоби виробництва [21, с. 41]. Господарська еліта УРСР опинилася в двоякому становищі. З одного боку, вона вимушена була залишатися в складі хоча й ослабленої, але все ще впливової КПУ, а з іншого – була об'єктивно зацікавлена в звільненні з-під її контролю. Останнє змушувало її шукати контакти з опозицією, яка прагнула змінити політичні правила гри, утвердивши принципи ринкового суспільства.

Реалізація принципу суверенності України відповідала інтересам господарської еліти через те, що дозволяла легальним шляхом усунути конкурентів із Центру під час роздержавлення республіканського майна. При цьому відчувалося розуміння й зацікавленість у збереженні економічних зв'язків у рамках оновленого Союзу. Депутат С. Дорогунцов відзначав: "Розірвати сталий взаємообмін продуктами промисловості Україна, як і інші республіки, не може <...> Навпаки, розширення й удосконалення цих взаємозв'язків, надання їм достатнього економічного суверенітету і може стати надалі одним із могутніх важелів прогресу. Саме тому нам потрібен союз республік" [22, с. 6]. Зрозуміло, що за таких настроїв розбудова незалежної держави з усіма її необхідними атрибутами була лише обузою. Натомість суверенітет ставав оптимальним варіантом.

Щодо республіканської управлінської еліти, то наростання її опозиційності відбувалося прямо пропорційно до можливостей Центру впливати на ситуацію в республіках. "Парад суверенітетів" у першій половині 1990 р. став сигналом для дій. Він вказував на ослаблення Центру, його неможливість повністю контролювати обстановку в республіках. Зростали ризики приходу до влади опозиційних сил, котрі могли відсторонити комуністів від влади. У таких умовах з'являлося пряме зацікавлення частини номенклатури в підтримці опозиційних гасел по суверенізації України, бо, окрім всього, це дозволяло отримати широту владних повноважень у межах республіки.

Наявність у стінах Верховної Ради доволі представницької, але маловпливової опозиції дозволяло розпочати власну гру на протиріччях між комуністичними ортодоксами й націонал-демократами з "Народної Ради". Таким чином, "суверен-комуністи", в умовах гострого протистояння в парламенті, отримували своєрідну "золоту акцію". Безумовно, аби стати такою силою, потрібно було чітко окреслити свою політичну платформу, показати, на основі чого можлива співпраця.

Ідея республіканського суверенітету мала необхідну привабливість, й саме вона стала домінуючою в суспільстві після референдуму 17 березня 1991 р. Саме на її основі в стінах Верховної Ради розпочався процес зближення між "суверен-комуністами" й націонал-демократами, якого, втім, так і не вдалося досягнути. В одному з листів вже згаданого радника С. Гуренка Г. Крюкова, присвяченому аналізу причин бездіяльності комуністів у парламенті, зокрема в роботі над Конституцією УРСР, відзначається: "Появляється це тим, що Робоча група складається в основному з працівників Секретаріату Верховної Ради, які стоять на політичних позиціях, близьких до позицій Народної Ради, і не сприймають інших точок зору. Звичайно, така поведінка працівників апарату була б неможливою без підтримки керівництва Верховної Ради" [23, арк. 122].

Створившись у владних кулуарах, "суверен-комунізм" отримав реалізацію на нижчих щаблях – в обласних, районних, міських та сільських радах. Хоча, безумовно, на тих рівнях він був значно ідеологічно витриманішим. Крім того, позиція "суверен-комуністів" знаходила підтримку серед суспільства, яке значною мірою було дезорганізоване суспільними змінами. Широка підтримка населенням питання республіканського референдуму 17 березня 1991 р. про входження УРСР в новий Союз на засадах суверенітету була, фактично, підтримкою курсу "суверен-комуністів".

Якщо дивитися критично на таке явище, як "суверен-комунізм", то можна зауважити наступне: по-перше, впродовж 1991 р. "суверен-комуністи" не встигли організувались як окрема від КПРС–КПУ структура з власною комуністичною ідеологією. Їх риторика на побутовому рівні все ще відтворювала комуністичний дискурс, однак практичні гасла й

робота лежала в площині реалізації засад Декларації про державний суверенітет від 16 липня 1990 р. Уже за кілька днів після референдуму 17 березня 1991 р. Л. Кравчук окреслив послідовність побудови суверенної Української держави: 1) прийняття законів, які утвердять суверенітет; 2) прийняття нової Конституції УРСР; 3) підписання нового Союзного договору [24, с. 2]. Якщо така програма дій була прийнятною для більшості українських комуністів, то висловлені згодом Л. Кравчуком письмові зауваження і пропозиції до проекту "непослідовного ні в політичному, ні в правовому аспекті" [25, с. 4] "горбачовського" Союзного Договору йшли всупереч партійній лінії.

Потрібно відзначити принципovu позицію – платформа Кравчука будувалася виключно на засадах Декларації про державний суверенітет республіки, документі, в якому і словом не згадується про комуністичний або хоча б соціалістичний вибір України. Якщо взяти до уваги ту обставину, що документ приймався у момент, коли комуністична фракція у ВР УРСР представляла організаційний моноліт, то таке замовчування про цілі більшості населення республіки (яке бодай формально підтримувало КПУ) принаймні гідне подиву. В цьому ж факті можна помітити й інше – свідоме намагання дистанціюватися від офіційної ідеології. Коли ж звернути увагу на перший розділ Декларації – "Самовизначення української нації", то стає зрозуміло, що комуністичні прагматики фактично легалізували ідеї українського націоналізму в їх поміркованій редакції.

По-друге, "суверен-комуністи" були найімовірніше впливовою парламентською групою в середині фракції "За суверенну радянську Україну" й "клубами за інтересами" в територіальних радах, аніж становили ідейно згуртоване ціле в межах КПУ. Поривати з партією прямо було небезпечно. До кінця другої декади серпня 1991 р. КПРС – КПУ залишалася могутньою й впливовою структурою. Тому частина прагматично налаштованих комуністів вибрала оптимальний варіант – залишаючись усередині фракцій, здійснювала власну політику, шукаючи компромісів не лише з консервативним елементом у партії, але й із опозицією. Таку тенденцію розуміли в ЦК КПУ й директивними адміністративними методами намагалося пришпорити депутатів-комуністів. Так, Ю. Єльченко в жовтні 1990 р. рекомендував офіційно оформити комуністичну фракцію, керівництво якою повинно здійснюватись ЦК [26, арк. 95–98].

Втім, ефективність цих мір залишала бажати кращого. Фактично, не обтяжені зайвими ідеологічними дискусіями й надмірною сентиментальністю, комуністи, захищені від абсолютного впливу партійних організацій депутатським статусом, отримали можливість для політичного маневру. Вони отримали своєрідну "золоту акцію". Як відомо, політична осінь 1990 р. закінчилася, за висловом О. Гараня, "патовою ситуацією", коли "протягом листопада 1990 р. – серпня 1991 р. в Україні існувала ситуація, за якої КПУ не могла зламати опозицію, але й опозиція не могла усунути КПУ від влади" [27, с. 186]. Вирішальна роль за таких умов належала прагматично налаштованим комуністам, які з березня 1991 р. починають шукати точки перетину з націонал-демократами саме в радах.

По-третє, після провалу серпневого путчу "суверен-комуністи" відмежувалися від ортодоксів, але не підтримали комунізм як ідеологію, проголосувавши за Закон про захорону КПУ. Достатньо подивитися на позицію Кравчука під час путчу, аби зрозуміти її вичікувальний характер. Здача партквитка та голосування за незалежність відбувалися вже після поразки путчистів. Можна не сумніватися, що в разі їх перемоги його дії були б прямо протилежними. Тим самим було підкреслене справжнє ставлення до комунізму як ідеології. Водночас було виконане головне завдання – вдалося утримати контроль за владою.

Кон'юнктурний характер цих сил засвідчила легкість, з якою вони погодилися на прийняття нової національної ідеології. В. Гриньов і А. Гугель підкреслюють, що для того, аби "на фоні нових потрясінь характер влади, уособлюваної держбюрократією, зберігся в недоторканості, і знову ж таки був виведеним за межі критичного аналізу, потрібна була нова зміна ідеологеми" [9, с. 69]. Не випадково, В. Чорновіл єдину відмінність своєї передвиборчої програми на посаду Президента України від програми Л. Кравчука бачив у тому, що його програмі років тридцять, а Кравчука – три дні або три неділі.

І, нарешті, по-четверте, візьмімо до уваги ще один принципovий момент. Після проголошення незалежності України на політичному полі була відсутня сильна ліва партія,

яка б будувала свою програму з урахуванням гасел українського націотворення. І справа тут не в забороні КПУ. Бо, відродившись у 1993 р., ця партія зайняла дуже консервативну позицію, вся ідеологія якої будувалася на старих радянських гасалах, так, ніби нічого після 1991 р. не змінилося.

Як бачимо, термін "суверен-комунізм" не зовсім точно відповідає описуваному нами феномену. Адекватнішим можна вважати термін "сувереністи" – по аналогії з автономістами-федералістами доби Центральної Ради. Саме намагання частини державної еліти й господарських керівників посилити власні позиції в політичному й економічному житті республіки шляхом обмеження впливу Центру, а також захист монополії на владу від міцніючих, але все ще не достатньо сильних націонал-демократів, можна вважати головним завданням цього політичного проекту. В той же час, комуністична ідеологія відіграла лише роль своєрідного антуражу, розрахованого на суспільство, яке все ще перебувало в межах комуністичного дискурсу. Як політичний проект суверенізм вичерпав себе у третій декаді серпня. Після поразки путчу єдиною умовою мирного збереження влади була підтримка проекту незалежної Української держави, яку відстоювали націонал-демократи. Даючи згоду на його реалізацію під час голосування 24 серпня 1991 р. за "Акт проголошення незалежності України", сувереністи були вимушені відкинути не лише комунізм, але й ідею підписання нового Союзного договору, який складав основу їх справжньої програми.

Список використаних джерел

1. Бойко О. Україна: від путчу до Пуші (серпень – грудень 1991 р.): Монографія. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2006. – 224 с.
2. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: Навч. посіб. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
3. Субтельний О. Україна: історія. / Пер. з англ. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
4. Малахов В. Национализм как политическая идеология: Учебное пособие. – М.: КДУ, 2005. – 320 с.
5. Ми повинні стати державою. На запитання кореспондента "Голос України" відповідає перший заступник Голови Верховної Ради Української РСР Іван Плющ // Голос України. – 1991. – 5 червня.
6. Шевченко О. Основні політичні проекти в Україні та перспектива їх взаємодії // День. – 2006. – 20 жовтня.
7. Філенко В. Суверенітет України. Хто і як його прагне // Голос України. – 1991. – 15 березня.
8. Гарань О. Убити дракона: 3 історії Руху та нових партій України. – К.: Либідь, 1993. – 200 с.; Бойко О. Україна 1991–1995 рр.: тіні минулого чи контури майбутнього? (Нариси з новітньої історії). – К.: Абрис, 1996. – 208 с.; Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. – К.: В-во ім. Олени Теліги, 1998. – 720 с.; Алексеев Ю., Кульчицький С., Слюсаренко А. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.). Навч. посіб. – К.: ЕксОб, 2000. – 296 с.; Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: Навч. посіб. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
9. Гринев В., Гугель А. Потеряное десятилетие – контуры новейшей политической и экономической истории Украины. – К.: МАУП, 2001. – 432 с.
10. Дзюба І. Пастка. Тридцять років зі Сталіним. П'ятдесят років без Сталіна. – К.: Криниця, 2003. – 144 с.
11. Карабанов М. Від всевладдя до краху (КПРС–КПУ в 1985–1991 роках). – К.: Освіта, 1993. – 76 с.
12. Про негативні тенденції у Компартії України, які заслуговують першочергової уваги // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2860. – 95 арк.
13. Бойко О. КПУ в 1985–1991 рр.: анатомія кризи // Людина і політика. – 2002. – № 2. – С. 21–32.
14. "Українська демократична платформа" до XXVIII з'їзду КПРС комуністів Дрогобицького об'єднаного відділення Народного Руху України // Державний архів Львівської області (ДАЛО). – Ф. П-3. – Оп. 62. – Спр. 862. – 64 арк.
15. Довідка прогноз про ситуацію, яка складається в республіці навколо "Демократичної платформи" // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2861. – 60 арк.
16. Савченко О. Баланс незалежності. Хроніка економічних реформ 1989–2005. – К.: Критика, 2006. – 256 с.
17. Відозва дев'яносто одного. До комуністів, усіх громадян Тернополя // Відродження. – 1991. – 15 червня.
18. Товарищу Гуренку С. І. [Письмо Г. Крючкова от 27. 06. 91 г.] // Центральний державний архів України (ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2896. – 344 арк.
19. Соціально-політичний склад депутатів Верховної Ради України

// Поступ. – 1990. – № 7. – травень. 20. Кучма Л. После майдана. 2005–2006. Записки Президента // 2000. – 2007. – 11–17 мая. 21. Сорос Д. Утвердження демократії. – К.: Основи, 1994. – 224 с. 22. Дорогунцов С. Суверенітет – шлях до інтеграції // Голос України. – 1991. – 8 лютого. 23. Товаришу Гуренку С. І. [Лист Г. Крючкова від 26. 06. 91] // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2896. – 344 арк. 24. Ми – на перевалі своєї історії / На запитання парламентського оглядача "Голосу України" відповідає голова Верховної Ради УРСР Леонід Кравчук // Голос України. – 1991. – 29 березня. 25. Кравчук Л. Деякі зауваження і пропозиції до проекту Союзного Договору // Голос України. – 1991. – 30 березня. 26. Некоторые предложения по активизации работы коммунистов в Верховном Совете УССР // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2751. – 266 арк. 27. Гарань О. Убити дракона (3 історії Руху та нових партій України). – К.: Либідь, 1993. – 200 с.

Yaroslav Seko

THE FENOMEN OF SUVEREN-COMUNISM IN LAST YEARS OF "PERESTROYKA"

In the article has been analyzed the fenomen of suveren-comunism. Proposed re-translated that definity as a political project and part of the party-burocraty system.

УДК 94 (477)

Лілія Романишин

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЖІНОК В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ 80-Х – 90-І РР. ХХ СТ.)

У статті розкривається роль жінок в суспільно-політичному та соціально-економічному житті України в кін. 80 – 90-х рр. ХХ ст. Визначено структуру та основні напрямки діяльності українського жіночого руху даного періоду.

У нове тисячоліття світ увійшов з ідеєю і практикою забезпечення рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків. Гендерний паритет посідає важливе місце в забезпеченні розвитку здорового суспільства і є запорукою економічного та соціального прогресу. Правова держава забезпечує юридичну, формальну рівність між людьми, що означає надання усім рівних стартових можливостей, реалізація яких залежить від таланту, розумових і фізичних спроможностей кожної людини. Враховуючи розширення масштабів участі жінок в різних галузях діяльності, виникає все гостріша необхідність подолання існуючих перешкод у їх просуванні на рівень прийняття рішень. Активний рух жінок за поліпшення свого соціального становища в суспільстві визначається таким поняттям, як фемінізм, і здійснюється в основному самими жінками.

Україна увійшла в ХХІ століття як демократична, суверенна держава, що обрала шлях соціально-економічних та політичних реформ. Головною передумовою цього є політична стабільність та злагода в суспільстві. Соціальна стратегія держави, спрямована на створення умов стійкого розвитку України, припускає також включення цілей досягнення гендерної рівності, як згідно з Конституцією України, так і відповідно до цілей, які позначені в Декларації тисячоліття ООН, серед яких особлива увага приділена рівності чоловіків і жінок. Тому основою державної гендерної політики є створення найбільш сприятливих умов для життєдіяльності жінок, виконання ними соціального призначення щодо відтворення населення, виховання підростаючого покоління, активної участі в суспільно-політичному і соціально-економічному житті сучасної України.

У контексті таких глобальних змін в українському суспільстві та державі велике наукове значення має дослідження загальнокультурних та суспільно-політичних особливостей українського жіночого руху кінця 80-х – початку 90-х років ХХ століття, які вплинули на подальший розвиток України в нових умовах. Проблема діяльності жіночого руху в українській історіографії не нова. Різні її аспекти досліджували М. Богачевська, О. Стажкіна, Л. Смоляр, С. Павличко, М. Рубчак, О. Забужко, Г. Ткаченко, Б. Кравченко та багато інших. У праці під назвою "Дума жіночого роду" М. Богачевська показала своє бачення історії через призму діяльності жінок, жіночого руху. У восьми розділах книги авторка намагається розкрити всі найважливіші аспекти українського жіночого руху, дати аналіз його ідейно-теоретичним засадам та організаційним формам. Також вона дає короткі життєписи найвизначніших жінок України, дійових осіб українського жіночого руху (наприклад, Н. Кобринської чи М. Рудницької) [1]. О. Стяжкіна в монографії "Жінки в історії української культури другої половини ХХ століття" здійснила історичне наукове дослідження, в центрі аналізу якого – людина з її світосприйняттям, смаками, уподобаннями, способом життя та шляхами самореалізації. Поряд із вкладом визначних українських жінок в розвиток культури авторка розглядає життя та діяльність простих, пересічних громадян, а також їх вплив на культурний простір повсякденного життя [2]. Л. Смоляр у книзі "Самореалізація жінок та відродження жіночого руху в Україні" здійснила аналіз сучасного стану розвитку жіночого руху в Україні. У дослідженні авторка підкреслює низький рівень жіночої свідомості в сучасному суспільстві, побутування викривлених уявлень стосовно ідей фемінізму та глибоку закоренілість традиційних стереотипів [3]. Про становище жінки в суспільстві йдеться у дослідженнях таких зарубіжних вчених як: Р. Столпер, Г. Рабін, Л. Річ та інших. Аналізували традиційну чоловічу культуру та місце жінки в ній С. де Бовта, Н. Ходоров, С. Волбі, К. Мілет та С. Файерстоун. Психологічні відмінності між чоловіком і жінкою досліджували Д. Мітчел, Ж. Грієр, К. Хорні, Ж. Левєр, В. Вулф. Проблема ролі жінки в суспільно-політичному житті вивчали А. Графф, Д. Нейджел, М. Масов, К. Гіліган, К. де Пізан. Зазначимо також, що у гуманітарних науках домінують патерналістські підходи до висвітлення процесів і явищ суспільного життя, так званої "чоловічої моделі" нашого суспільства, з його чоловічими пріоритетами. Таке висвітлення історичних процесів і явищ обмежує самі наукові дослідження, подає неповну картину історичної реальності, не сприяє розумінню великої ролі жінок у суспільно-політичному і соціально-економічному житті. У наукових дослідженнях, політичній та інших формах діяльності має панувати гендерний підхід, тобто рівновага чоловічого і жіночого чинника в суспільних процесах сучасної України. Однак, попри велику увагу сучасних дослідників-науковців, дана проблема ще не знайшла спеціального висвітлення. У сучасній вітчизняній історіографії майже відсутні праці, в яких би комплексно розглядалися історичні передумови виникнення масового жіночого руху в сучасній Україні, тенденції його розвитку в процесі розбудови громадянського суспільства, тому актуальність дослідження даної теми не викликає сумніву.

Варто зазначити, що характер і сутність жіночого руху в Україні спровоковані конкретними історичними реаліями, які обумовлювали його виникнення і поряд з цим самі зазнавали змін під впливом функціонування жіночих організацій та діяльності окремих визначних жінок.

Жіночий рух в Україні має свою історію, яка сягає часів Київської Русі, доби середньовіччя та козаччини. Перебуваючи в тіні своїх високопоставлених чоловіків (князів, шляхти чи козацької старшини), українські жінки відігравали важливу роль у суспільно-політичному та громадському житті, будучи хорошими науковцями, митцями та й, зрештою, – матерями. Першою визначною жінкою-політиком була княгиня Ольга, гострий розум і мудрість якої дозволив їй успішно управляти великою державою. Саме за її правління Київська Русь вийшла на міжнародну арену, заявивши про себе як держава, що може вирішувати найважливіші проблеми не тільки за допомогою військової сили, але й шляхом державних реформ та адміністративно-управлінських заходів. У добу середньовіччя були відомі й інші жіночі імена, зокрема дочок Ярослава Мудрого – Єлисавети, Анни, Анастасії. Жінки-козачки стали прикладом для майбутніх поколінь своїм тер-

пінням, хоробрістю і мудрістю. Діяльність цих жінок описується у багатьох літературних творах та історичних виданнях [4, с. 90–100].

Історія жіночого руху продовжувалась протягом багатьох століть формування української держави та нації. Зокрема він набув нового розмаху під час революційних змагань на початку ХХ ст. Політика русифікації українського народу, не визнання за ним права на існування як окремої нації сприяли активізації діяльності різних громадських, політичних та культурно-освітніх організацій. Яскравим представником культурно-освітніх організацій була "Просвіта", яка протягом 1905 – 1907 рр. була заснована і діяла в переважній більшості міст. До складу цих численних організацій входило багато жінок. Першою була заснована "Просвіта" в м. Одесі у 1905 р., де особливо активно працювали Любов Шелухіна, Марія Липа, Настя Луценко. З 1906 р. "Просвіти" діяли на Правобережній Україні – у Києві, Кам'янці-Подільському, Житомирі та в інших містах [4, с. 290]. У київській "Просвіті" активно працювали такі визначні жінки, як Марія Загірна-Грінченко, Любов Яновська, Софія Русова, Людмила Старицька-Черняхівська, Леся Українка, Олександра Косач-Кривенюк, Марія Старицька; в кам'янець-подільській – Лідія Головацька, Катерина Григор'єва [5, с. 14]. Просвітницька робота велась в усіх напрямках суспільного життя, в різноманітних клубах та товариствах (споживчих, взаємодопомоги, краєзнавчих, наукових, мистецьких).

Наприкінці травня 1906 р. у м. Києві була організована Всеукраїнська учительська спілка, ініціатором створення якої були Б. Грінченко, В. Доманицький, С. Єфремов, В. Дурдуківський, В. Прокопович, а також Олена Пчілка, Софія Русова, Марія Загірна-Грінченко, Любов Яновська та інші [4, с. 291 – 294]. Вище зазначені жінки відзначилися також в історії українського жіночого руху започаткуванням ідей українського фемінізму, що знайшли свій розвиток у діяльності жіночого "Клубу Русинок" та "Кружка українських дівчат" і далі у створеній 1906 р. всеукраїнській організації "Жіноча громада" [6, с. 105]. Отже, українське жіноцтво доклало багато зусиль для розвитку культури і свідомості нації шляхом своєї активної діяльності.

В Україні за часів панування комуністичного режиму відбувалася тотальна централізація управління економікою, державними справами, впроваджувалася єдина комуністична ідеологія, що не сприяло розвитку демократії, вільного волевиявлення, участі громадян України в розвитку суспільних взаємовідносин, законодавчого процесу, в тому числі жіночого руху. Компартия взяла на себе всі питання, що стосувалися жіночих інтересів, вирішення яких передбачалось здійснити через систему жіночих відділів при партійних комітетах. Такі структури були повсюдно запроваджені рішенням ЦК РКП (б) у вересні 1919 року, а в 30-х рр. було офіційно проголошено про досягнення повного фактичного та правового рівноправ'я і взагалі остаточного вирішення "жіночого питання" в СРСР. Зазначимо, що в цей період інтерес до цієї проблеми вщухав, оскільки давалися ознаки зростання рівня життя та турбота держави щодо охорони материнства і дитинства. Жінки були представлені на всіх рівнях органів влади, соціальних інститутів, політичного і громадського життя. Ці життєві цінності були близькими і зрозумілими для жінок, тому їм не було необхідності об'єднуватися для захисту своїх прав. Однак у розпалі "холодної війни" (1956 р.) виникла потреба використання жіночого впливу на формування в міжнародному співтоваристві думки про перевагу соціалізму у вирішенні проблем людини, зокрема жінок. Був створений Комітет радянських жінок, діяльність якого спрямовувалась в основному на міжнародний рівень. Тривалий час його очолювала Герой Радянського Союзу, перша в світі жінка-космонавт Валентина Терешкова. Переважна більшість питань, які вирішувала дана організація, була спрямована на пропаганду за межами держави успішного вирішення "жіночого питання", організацію допомоги африканським країнам. Про внутрішні проблеми говорилось побіжно. Вони стосувались здебільшого виховання дітей, громадсько-політичних заходів, розповсюдження видань газет та журналів тощо. На місцях також діяла мережа жіночих організацій, але це був більше атрибут партійної системи в рамках державної ідеології. Дані організації діяли без законодавчих підстав, не мали ні статуту, ні положення, в якому б визначалися їхні функції, завдання та права, виступали провідниками політики комуністичної партії, виконуючи її вказівки [7, с. 100–105].

Жіночий рух в Україні у досліджуваній період (кінець 80-х – 90-і рр.) можна поділити на 4 етапи розвитку. Перший етап (кінець 80-х – початок 90-х рр. XX ст.) характеризується створенням Міжнародної організації "Жіноча громада", Спілки жінок України, Всеукраїнського жіночого товариства імені Олени Теліги, які визначили політику та конкретні завдання жіночого руху в умовах активізації боротьби за проголошення незалежності України. Другий етап (1991 – 1996 рр.), який тривав з моменту проголошення незалежності України до прийняття нової Конституції України. Цей період характеризувався створенням всеукраїнських громадських жіночих організацій, які ставили своїм завданням захист інтересів жінок за професійною ознакою. Для третього етапу розвитку українського жіночого руху (друга половина 1996 – 1997 рр.) характерне формування громадських жіночих організацій благодійницького спрямування. Протягом четвертого етапу (1997 – 1999 рр.) виникли жіночі політичні партії.

Діяльність жіночих організацій України у зазначений період характеризується двома основними напрямками. Перший – активізація ролі жінок у суспільно-політичному і соціально-економічному житті українського суспільства, відродженні традицій, утвердженні демократії, гуманізму, формування громадського патріотизму. Другий – полягає у відстоюванні специфічних жіночих інтересів. Обидва шляхи поєднані між собою, але останній проявляється ще недостатньо.

Перехідні процеси, що відбувалися в Україні, створили нові можливості для реалізації жінок, досягнення не лише юридичної, але й фактичної рівності їх з чоловіками, вирішення проблем материнства та дитинства. Жінки усвідомили необхідність конкретних дій у напрямку вирішення гендерних проблем, які спрямовані на створення ситуації, яка б не ізолювала жінок чи чоловіків в тих чи інших галузях життєдіяльності, а враховувала можливості обох статей як повноправних учасників процесу розвитку, захисту соціально незахищених верств населення, що зумовило об'єднання жінок навколо цінностей народної демократії, розвитку культури і духовності нації [8, с. 120 – 123].

Останнє десятиріччя XX ст. стало періодом феміністського ренесансу в Україні. Жіночий рух став досить динамічним. Виникає все більше і більше жіночих організацій, активно розвиваються міжнародні зв'язки, однак їх ефективність знаходиться на досить низькому рівні, що пояснюється відсутністю єдиного координаційного центру управління існуючими організаціями, який поєднав би зусилля численних угруповань, зробив діяльність кожної жіночої громади більш ефективною та корисною для суспільства [9, с. 117 – 126].

Зазначимо, що у сучасній Україні діють чотири типи жіночих громадських організацій. Перший тип кваліфікується як історичний, чи традиційний. До нього входять організації, які відродилися на основі жіночих організацій, що існували у різні історичні періоди (Союз Українок, Союз жінок України, Міжнародна організація "Жіноча громада"). Другий тип – це організації соціально-благодійницького спрямування ("Комітет солідарності матерів України", Ліга "Матері та сестри – воїнам України", "Федерація багатодітних жінок", "Мама – 86", Асоціація "За генофонд України", Союз жінок-трудівниць "За майбутнє дітей України", Всеукраїнська спілка багатодітних). Організації третього типу є такі, що вважають основною сферою своєї діяльності – економічну ("Жіноча справа", Асоціація жінок в агробізнесі). Четвертий тип – це організації науково-освітнього спрямування (Міжнародна неурядова організація "Надія"). Функціонують і неурядові некомерційні науково-дослідні та культурно-освітні організації (Центр дослідження дитинства при Українському інституті соціальних досліджень (м. Київ). Вагомі позиції жінки займають у профспілках.

Значну кількість жінок нараховували майже усі існуючі в Україні політичні партії, такі як: "Жінки України" (заснована 18 січня 1997 р., керівник партії А. І. Комарова), "Всеукраїнська партія жіночих ініціатив" (заснована 2 серпня 1997 р., керівник В. Ю. Даценко), "Жіноча народна партія (об'єднана)" (заснована 22 серпня 1998 р., керівник партії В. О. Горобець), партія "Солідарність жінок України" (заснована 27 листопада 1999 р., керівник В. А. Гошовська). Усі вони, єдині своїми цілями, завданнями і мотивами, домагались активізації жінок у розбудові демократичної держави, виведення України з еконо-

мічної кризи, ліквідації всіх форм і проявів дискримінації жінок шляхом усвідомлення своїх прав, здійснення охорони материнства і дитинства, виховання нової генерації української молоді, здатної будувати правову, демократичну українську державу. Жіночі партії виступали за консолідацію жіночого руху.

Підсумовуючи вищесказане, варто зазначити, що подолання історично сформованих тендерних стереотипів, а також творення нових форм і стандартів загальнолюдських відносин і встановлення рівноваги у суспільстві між чоловіком і жінкою є важливим завданням XXI століття, зокрема в Україні на сучасному етапі її розвитку. Важливість даного процесу підтверджує досвід високорозвинутих західних держав, які здійснили великий прорив у цьому напрямку. Україна в контексті формування і розвитку державності певною мірою переймає такий позитивний досвід, який є необхідним для побудови демократичного суспільства. Українське жіноцтво помітно активізувало свою діяльність в усіх сферах суспільного життя, що спонукало до позитивного сприйняття громадськістю гендерних ідей та гендерного світогляду. Зазначимо, що сьогодення українська жінка поєднує в собі усі якості керівника, матері, дружини, готова брати на себе відповідальність не тільки за своє життя, сім'ю, а і власну фірму, виробництво, державу. Більше того, вона виконує консолідуючу функцію у державотворчих процесах та у відродженні української нації.

Список використаних джерел

1. Богачевська М. Дума України – жіночого роду. – К.: Воскресіння, 1993. – 109 с.
2. Стяжкіна О. Жінки в історії української культури другої половини XX століття. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2002. – 270 с.
3. Козуля О. Жінки в історії України. – К., 1993. – 255 с.
4. Щербак Н. Жінки в боротьбі проти обмежень української мови (початок XX ст.) // Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє / Матеріали Другої Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 5–6 липня 2002 р.) – К., 2002. – С. 290–294.
5. Лисенко О. В. Просвіти Наддніпрянської України у дожовтневий період. – К., 1990. – С. 14.
6. Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні. / За ред. Л. Смоляра. – Одеса: Астро Принт, 1999. – 440 с.
7. Цуницька О. В. Жіночий рух: через пізнання історії – до практичних дій. / Жінка в Україні. – К., 2001. – Т. 23. – 645 с.
8. Новітня історія України: Портрети сучасниць. – К., 1993. – 167 с.
9. Астахова В. І., Кім Л. А., Дзіндра Л. Ф., Голубка Т. М., Константі нова С. О. До питання про ефективність діяльності жіночих організацій в Україні / Жінка в Україні. – К., 2001. – Т. 23. – 645 с.

Lilia Romanyshyn

SOCIAL AND POLITICAL AND SOCIO-ECONOMIC ACTIVITY OF WOMEN IN UKRAINE (END OF 80TH – 90TH YEARS XX CENTURY)

The role of women in social and political and socio-economic life of Ukraine in kitty opens up in the article. 80 - 90th years XX century. The structure and basic directions of activity of Ukrainian womanish motion of this period is designated in this article.

УДК 354 – 055.2

Ярослава Фрондзей

РОЛЬ ДЕРЖАВНИХ СТРУКТУР В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ДІЯЛЬНОСТІ ЖІНОЧИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Дана стаття аналізує роль державних структур в інформаційному забезпеченні діяльності жіночих громадських організацій.

Поява та розвиток жіночих організацій були суттєвим чинником політичного плюралізму в розбудові української моделі громадянського суспільства. Процеси, неминуче пов'язані з розбудовою держави, значно змінили і політичне життя українського суспільства. Почала формуватися нова структура політичної системи, якісно змінюватися її складові, однією з яких є жіночий рух. Зі становленням в Україні правової, демократичної держави жіночий рух змінюється як за формами, так і за змістом діяльності, що обов'язково веде за собою активну співпрацю з органами державної влади, громадськими об'єднаннями, інтеграцію у міжнародні жіночі структури.

Насамперед варто відзначити, що політична трансформація українського суспільства сприяла наростанню відкритості до сприймання західних ідей і широкого знайомства з міжнародним документами про права людини, що, у свою чергу, забезпечило нові стандарти для існування української держави, у яких жіночі рівні права і можливості були відображені.

У процесі розбудови державності також постала необхідність створення відповідних органів влади, які б проводили державну політику стосовно становища жінок і розвитку жіночого руху. Серед їхніх завдань по вирішенню проблем жіноцтва стоїть і інформаційна діяльність щодо забезпечення адекватної репрезентації жіночих організацій.

Серед державних структур, які переймаються проблемами жіноцтва, можна виокремити наступні: Сектор у справах жінок, охорони сім'ї, материнства та дитинства Кабінету Міністрів України, Комітет з питань охорони здоров'я, материнства та дитинства Верховної Ради України (функціонує у Верховній Раді кожного скликання), Комітет у справах жінок, материнства і дитинства при Президентіві України, Державний комітет України у справах сім'ї та молоді, Міністерство України у справах сім'ї та молоді.

Щодо законодавчої та виконавчої гілок влади, то вони інформують суспільство про діяльність у сфері покращення становища жінок через загальноукраїнські суспільно-політичні газети – "Голос України", "Урядовий кур'єр", нормативні збірники – "Зібрання постанов Уряду України", "Відомості Верховної Ради України". Саме дані друковані засоби масової інформації надають відомості про зміст таких нормативно-правових актів як:

– Закони України (зокрема "Про об'єднання громадян", "Про державну допомогу сім'ям з дітьми", "Про ратифікацію Конвенції Міжнародної організації праці №156 про рівне ставлення і рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок" тощо) [1];

– Укази Президента України (такі як "Про Комітет у справах жінок, материнства і дитинства", "Про підвищення соціального статусу жінок в Україні") [2];

– Постанови Верховної Ради (серед яких "Про рекомендації учасників парламентських слухань щодо реалізації в Україні Конвенції ООН "Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок" від 12 липня 1995 р.; "Про Декларацію про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок" від 5 березня 1999 р.; "Про концепцію державної сімейної політики" від 17 вересня 1999 року; "Про рекомендації учасників парламентських слухань "Становище жінок в Україні: реалії та перспективи" від 9 червня 2004 року) [3];

– Постанови Кабінету Міністрів ("Про довгострокову програму поліпшення становища жінок, сім'ї, охорони материнства і дитинства" (1992); "Про програму вивільнення жінок з виробництв, пов'язаних з важкою працею та шкідливими умовами, а також обмеження використання їх праці у нічний час на 1996–1998 рр." від 27 березня 1996 р.; "Про деякі заходи щодо виконання Національної програми планування сім'ї" від 14 квітня 1997 року; "Про Національний план дій щодо поліпшення становища жінок та підвищення їх ролі у суспільстві на 1997–2000 роки" від 8 вересня 1997 р.; "Про заходи щодо посилення охорони материнства і дитинства" від 4 грудня 1998 року; "Про Національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадження гендерної рівності у суспільстві на 2001 – 2005 рр." від 6 травня 2001 р., "Про затвердження Комплексної програми реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку на 2003 – 2015 рр.") [4].

На шпальтах газети "Голос України" було відображено перебіг та зміст заключних документів парламентських слухань щодо реалізації в Україні Конвенції ООН "Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок" (1995) та "Становище жінок в Україні: реальність та перспективи" (2004). Що ж до самих слухань, то позитивним моментом стало те, що вперше з державної трибуни мали змогу виступити представники жіночих організацій, які намагалися донести до широкого загалу свої проблеми і пропозиції щодо їх реалізації. Позиція жінок з приводу їхнього становища в Україні була почута не лише владними структурами, а й представниками й експертами Європарламенту [5].

Так як болючою проблемою жіночого руху довгий час була слабкість інформаційної бази, що було перешкодою в розробці стратегій діяльності жіночих структур, тому за сприяння відповідних державних структур в 1995 році було створено Всеукраїнський жіночий центр інформації та соціально-економічної адаптації, метою якого є розвиток гендерних досліджень, впровадження національного механізму забезпечення рівноправності й рівних можливостей жінок та чоловіків у суспільстві, розвитку паритетної демократії в Україні. Здійснюються дослідницькі проекти з теоретичних проблем соціально-економічної адаптації жінок в умовах становлення ринкової економіки та гендерного аналізу українського суспільства. Проведено семінари "Екологія та здоров'я жінок і молоді" та видано збірник матеріалів. Опубліковані інформаційний бюлетень "Діти живуть у світі, де СНІД", три розділи колективної монографії "Гендерний аналіз українського суспільства" (ПРООН), статті в українських та зарубіжних виданнях.

Важливим чинником діяльності жіночих організацій є діяльність по впровадженню в життя державних програм: "Довгострокової програми поліпшення становища жінок, сім'ї, охорони материнства і дитинства"; "Програми вивільнення жінок із виробництв, пов'язаних з важкою працею та шкідливими умовами"; "Програми запобігання торгівлі жінками та дітьми"; "Про поліпшення становища жінок і підвищення їх ролі у суспільстві"; Національних програм "Планування сім'ї", прийнятої Кабінетом Міністрів України у вересні 1995 року, та "Діти України", затвердженої Президентом України в січні 1996 року. Однією з основних програм науково-дослідного інституту "Права людини", який діє при підтримці політичної партії "Жінки України", Всеукраїнської громадської організації "Жінки і діти України", Всеукраїнської асоціації жінок-підприємниць, є програма "Жінка в державотворенні України".

Інформування державними структурами про діяльність жіночих організацій знаходить своє відображення в періодичних доповідях, серед яких на першому місці "Доповідь про виконання в Україні Конвенції ООН", в якій містяться інформація про загальний стан в Україні та дані про національний механізм забезпечення рівноправ'я чоловіків і жінок; також надаються матеріали про реалізацію в Україні положень Конвенції (постатейно). Під час написання таких доповідей використовуються статистичні показники та дані соціологічних досліджень, діючі нормативні акти стосовно реалізації прав жінок в українському суспільстві. Громадським жіночим організаціям така інформаційна підтримка допомагає орієнтуватися в інформаційному полі та більш ефективно проводити свою діяльність.

На допомогу діяльності як всеукраїнських, так і регіональних жіночих організацій видаються статистичні щорічники, серед яких статистичний збірник "Діти, жінки та сім'я

в Україні", у якому наведено широкий спектр статистичних показників про становище жінок в Україні порівняно з іншими роками (до уваги бралися 1985, 1990, 1995, 1996 та 1997 роки); "Україна в цифрах...", офіційні видання Міністерства статистики України [6].

Отже, одним із проявів розбудови української держави є активізація жіночого руху та створення жіночих організацій. Важливим аспектом діяльності даних організацій є інформаційна підтримка, яку здійснюють відповідні державні структури. Аналіз діяльності свідчить про те, що питання, які хвилюють українських жінок, вирішуються на державному рівні, державою також здійснено чимало заходів, спрямованих на вдосконалення, кількісне і якісне збагачення законодавчо-нормативної бази щодо посилення ролі жінок у розвитку суверенної України, що дає можливості жіночим організаціям орієнтуватися у політико-правовому просторі українського суспільства.

Список використаних джерел

1. Закон України "Про ратифікацію Конвенції Міжнародної організації праці №156 про рівне ставлення і рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі із сімейними обов'язками" від 22 жовтня 1999 року № 1196-14 // Голос України. – 1999. – 30 жовтня. – С. 3. Закон України "Про об'єднання громадян" // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 34. – С. 504. Закон України "Про внесення змін і доповнень до Закону України "Про державну допомогу сім'ям з дітьми" від 21 листопада 1992 року" // Голос України. – 1994. – 6 січня. – С. 3. 2. Указ Президента України "Про Комітет у справах жінок, материнства і дитинства" від 8 квітня 1995 року №287/95 // Урядовий кур'єр. – 1995. – 11 квітня. – С. 2.; Указ Президента України "Про підвищення соціального статусу жінок в Україні" від 25 квітня 2001 р. // Урядовий кур'єр. – 2001. – 4 травня. – С. 11-12. 3. Постанова Верховної Ради України "Про Декларацію про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок" від 5 березня 1999 р., № 475-XIV // Офіційний вісник України. – 1999. – № 11. – С. 11-12.; Постанова Верховної Ради України "Про концепцію державної сімейної політики" від 17 вересня 1999 року № 1063-14 // Юридичний вісник України. – 1999. – Жовтень (№ 41). – С. 3-6.; Постанова Верховної Ради України "Про рекомендації учасників парламентських слухань щодо реалізації в Україні Конвенції ООН "Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок" від 12 липня 1995 р., № 298/95-ВР // Голос України. – 1995. – 1 вересня.; Постанова Верховної Ради України "Про рекомендації учасників парламентських слухань "Становище жінок в Україні: реалії та перспективи" від 9 червня 2004 року. 4. Постанова Кабінету Міністрів "Про Довгострокову програму поліпшення становища жінок, сім'ї, охорони материнства і дитинства" від 28 липня 1992 року №431 // Збірник постанов Уряду України. – 1992. – № 8. – С. 163-175.; Постанова Кабінету Міністрів "Про Національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності у суспільстві на 2001-2005 роки" від 6 травня 2001 року № 479 // Гендерний аспект жінки у сучасному суспільстві: Нормативно-правові та методичні матеріали. – Черкаси, 2003. – С. 9-14.; Постанова Кабінету Міністрів України "Про деякі заходи щодо виконання Національної програми планування сім'ї" від 14 квітня 1997 року № 325 // Ваше здоров'я. – 1997. – 25 червня. – С.7.; Постанова Кабінету Міністрів України "Про заходи щодо посилення охорони материнства і дитинства" від 4 грудня 1998 року №1929 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 49. – С. 34-37.; Постанова Кабінету Міністрів України "Про Національний план дій щодо поліпшення становища жінок та підвищення їх ролі у суспільстві на 1997-2000 роки" від 8 вересня 1997 року № 993 // Посередник. – 1997. – № 41. – 13 жовтня. – С. 1-3.; Постанова Кабінету Міністрів України "Про проведення другого Всеукраїнського конгресу жінок" від 26 вересня 2001 року № 1268 // Урядовий кур'єр. – 2001. – 2 жовтня. – С. 11.; Постанова Кабінету Міністрів України "Про програму вивільнення жінок з виробництв, пов'язаних з важкою працею та шкідливими умовами, а також обмеження використання їх праці у нічний час на 1996-1998 рр. від 27 березня 1996 року / №381 // Збірник постанов Уряду України. – 1996. – № 10. – С. 4-5.; Постанова Кабінету Міністрів України "Про Програму запобігання торгівлі жінками та дітьми" від 25 вересня 1999 р., №1768 //Офіційний

вісник України. – 1999. – № 39. – С. 67 – 72. 5. Доповідь про виконання в Україні Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок: Проект: Четверта та п'ята (об'єднана) періодична доповідь (подана у відповідності до статті 18 Конвенції) / А.І. Бабич та ін.; В.І. Довженко (гол.ред.кол.). – К.: АТ "Видавництво "Столиця", 1998. – 52 с. 6. Статистичний щорічник України за 1997 рік / Державний комітет статистики України / Під ред. О.Г. Осауленка. – К.: Українська енциклопедія, 1999. – 624 с.; Статистичний щорічник України за 2004 рік / Державний комітет статистики України. – К.: Консультант, 2005. – 590 с.

Iaroslava Frondzei

THE STATE STRUCTURES AND THEIR ROLE IN THE INFORMATICAL PROVIDING OF ACTIVITIES OF THE STATE WOMENS' ORGANIZATIONS

This article analyzes the state structures and their role in the informatical providing of activities of the state women's organizations state structures women's' organizations informatical providing

РОЗДІЛ 2
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 937

Олександр Шама

АНТИЧНИЙ ПОЛІС, ХРИСТИЯНСТВО І ПАДІННЯ ЗАХІДНОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Античний поліс, однією з форм якого була і Римська імперія, засновувався на принципі колективізму, що, серед іншого, вимагав зречення громадянином особистих інтересів на користь держави і його обов'язкову участь в державних справах і релігійних культах. Християнство, заборонивши своїм послідовникам служити імперії і відправляти політеїстичні культи (в т.ч. з міркувань "спасіння душі"), підважило самі основи античного поліса, що, зрештою, привело Західну Римську імперію до загибелі.

За Аристотелем, державою суть "спілкування подібних між собою людей з метою досягнення можливо кращого життя" [1, с. 603]. Держава має таку ж саму природу, як і інші форми співжиття людей, – сім'я, рід, поселення, але просте об'єднання людей "заради потреб життя" ще не створює держави. "Держава – це не спільність місця проживання, вона не створюється з метою попередження взаємних образ або заради зручностей обміну. Звичайно, всі ці умови повинні бути в наявності для існування держави, але навіть і за наявності їх всіх, разом взятих, ще не буде держави; вона з'являється тільки тоді, коли утворюється спілкування між сім'ями і родами заради благого життя, з метою досконалого і самодостатнього існування... яке... полягає в щасливому і прекрасному житті" [1, 461–462]. Таким чином, "благе, щасливе і прекрасне життя" є тією "надметою" людської спільності, яка перетворює її на державу, або та "форма", яка, поєднуючись з "матерією", створює державу як цілість [Пор.: 2, с. 161].

Будучи завершенням сім'ї і поселення, держава є "продуктом природного розвитку". Ця ж "природа", як твердить Арістотель, "в усіх людей вселила прагнення до державного спілкування", завдяки якому людина і стала "істотою політичною". Той, "хто живе в силу своєї природи, а не внаслідок випадкових обставин, поза державою, той є або надлюдиною, або істотою, недорозвиненою у моральному відношенні". Таким чином, життя в державі відповідає "природі" людини, а значить, "людина, що знайшла своє завершення у державі, – найдосконаліше з творінь, і, навпаки, людина, що живе поза законом і правом, займає найжалюгідніше місце у світі" [3, с. 446–467].

Якщо взяти до уваги, що "за своєю природою держава уявляється певною множинністю" [1, с. 404], тобто складається з великої кількості людей, то "можливо, у кожній з них, взятій окремо, і міститься певна частка добродетності і здорового глузду", але, "коли ці люди об'єднуються, то з багатьох утворюється ніби одна людина, в якій багато і рук, багато і ніг, багато і сприйнять, так само стоїть справа і з характером, і з розумінням" [1, с. 464]. З цього випливає, що окремо взята людина (тобто особа) є або "надлюдиною" (божеством), або "істотою, недорозвиненою у моральному відношенні", тобто "твариною". Тільки одержавши своє завершення у державі, людина стає "найдосконалішим з творінь". Це означає злиття всіх в "одну людину", або "державне тіло", тобто самоусвідомлення особою самої себе не як індивіда (Арістокла або Гая), а як "громадянина". Коли яка-небудь держава доб'ється цього, тоді вона досягне стану самодостатності, – а саме це і є її метою, завершенням і найвищою досконалістю [3, с. 466].

Існує декілька типів державного устрою, тобто, за визначенням Арістотеля, – "порядку державного управління" [2, с. 466]. "Монархічний принцип, – пише філософ, – вимагає для свого здійснення такої народної маси, яка за своєю природою покликана до того, щоб віддати управління державою представнику якого-небудь роду, який підноситься над нею своєю добродетністю. Аристократичний принцип вимагає також народної

маси, що здатна, не поступаючись своєю гідністю вільно народжених людей, віддати правління державою людям, покликаним до цього завдяки їх добродетельності... При здійсненні принципу політики народна маса, будучи в стані і підкорятися, і володарювати на основі закону, розподіляє посади серед заможних людей у відповідності з їх заслугами" [1, с. 455].

Хоч люди і різняться між собою (одні за своєю природою – вільні, інші – раби, одні – заможніші, інші – бідніші [3, с. 471]), однак держава вимагає наявності "маси", тому найкращий державний устрій буде мати така "маса", в якій відмінності між індивідами зведені до мінімуму. "Якщо виходити з природного... складу держави, – говорить Арістотель, – неминуче слідує, що держава, складена з середніх людей, буде мати і найкращий державний устрій [1, с. 508]. Цю обставину повинен враховувати і "законодавець", якому слід "з самого початку надати державі такого устрою, щоб не виникало потреби вдаватися до... лікування" [1, с. 473]. "Лікування" в цьому випадку – остракізм, тобто "вигнання" (а по суті – знищення) осіб, здійснюване з міркувань "загального блага". Однак, оскільки люди далекі від ідеальної "усередненості", то не може відразу виникнути й ідеальний устрій, в силу чого "остракізм" цілком оправданий з точки зору "загального блага", тобто тієї "чистої форми", до якої прагне держава Арістотеля.

Як бачимо, основний принцип "ідеальної держави" Платона – злиття особистості з державою – цілком актуальний і для "реальної держави" Арістотеля. Можна припустити, що все розмаїття устроїв античних держав теж має в своїй основі "масу", що означає підпорядкованість громадянина своєму полісу; і від того, який встановився "порядок в володінні посадами" [1, с. 490] в даній місті-державі, сутність громадянина не мінялася. Ось як цю сутність пояснює французький філософ-просвітник Жан Жак Руссо: "Людина-громадянин – це лише дробова одиниця, залежна від знаменника, значення якої полягає в її відношенні до цілого – до суспільного організму. Хороші суспільні установи – це такі, що найкраще вміють змінити природу людини, забрати в неї абсолютне існування, щоб дати їй відносно, вміють перенести її Я в спільну одиницю, так що кожна окрема людина вважає себе вже не єдиною, а частиною одиниці і відчуває тільки в своєму цілому. Громадянин Риму не був ні Гаєм, ні Луцієм: це був римлянин: навіть батьківщину він любив заради батьківщини" [4, с. 29].

З позиції "громадянина", таким чином, навіть імперський устрій Пізнього Риму – цілком природне породження античного полісу. Тоді знамениті формули Ульпіана, включені пізніше в Дігести Юстиніана, які все Середньовіччя приваблювали королів і князів видінням "абсолютної" влади ("Те, що вирішив принцепс, має силу закону..."; "...Те, що імператор постановив на письмі і підписав або наказав едиктом... є законом" [5, с. 34, 35]), були тільки розвитком принципу остракізму, якому підлягав і сам імператор.

Тим не менше, устрій імператорського Риму був найдосконалішою формою, якої міг набути античний поліс. Французький історик Н.Д. Фюстель де Куланж (1830–1889) писав, що "жодна держава в світі не володіла, в крайньому випадку, зовнішньо, таким струнким розвитком... бюрократичної системи" [6, с. 707]. У IV–V ст., в період занепаду і загибелі, державні установи Риму діяли так само ефективно, як і раніше, природа і методи здійснення імператорської влади не змінилися і ніщо не говорило про її юридичне і навіть реальне політичне послаблення. Не можна було сказати ні про посилення жорстокості законів, ні про погіршення звичаїв, ні про якусь особливу економічну кризу. Однак, як твердить Фюстель де Куланж, простежувався "занепад соціальної енергії", який полягав в тому, що: 1) ніхто не бажав захищати батьківщину; 2) ніхто не брав активної участі в політичному житті; 3) чиновники втратили авторитет; 4) надзвичайно посилилась знать, особливо земельні магнати [6, с. 708]. Інакше кажучи, ніхто більше не хотів бути громадянином полісу. Той наріжний камінь, на якому будувався античний поліс, – людина повинна бути насамперед громадянином, а вже потім "Гаєм або Луцієм" – зникла, і саме це визначило кінець Античності.

Фюстель де Куланж пояснює цю світоглядну кризу "потребами душі, що непомірно розрослись і підкорили свідомість і совість" [6, с. 708]. Слова Ісуса Христа: "...Не турбуйтеся для душі вашої, що вам їсти і що вам пити, ні для тіла вашого, в що одягтися" [Матф., VI, 25] і "Я ж прийшов порізнити чоловіка з батьком його, дочку з її матір'ю і не-

вістку зі свекрухою її" [МатФ. , X, 35], а також апостола Павла: "Не кажіть неправди один на одного, якщо скинули з себе людину старозаповітну з її вчинками і зодягнулися в нову, що відновлюється для пізнання за образом Творителя її, де нема ні елліна, ні іудея, обрізання і необрізання, варвара, скіфа, раба, вільного, – але все і в усьому Христос" [Колос., III, 9–11], означають заклик порвати з усіма звичайними цінностями людського життя: сім'єю, родом і державою заради "потреб душі", тобто власної особистості, яка створена за образом і подобою Божою. Християнин – це перш за все особистість – Гай або Луцій, – а вже потім громадянин, батько, чоловік.

Безпосереднім чином така світоглядна позиція вдарила по муніципальному самоврядуванню – одній з підвалин імперії. Справа в тому, що міські курії складались з представників середніх верств населення, і розповсюдження християнства в III ст. підірвало їх участь в громадянському житті, – як твердив ранньохристиянський письменник Тертулліан (бл. 160 – після 200): "Для нас немає справ більш чужих, ніж державні" [цит. за: 7, с. 726]. На одному з християнських соборів було заборонено християнинові "служити світові" – займати посади в муніципалітетах. Причина полягала в тому, що муніципальна служба була нерозривно зв'язана з принесенням жертв – тобто, з точки зору християнства, "язичництвом". Щоб залишитись християнином, тобто особистістю, яка є "образом і подобою Божою", людина була змушена відмовитись від політеїзму ("язичництва"), тобто – від звання і позиції громадянина полісу [6, с. 44–47]. Таким чином, "потреби душі" – перенесення центру ваги з суспільства на особистість – привели до загибелі найдосконалішу державу Стародавнього світу.

Список використаних джерел

1. Аристотель. Политика // Аристотель. Сочинения: В 4 Т. – М., 1983. – Т.4. 2. Arystoteles. Metafizyka. – Warszawa, 1983. 3. Антология мировой философии: В 4 Т. – М., 1969. – Т.1, Ч.1. 4. Руссо Ж.Ж. Эмиль, или О воспитании // Руссо Ж.Ж. Педагогические сочинения. – М., 1981. – Т.1. 5. Дигесты Юстиниана. – М., 1984.; 6. Фюстель де Куланж Н.Д. История общественного строя древней Франции. – СПб., 1904. – Т.2. 7. Аверинцев С. Христианство // Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С. Аверинцев, Э. Араб-Оглы, Л. Ильичев и др. – М., 1989.

Oleksandr Shama

THE ANTIQUE POLICY, CHRISTIANITY AND FALLING OF THE WESTERN ROMAN EMPIRE

The antique policy, one of which forms was also Roman empire, was based on a principle of a collectivism which, among other, demanded renunciation by the citizen of personal interests for the benefit of the state and his obligatory participation in state affairs and religious cults. The Christianity, having forbidden to the followers to serve empire and to send pagan cults (including from reasons "rescue of soul"), has undermined the bases of the antique policy, that, eventually, has brought the Western Roman empire to ruin.

УДК 94 (438)

Вадим Ададуrow

ДІЯЛЬНІСТЬ ФРАНЦУЗЬКОЇ РОЗВІДКИ СТОСОВНО ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ПОГРАНИЧЧЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПЕРЕДОДНІ ВІЙНИ 1812 Р.

На основі документів з архівів Міністерства закордонних справ й Історичної служби сухопутної армії Франції аналізується процес виникнення та розвитку зацікавлення з боку розвідки Наполеона південно-західним пограниччям Російської імперії, яке могло стати театром військової кампанії 1812 р.

Російська імперія у цілому й її західне пограниччя зокрема стали об'єктами систематичної діяльності з боку розвідницьких служб наполеонівської Франції після відчутного охолодження стосунків цих, формально пов'язаних узами союзних відносин держав, яке відбулося після декількох невдалих спроб домовитися щодо полагодження спірних проблем їхніх взаємовідносин, передусім питань про відновлення Польщі та долю придунайських провінцій Оттоманської імперії [22]. Відтак вже 8 жовтня 1810 р. Наполеон зобов'язав свого міністра закордонних справ Жан-Батіста Шампаньї згромаджувати у особливу шухлядку інформацію, яка містилася у депешах французького посла у Санкт-Петербурзі. Таким способом імператор сподівався, що "буде добре поінформований стосовно сил та рухів російської армії" [23, с. 237]. У одній з наступних інструкцій своєму міністрові закордонних справ, яку було датовано 5 грудня 1810 р., Наполеон уточнив, що його особливо цікавлять дані, які б міг роздобути посол у Санкт-Петербурзі стосовно стану російських сухопутних військ, артилерії, флоту, укріплень вздовж Західної Двіни та Дніпра [3, с. 115; 23, с. 354].

Але, перебуваючи у російській столиці під постійним і пильним наглядом, французькі дипломати не могли ефективно вести дослідження західних окраїн Росії, де йшли головні військові приготування. На початку 1811 р. посол у Санкт-Петербурзі Арман-Огюстен Коленкур повідомив про арешти серед співробітників російського військового міністерства, яких підозрювали у контактах з французькими дипломатами, нарікав на неможливість отримати варту довіри інформацію від так званої "військової молоді", яка відвідувала його салон, а відтак констатував, що "з кожним днем йому було все важче отримувати нові розвідницькі дані". Це твердження стосувалося навіть такого основоположного рівня інформації, як назви полків російської армії. Наприклад, у тій самій депеші, спростовуючи раніше надіслані ним дані, А.-О. Коленкур повідомляв, що "дністровського полку взагалі не існує, а йдеться про дніпровський полк" [6, с. 39]. У квітні 1811 р. А.-О. Коленкур писав у Париж, що згідно даних розвідки, які він вважав певними, "Росія повинна мати на просторі від Дністра до Балтики 235 тисяч чоловік під рушницею", а матеріальні засоби супротивника лишень в двох губерніях – Волинській і Подільській – вважав достатніми, щоб забезпечити армію чисельністю в 80 тисяч вояків [6, с. 288]. Немов висловлюючи своє негативну оцінку розвідницькій діяльності, яку вів у Санкт-Петербурзі А.-О. Коленкур, Наполеон наказав переслати останньому дані стосовно переміщення російських військ з Фінляндії та Сибіру до західного кордону Росії, які, згідно його вказівки, роздобув французький посол у Швеції [24, с. 3]. Безумовно, що призначення нового посла при російському дворі – генерала Жак-Александра Лорістона – розглядалося Наполеоном як важливий захід щодо активізації діяльності французької розвідки в цій країні [6, с. 268–269]. Але навіть ця енергійна і, на відміну від свого попередника, неперебірлива в засобах людина, не змогла домогтися очікуваного від нього у Парижі істотного покращення розвідницької діяльності через надто пильний нагляд з боку російських властей за дипломатичним персоналом французького посольства. Достатньо

поглянути на листування Ж.-А. Лорістона з його міністром закордонних справ, щоб зрозуміти, що навіть через сім місяців після свого приїзду до Росії він не володів більш докладною інформацією про військові приготування у західній частині імперії, ніж його попередник. Вказавши у своїй депеші від 1 січня 1812 р. як єдине джерело своєї поінформованості "свідчення численних подорожників, які проїздили цією частиною Росії", французький посол писав, що "організація російської армії покращується щоденно, армія у Литві перебуває у найкращому стані щодо обмундирування, оснащення, забезпечення кінними, а артилерія має добрі упряжки і щодня вправляється під час стрільб" [7, с. 8]. Втім, очевидна узагальненість, а відтак непевність цієї інформації не завадила Ж.-А. Лорістону цілком довільно визначити чисельність розквартированих вздовж західного кордону Росії військ у двісті тисяч осіб [7, с. 8].

Водночас уряд Наполеона намагався налагодити збір розвідувальної інформації через свої дипломатичні представництва у розташованих вздовж західного кордону Росії державах – Австрії, Саксонії, Варшавському герцогстві. Використання з цією метою дійсних і колишніх дипломатів як агентів розвідки було характерною рисою зовнішньої політики наполеонівської Франції. Вже у згаданій нами інструкції від 8 жовтня 1810 р. імператор наполягав, щоб міністр закордонних справ формував "російське шухлядку" не лише на основі інформації, яка надходила від дипломатів, які перебували на території Росії, але також тих представників Франції, які "надсилали повідомлення з Варшави, Бухаресту й інших прикордонних щодо Росії пунктів" [23, с. 238]. Переважна частина цієї інформації потрапляла до рук дипломатів Наполеона з рук подорожників, які приїздили з Росії. Наприклад, на початку 1812 р. у одному з таких звітів, який було записано французьким консулом в Яссах, йшлося про те, що у Житомирі знаходилася штаб-квартира армійського корпусу під командуванням генерала Багратіона, "чисельність котрого оцінювалася у сто тисяч вояків" [8, с. 44].

Надзвичайно важливим осередком збору інформації стосовно військових приготувань Росії стало французьке посольство у Саксонії, очолюване Жан-Франсуа Бурґуеном. Головними інформаторами цього осередку розвідницької діяльності були польські подорожники й офіцери армії Варшавського герцогства, яке перебувало у династичній унії з Саксонським королівством. Починаючи з січня 1811 р., звіти таких агентів періодично надсилалися у Париж. Наприклад, у звіті польського шляхтича Горського, котрий прибув до Дрездена з Києва, йшлося про те, що "вся російська армія, яку було зосереджено супроти турків, у даний час рухається до Литви". Згідно з оцінкою Горського, "на просторі від Вільни до Риги має бути розміщено двісті тисяч вояків" [9, с. 40]. У звіті іншого польського подорожника, котрий прибув з Луцька, йшлося про те, що до літа 1811 р. у південно-західному пограниччі Росії було зосереджено значні військові сили. Він свідчив, що лише на просторі "від Кремінця до Луцька розташовано п'ятнадцять піхотних полків, п'ять з яких у Кремінці, п'ять – у Дубно, п'ять – у Луцьку, і всі ці полки повинні перебувати під командуванням генерала Дохтурова". Втім, згаданий подорожник, описуючи наміри росіян, з якими спілкувався перед поїздкою, писав, що йому "видалося, що вони не надто налаштовані на війну і сподіваються на полюбовне полагодження конфлікту" [10, с. 11]. Посланий у липні 1811 р. у Волинську губернію "емісар" повідомляв, що у Володимирі, Локачах, Ломжині та Дубно ним не було виявлено жодних військ, оскільки "корпус Дохтурова, що складається з дванадцяти полків, залишив околиці Луцька та попрямував до Бреста, але (на звістку про зосередження під Замостям польської дивізії під командуванням Генрика Домбровського – В. А.) шість полків під командуванням генерала Горчакова повернулися до попереднього місця розташування і перебувають у околицях Луцька, розтягнувшись до двох миль від Дубна" [10, с. 118]. У березні 1812 р. інший польський офіцер зібрав дані стосовно російських частин і їх командирів: за його словами, у Волинській та Подільській губерніях було розміщено шість піхотних і одну кавалерійську дивізії, які належали до корпусу під командуванням генерала Багратіона. Командирами дивізії були генерали Капцевич (Луцьк), Ліхачов (Заслав), Раєвський (Радомишль – Житомир), Щербатов (Тульчин і Брацлав), Колюбакін (Липовіце), принц Мекленбурзький (Кам'янець-Подільський), Чапліц (Київ). Згідно з даними інформатора, останній з-поміж перелічених генералів командував резервним корпусом кінноти у складі дра-

гунів полковника Чернишова, сіверських, охтирських, новоросійських і олександрійських гусарів [11, с. 281]. Ця інформація дещо відрізнялася від даних іншого агента, мешканця Варшавського герцогства, котрий наприкінці березня 1812 р. повернувся з Києва. За його словами, російські сили у Київській, Подільській і Волинській губерніях становили п'ять дивізій і налічували до шістдесят тисяч вояків. У Київській губернії розташовувалися дивізії Колюбакіна та Чапліца, у Подільській – Щербатова, у Волинській – генерала Дохтурова [11, с. 285].

Паралельно з дипломатичним представництвом у Саксонії на початку 1811 р. спроби налагодити регулярний збір інформації щодо військових приготувань росіян здійснив французький резидент у Варшаві Жан-Шарль Серра. Зокрема у лютому він повідомив у Париж, що сподівається найближчим часом отримати звіт від польського подорожника, котрий, поїхавши у приватних справах до Києва, погодився розвідати ситуацію у південно-західному пограниччі Росії [12, с. 27]. Згідно зі звітом згаданого подорожника, котрим був шляхтич Лубенський, російські сили у Волині, Поділлі та Наддніпрянській Україні налічували щонайменше чотири дивізії, однак безпосередньо поблизу кордону з Варшавським герцогством знаходилася відносно незначна частина згаданих військ [12, с. 161]. Втім, масштаб розвідницької діяльності Ж.-Ш. Серра вочевидь не задовольнив імператора. "Я потребую у Варшаві, – писав він, – більш спритну людину, ніж Серра. Бінйон, котрий служить у Карлсруе, пасуватиме мені там краще" [4, с. 2]. Відтак саме Едуар-П'єрові Бінйону було доручено організувати структурні підвалини французької розвідницької резидентури у Варшаві та стати, за висловом одного з дослідників, "очима Наполеона в Польщі" [21, с. 122].

Саме у інструкції Ж.-Б. Шампаньї для Е.-П. Бінйона від 28 березня 1811 р. було вперше чітко сформульовано завдання діяльності французької розвідки супроти Росії. У цьому документі підкреслювалося, що особливий інтерес для французького імператора становлять, по-перше, "докладні статистичні дані стосовно Молдавії, Поділля, Волині, України, мінських і пінських боліт, Самоготії, Лівонії та Курляндії". По-друге, Е.-П. Бінйону доручалося укласти "опис нижчезазначених шляхів, вказуючи у ньому дані стосовно їхнього стану, забезпечення поживою і числа мешканців у двох лье праворуч і ліворуч". Наполеона цікавили шляхи з Мазовії до Москви через Вільно та Гродно; з Вільна до Санкт-Петербурга; з Торна до Вільна через Ковно; з Ковна до Санкт-Петербурга; з Тильзіту до Санкт-Петербурга через Мемель і Ригу; з Вільна до Києва; з Лемберга до Києва; з Дубно до Києва. По-третє, резидент мусив роздобути "топографічні та статистичні деталі стосовно течії й берегів Двіни від її витоків та течії й берегів Борисфену (Дніпра)". Завдання полягало у "визначенні чисельності населення міст і сіл, ширини рік, розбіжності між їхніми берегами, рівнин і висот, виробництва і ресурсів країни, а також зернових, тваринницьких, транспортних ресурсів, які остання може надати". Передбачалося визначити адміністративний поділ кожної губернії на уїзди, визначити всі населені пункти з числом населення понад тисячу мешканців і вказати, наскільки можливо, відстані між ними [12, с. 72–73; 26, с. 297–298].

Продовжуючи використовувати методику розвідницької діяльності, яку застосовував його попередник, Е.-П. Бінйон звернувся до нових способів збору інформації. Він не лишень посилав особисто завербованих ним подорожників до Росії із завданням дослідити стан військових приготувань останньої, але й нав'язав тісну співпрацю з військовою розвідкою Варшавського герцогства, регулярно отримуючи інформацію від начальника генерального штабу Кароля Фішера, військового міністра Юзефа Понятовського [29, с. 227–228], командувачів польськими частинами, які було розміщено у прикордонній смузі, як от, наприклад, уродженця Поділля генерального інспектора кавалерії Александра Рожнецького, котрий зумів впровадити своїх агентів до складу другого корпусу російської Дунайської армії під командуванням генерала П. К. Ессена [31, с. 461]. Крім того, французький резидент у Варшаві заснував ще одну постійно діючу структурну опору для своєї розвідницької діяльності, заохотивши до збору необхідної інформації деяких польських діячів. Особливо плідною була співпраця Е.-П. Бінйона з князем Александром Сапєгою та графом Тадеушем Морським, котрі створили приватні розвідницькі агентст-

ва, які займалися розшуком даних стосовно військових приготувань Росії [30, с. 238–240].

Попри ці досягнення Е.-П. Бінйона, які перетворили дипломатичну місію у Варшаві з додаткового щодо посольства у Дрездені осередку збору інформації у головний центр розвідницької діяльності стосовно західного пограниччя Росії, на зламі 1811–1812 рр. ступінь активності французької розвідки все ще був далеким від очікувань уряду Наполеона. Не маючи під рукою штату професійних агентів-розвідників, французький резидент у Варшаві був змушений покладатися на дані, які було зібрано головним чином зусиллями охочих осіб зі слів випадкових людей, які могли виявитися агентами російської контррозвідки. Відтак Е.-П. Бінйон неодноразово нарікав на надто загальний чи взагалі сумнівний характер інформації, яку отримував. У цій ситуації резидент вважав чи не єдиним способом надати хоч якоїсь вірогідності розрізненним і суперечливим повідомленням шляхом ретельного співставлення наведених у останніх даних [30, с. 245].

До пошуку вірогідних джерел інформації наполегливо спонукав Е.-П. Бінйона маршал Луї-Ніколя Даву, котрий, як командувач французькими військами у державах Рейнської конфедерації, отримував левову частку даних про ситуацію в російському пограниччі. Наприклад, у одному зі своїх листів до резидента у Варшаві Л.-Н. Даву відзначав, що ті "розвідувальні дані, які було зібрано стосовно пересувань російських військ, можна вважати цілком безпідставними, оскільки вони походять від міністра поліції Варшавського герцогства, найбільш легковірної людини, яку я знаю" [20, с. 126–127]. Пересилаючи Наполеонові повідомлення, які отримував від Е.-П. Бінйона, маршал оцінював їх як такі, що містять лишень перелік нових чуток про військову загрозу з боку Росії, як циркулювали у прикордонних областях. Він назвав ці чутки "не більше обґрунтованими, ніж ті, які поширювалися на протязі останніх п'яти – шести місяців" [20, с. 99–100]. З метою збільшення достовірності отримуваної інформації Л.-Н. Даву наполегливо радив резидентові у Варшаві впровадити практику обов'язкового анкетування властями Варшавського герцогства всіх подорожників і дезертирів, які прибували на територію цієї держави [20, с. 134]. У листопаді 1811 р. маршал наказав розіслати військовим властям герцогства взірець анкети допитів російських дезертирів. У цих анкетах містився перелік запитань, які допомагали чітко визначити підрозділ, в якому служив вояк, приналежність цього підрозділу до роду військ, його озброєння, чисельний і командний склад, місце і час останньої дислокації, шлях попереднього руху та кінцевий пункт призначення, присутність і засоби інших військових частин, розміщення військових складів тощо [29, с. 231–232].

Зростання професійного рівня діяльності французької розвідки на західному пограниччі Росії було обумовлено ухваленим Наполеоном наприкінці 1811 р. рішенням провести наступного року військову кампанію супроти цієї імперії. 20 грудня імператор наказав новому міністрові закордонних справ Юґ-Бернарові Маре повідомити резидентові у Варшаві, що "у разі війни моїм наміром є приділити його до головної квартири та поставити на чолі таємної поліції, яка б зайнялася шпигунством у ворожій армії, перекладом перехоплених листів і документів, допитом полонених тощо". Імператор бажав, щоб "уже відсьогодні він приступив до створення добре діючої організації таємної поліції". На думку Наполеона, для успішного виконання цього завдання Е.-П. Бінйону "слід мати під своєю рукою двох поляків, які б добре розмовляли російською, досвідчених і кмітливих військових, яким би можна було довіряти; один з них повинен добре знати Литву, другий – Волинь, Поділля й Україну". Крім цих агентів першочергового значення, імператор волів залучити до розвідницької діяльності ще й третього, який вмів би розмовляти німецькою і добре знав би Курляндію. Під командуванням трьох вищезгаданих офіцерів мусили перебувати дванадцять належним чином відібраних агентів, які б оплачувалися відповідно до цінності інформації, яку вони надаватимуть про відомі їм західні окраїни Російської імперії [5, с. 12; 25, с. 111]. Конкретизуючи вищезгадані побажання імператора, герцог Бассано у своїй депеші від 31 грудня 1811 р. писав до резидентові у Варшаві, що Е.-П. Бінйон мусить скористатися послугами трьох штатних агентів, офіцерів армії Варшавського герцогства, котрі "мусять відзначитися знанням військової справи, кмітливостю, бути гідними довіри та вміти розмовляти по-російськи". Цією інструкцією передбача-

лося, що за кожним зі згаданих агентів мав бути "закріплений" певний сектор пограниччя Російської імперії: "Один мусить роздобувати дані про Литву, інший – про Волинь, Поділля й Україну, третій – про Лівонію та Курляндію". Діяльність трьох офіцерів мусила полягати у засиланні на територію Росії інформаторів та вербуванні останніх з-поміж населення прикордонних губерній, перлюстрації пошти та допитах російських дезертирів. Міністр закордонних справ також згадав про можливість оплати послуг дванадцяти агентів-інформаторів. На фінансування розвідницької мережі у розпорядження резидента у Варшаві передбачалося виділяти десять-дванадцять тисяч франків щомісяця [13, с. 482; 26, с. 486–487].

Про свої перші кроки щодо виконання дорученої йому місії Е.-П. Біньйон звітував вже 18 січня, через день після отримання вищезгаданої інструкції. Резидент заручився підтримкою Ю. Понятовського, котрий обіцяв підшукати кількох кадрових офіцерів для виконання таємних завдань французького уряду [14, с. 59; 27, с. 13]. Свої тогочасні наміри французький резидент привідкрив у листі від 28 січня до А. Сапєги: Е.-П. Біньйону хотілося б мати під своєю рукою не лишень трьох офіцерів та дванадцять їхніх помічників, але також інформаторів у кожному повітовому містечку російського пограниччя. Однак, про те, наскільки невідповідними реальним можливостям резидента були ці, зрештою ніколи не реалізовані, мрії¹, свідчить хоча б те, що Е.-П. Біньйон, спонукаючи свого кореспондента до розшуків інформації стосовно шляхів, які провадили вглиб Росії, закликав князя здійснити подорож до Дніпра, щоб особисто зібрати всі необхідні дані [30, с. 259]. 29 січня французький дипломат повідомив своїх зверхників, що Ю. Понятовський надав у його розпорядження поки що двох із трьох потрібних офіцерів, одного – для виконання місії на литовській, іншого – на волинській ділянці кордону Варшавського герцогства з Росією [14, с. 171].

Офіційно призначені військовими комендантами невеликих прикордонних містечок, згадані офіцери мали можливість вести розвідницьку діяльність під легальним прикриттям. Місцем осідку останнього з перелічених офіцерів, капітана В. Сераковського, було визначено містечко Крилов, звідкіля той розпочав регулярно надсилати рапорти Е.-П. Біньйону. Так, 16 лютого він повідомив, що подорожники, які прибували з російської території, не зауважили перебування значних частин у безпосередній близькості від кордону і підтверджували розміщення двох російських полків лишень у Луцьку. Відтак В. Сераковський вважав "можливим запевнити, що в даний момент росіяни не чинять нічого, що було би спрямоване супроти нас" [14, с. 247]. Протягом перших місяців діяльність агента у Крилові обмежувалися переважно переказуванням або спростуванням циркулюючих у прикордонній смузі чуток щодо ймовірного нападу Росії на Варшавське герцогство. Більшість з-поміж згаданих чуток виявлялися неправдивими, як от, наприклад, критиковані самим капітаном у рапорті від 26 лютого поголоски стосовно прибуття понад Західний Буг з Луцька значної кількості російських військ [14, с. 271]. Тож не дивно, що Е.-П. Біньйон оцінив перші повідомлення В. Сераковського як такі, що містять "лишень малозначущі чутки" [14, с. 238].

Відтак, правдоподібно, що навіть на протязі перших місяців діяльності його нових агентів на кордоні з Росією французький резидент у Варшаві надалі використовував у ролі головного першоджерела своєї інформації приватні служби А. Сапєги й Т. Морського. Намагаючись у цей проміжок часу виконати вказівки щодо збору інформації свого уряду, Е.-П. Біньйон заповзявся власноруч укласти відповідну найновішому станом речей картосхему шляхів Південно-Західного краю Російської імперії [14, с. 489]. Його праця могла виявитися дуже придатною для французького командування у разі, якщо б Наполеон зважився спрямувати один зі своїх корпусів на Київ. У лютому та квітні 1812 р. Е.-П. Біньйон також надіслав у Париж карти Волині та правобережної Київщини, які слу-

¹ Твердження російського дослідника Володимира Безотосного стосовно перебування у штаті резидента у Варшаві Е.-П. Біньйона не мене тридцяти шести агентів (буцимто по дванадцять у кожного з трьох офіцерів, яких було розміщено на кордоні з Росією [18, с. 87; 19, с. 195]) є фантастичним і не підтверджується жодними документами французького уряду. Взагалі ж праці цього історика стосовно розвідки Наполеона написано винятково на російських архівах й опублікованих матеріалах.

жили першоджерелом для його власної праці. Про походження першої з них він повідомив, що роздобув її через свого агента з рук інженера Волинської губернської управи у Житомирі. "Вона має ту перевагу, – відзначав він у своїй депеші до міністра закордонних справ, – що, крім іншого, на ній вказано масштаб, який дозволяє визначити відстань між головними містами, тобто виконати одне з завдань, передбачених інструкціями, які я отримав від Вашої Світлості" [14, с. 226]. Втім, надто часто інформація, яку пересилав своїм зверхникам Е.-П. Біньйон, була досить сумнівної якості. Чи не найкращим чином ілюструє згадану ситуацію рекомендація, яку було дописано на звороті надісланої Е.-П. Біньйоном старої польської карти Київського воєводства рукою котрогось зі співробітників картографічного відділу французького Генерального штабу: "Ця карта значно відрізняється від карти, яку було опубліковано російським урядом, як розташуванням міст і сіл, так і річок та доріг. Вирішити, яка з цих карт є кращою, можна лишень на місці [, яке було зображено на ній]" [17].

У лютому 1812 р. Ю.-Б. Маре доручив Е.-П. Біньйону "відшукати, по можливості, декілька праць стосовно провінцій Волинь і Поділля" [14, с. 249]. Щоб якомога ретельніше виконати це завдання, Е.-П. Біньйон уклав опис згаданих губерній. На основі згаданого дослідження Е.-П. Біньйона, який використовував головним чином інформацію від польських мандрівників і землевласників з Волині та Поділля, у Статистичному відділі Генерального штабу було підраховано "населення губерній, що їх було створено замість провінцій, загарбаних в Польщі й інкорпорованих до складу Російської імперії" [16].

Тим часом поволи покращувався й рівень роботи прикордонної агентури французького резидента у Варшаві. У міру того як капітанові В. Сераковському нав'язував контакти з мешканцями південно-західного пограниччя Росії, у його рапортах з'явилися певніші дані. У травні він зміг повідомити вже не тільки місця розташування та напрямки руху російських військ, але назви частин й прізвища їхніх командирів. У рапорті від 25 травня В. Сераковський писав, що у Луцьку та Ковелі розташовано дивізії Раєвського та Ліхачова, у Ратно – дивізію Паскевича, у Володимирі та Локачах – дивізію Щербатова, у Горохові – дивізію принца Мекленбурзького, у Берестечку – дивізію Мілятина, понад Західним Бугом було розміщено козацькі дозори. При цьому розвідник скритикував неправдиві, на його погляд, чутки стосовно наміру росіян переправитися на територію Варшавського герцогства, оскільки не спостерігав жодних інженерних робіт щодо спорудження мостів через Західний Буг [15, с. 47]. Втім, мабуть, він сам не був певний своїх висновків, бо заледве через чотири дні, 29 травня, вочевидь, піддавшись загальній паніці, повідомив, що росіяни повинні вступити в герцогство не пізніше 1 червня, а також повторив уже раніше переказану ним плітку стосовно очікуваного прибуття до Луцька царя Олександра [15, с. 83]. Наміри російського командування стали більш-менш очевидними для В. Сераковського лишень 10 червня, коли він переказав Е.-П. Біньйону найновіші дані стосовно просування вищезгаданих дивізій з Волині в район Бреста. "Цей рух, – відзначав він, – має на меті прикрити Полісся, заболочений край, одна половина якого знаходиться у Литві, друга – у Волині". На погляд розвідника, "звідсіля [росіяни] хочуть завадити французькій армії відрізати південні провінції від північних провінцій" [15, с. 228].

Труднощі збору інформації В. Сераковський витлумачував пильністю російських властей, які практично призупинили рух через кордон з Варшавським герцогством. Водночас він вказав спосіб, яким французька розвідка могла здолати цю перешкоду. "Наскільки непевним заходом є поїздка через російський кордон, – писав він Е.-П. Біньйону, – настільки ж легко знову і знову їздити в Галичину" [15, с. 47]. Таким чином, зосередження діяльності французької розвідки в австрійській Галичині, доступ з якої до Росії був відносно легшим як для подорожників, так і для купців, видавався В. Сераковському чи не найкращим виходом зі скрутної ситуації.

Ідея стосовно розширення розвідницької діяльності на південно-західне пограниччя Росії через територію Галичини могла спасти на думку самому Е.-П. Біньйону. У лютому 1812 р. резидент відправив до Галичини співробітника французької дипломатичної місії у Варшаві, голландця за національністю, Вандерно, котрий володів польською, німецькою та російською мовами. Вандерно вже мав певний досвід розвідницької

діяльності в Росії: у лютому – березні 1811 р. він, за дорученням попереднього резидента Ж.-Ш. Серра, проїхав під виглядом подорожника Волинню, Поділлям й Україною [12, с. 27].

На жаль, у французьких урядових архівах відсутня інструкція Е.-П. Біньйона для Вандерно. Втім, про завдання цього агента ми можемо судити зі змісту його рапортів. Більшість часу Вандерно проводив у Львові, де активно спілкувався як з представниками місцевої польської знаті, декотрі з яких мали маєтності в Росії, так і з різними подорожниками. Обґрунтовуючи вірогідність тих чи інших новин, які він повідомляв своїм зверхникам, Вандерно зазвичай посилався на "загальне судження" [*l'opinion générale*] своїх співбесідників. Одного разу він здійснив поїздку до прикордонного містечка Броди, де спілкувався з донським полковником Слюсаровим [14, с. 304], козаки якого відбували службу на ділянці російсько-австрійського кордону від Бродів до Заліщиків [2, с. 712–713].

Під час свого перебування у Галичині Вандерно переконався, що найбільш адекватну реальному станові речей інформацію стосовно військових приготувань Росії французька розвідка може отримувати саме через австрійські володіння, використовуючи для досягнення своїх цілей бурхливий торгівельний обмін, який відбувався через Броди [14, с. 577]. Втім, самому Вандерно не судилося прикласти руку до розбудови розвідницької мережі на кордоні з Росією. У середині квітня губернатор Галичини граф Петер Гесс, подражений зухвалістю Вандерно, котрий відкрито вів політичні розмови і, збурюючи настрої місцевого товариства, пересувався Львовом у мундирі лейтенанта імператорських шволежерів, розпорядився вислати французького агента за межі Галичини [28, с. 548]. Формальним приводом для видалення Вандерно став арешт одного мешканця Львова, швейцарця за національністю, котрий повертався з поїздки на російську територію, яку він здійснив за дорученням цього французького агента, щоб зібрати дані стосовно п'ятнадцятої та дев'ятої дивізії, які прямували у Молдавію [14, с. 575–576; 27, с. 86–87].

Не можна сказати, що напередодні війни 1812 р. французький уряд не приділяв жодної уваги вербуванню агентури на території Галичини з метою збору інформації стосовно південно-західного пограниччя Росії. Одна з таких спроб французької розвідки потрапила у поле уваги комісарів австрійської таємної поліції у Бродах Кандіані та Бржезані. 11 березня вони повідомили галицького губернатора, що встановили стеження за "десятьма – дванадцятьма французами", які мешкали у Бродах. Приводом для цього став приїзд сюди "французького емісара" [1, с. 484–485]. Останнього було затримано і, оскільки в нього не було певних документів, доправлено до Львова. Щоправда за декілька днів француза було відпущено, оскільки особу затриманого засвідчив його особистий знайомий – радник львівського магістрату Вацлав Кобервайн. Підозрілою особою був колишній співробітник дипломатичних місій Франції у Санкт-Петербурзі та Варшаві Шарль Маєр де Варімон. Австрійська таємна поліція не припинила стеження за останнім і перлюструвала його лист до В. Кобервайна, в якому той просив свого "визволителя" про особисту зустріч, "щоб дещо повідомити йому" [1, с. 539].

Втім, пильність австрійських властей унеможливила французьким розвідникам створення сітки інформаторів на території Галичини: таких емісарів швидко виявляли і зобов'язували чимнайшвидше покинути прикордонну провінцію. Попри ці невдачі, Е.-П. Біньйон, коментуючи видалення Вандерно, вважав безперечним, що для інтересів французької держави "було би незрівнянно більш корисним мати надійну особу в Галичині, ніж утримувати агента, котрого я розмістив у момент мого прибуття сюди на суворо пильнованому російському кордоні". Відтак він запропонував послати до Галичини офіцера-розвідника [15, с. 99–100; 27, с. 93]. Спроби реалізації згаданої пропозиції припали вже безпосередньо на період військової кампанії 1812 р., але очевидно, що їх було здійснено занадто пізно, щоб домогтися якогось істотного успіху у розвідницькій діяльності на правому фланзі наступальних дій "Великої армії" Наполеона. Попри створення протягом 1811 – першої половини 1812 рр. низки осередків французької розвідки вздовж західного кордону цієї імперії, їхня діяльність не була настільки успішною, щоб задовольнити інтерес своїх уряду та військового командування щодо чисельності та розташування військових сил Росії.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів України у Львові (далі – ЦДІА у м. Львові). – Ф. 146. – Оп. 6. – Спр. 187. 2. ЦДІА у м. Львові. – Ф. 146. – Оп. 6. – Спр. 190. 3. Archives du Ministère des affaires étrangères (далі – АМАЕ). – Série “Mémoires et documents divers” (далі – МДД). – Sous-série “France”. – Vol. 1787. 4. АМАЕ. – МДД. – France. – Vol. 1788. 5. АМАЕ. – МДД. – France. – Vol. 1790. 6. АМАЕ. – Série “Correspondance politique” (далі – СР). – Sous-série “Russie”. – Vol. 152. 7. АМАЕ. – СР. – Russie. – Vol. 154. 8. АМАЕ. – СР. – Sous-série “Autriche”. – Vol. 392. 9. АМАЕ. – СР. – Sous-série “Saxe”. – Vol. 80. 10. АМАЕ. – СР. – Saxe. – Vol. 81. 11. АМАЕ. – СР. – Saxe. – Vol. 82. 12. АМАЕ. – СР. – Sous-série “Pologne”. – Vol. 327. 13. АМАЕ. – СР. – Pologne. – Vol. 328. 14. АМАЕ. – СР. – Pologne. – Vol. 329. 15. АМАЕ. – СР. – Pologne. – Vol. 330. 16. Service historique de l’armée de la terre (далі – SHAT). – Archives militaires (далі – АМ). – Série “Mémoires et renseignements” (далі – МР). – Sous-série “M 1”. – Carton 1488/15. 17. SHAT. – АМ. – МР. – M 1. – Carton 1489/12. 18. Безотосный В. М. Разведка Наполеона в России перед 1812 г. // Вопросы истории. – Москва, 1982. – № 10. – С. 86–94. 19. Безотосный В. М. Наполеоновские разведывательные службы в военной кампании 1812 года // Новая и новейшая история. – Москва, 2004. – № 4. – С. 190–202. 20. Отечественная война 1812 года. Издание Военно-ученого Архива Главного штаба / Под ред. В. И. Харкевича. – Санкт-Петербург, 1903. – Отдел 2: Бумаги, отбитые у неприятеля. – Т. 1. 21. Bignon, Louis Pierre Edouard // Jacques H.-R. Dictionnaire des diplomates de Napoléon. Histoire et dictionnaire du corps diplomatique et consulaire impériale / Préface de J. Tulard. – Paris, 1990. – P. 119–122. 22. Campagne de Russie. Première partie: préliminaires de la campagne de Russie, ses causes, ses préparations, organisation de l’armée du 1er janvier 1810 au 31 janvier 1812 / Publication par L. Margueron. – Paris-Limoges, [s. a.]. – Т. 1. – 333 p. 23. Correspondance de Napoléon Ier, publiée par ordre de Napoléon III. – Paris, 1867. – Т. 21. 24. Correspondance de Napoléon Ier. – Paris, 1867. – Т. 22. 25. Correspondance de Napoléon Ier. – Paris, 1867. – Т. 23. 26. Instrukcje i depesze rezydentów francuskich w Warszawie 1807–1813 / Wydał M. Handelsman. – Kraków, 1914. – Т. 1. 27. Instrukcje i depesze rezydentów francuskich w Warszawie 1807–1813. – Т. 2. 28. Mansuy A. Jérôme Napoléon et la Pologne en 1812. – Paris, 1931. 29. Pawłowski B. Polski wywiad przed kampanią 1812 roku // Ejud. Od Konfederacji Barskiej do powstania styczniowego. – Warszawa, 1962. – S. 227–233. 30. Skowronek J. Z magnackiego gniazda do napoleońskiego wywiadu. Alexander Sapieha. – Warszawa, 1992. 31. Zacharewicz Z. Rozniecki, Alexander // Polski słownik biograficzny. – Т. 32. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1991. – S. 457–464.

Vadym Adadurov**THE ACTIVITY OF FRENCH RECONNAISSANCE CONCERNING SOUTH-WEST BORDER OF THE RUSSIAN EMPIRE BEFORE THE WAR OF 1812**

The process of appearing and development of Napoleon reconnaissance’s interest concerning the south-west border of the Russian Empire which could become a theatre of military campaign of 1812 is analyzed on the base of documents from the Ministry of Foreign Affairs archive and the French historical service of land army.

The main backgrounds of Poland integration to NATO and EU are defined in the article, specific features of formation the foreign policy strategy of Poland are analyses and also other inward and outward causes that influence this process are reveals here.

УДК 94 (438)

Володимир Васильчук

РОЗСЕЛЕННЯ НІМЦІВ В УКРАЇНІ (КІН. XVIII – ПОЧ. XIX СТ.)

У статті висвітлено переселенську та державно-правову політику царизму щодо етнічних німців протягом XVIII – поч. XIX ст.

Сучасне дослідження історії українських німців, по-перше, заповнює одну з прогалин у вивченні етнонаціональної спадщини народів нашої держави, по-друге, сприяє позитивному розв'язанню проблем міжнаціональних відносин, зокрема між етнічними німцями й українцями в країні.

Актуальність дослідження посилюється також можливістю врахувати його в сучасній українській етнополітиці та практиці державотворення.

Мета публікації полягає у з'ясуванні і висвітленні аспектів переселенської та державно-правової політики царизму щодо етнічних німців протягом XVIII – початку XIX століть.

У XIX столітті з'являється зацікавленість до вивчення етнічного складу Росії, що було пов'язано зі значним впливом громадян іноземного походження в імперію. Перші значні дослідження А. Клауса, А. Веліцина, Г. Писаревського, в яких розкривається освоєння Південної України, вийшли у світ у кінці XIX століття [1]. Крім згаданих наукових робіт, для нас особливий інтерес становлять сучасні праці І. Кулинича, Н. Кривця, С. Бобилевої та ін [2].

Слід відзначити, що переселенська практика у Європі була поширеною й часто навіть розглядалась як стратегічний засіб нарощення могутності держави.

Позитивні наслідки заохочення імміграції у Німеччині й Англії викликали інтерес до цієї практики в Росії. Перетворення Петра I, ті економічні та соціальні процеси, що їх супроводжували, висували серед інших і проблему трудових ресурсів. Необхідність її вирішення значною мірою зумовила появу у 1702 р. маніфесту Петра I, адресованого іноземним громадянам, що бажали поступити на військову службу, а також купцям і ремісникам. Ці кроки фактично заклали засади майбутньої імміграційної політики Катерини II. Зійшовши на престол у 1762 р., вона отримала і пакет пропозицій щодо поліпшення демографічної ситуації у країні. Катерини II поділяла думку академіка Шльоцера про те, що Росія "багата, родюча і сильна. Чого не вистачає їй, щоб бути ще багатішою, родючішою, сильнішою? – Людей" [3, с. 31].

Розв'язання цієї проблеми імператриця вбачала саме у залученні іноземців. Головним своїм завданням уряд вважав запровадження землеробської культури у степових околицях імперії та поліпшення її там, де вона вже існувала, і взагалі піднесення сільського господарства до того рівня, яким він був у Західній Європі. Саме з такого розуміння цілей колонізації і виходила Катерина II. Урядовець М. Фірсов загальну позицію уряду сформулював так: "Землеробство є головною продуктивною працею і джерелом багатства нації" [4, с. 20–38].

Держава зобов'язувалась забезпечити належні умови прийому, розселення та організації колоній. Однак на шляху розвитку колонізації існувало й чимало перешкод. Однією з них була відсутність чітких планів освоєння південноукраїнських земель, значна частина яких належала великим землевласникам – державним сановникам та поміщикам. Уряд усвідомлював, що необхідна певна система, яка б ґрунтувалася на всебічних і точних знаннях про території, що мають заселятися. У лютому 1764 р. відомий маніфест Катерини II був доповнений положенням, яке скеровувало колоністів розселятися спочатку у волостях, поблизу вже заселених місць, потім на землях, розташованих посередині відведених для цього територій. Межі волості мали бути колоподібними, не менше 60–70 верст у діаметрі, із земельними масивами на тисячу сімей. У кожній волості планува-

лося розселяти людей одного віросповідання, а поселення мали розташовуватись так, щоб у разі необхідності могли надавати одне одному допомогу.

У цьому ж 1764 р. був затверджений і загальний "План про заселення Новоросійського краю", згідно з яким у розпорядження адміністрації колоній суцільними масивами передавалася земля для переселенців: у Катеринославській губернії – 52 тис. десятин, Херсонській – 263 тис., Таврійській – 214 тис. Згодом такі ділянки були визначені й у Бессарабії. Відповідно до аграрного закону 1764 р. ці великі степові простори поділялися на округи, а прибутки, одержані від них, спрямовувались на погашення витрат по переселенню [5, с. 21].

Колонізація не повинна була перешкоджати інтересам поміщицького землеволодіння. 9 травня 1809 р. за підписом члена уряду графа Кочубея набув чинності указ про поселення колоністів на поміщицькі землі. У ньому визначалися такі правила:

1) Колоністи поселяються на землю поміщиків на засадах, визначених Маніфестом 1763 р.; мають свободу віросповідання і побуту, звільняються від військової служби, за винятком добровільного бажання.

2) Користуються пільгами.

3) Урівнюються з іншим населенням при сплаті земських податків.

4) Приписуються до місця свого проживання.

5) Мають право переходити від одного поміщика до іншого [6, арк. 7].

Поміщики мали можливість вибирати собі працівників із числа кріпосних або колоністів. Значна частина їх віддавала перевагу саме останнім, оскільки ті були хорошими трудівниками. Їх використання було вигідним не тільки з економічної точки зору, а й з огляду на можливість передачі господарського досвіду кріпосним українським селянам.

На прийом колоністів держава виділяла значні кошти. У 1810 р. кожна сім'я німецьких переселенців обходилась державному бюджету в 17 крб. 50 коп. асигнуваннями і 2 крб. 80 коп. сріблом [7, арк. 68]. Слід відзначити, однак, що через 30 років колоністи мали відшкодувати ці видатки.

Уряд здійснював певні кроки, спрямовані на захист життя і здоров'я колоністів. Проте більшості з них довелося пережити транспортні проблеми, хвороби, голод, невлаштованість побуту, відсутність житла. Герцог Ришельє у 1805 р. писав: "Не можу передати вам, до якої міри кровоточило моє серце, коли я побачив, в якому становищі знаходяться колоністи в Овідіополі. Це якийсь збіг глупства, починаючи з того, яке я бачив, довіривши їх цьому нерозумному Бему, і яке коштувало життя такій кількості нещасних... Сподіваюсь, що, завдяки вжитим мною заходам, це незабаром скінчиться, потрібно лише ізолювати хворих від здорових, чого не дозволяли зробити чиновницькі перепони" [8, с. 59–60].

Додавались і труднощі, пов'язані з природнокліматичними умовами, бездоріжжям. Відсутність поштових станцій з необхідним житлом призводила до масових простудних захворювань. Частими були крадіжки майна, коней, будівельних матеріалів. У особливо скрутному становищі опинялися ті, хто не був обізнаний із землеробством, а таких серед колоністів було чимало.

Завершальною ланкою процесу переселення була організація колоній. Німецькі колоністи направлялися до місць поселення, проте чіткого плану їхнього розміщення не існувало. Колонії створювалися з огляду на наявність водних джерел, лісу, пасовищ та наближення до міста, яке б мало порт чи інші вузлові комунікації. Землі виділялись відповідно до опублікованого 22 березня 1764 р. урядового "Плану про роздачу в Новоросійській губернії казенних земель та їх заселення" [9, арк. 27]. Відведені землі розділялись на ділянки по 56 десятин, визначалося місце для забудови і для землеробства.

Колонія як населений пункт, по суті, була новим поселенням і відрізнялась від решти існуючих в Україні населених пунктів: сіл, слобід, хуторів, зимовищ, містечок, посадів, аулів, сілець тощо. Практично всі вони вже мали вивірену і виправдану часом внутрішню самоорганізацію, займали певне місце в існуючому адміністративно-територіальному устрої.

Усі організаційні заходи зі створення колоній покладалися на Опікунську контору. За маніфестом 1763 р., організувати будівництво житла для новоприбулих мала колони-

стська адміністрація. Проте на практиці ця проблема набувала особливої гостроти. Будівництво у степу було справою важкою й клопітною. Відсутність лісу, джерел води, а також російська практика зводити житло силами підрядників не давали позитивного результату. Екстремальна ситуація спонукала піти шляхом спорудження землянок, глиняних і саманних будівель. Технологія такого будівництва була запозичена німецькими колоністами у їхніх попередників, що прибули сюди з Угорщини. Застосувавши її, вони могли перезимувати і приступити до спорудження житла власними силами. На будівництво оселі держава виділяла кожній сім'ї колоністів по 100 крб. [10, арк. 27].

Колоністська адміністрація була зацікавлена в тому, щоб переселенці будувалися самостійно. Це дозволяло в майбутньому уникнути нарікань з боку колоністів на низьку якість житла, зведеного підрядниками. Мав вигоду від такої практики і колоніст, оскільки йому списувався борг на ту суму, в яку оцінювалось його будівництво. Перевага цього підходу полягала також у тому, що німці, як носії європейської будівельної культури, отримували можливість застосувати її принципи на практиці, а властиві їм раціоналізм та практичність дозволили у непростих умовах будівництва відшукати його оптимальні варіанти. Ними був освоєний економний процес виготовлення цегли, розроблено декілька оригінальних проектів планування садиб. Порівнюючи типи забудови у німецьких колоніях, можна виявити як спільні, так і особливі риси. Розташування поблизу оселі клуні, хліва, клумби й городу було характерним для більшості садиб. Проте малися і такі, де конюшня та хлів споруджувались віддалік житла.

Етнограф В. Бабенко, який неодноразово бував у німецьких колоніях, досліджував їх у Катеринославській губернії, писав, що вони "являли собою зразок всього: найправильнішого розташування вулиць, провулків і площ, облаштованих у багатьох випадках на європейському рівні. Тут можна вирізнити центральну вулицю – більш широкую... На центральній вулиці іноді зустрічаються постові стовпи, що освітлюються ліхтарями... Підведені сади і дерева навколо садиб, прекрасні, правильні будівлі, чистота й охайність... упадають в очі кожному відвідувачу цих місць" [11, с. 88].

Ще однією проблемою, яка виникала на початку перебування німецьких колоністів в Україні, була відсутність необхідної кількості та якості землеробських знарядь праці. Ті, що привозилися, не відповідали місцевим умовам, адже земля являла собою цілину. Колоністи, які розселялися на берегах річок, часто потерпали від весняних паводків. Уявлення німців про місцеві природнокліматичні умови швидко корегувалися під впливом життєвих реалій, що нерідко навіть доводили їх до розпачу. Подорожани Україною у 1816 р. могли спостерігати у німецьких колоніях "бліді, у лахмітті людські постаті, що вилазили з брудних землянок, аби насилу тягтися на невідкладну роботу" [12, с. 71].

Перше велике розселення колоністів у Катеринославській губернії відбулося в 1789 р. Це були вихідці з Данцига і Пруссії у складі 228 сімей. Вони заснували перші вісім колоній – Хортиця, Острів Хортиця, Розенталь, Айнлаге (Кічкас), Кроневейде, Нойенбург, Нойендорф і Шенгорст [13, с. 91]. Більшість цих переселенців належала до бідних прошарків, тому їхнє становище було досить непростим. На території Хортицької колонії вони знайшли лише кілька напівзруйнованих хат. Власних коштів на спорудження житла у них не було. Речі, які вони взяли з собою в дорогу, зносилися. Більшість прибулих перші чотири роки мешкали в землянках, а деяким вдалося розміститися спочатку в Олександрівському укріпленні (нині – м. Запоріжжя) [13, с. 91].

Російсько-турецька війна виснажувала державну скарбницю, і уряд не міг своєчасно виконувати свої зобов'язання перед колоністами. Обіцяні їм кредити видавалися невеликими частинами, які одразу ж витрачалися на харчі та придбання найнеобхідніших речей. Таке становище змушувало переселенців продавати навіть призначені для зведення житла будівельні матеріали, які й без того відпускалися їм нерегулярно і в недостатній кількості. Щоби хоч якось допомогти колоністам, місцевій владі довелося видавати їм продукти харчування з державних магазинів [14, с. 53].

Одночасно з ними до Катеринославської губернії прибули 900 переселенців, що належали до різних релігійних течій; вони заснували колонії Ямбург, Йозефсталь і Фішерсдорф [15, с. 241–243]. Розвиток цих поселень відбувався по-різному. Якщо у Ямбурзі кількість жителів чоловічої статі за 1789–1793 рр. зросла з 148 до 485 осіб, то в Йозефс-

тальську колонію через високу смертність її жителів з Волині для поповнення були переселені швабські селяни [16, с. 140].

Незважаючи на важкі випробування процес колонізації не припинявся. У 1793–1796 рр. на Південь прибуло 118 родин, з яких 86 були поселені на о. Хортиця, решта утворили дві колонії – Менвізе в Олександрівському і Кронегартен у Новомосковському повітах [17, с. 337; с. 66–67].

Другий значний приплив емігрантів у Катеринославську губернію здійснювали більш заможні колоністи, які привезли з собою деякі кошти, велику кількість худоби, а також коней. Вони почали господарювати ефективніше.

Наприкінці XVIII ст. уряд докладав чимало зусиль для поліпшення становища колоністів, частина яких через складні умови життя перебиралась у більш сприятливі місцевості. У квітні 1800 р. був виданий указ про переселення з о. Хортиця 150 родин. Деякі з них у 1802 р. були поселені в Нижній Хортиці на землях, викуплених державою у радника Міклашевського [18].

Грамота Павла I від 6 вересня 1800 р., що підтверджувала привілеї всіх іноземних колоністів і гарантувала свободу віросповідання поселенцям-менонітам, послужила поштовхом для нового припливу їх до Росії. У 1803 – 1804 рр. на берегах Дніпра розселились 304 родини, які заснували сім колоній [20, с. 39–41].

Особливо інтенсивним у цей час був процес заснування німецьких і менонітських колоній у Таврійській губернії. Усього близько 65 німецьких поселень.

Виникали колонії і на Кримському півострові. У Нойзацькій окрузі Сімферопольського повіту утворились колонії: Нойзац, Фріденталь, Розенталь, Кроненталь; у Цюріхстальській окрузі Феодосійського повіту – Цюріхсталь, Гейльбрюн, Судак, Герценберг. Крім того, у Бессарабській області, Акерманському повіті, Саратовській окрузі засновується колонія Сарата; у Бендерському повіті, Малоярославецькій окрузі – Тарутіно, Малоярославець I, Кульм, Красне, Фершампенуаз I, Тепліц, Каубах, Малоярославець II; Клястицькій окрузі цього ж повіту – Бородіно, Клястиц, Лейпциг, Березина, Париж, Альт-Арциз, Брієн, Ной-Арциз [20, с. 55–56].

У 1810 р. колонізаційний бум дещо вщух, після того як вступило в дію розпорядження уряду про припинення видачі кредитів і допомоги вихідцям з-за кордону. А в 1819 р. дипломатичним місіям було заборонено видавати паспорти іноземцям, які виявляли бажання переселитися до імперії. У результаті цей процес уповільнився, хоча й продовжувався до 40-х рр. XIX ст. У 1823 р. 139 сімей із Бадена розселились в Катеринославській губернії [21, с. 449–450]. Обмеження на переселення не стосувались лише менонітів, до яких уряд ставився толерантно і надавав їм різноманітну допомогу.

Після 1825 р. спостерігається значне зменшення кількості новостворюваних колоній. Цар Микола I обмежував імміграцію, знов ж таки виходячи з недостатності коштів на облаштування поселенців. До середини 60-х рр. XIX ст. було засновано кілька колоній: у Катеринославській губернії, Олександрівському повіті, Маріупольській окрузі – Бергталь, Менфельд, Менталь, Геймбуден, Фрідріхсталь; у Херсонській губернії, Одеському повіті, Березанській окрузі – Ватерлоо, Нойфройденталь, Гелененталь; у Таврійській губернії: в Бердянському повіті й однойменній окрузі – Ной-Штуттгарт, у Молочанській менонітській окрузі – Шпаррау, Контеніусфельд, Гнаденфельд, Вальдгейм, Ландскроне, Гіршау, Ніколайдорф, Паульсгейм, Клефельт, у Мелітопольському повіті – Гуттерталь, Йоганнесру; в Бессарабії: в Акерманському повіті – Гнаденталь, Ліхтенталь, у Бендерському повіті, Малоярославецькій окрузі – Денневіц і Плоцк [22, с. 22–26].

Більшість їх створювалась як виняток, на прохання зацікавлених осіб з числа урядовців, великих землевласників-поміщиків. У 1827 р. герцог Ангальт-Кетенський попросив у царя дозволу створити у Таврійській губернії колонію з числа своїх підданих. Його прохання було задоволено. Указ від 3 березня 1818 р. наголошував, що це поселення має стати "взірцем великого, добре влаштованого сільського господарства, поєднаного з фабричним виробництвом" і що воно "повернеться у власність казни, якщо в ньому по завершенню десяти років не буде в наявності принаймні 20 000 овець поліпшеної породи з потрібною кількістю вівчарів і не менше як 100 сімей для обслуговування цих овець і для хліборобства та фабричної діяльності" [23].

Чимало колоній створювалось шляхом розукрупнення і поділу первинних поселень на декілька нових. Особливо активно цей процес відбувався у другій половині XIX ст.

Колонії Півдня України різнилися між собою розмірами територій, чисельністю та статеві-віковими характеристиками населення. У 1814 р. в Тираспольському, Херсонському й Овідіопольському повітах Херсонської губернії німці розселялись у чотирьох округах: Лібентальській, Кучурганській, Глюкстальській і Березанській. Найбільше поселень (10) мала Лібентальська округа, в них проживала 721 родина з 1677 чоловіками і 1652 жінками [24, арк. 40].

На середину XIX ст. колонізація Півдня України вже відбулася, і німці стали помітним етнічним компонентом цього регіону. Якщо в 70-х рр. XVIII ст. їх тут ще майже не було, то в 1857 р. вони становили 4,3 % населення Херсонської та 2,3 % Катеринославської губерній. Найбільша кількість німців проживала в Одеському повіті – 19,9 % усіх мешканців, а також Тираспольському (8,3 %) і Катеринославському (9,6 %) повітах [25, с. 267].

Німецькі поселення у центральному, північному і західному регіонах України (за винятком Волині) відрізнялися від колоній Півдня. Власне, це були не колонії, а маєтки, слободи, хутори, розпорошені невеличкими острівцями поміж українських сіл, хуторів і містечок.

Розглядаючи діяльність німецьких колоністів у згаданий період, можна з певністю стверджувати, що переселенська політика, яку розпочала Катерина II, виправдала себе. На півдні України була створена мережа життєздатних колоній, жителі яких не тільки модернізували деякі методи обробки землі, удосконалили сільськогосподарське знаряддя, будували колодязі та налагоджували систему зрошення пасовищ і сінокосів. У галузі агротехніки їм вдалося синтезувати загальноєвропейський досвід з українськими традиціями, що в свою чергу призвело до інтенсифікації розвитку господарства.

Список використаних джерел

1. Велицын А. Немцы в России: Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колонистов на юге и на востоке России. – СПб.: Русский вестник, 1893. – 282 с.; Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб.: В. Нусвальд, 1869. – XII, 455. – 102 с.; Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке. – М.: Снегирёвой А., 1909. – 128 с.
2. Кулинич І., Кривець Н. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 272 с.; Очерки истории немцев и менонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / Под ред. Бобылевой С., Бочарова Н., Безносова О. и др.: Институт украинско-германских исторических исследований Днепропетровского государственного университета. – Днепропетровск: Арт-Пресс, 1999. – 231 с.
3. Bartlett R. Human Capital: The Settlement of Foreigners in Russia. 1762–1804. – Cambridge, 1979. – P. 31.
4. Очерки из истории торговой политики. – Казань, 1902. – С. 20–38.
5. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб., 1869. – С. 21.
6. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 458. – Оп. 1. – Спр. 615. – Арк. 7.
7. РДІА. – Ф. 383. – Оп. 29. – Спр. 207. – Арк. 68.
8. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины – С. 59–60.
9. Полное собрание законов Российской империи.(далі – ПСЗ) – Т. XVI.
10. РДІА. – Ф. 383. – Оп. 29. – Спр. 116. – Арк. 27.
11. Бабенко В. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. – Екатеринослав, 1905. – С. 88.
12. Meissner B., Neubauer H., Eisfeld A. Die Russlanddeutschen. Gestern und heute. – Köln, 1992. – S. 71.
13. Epp G. Geschichte der Mennoniten in Russland. Deutsche Täufer in Russland. Die Haubensgemeinschaft der Hutterischen Brüder. – 1997. – Bd. I. – S. 91.
14. Бобылева С., Бочарова Н. Из истории основания немецких переселенческих колоний на Екатеринославщине // Региональне і загальне в історії. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 241–243.
15. Дружинина Е. Южная Украина в 1800–1825 гг. – М., 1970. – С. 140.
16. Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. – М.: Печатная А.И. Снегирёвой, 1909. – С. 337; Журнал министерства государственных имуществ. – 1854. – VIII. – С. 66–67.
- 17.

ПСЗ, I, № 19492. 18. Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов. – М., 1916. – С. 39–41. 19. Журнал Министерства внутренних дел – Кн. 26. – 1837. – С. 449–450. 23 Клаус А. Вказ. праця. – С. 22–26. 20. ПСЗ, II, № 1841. 21. Дніпропетровський обласний державний архів. – Ф. 383. – Оп. 29. – Спр. 161. – Арк. 40. 22. Кабузан В. Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX в. – М., 1976. – С. 267.

Volodymyr Vasylchuk

GERMANS' SETTLING IN UKRAINE AT THE END OF THE XVIII – BEGINNING OF THE XIX CENTURY

The aim of the article is an attempt to depict one of the periods in Ukrainian-German history, to follow the main stages of the development of German settlements and their cooperation with the native population on Ukraine's territory. The great contribution made by the first German colonists to the development of Ukraine have been covered.

УДК 94 (438)

Петро Бочан

НІМЕЦЬКИЙ ПРОФЕСОР ПРО УКРАЇНУ В СЕРЕДИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті досліджено становище українських земель в середині ХІХ ст. на основі праці німецького професора Йоганна Блазіуса, який у своїх подорожніх нотатках описав звичаї і традиції українського народу, його характер, побут, архітектуру місцевостей, стан освіти.

На початку 90-х років ХХ ст., коли Україна здобула незалежність, було дивним чути, що про неї мало відомо не тільки в країнах інших континентів, але й у європейських. Сталося це тому, що в період існування Російської імперії, а згодом її спадкоємця СРСР, їхні правителі все, що здійснювалося в Україні, Білорусії, Грузії та в інших національних частинах, видавали за досягнення Росії. Виявилось, що про Україну в Європі більше знали, коли ця земля мала назву "Русь", а московське царство – "Московія", ніж тоді, коли "Московія" прийняла назву "Росія", а згодом "Російська імперія" і "Радянський Союз". Як свого часу російська верхівка ідентифікувала назву "Русь" і "Росію", так у ХХ ст. Захід ідентифікував "Радянський Союз" і "Росію".

Насправді про українські землі у світі знали набагато раніше, ніж про московські. Особливо багато писалося про Україну в ХVІІ–ХІХ століттях. Це здійснювали послі, вчені, мандрівники. Але їхні книги не перекладалися на російську мову, а російська влада робила все, щоб їхній зміст не дійшов до українського читача. Таке замовчування впродовж кількох століть має сумні наслідки для України: на кінець ХХ і початок ХХІ ст. про нашу Батьківщину мало знають у світі. Навіть у населення європейських країн – передусім Німеччини, Франції, Англії, – у яких видавалися солідні книги тих, хто побував в Україні, теж бракує знань. Воно й не дивно: змінилося ряд поколінь, для яких події ХVІІ–ХІХ століть – далека історія.

Автор хоче звернути увагу читача на книгу німецького професора Йоганна Блазіуса, який подорожував європейською частиною Росії у 1840–1841 роках [1]. Його праця складається з двох томів. Перший том охоплює враження під час мандрівки з Петербурга до Крилова, Вологди, Ярославля й інших міст до Москви. Другий том присвячений подорожі з Москви на Смоленськ, Вітебськ, Могилів і далі – по Україні: на Чернігів–Київ–Кременчук–Полтаву–Харків–Білгород, на Курськ і знову до Москви.

На враження від побаченого в Україні мандрівник відвів у своїх записах 146 сторінок друкованого тексту. Звичайно, не з усіма його оцінками і висновками можна погодитися. Окремі з них мають суб'єктивний характер. Це й природно. Адже їх зафіксувала людина іншої культури, інших звичаїв і традицій. Проте, на думку автора цього повідомлення, його спостереження цікаві й викликають певний інтерес. Отже, зупинимося на окремих із них.

У подорожніх записах Йоганн Блазіус відображає природний ландшафт України, фауну і флору тих місцевостей, якими він проїжджав, клімат, звичаї і традиції українського народу, його характер, побут, архітектуру сіл, містечок і великих міст, стан освіти. Висловлює своє враження від Київського і Харківського університетів. Як майстерний художник і графік, він проілюстрував книгу окремими гравюрами краєвидів сіл і високоякісними замальовками храмів Чернігова, Києва, Харкова.

Україні (за його написанням "Малоросії") він присвятив VII, VIII, IX і X розділи. Вже у першому з них під назвою "Подорож з Могилева до Чернігова" він пише про перше місто на цьому шляху Городню так: "Місто справляє привітне враження, хоч воно й дуже розсіяне, складається переважно тільки з вулиць, викладених дошками, і має мало дерев'яних будинків. Кільком церквам притаманна деяка посередність у стилі і величині, вони мало прислужуються до звеселення погляду. Житла здебільшого добротні і чисті, жилі кімнати навіть побілені, а широка вулиця без бруківки дуже охайна і проїжджа... Жителями міста й околиці майже виключно є малороси і козаки, які поступово тут розселилися серед малоросів. Горда хода, інший одяг, чіткі обриси обличчя і могутні вуса на рожевому обличчі вже з першого погляду говорять про відмінність цього населення, яке розвивається у цілковитій своєрідності дещо пізніше навколо Чернігова, Києва та Полтавській і Харківській губерніях. Видно зміни в характері жителів порівняно з незаселеними, пустинними територіями на півдні Могилівської губернії, і тут не можна встановити будь-якого плавного переходу" [1, с. 195].

Й. Блазіус зачарований українськими селами. Він підкреслює, що місцевість тут більш заселена, земля оброблена, а ґрунти родючіші, ніж північніше. Навколо хат – сади, городи й коноплі, і таке враження, що всі культурні рослини тут дуже добре ростуть. Фрукти смачні, а коноплі мають 2 метри і більше заввишки... Жнива давно закінчилися, і ніде не видно, щоб стояли снопи, як це було на півночі, у Могилівській губернії. Він звертає увагу також на розвиненість тваринництва, про що свідчила наявність коней, свиней, кіз, овець біля хат і табунів худоби, яку випасав пастух. Біля кожної хати були загорожі для худоби, а сади і стайні обнесені тинами, гороженими дуже щільно з вербового пруття.

Мандрівника вразила величезна кількість курганів на українській землі. Зокрема місто Снов на версту з усіх боків оточене величезними курганами, – зазначає Й. Блазіус і стверджує, що народ їх називає могилами хана Батия. Він пише, що окремі кургани мають висоту від 4 до 7 метрів і таку ж ширину. І нараховується у північному, західному і східному напрямках понад 800 таких могил, і що всі вони високі і правильної круглої форми. У них інколи знаходили дошки, зброю, урни і кінські скелети, – стверджує Й. Блазіус, посилаючись на розповіді селян.

При в'їзді до Чернігова Й. Блазіус був у захопленні від чернігівських монастирів і церков. Він залишив про це детальну розповідь на 13 сторінках [1, с. 202–215]. Передусім це Єлецький монастир, будівництво якого почалося 1069 року, і монастир св. Іллі. Й. Блазіус стверджує, що останній монастир, мабуть, найвидатніший за всі тутешні, так як він став місцем найбільшого паломництва на всю округу. Він мав близько 8 церков, але не збереглося жодної цілком давньої. Навколишня місцевість була покрита багатьма величезними могилами. Монастир стоїть на широкому полі битви. Тому, – стверджує Й. Блазіус, – було б великим дивом, якби збереглися старі пам'ятки архітектури. Високий мур у формі кола оточував монастир зі всіма його будівлями й садами і городами, паляцом митрополита, семінарією і гімназією [1, с. 213].

Крім фахового опису чернігівських храмів, Й. Блазіус, володіючи майстерністю художника й графіка, зробив високоякісні, чіткі рисунки 3-х храмів (соборів чи цер-

ков), які помістив у своїй книзі. Одна з них – церква Страсного Четверга, яка стояла у центрі міста поблизу гостинного двору, надзвичайно струнка.

У кінці розділу Й. Блазіус пише: "Між іншим поважна особливість показує, як російські правителі у пізніші часи цілком забули про старе могутнє місто. Якби Чернігів не мав старих церков і монастирів, то до занепаłego міста навряд чи був би зараз який-небудь інтерес. Це почуття має також освічена частина тутешнього населення. Ми тут не зустріли нікого, хто хотів би виїхати звідси."

Тут немає навіть нагоди цілковито охарактеризувати розвиток малоросійського народу. Правда, тут переважно немає ворожих елементів і різких суперечностей, які отруюють життя в Могилеві і Вітебську. Але й сучасний стан, мабуть, не здатний створити нові умови здорової міської діяльності під руїнами старої величі" [1, с. 215].

Під час переїзду з Чернігова до Києва (чому присвячено VIII розділ) Й. Блазіус відзначав, що на Київщині було дуже багато солдатів і в гарнізонах, і в колонах на марші. Він також відзначає, що солдати на марші у середній Росії були рідкістю. Поблизу Ярославля бачив лише декількох, мало й було їх у гарнізонах, і то тільки у Вітебську і Могилеві, а тут "велика частина військової потуги сконцентрована на західних і південно-західних кордонах; кавалерія розташована переважно у багатій на траву Україні, де коні самі на себе перебирають турботу про свій догляд" [1, с. 223]. Ці свідчення показують, що московський уряд утримання армії Російської імперії в більшості перекладав на українських селян.

Як етнограф, Й. Блазіус проводить порівняння побуту, звичаїв, традицій, одягу, взуття між українцями й росіянами, а саме: "одяг малоросів не такий розмаїтий і тому більш характерний, ніж одяг московитів. Зазвичай малороси взувають малі, з вузькими халявами чоботи, в які заправляють широкі штани. Зате великороси носять личаки з березової кори або постолі з одного зашнурованого шматка шкіри та обмотки на ногах або високі, широкі ютові чоботи, які бувають у малоросів дуже рідко... За фасоном і кроєм предметів одягу малорос більше наближається до решти західних слов'ян, ніж до великоросів. Якщо великорос багато приділяє уваги зовнішньому лоску, але при цьому не переймається чистотою, то малорос носить по можливості чисто і одночасно просто і без претензій..."

Якщо почуття охайності у малоросів і не поширюються на цілі села, то її все-таки видно в хатах. Від північних місцевостей Росії ми не бачили жодних таких охайних хат, як хати тутешніх козаків. Стіни у всіх малоросійських житлах зсередини і ззовні обмащені глиною та побілені білою глиною. На цих білих глиняних стінах немає і сліду від бруду, хоч сміття навколо хат та на вулицях сягає футу (до 0,33 м. – Б.П.) заввишки" [1, с. 224–225].

Особливо велику увагу Й. Блазіус у своїй книзі приділив місту Києву, його історії, князям, храмам, архітектурі. З самого початку він зазначає: "Якщо є якесь руське місто, яке повинно скаржитися на свою історичну долю, то це Київ. Колись воно змагалось з Константинополем у блиску, а ще кажуть, що воно мало півмільйона жителів. Воно зберегло тільки свій старий обсяг, але серед руїн колишньої величі тут заледве проживає 30.000 людей" [1, с. 228–229]. І далі: "Київ часто нищили дотла разом з його розкішшю і його скарбами. Вся велич зникла. На сьогодні залишилося тільки одне-єдине поховання давніх князів, і то під захистом святої Софії, та ще рештки Золотих Воріт. Окремі місця змочених кров'ю пагорбів були в наступні століття забудовані, забулися місця, де стояли давні палаци, немає й згадки про давні часи і володарів. Частково старі церкви були теж дощенту зруйновані, частково спалені. Але вони відроджувалися з попелу новими і розкішними, як символ вічного посеред мінливого докiлля. І так самотньо вони стоять як свідки минулого, як серйозне попередження історії, і з цього погляду вони в очах побожного русича здобули високу цінність" [1, с. 231]. Як бачимо, Й. Блазіус зробив дуже точний висновок щодо невтомної відбудови "стольного града" Києва нащадками загиблих. Він захоплюється величчю тих національних святинь наших предків, які залишилися від минулого і не втратили своєї краси, а саме: "посеред сумних залишків старої величі здіймаються у своїй старовинній красі найстаріші руські національні святині, які не затьмарені навіть пізнішим розквітом Москви: Печерська лавра з її вісь-

мома блискучими церквами в цитаделі Печерська, Свято-Софіївський собор з одинадцятьма сяючими банями на пагорбі старого Києва, а поблизу нього – багато інших церков і монастирів різної краси і форми. Навіть той, хто знає казкову розкіш Царєграда в Москві, приголомшливо дивується і захоплюється цими напівсерйозними, напівблискучими групами і формами, які стоять, як збір святих, врятовані серед руїн загиблого світу" [1, с. 231].

Значну увагу Й. Блазіус приділив опису, кресленням і малюнкам окремих соборів і церков у Києві, які виконав на високому технічному й фаховому рівні. Відчувається його висока ерудиція в оцінці архітектурного стилю цих храмів. Це, зокрема, стосується собору Святої Софії, Десятинної церкви, яка була відбудована в 1828–1842 рр. на місці зруйнованої Батиєм в 1240 р. (а новозбудовану за розпорядженням радянських органів було зруйновано у 1928 р.), її чіткий малюнок Й. Блазіус виконав в 1841 році. Він зробив також малюнки церкви Святого Михаїла і Андріївської церкви. Автору невідомо, чи залишився від цих храмів початковий (чи тогочасний) вид у кресленнях чи малюнках. Можливо, вони є єдиними свідченнями того, якими були ці храми в середині XIX століття.

Таким чином, матеріал з історії, етнографії і культури українського народу, зібраний у книзі німецького професора-мандрівника Йоганна Блазіуса, має науковий і історичний інтерес. Він показує погляд сторонньої людини, іноземця, на історію і культуру українського народу, а також засвідчує, що в минулі століття в Європі про Україну знали й чітко розрізняли Малоросію і Великоросію.

Список використаних джерел

1. Blasius J.H. Reise im Europäischen Russland in den Jahren 1840 und 1841. – Branschweig: Werstemann, 1844. – Т. 2. – 408 s.

Petro Bochan

GERMAN PROFESSOR ABOUT UKRAINE IN THE MIDDLE OF XIX CENTURY

In the article is explored the position of Ukrainian earths in the middle of the XIX century on the basis of the works of the German professor Yoghanna Blaziouosa, which in the road records described consuetudes and traditions of the Ukrainian people, character of this traditions, way of life, architecture of localities and state of education.

УДК 94 (438)

Елла Бистрицька

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У США ЯК УМОВА ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Тривалий процес становлення греко-католицької церкви у США розглядається в статті крізь призму гострих конфліктів між українським кліром та римо-католицьким духовенством, галицькими та закарпатськими русинами, а також окреслені напружені взаємини емігрантів з окремими священиками.

Греко-католицька церква посідає окреме місце в структурі релігійного комплексу України. Її національно зорієнтована діяльність стала особливо помітною в суспільно-політичному житті XIX і XX ст. Слід відзначити також важливу роль Церкви у збереженні релігійно-національної ідентичності в місцях масового проживання українців за межами етнічної батьківщини. У зв'язку з цим вивчення проблем становлення та перспектив роз-

витку греко-католицької церкви в діаспорі набувають все більшої актуальності в сучасній науці. Роль та місце Церкви у духовному згуртуванні українців, зокрема у США, показані в публікаціях О. Субтельного, С. Мудрого, І. Кащака, С. Калегера, С. Кияка та інших авторів.

Масова хвиля імміграції з Галичини та Карпат бере свій початок у др. пол. XIX ст. Політичне, економічне, культурно-освітнє і релігійне приниження українців сприяло їх масовому виїзду за кордон у пошуках кращої долі. Власники вугледобувних компаній Пенсільванії охоче приймали на роботу українців, словаків, намагаючись таким чином покласти край страйковому руху власних робітників. На межі XIX–XX ст. до США почали прибувати також переселенці з західноукраїнських територій (Волині, Полісся, Холмщини), що знаходились у складі Російської імперії. Але до 1914 р. їх кількість не перевищувала 50 тис. Більшість іммігрантів становили закарпатці. Уряд Угорщини прийняв ряд законопроектів (1881, 1903, 1909), які сприяли виїзду селян і в якійсь мірі охороняли від зловживань агенцій пароплавних компаній. Натомість Намісництво Галичини видало в 1877 р. жандармерії таємний наказ арештовувати тих селян, які готувалися до виїзду. Тільки у 1897 р. у Відні був прийнятий закон, який дозволив еміграцію з Галичини. Таким чином, за період 1877–1914 рр. у Сполучені Штати виїхало близько 500–700 тис. українців [1, с. 2–4]. В основному це були греко-католики.

Облаштовуючи своє життя в новій країні, неминуче постало питання створення власної Церкви, яка була фактично першою формою організованого життя українців у США. З перших днів свого існування вона нашттовхнулася на цілий комплекс проблем юридичного і суспільного характеру, вирішення яких розтягнулося на десятиліття. Головним питанням самої Церкви стало формування її еклезіальних структур.

У 1880-х рр. у Шенандоа (Пенсільванія) проживало близько 70 українських родин, які звернулися до митрополита С. Сембратовича з проханням прислати душпастиря. Першим українським греко-католицьким священником, який у 1884 р. виїхав до США був о. І. Волянський. Його перебування сучасники згадують як "невтомну працю апостола, який проповідував науку Христа й національну єдність" [2, с. 89]. З його ініціативи на початку 1885 р. розпочалося будівництво першої парафіяльної церкви, яка того ж року була освячена. Він створив товариства, церковні комітети, братства, зокрема Братство св. Миколая, які повинні були стати його опорою в організації духовного життя діаспори. З метою організації церковних громад виїздив у Галзтон, Маунт Кармел, міста штатів Нью-Йорк, Мінесота, Колорадо. У 1887 р. о. Волянський заснував перший католицький часопис "Америка" та друкарню [1, с. 4].

Діяльність о. Волянського не обмежувалася лише церковними справами. Паралельно він розвивав фінансово-господарську діяльність своїх співвітчизників. У Шенандоа, Шамокіні, Галзтоні, Оліфанті та Мейфілді о. Іван допоміг відкрити кооперативні крамниці, куди згодом, як до банку, українці зносили свої заощадження. На жаль, після його від'їзду бізнес, який міг принести мільйонні прибутки й сприяти швидкому економічному зростанню української еміграції, занепав [3, с. 280].

Пастирська діяльність о. Волянського була ускладнена його взаєминами з латинським кліром. Статус одруженого священника викликав неприязнь до нього Генерального вікарія архієпископа Моріса А. Волша, який відверто заявив, що у Сполучених Штатах о. Іван перебувати не має права. У 1889 р. він повернувся у Галичину [4, с. 4].

Не бажаючи розширення присутності греко-католиків, латинські єпископи рішуче виступали проти одружених священників. Спеціальна резолюція з цього питання була прийнята на зустрічі архієпископів США в Балтиморі 23 липня 1890 р. У жовтні того ж року був оприлюднений циркуляр Конгрегації поширення віри, в якому зазначалося, що одружене духовенство, яке прибуває до Америки разом з дружинами і дітьми, є причиною серйозного занепокоєння католиків. На їхню думку, статус одруженого священника підривав основи церковної дисципліни і релігії. Беручи до уваги скарги латинських єпископів, документ зобов'язував священників греко-рутенського обряду, які виїждять до США, дотримуватись celibату [5, с. 149]. Слід зазначити, що циркуляр представляв офіційну позицію Риму, яка поширювалася на всі території, де виникала східна католицька діаспора.

Наступні розпорядження Апостольського Престолу від 1892 р., 1898 р., 1902 р. підтверджували celibat [25], юрисдикційну підпорядкованість греко-католицьких парафій латинському духовенству і практично сприяли латинізації обряду. У 1894 р. папа Лев XIII у посланні "Orientalium dignitas", з огляду на зростаючу кількість емігрантів східного обряду в США, зобов'язав латинських ординаріїв опікуватись ними. Послання викликало неоднозначну оцінку (власне, як спробу латинізації Церкви) серед галицького і закарпатського духовенства, і вони звернулися до Апостольського делегата з проханням призначити Генерального вікарія для греко-католиків. Таким чином можна було б послабити тиск прямого втручання латинських єпископів у справи східних католиків, а в перспективі інституалізувати Церкву як незалежну юрисдикційну одиницю. Конференція латинської єпархії (11.10. 1894) рішуче відхилила це прохання, запропонувавши всім католикам східного обряду перейти на латинський [5, с. 32–33].

Відсутність власної юрисдикції, примусове запровадження celibату породило конфліктних ситуацій як приватного (поділ родин, судові справи), так і церковного характеру, уповільнюючи темпи розбудови Церкви в Сполучених Штатах. "Це ж факт, – писав о. О. Пристай, який прибув у США 1907 р., – що ірландський кардинал Віліям О'Коннел, скрентонський єпископ Гобан та майже три п'яті частини всієї римокатолицької єпархії в Америці були попросту майже вороже настроєні до нас, усіх уніятів. Ірландські церковні достойники явно переслідували нашу Церкву та її східний обряд від самих її початків в Америці, тобто вже від часів о.о. Волянського і Грушка (1888 р.), аж до тепер (1930 р.)" [2, с. 173].

Інертність римської бюрократії, незрозуміння проблем східних католиків в еміграції, ігнорування Конгрегацією Пропаганди Віри чисельних звернень стало сприятливим ґрунтом для активізації місійної діяльності Російської Православної Церкви. У пресі, агітаційних брошурах, мітингах, приватних розмовах, при кожній нагоді її агенти звертали увагу на неприхильне ставлення Ватикану до українських греко-католиків [2, с. 174]. Як наслідок, почастишали переходи східних католиків "на цареслав'є". Загальновідомим у США і красномовним став випадок переходу до Російської православної церкви о. Олексія Товта, якому архієпископ Йоан Айрленд з Міннеаполіса відмовився надати священничі повноваження (1889). Не знайшовши підтримки у Римі, о. О. Товт звернувся до єпископа РПЦ у Каліфорнії Володимира, який прийняв його до Міннеаполіської парафії (1891). За скромними підрахунками, о. Товт привів із собою не менше 25 тис. віруючих. У 1994 р. Православна церква в Америці зарахувала о. Товта до лику святих [6, с. 5–6]. Подібні конфлікти з переходом громад мали місце і в подальшому.¹

Загалом розпорядження Апостольського Престолу про запровадження celibату для греко-католицького духовенства в еміграції не могло бути реалізованим. Перш за все тому, що УГКЦ не мала достатньої кількості неодружених священників. Щоб оточити опікою своїх вірних, першим діаспорним єпископам Сотеру (Орпинський), Никиті (Будка), Костянтину (Богачевському) та іншим доводилось висвячувати одружених кандидатів на священство. Тільки у 1914 р. Пій X декретом "Cum Episcopo" скасував заборони на висвяту одружених кандидатів (Текст декрету латинською мовою наводить В. Паска) [5,

¹ У 1891 р. на Львівському соборі представники Ватикану намагалися переконати учасників прийняти рішення про celibат священників. Собор не затвердив резолюцію, яку нав'язувала Конгрегація Поширення Віри. Однак, текст ухвалені резолюції при виданні документів провінційного собору був замінені римським варіантом [6, с. 3–4]. Вимоги Риму не могло не враховувати керівництво УГКЦ. Серед духовенства розгорнулася полеміка і, як виявилось, закон celibату мав своїх прихильників. Даючи оцінку реформаторській діяльності митрополита А. Шептицького, К. Королевський вказував, що він "послідовно, крок за кроком, запровадив, без жодного примусу та дуже делікатно, практику безженного священства, послуговуючись у цьому цілою власною системою методів, котру я вважаю набагато ефективнішою, аніж ті грубі та категоричні міри, що їх безуспішно вживають... інші єпископи" [7, с. 159]. У 1918 р. митрополит А. Шептицький оголосив т. зв. "Частинний celibат". На конференції єпископів (1919) владики визнали необхідність "загального celibату для духовенства в нашій галицькій провінції". У 1920 р. єпископи Станіславський Г. Хомишин та Перемишльський Й. Коциловський своїми декретами запровадили закон celibату [8, с. 202].

с. 158–162]. Однак ігнорування східної канонічної традиції священства місцевим римським кліром та керівними колами Апостольської Столиці ускладнило й без того непрості умови релігійного життя українських емігрантів, затягнувши конфлікт більш як на тридцять років.

У 1895–1898 рр. до США прибули випускники Львівської семінарії, які ще в студентські роки вирішили прийняти цілібат, щоб мати можливість виїхати до галицьких емігрантів у Північну Америку. Усі вони були членами "Американського Клуба", який був заснований у 1890 р. як відповідь на розпорядження Риму (1898) надсилати до Америки тільки неодружених священників. Серед них І. Ардан, Н. Дмитрів, М. Стефанович, С. Маркар, А. Бончевський, М. Підгорецький, П. Тимкевич, І. Констанкевич [1, с. 95]. Молоді священники були радикально налаштовані розв'язати всі питання організації церкви, вбачаючи саме в політиці Риму головну причину конфліктів та гонінь.

30 травня 1901 р. у Шамокіні з їх ініціативи відбувся з'їзд, на якому 15 парафій і 10 священників об'єдналися в організацію "Товариство руских церковних громад в Сполучених державах і в Канаді". Обрана на з'їзді Духовна Рада призначала новоприбулих місіонерів у церковні громади, однак дозвіл на душпастирство вони отримували від латинських єпископів [9, с. 290]. Створене з метою успішного провадження спільних інтересів та обов'язків усіх церковних громад, взаємної моральної та матеріальної допомоги, для усунення безладу, створення місій та шкіл, "Товариство" мало антиримське спрямування. На другому з'їзді в Гаррісбургу (Пенсільванія, 26.03.1902) організація прийняла назву "Руська Церква в Америці". Делегати розкритикували політику Римської Курії щодо католиків східного обряду, вимагаючи відкликати усі шкідливі для американських русинів розпорядження та створення самостійного єпископства [10; 11]. У ході підготовки з'їзду редактор "Свободи" о. І. Ардан помістив статтю, яку закінчив закликом "Проч з Римом!" [12]. Це гасло знайшло підтримку серед учасників з'їзду.

Стурбований поширенням антиримських настроїв, митрополит А. Шептицький звернувся до американських русинів з пастирським листом (20.08.1902). Він закликав священників розглядати свої проблеми через призму історичної місії УГКЦ, яка визначена понтифіками, а саме: поширення католицизму серед православних народів. З цієї т. з. недопустимими є будь-які сумніви в доцільності догматів про непомильність та супрематію Папи Римського. Радикальними митрополит Андрей вважав також вимоги американських русинів вийти з-під юрисдикційної опіки Конгрегації Пропаганди Віри та утворення самостійного єпископства. Звернув увагу Митрополит у своєму Посланні на конфліктний характер національних відносин в еміграції. Ідея примату релігії над національними інтересами визначалася ним як головний метод вирішення міжнародних суперечностей.

Послання не знайшло розуміння серед членів "Руської Церкви в Америці". Вони опублікували брошуру "Унія в Америці", розкритикувавши розпорядження Риму і привели численні приклади утисків українського духовенства не тільки в Сполучених Штатах, а також у Канаді, Бразилії. Автори доводили, що зловживання латинського кліру (заборона душпастирювати поза своєю громадою, надання юрисдикції лише на кілька місяців, спроби інкорпувати руські церкви, обкладання дієцезіальними податками, латинізація обряду, переслідування одружених священників тощо) стали можливими внаслідок zaangażованої політики Конгрегації Пропаганди Віри, яка свідомо нехтувала інтересами греко-католиків. Складні умови розбудови церковного життя (в публікації автори наводять конкретні приклади) спонукали українців зайняти радикальну позицію. "Надійшов час, що ціла руска провінція занепокоїлась, а Русини за морем вдруге крикнули: проч з Римом!" [14, с. 32].

Відповідь митрополита Андрея видалася священникам-радикалам нещирою. Вони звинуватили його в недостатній увазі й байдужості до української еміграції, нагадавши, що греко-католицька церква формується в умовах тиску і переслідувань латинського єпископату, гострого конфлікту з закарпатськими русинами, у боротьбі з москвофільством та активним перетягування громад на "цареслав'є" Російською церквою. Неприйнятною виявилася теза митрополита про об'єднання українців на основі греко-католицького обряду та розбудови церкви як наднаціональної інституції. "Для нас, Руси-

нів, – заявляли автори "Унії", – всі Славяне милі, але щоб ми мали зречись своєї народности, щоби стати панслявами, се більше як підло" [14, с. 44]. Церква, яка "тісно зв'язана з нашими справами національними і політичними", повинна протистояти національній асиміляції, загроза якої в еміграції стала реальністю [14, с. 38, 51, 65].

Витлумачивши позицію А. Шептицького як захист інтересів Апостольського Престолу та угорського уряду в Північній Америці, священники "Руської Церкви в Америці" висунули наступні вимоги: 1) Рим повинен відкликати всі "некорисні" розпорядження Конгрегації Пропаганди Віри для американських русинів; 2) заснувати самостійне руське єпископство, а в майбутньому єпископства; 3) єпископа обирають священники і делегати церковних громад; 4) єпископ повинен підпорядковуватись Папі, поки не буде створена в Римі окрема інституція для греко-католицьких церков, де церква буде мати своїх представників; 5) заснувати руський патріархат, у підпорядкування якого повинні ввійти угро-руські владики [14, с. 73].

Очевидно, що різкий тон Відповіді та звинувачування митрополита у небажанні допомогти еміграції, обумовлювалися на той час скептичним ставленням української громадськості до його особи, як представника польської родової аристократії. Слід взяти до уваги, що минув рік, як А. Шептицький приступив до виконання митрополичих обов'язків і, звичайно, не набув достатнього досвіду у розв'язанні церковних та національних проблем. Непросто йому було долати опір ватиканської бюрократичної машини, лобіюючи інтереси ввіреної йому церкви.

Залежність українського духовенства в діаспорі від римо-католицького єпископату обумовлювалася відсутністю права юрисдикції митрополита Галицького поза територію Галичини. Такий порядок був встановлений австрійсько-римським Конкордатом у 1855 р. (відмінений у 1869 р.) і мав фактичну дію до розпаду Австро-Угорщини у 1918 р. Тим не менше, митрополит Галицький намагався в силу можливостей опікуватись українськими емігрантами. Канцлер митрополита о. Лев І. Сембратович пригадував, що А. Шептицький був належним чином обізнаний з тими непростими проблемами, які виникли перед греко-католиками в еміграції. Він отримував від священників і мирян листи "про хаос у церковній і народній справі". Інформаційні повідомлення про греко-католицькі громади в Америці надходили також з Риму [15, с. 72]. А. Шептицький був стурбований розвитком подій у Північній Америці й планував особисто відвідати континент. Однак Священна Конгрегація з поширення віри для східних обрядів в особі кардинала М. Ледуховського не схвалила "ідеї відвідання монсеньйором Шептицьким Канади". Про цей випадок згадував Апостольський делегат в Оттаві Діомеде Фальконіо [16, с. 25]. Не отримавши дозволу на особисту інспекцію громад, митрополит вислав у 1901 р. до Канади свого секретаря о. В. Жолдака з метою вивчення становища Руської Церкви в Америці [16, с. 25]. Його місія критично була сприйнята членами "Руської Церкви в Америці", які звинувачували о. Жолдака в пропольських симпатіях [14, с. 34].

Внутрішні протиріччя розривали церкву. Аналізуючи складний стан взаємин між самими священниками і прихожанами, о. О. Пристай звертав увагу, що 75 % емігрантів не мали освіти. "Провідниками нашої еміграції повинні були бути наші священники. На жаль не так воно склалося. ... в перших десятиліттях нашої еміграції священники були одинокі інтелігенти, то вони були не в силі устояти демагогії півінтелігентів і хлопських всезнайків. Тому дуже часто священники не то не були провідниками, а зняряддям крикунів. Причин до цього було багато. В дечому були винні й самі священники" [17, с. 131]. "Удари зі всіх сторін і від своїх, і від чужих" трагічно позначились на долі багатьох греко-католицьких священників. Латинські єпископи усунули від священничих обов'язків оо. І. Ардана і Г. Грушку. Під тиском обставин І. Ардан зрікся сану, а Г. Грушка виїхав у Галичину. Ще сім священників закінчили свої життя у клініках для психічнохворих – М. Стефанович, М. Тимкевич, Г. Яхимович, Т. Перепелиця, І. Кузів, В. Держирука та І. Кришка. Жодному з них не виповнилося 40 років [17, с. 131, 134].

Греко-католицька спільнота США впритул підійшла до створення самостійного єпископату. В Північній Америці Римська Курія не практикувала існування паралельних єпископських юрисдикцій на одній території. Зразком ієрархічної розбудови Церкви служила Західна Європа, де католицький обряд займав домінуюче становище. Хоча були винят-

ки, як наприклад, в Галичині, де співіснували три єпископські юрисдикції: греко-католицька, римо-католицька, вірмено-католицька. Католицькі церкви відмінних обрядів мали місце в Закарпатті, Хорватії, Боснії, Далмації, Сирії, Палестині, Єгипті та Індії [15, с. 71]. Тому об'єктивно призначення єпископа виявилось справою можливою, але непростою. Опозиція знаходилась у Римі. До Апостольської Столиці апелювали єдиним фронтом американські єпископи. Для них обмеження юрисдикційних прав над греко-католиками було рівнозначно розколу Церкви [15, с. 71–72].

Боротьба за призначення єпископа розгорталася в контексті протистояння галицьких і закарпатських русинів, коріння якого сягало етнічних територій.

Між греко-католиками Галичини і Закарпаття існували деякі відмінності. Греко-католицькі єпархії Галичини були об'єднані в єдину митрополію на чолі з митрополитом, що дозволяло церкві зберігати й розвивати виразно національний характер (в церковних справах – це екуменічні проекти, складовою яких були обрядова реформа, відродження і створення монашеских чинів, освітніх закладів тощо. В суспільно-політичній площині – підтримка українських національних рухів, ЗУНР, УНР). Натомість єпархії Закарпаття – Мукачівська і Пряшівська – традиційно підпорядковувалися римо-католицькому єпископу як примасу Угорщини. У 1912 р. була створена третя єпархія – Гайдудорізька, в якій, а також в Пряшівській, мовою богослужіння стала угорська. Тоді ж уряд Угорщини заборонив закарпатським українцям користуватися у школах українською азбукою, замінивши її латинською. Законами 1902 і 1907 рр. підготовка греко-католицьких священників здійснювалася на угорській мові. Такий релігійний, соціально-політичний і культурний тиск мав свої негативні наслідки для розвитку національної свідомості закарпатських українців, сприяв процесу асиміляції (феномен "мадяронів – роду руського, національності мадярської") та латинізації церкви. Ще частина українців Закарпаття асимілювалася зі словаками, вважаючи себе словаками греко-католицького обряду. Як правило, вони та їх священники байдуже ставились до латинської нововведень. У 1918–1919 рр. Ужгородська Народна Рада висловилися за приєднання Закарпаття до Угорщини, Пряшівська Народна Рада – до Чехо-Словаччини.

Розбіжності між вихідцями з Галичини та Закарпаття продовжували зберігатись в імміграції. Намагаючись протистояти тиску поляків, росіян, на короткий час українці об'єдналися в "Соєдиненіє греко-католицьких руських Братств" (1892). Однак уже наступного 1893 р. вихідці з Галичини з ініціативи о. І. Констанкевича заснували "Руську Національну асоціацію", рупором якої став часопис "Свобода" [18, с. 306; 19]. Спільно виступаючи за призначення єпископа для Сполучених Штатів, священники готові були визнати тільки "свого" ставленика. Коли в 1902 р. Апостольським візитатором для греко-католиків США Рим призначив пряшівського крилошанина о. Андрія Гободая, галицький клір фактично ігнорував усі його розпорядження. Не зумівши подолати суперечності, згуртувати єпархію, о. Гободай втратив можливість посісти єпископську кафедру і був відкликаний у Європу [20, с. 15–16].

Завдяки старанням і наполегливості митрополита А. Шептицького єпископом Руської церкви у США був призначений С. Ортинський, товариш, сподвижник і провідник його ідей. Митрополиту вдалося знайти компромісне рішення щодо почергової зміни єпископів (єпископа-галичанина повинен замінити єпископ-закарпатець), на якому наполягав угорський уряд. Митрополиту А. Шептицькому неодноразово довелося виїздити до Риму, мати особисті зустрічі з папою Пієм X, щоб переконати, що єпископом повинен стати галичанин Церкви [15, с. 73]. Домовилися, що почерговісць буде застосовуватись лише до кандидата на посаду генерального вікарія.

У серпні 1907 р. єпископ Сотер прибув до Сполучених Штатів. Зіткнувшись з проблемами взаємовідносин у священничому середовищі, він намагався знайти компромісні рішення, незважаючи на критику, памфлети, скарги, безперервний потік яких надходив Апостольському делегату в США або у Рим. Наприклад, на з'їзді карпато-русинів у Джонстауні 11.01.1910 р. 44 парафії заявили про перехід під юрисдикцію латинських єпископів, звинувативши С. Ортинського у "клерикально-українській політиці"; 12.05. 1912 р. єпископу Сотеру було висунуто 21 пункт звинувачень. За погодженням Апостольського делегата Дж. Бонцано він виключив священників-бунтарів зі своєї церкви. У свою чергу,

представник Риму заборонив цивільним людям скликати церковні з'їзди-конгреси [21, с. 47, 48].

У своєму пастирському посланні від 11.01. 1908 р. єпископ Ортинський намагався роз'яснити своїм вірним справжні причини конфліктів між греко-католиками, які знаходились у площині політичних та фінансових інтересів. Звернув увагу на непослідовність звинувачень, вчинків (як, наприклад, у справі проведення 10-ої Конвенції "Соєдинення греко-католицьких руських Братств" в Нью-Йорку), відсутність доброї волі у тієї групи людей, які намагались задовольнити свої амбіційні інтереси. У Посланні єпископ називає їх "мої інквізитори", пригадавши, як з перших днів приїзду вони намагались скомпрометувати його в очах закарпатців, галичан, урядів Австро-Угорщини, Риму. Тому наголошував: "Писати чи говорити про меншовартість угорських русинів є чиста неправда. Владика всіх русинів вважає єдиним народом і різниці між ними не робить... Ми єдиний народ, хоч і з різних сторін, тому той, хто нас розриває, ворогом нашим є. Ми всі русини повинні об'єднатися в єдине ціле і, як греко-католики, не ділитися між собою...". Розбудова церкви, а найближче завдання – створення дієцезії, незважаючи на будь-які обставини, є запорукою стабільності та духовного здоров'я української діаспори. "Я єсть єпископ самостійний, хоча й без дієцезії. Я не є слугою латинських єпископів і на них не працюю" [22, с. 21, 22, 20].

При створенні дієцезії у 1913 р. канцлером, генеральним вікарієм і ще трьох крилошан Владика призначив з числа закарпатських священиків [23, с. 95]. Поступкою з боку закарпатців стало скасування параграфу статуту "Соєдинення греко-католицьких руських Братств" про заборону вступати до організації "українцям та анархістам" [23, с. 95].

З початком I світової війни важливість об'єднання сил діаспори для фінансової допомоги батьківщині та репрезентації українських інтересів у США єпископу С. Ортинському видавалася ще більш необхідною. У грудні 1914 р. у Філадельфії з його ініціативи відбувся Народний з'їзд, на якому засновано політичну організацію "Руська Народна Рада". Одне із важливих її завдань полягало у приєднанні "угро-руських священиків і вірних до українського національного руху" [21, с. 50]. На жаль, зусилля єпископа Сотера не змогли зняти напруги протистояння. Перебуваючи у Римі та Львові (1913), він підняв питання про призначення окремого єпископа для "угро-русинів" [21, с. 50].

Після смерті Сотера Ортинського (1916), враховуючи конфліктний характер відносин між галицьким і закарпатським духовенством, Апостольський делегат запропонував створити дві окремі церковні структури. Таке рішення випливало з досвіду роботи делегата, який "...з одною нашою єпархією мав клопоту більше, ніж зі всіма латинськими єпархіями Америки, разом узятими. Тож поділ на дві адміністрації замислили як такий, що має принести благословенний мир нашій Церкві в Америці" [24, с. 45]. Таким чином, адміністратором для галицьких греко-католиків обрали о. Петра Понятишина, закарпатських – о. Гаврила Мартяка. Нових священиків для обох дієцезій висвячував канадійський єпископ Н. Будка.

У 1924 р. папа Пій XI призначив єпископом для вихідців з Галичини та Буковини о. Костянтина Богачевського, одночасно для іммігрантів Закарпаття, Угорщини та Югославії – о. Василя Такача. У наступному 1925 р. за очолюваними єпископами єпархіями закріпилась офіційна назва – "Руська Греко-Католицька Єпархія" і "Єпархія Піттсбурга Грецького обряду". У підпорядкування владика К. Богачевського відійшло 144 церкви, 102 священики, які опікувались 237 455 вірними. Під керівництво єпископа В. Такача – 155 церков, 129 священиків та 288 390 вірних [26, с. 556]. Після цього поділу Піттсбурзький екзархат прийняв пряме юрисдикційне підпорядкування Апостольської Столиці. Розпочався новий етап розбудови церковного життя української діаспори у США.

Список використаних джерел

1. Семен В. Савчук, Юрій Мулик-Луцик. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. – Том другий. – Вінніпег, 1985. – 784 с. 2. О. Пристай. З Трускавця у світ мародерів. Спомини з минулого й сучасного. III Том. – Львів-Нью-Йорк, 1936. 3. Денис Пирч. Спогади з минулих літ // Пропам'ятна книга видана з нагоди сороклітнього ювілею Українського Народного. – Джерзі Ситі, Нью Джерзі. – 1936. – 752 с. 4. о. Іван Волянський. Спомини з давніх літ // Свобода. – 1912 р. – 5 вересня. 5. Walter Paska. Sources

of Particular Law for the Ukrainian Catholic Church in the united States. – Washington, 1975.

6. С. Калегер. Одружені священники у Східних Католицьких Церквах // Богословія. – 2006. – № 67.

7. Рим і обрядово-літургічні дискусії у Патріаршій Київській Вселенській Церкві між двома світовими війнами. – Львів, 2002.

8. Е. Бистрицька. Східний обряд як чинник ідентифікації Греко-католицької церкви у реформаторській діяльності митрополита Андрея Шептицького // Київська традиція і східний обряд в українському християнстві (Науковий збірник). – Київ–Тернопіль, 2004.

9. о. Петро Понятишин. Українська Церква й У. Н. Союз // Пропам'ятна книга видана з нагоди сороклітнього ювілею Українського Народного Союзу. Зредагував д-р Лука Мишуга. – Джерзі Ситі, Нью Джерзі. – 1936. – 752 с.

10. Свобода. – 1902. – 16 квітня.

11. Свобода. – 1902. – 17 квітня.

12. о. Іван Ардан. Скажім собі ширю правду // Свобода. 1902, 13 лютого.

14. Унія в Америці. Причинок до відносин Рускої Церкви. Відповідь Андрееви гр. Шептицькому, митрополитові Львівському гр. кат. обряду на его посланіє з 20 августа 1902. – New York, N.Y., 1902.

15. о. Лев І. Сембратович. Як прийшло до іменування нашого першого Єпископа в Америці // Календар "Провидіння" На рік Божий 1955. – Філадельфія. – 1955.

16. Кащак І. Митрополит Андрей Шептицький і постання української католицької церкви в Сполучених Штатах Америки. – Львів, 2004. – 91 с.

17. О. Пристай. З Трускавця у світ мародерів. Спомини з минулого й сучасного. IV Том. – Львів – Нью-Йорк, 1937.

18. Омелян Ревюк. Розвій політичного світогляду українського імігранта // Пропам'ятна книга видана з нагоди сороклітнього ювілею Українського Народного Союзу. Зредагував д-р Лука Мишуга. – Джерзі Ситі, Нью Джерзі. – 1936. – 752 с.

19. Золото-Юбілейний календар Греко-Кат.Соединенія в С.С.А. – Munhall, Pennsylvania: Press of the Greek Catholic Union of the U.S.A. – 1942. 432 с.

20. Bogdan P. Procko. Ukrainian Catholics in Amerika. A History. – Wshington. D.C.: University Press of America, Inc., 1982.

21. о. Василь Ваврик ЧСВВ. Єпископ Сотер Ортинський Чина Святого Василя Великого. У сорокаліття його смерті. – Видавництво О.О. Василян у ЗДА. – Філадельфія, 1956. – 93 с.

22. Посланіє пастирське Сотера Ортинського єпископа для греко-католиків Сполученихъ Державахъ Повночної Америки до Всего греко-католицкого Священства и Всьхъ греко-католикихъ Върныхъ зъ Нагоды Буллъ. 11 януарія 1908. Філадельфія. – 29 с.

23. Григор Лужицький. Єпископ-піонер Сотер з Ортинич Ортинський ЧСВВ. – Філадельфія – Р.Б., 1963. – 119 с.

24. О. Петро Понятишин. Спогад із часів сирітства Укр. Кат. Єпархії в Америці // Пропам'ятна книга з нагоди благословення Української католицької катедри у Філадельфії дня 3 травня, 1942 р. – Philadelphia: The Amerika Press, 1942.

25. Кияк С. Ідентичність українського католицизму: генезис, проблеми, перспективи. – Івано-Франківськ, 2006. – 632 с.

Ella Bystrycka

BECOMING OF THE UKRAINIAN CATHOLIC CHURCH IN THE USA HOW THE CONDITION OF SAVING OF NATIONAL IDENTITY

The protracted becoming greco-catholics church in the USA is examined in the article through the prism of sharp conflicts between Ukrainian clom and catholic clergy, by galitscimi and zaccarpatscimi rousinami, and also outlined tense mutual relations of emigrants with separate priests.

УДК 94 (438)

Леся Алексівець

ПОГЛЯД НА ВІДРОДЖЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В 1918–1926 РР.

У даній статті запропоноване власне бачення історичного процесу відродження й розвитку Польської держави в 1918–1926 рр.

Проголошення 11 листопада 1918 р. незалежності Польщі завершило багатолітні зусилля поляків у відродженні країни й відповідало вимогам національної і європейської історії, було закономірною подією в історії державницьких домагань польської нації. Друга Річ Посполита стала одним із найважливіших кроків на шляху суверенного самовизначення і самоствердження, часом розбудови національної державності в контексті новітньої польської історії.

Історіографічний і джерелознавчий аналіз засвідчує, що наукова проблема досі не була предметом спеціального комплексного дослідження. Наявні праці містять лише опосередковану інформацію щодо польської національної розбудови в досліджуваний період. Введені до наукового обігу джерела дають можливість висвітлити становлення Польської держави у контексті геополітичних змін міжвоєнної Європи.

Аналіз історичних передумов відродження незалежності Польщі приводить до висновку, що вони сформувалися на рубежі XIX–XX ст. і визначалися внутрішніми і зовнішніми факторами: станом польських земель у складі Російської, Німецької та Австро-Угорської імперій, а також наслідками світової війни 1914–1918 рр., посиленням національно-визвольних рухів, розвитком суспільно-політичної думки щодо свободи і суверенності кожного народу, його правом на національну державність. Встановлено, що Польща відновилася 1918 р. у результаті комбінованої дії об'єктивних і суб'єктивних внутрішніх і міжнародних чинників, завдяки збігові національних інтересів та зовнішньополітичної ситуації [1, с. 379].

Відродження польської державності було підготовлене усім ходом вітчизняної та світової історії, становило закономірний результат державницьких прагнень поляків, їх боротьби за свободу і політичну самостійність. Проголошення незалежності започаткувало новий етап в історії Польщі, суть якого полягала у створенні суспільного устрою на парламентсько-демократичних засадах [2, с. 59].

Важливим кроком на шляху становлення Польщі стало визначення її кордонів та їх захист. У розв'язанні цих завдань свою роль відіграли збройний, дипломатичний, політичний та культурний фактори. У цьому контексті варто виокремити діяльність таких польських діячів, як: Ю. Пілсудський, Р. Дмовський, В. Корфанти, І. Дашинський, В. Вітос, І. Падеревський, М. Ратай та ін. Визначення кордонів завершило процес формування Польщі як суверенної держави, дієвого суб'єкта міжнародних відносин. Відтак силове встановлення частини її кордонів призвело до ескалації напруги із сусідніми країнами і народами, що негативно вплинуло на державотворчі процеси.

Із здобуттям незалежності розпочався новий етап у розвитку суспільно-політичних сил, у демократизації їх життя і діяльності. Новосформована політична система стала функціональною частиною польського парламентаризму, що складалася в процесі диференціації суспільства шляхом трансформації політичних партій, їх програмних установок у нових умовах. Вона віддзеркалювала складності й суперечності доби, відображала соціально-економічні й національні відносини. Її характеризувала множинність партій, організацій та ідейних течій. Система багатопартійності виступала впливовим чинником формування національної демократії. Принципи життєдіяльності політичних організацій визначила конституція 1921 р. У досліджуваний період помітну роль у суспі-

льному житті відіграв табір національно-демократичних сил і так званої незалежної лівиці. На відміну від існуючої в українській радянській історіографії тези про їх "буржуазно-фашистський" характер доведено, що вони відігравали важливу роль у формуванні польської національної державності. Значення партій, що представляли інші політичні напрямки, було меншим.

У відбудові та розвитку Польської держави вагому роль відіграли перші вибори до сейму 1919 р. та прийняття Малої конституції країни, інших законодавчих актів, що становили національно-державницькі основи польського парламентаризму і сприяли піднесенню свідомості поляків та посиленню їх громадсько-політичної активності [3, с. 154]. Законодавчий сейм відіграв важливу роль у боротьбі за територіальні форми й устрій відродженої Польщі, розбудові її на демократичних республіканських засадах шляхом парламентської демократії, національної інтеграції, що мало особливе значення за тогочасних реальних внутрішніх умов, нестабільного міжнародного становища, невизначених кордонів; створенні співпрацю на ньому представників різних регіонів, суспільних груп і політичних сил правової й адміністративної реформ, інших законодавчих соціально-економічних і духовно-культурних актів.

Аналізуючи становлення національної державності в 1918–1926 рр., можна ствердити, що внаслідок розгорнутих політичних та соціально-економічних перетворень процес формування політичної системи нової Польщі був загалом демократичним, що відображено у конституції 1921 р. Побудована частково за зразком французької й американської, як із урахуванням національних традицій, зокрема Конституції 3 травня 1791 р., будучи тоді однією з найдемократичніших, вона юридично закріпила суспільно-політичний устрій парламентської демократії, багатолітні прагнення польського народу до державної самостійності, закінчивши створення законодавчо-політичних основ держави як цілісного організму з чіткою визначеністю її структурних елементів, їх функціонального призначення та принципів взаємин. Вона завершила формування інституцій держави і на деякий час стабілізувала її внутрішню структуру, ставши логічним підтвердженням незалежності й конституційності Польщі як головної політичної основи для практичної реалізації державного суверенітету, точкою відліку нового етапу в польській історії [4]. Відповідно до Березневої конституції 1921 р. Польща стала парламентською республікою, де законодавчу владу уособлював двопалатний парламент – сейм і сенат, а виконавчу – президент, якого обирали на семирічний термін, і Рада Міністрів, відповідальна перед Національними зборами – спільним засіданням сейму й сенату. Влада президента була суттєво обмежена конституційно, чим створено умови для розвитку плюралістичної політичної системи. Нова польська конституція 1921 р. визнавала верховенство народу, рівність громадян перед законом, передбачала свободу совісті, слова, друку та організацій, охорону власності всіх громадян, установ, товариств. Основний закон був актом важливої ваги, що залежно від характеру урядів робив можливим поступ на шляху демократизації суспільно-політичного життя у країні. Затвердження конституції забезпечило: формування правової системи держави, утвердження законності та правопорядку в суспільстві, виховання правової свідомості й політичної культури населення; стало важливим фактором розбудови національної державності на основі нової політико-законодавчої бази, ґрунтованої на конституційних основах, трансформації або відміні загальнообов'язкових правил і принципів найвищої юридичної сили відповідно до нових суспільних реалій життя. Прийняття конституції 1921 р. створило юридичне підґрунтя для ефективної і раціональної розбудови політичних структур, стабілізації економіки, формування громадянського суспільства, органічного входження країни до світової спільноти. Завдяки конституційним засадам поляки досягли певних успіхів щодо ліквідації пережитків більш як столітньої неволі; було створено структуру державної влади і сформовано її центральні органи, визначено модель державно-політичного устрою на основі парламентської демократії, забезпечено його функціонування у складних умовах міжвоєнної Європи. Підкреслимо також, що слабкими місцями польської парламентської системи були: політична роздробленість сейму та його неструктуризованість, короткочасність коаліційних урядів, відсутність на більшості польських територій міцної основи для демократії,

яка в багатьох відношеннях виявилася слабкою й обмеженою, неухильно підштовхувала країну в бік авторитарного режиму.

Розгляд польської специфіки крізь призму національного державотворення приводить до висновку, що трансформаційні процеси у відновленій Польщі спрямовувалися на створення соціально-економічних умов, розвиток гуманітарно-культурної та національної політики влади як нерозривних сфер життєдіяльності соціуму. Перші роки нової держави показали, що початковий період для суспільства був надто важким і болісним в умовах виживання й подальшого існування: по-перше, великої розрухи і значних матеріальних та людських втрат; по-друге, глибокої кризи польської економіки й низького матеріального добробуту населення; по-третє, соціально-економічних диференціацій між окремими регіонами, які мали не тільки економічний, а й глибший політичний зміст – служили фундаментом консолідації суспільно-політичного життя; по-четверте, відсутністю кваліфікованих кадрів, інвестицій тощо. Варто зазначити, що згадані чинники сукупно становили суть і зміст двох суперечливих, але взаємопов'язаних соціально-політичних явищ: економічної розрухи у поєднанні з важкою спадщиною минулого, занепаду промисловості та сільського господарства, наростання соціальних суперечностей і політичної нестабільності, які гальмували поступ суспільства, з одного боку, і зародження, становлення та формування в межах відродженої Польщі нових соціально-економічних відносин – з іншого. При цьому зауважимо, що Друга Річ Посполита у післявоєнних складних внутрішніх і зовнішньополітичних умовах певною мірою зуміла модернізувати національну економіку відповідно до нових завдань щодо створення соціально-економічних засад польського суспільства на основах ринкових відносин і демократизації суспільно-політичного життя, зокрема: було виведено країну з економічного розладу, відновлено зруйновані війною промисловість та сільське господарство, створено внутрішні й зовнішні нові зовнішні ринки, ліквідовано фінансовий хаос і призупинено інфляцію, надано роботу сотням тисяч безробітних, забезпечено країну продуктами харчування. Усе це позитивно позначилося на соціально-економічному житті країни.

Соціально-економічний розвиток Польщі післявоєнної доби характерний численними злетами й спадами, що відповідали соціально-політичній ситуації в країні та світі. Найсприятливішими у досліджуваній період в економіці можна вважати 1921–1922 рр. [5, с. 253]. Відзначаючи позитивні тенденції у розвитку Польщі протягом того часу, все ж таки слід відзначити, що загальний баланс промислового розвитку країни не можна вважати однозначно позитивним. Виробництво у ряді основних галузей промисловості було нижчим, ніж у 1913 р., багато з них перебували у стані застою. Нетривалі в цілому періоди економічної кон'юнктури чергувалися спадами. Економічна дестабілізація Польщі разом із зовнішньополітичними факторами наприкінці 1925 – на початку 1926 рр. викликали загальне незадоволення і створили в країні атмосферу для урядового перевороту, мали значний вплив на розвиток національної державності.

Відродженню польської державності сприяли гуманітарно-культурні фактори, створення духовних основ суспільства у нових історичних умовах. Досліджуючи характер взаємодії національної культури з усіма сферами життєдіяльності суспільства, можна твердити, що відповідність демократичної суспільної моделі складовим гуманітарно-культурного розвитку послужила запорукою поступу нації і становлення демократичної держави. Після тривалого періоду іноземного панування, яке часто призводило до зневажання національних та культурних цінностей, піднесення культури стало невід'ємною частиною національно-державного відродження, консолідуючим чинником, інтегратором політичних сил, оскільки вона мала здатність об'єднувати людей незалежно від їхньої світоглядної орієнтації та етнічної належності. Одним із найбільших здобутків нової Польської держави було реформування системи освіти, збільшення кількості навчальних закладів, розвиток національної науки, мови, літератури, мистецтва тощо. Зазнав зміни образ світу і людини в ньому, що істотно позначилося на суспільній свідомості й культурних досягненнях, на формуванні загальнонаціональної культури як націотвірного чинника [6, с. 549].

Важливим фактором суспільного життя у польському суспільстві була Римокатолицька церква, яка здійснювала вплив на характер взаємовідносин суспільства і

держави [7, арк. 21]. Авторитет церкви ґрунтувався на її історичних заслугах у збереженні культури, політичної спадщини, підтриманні національного руху поляків, їх усвідомлення як нації. Для польського суспільства стало характерним таке явище, як злиття релігійних вірувань із концепцією свободи і національної незалежності, що було усталеним й вагомим для національного відродження. Польський католицизм неможливо розглядати лише як релігійне явище, тому що, на противагу церковно-релігійним організаціям інших країн, він перетворився на помітний, у багатьох випадках вирішальний чинник у країні, ставши центром самоорганізації суспільства, його духовного вдосконалення. Поляки відіграли важливу роль у розвитку європейської, а відтак і світової культури.

Аналіз етнополітичного процесу в новій Польщі дає підстави для висновку, що і в умовах незалежності винятково непослідовною була польська політика в ставленні до національних меншин, особливо слов'янських. Пропагована ідея відродження Польщі в історичних межах сприяла загостренню протистояння між поляками й етнічними меншинами. Українська проблема стала однією з найскладніших у повоєнній історії країни. Вона займала важливе місце у політиці урядів, діяльності політичних партій, які в українському питанні дотримувалися, зокрема, таких концепцій: ендеки відстоювали "інкорпораційну" програму, метою якої був ідеал єдиної національної "Великої Польщі", Польща для поляків шляхом примусової асиміляції поневолених у 1918–1923 рр. народів т. зв. "східних кресів", передусім, українського; пілсудчики висували гасло "федерації" Польщі й України та інших етнічних спільнот [1, с. 337]. Незважаючи на постійне коригування офіційного курсу польського уряду в національному питанні на всіх етапах повоєнної Польщі стратегічною метою були полонізація й асиміляція непольського населення. Офіційна Варшава, з одного боку, ґарантувала національним меншинам права й свободи, захист життя і недоторканість житла, а з іншого – в результаті іґнорувала дії влади. У 1918–1926 рр. робилися спроби національного порозуміння, але значних результатів вони не дали. Асиміляторська політика польської влади, так само, як зневіра у можливостях демократичного розв'язання проблем етнічних меншин, спонукали їх до боротьби за національну справу. Спроби порозуміння поляків з іншими народами, які проживали на теренах Польщі, ще раз засвідчили складність руху етнічних спільнот до демократичного суспільства в поліетнічних країнах, а отже, їх суспільно-політичного поступу.

У розвитку відродженої Польщі важливою віхою став державний переворот у травні 1926 р., який здійснили Ю. Пілсудський та його прихильники. Він засвідчив згортання парламентсько-демократичних основ у національному державотворенні й створення авторитарного "санаційного" режиму оздоровлення країни. І в українській, і в зарубіжній історіографії є різні думки щодо його причин, змісту й характеру держави після перевороту, його базових трансформацій. Аналізуючи весь перебіг перевороту, варто зазначити, що він був зумовлений ходом історичного процесу розвитку суспільства, яке не зуміло привести структуру і владні функції у відповідність із новими завданнями та потребами. Його причинами стали економічна і політична нестабільність країни, слабкість основ демократизму, відсутність традицій парламентаризму, маловпливовість інституту президента, погіршення стану в збройних силах, їх організації і незавершеність створення цілісної системи відповідно до нових умов національного державотворення, особистісний чинник Ю. Пілсудського, ускладнення суспільно-політичної ситуації й поглиблення внутрішніх суперечностей, а також міжнародні події виокремили вразливість молодого держави, невизначеність чітких пріоритетів у її зовнішньополітичній діяльності. Урядовий переворот 1926 р. обмежив демократично-парламентські основи у розвитку Другої Речі Посполитої і започаткував період авторитарної влади, яку в зарубіжній історіографії називають традиційними диктатурами чи режимами особистої влади, а режим "санації" характеризують як плюралістичний авторитаризм. Травневий 1926 р. переворот спричинив зміни у функціонуванні політичної системи, а не в моделі суспільно-політичного устрою в Польщі, підтвердженням такого висновку є продовження діяльності опозиційних політичних партій і об'єднань до кінця Другої Речі Посполитої. Тому неправомірно вважати парламентську систему завершеною після державного перевороту 1926 р. "Санаційне" правління відіграло суттєву роль у процесі боротьби за повну інтеґрацію диференційованого перед переворотом суспільства, закінченні періоду чвар на тлі регіонального сепара-

тизму, спричиненні прискорення єдиного адміністративного поділу країни, впровадженні уніфікованих кодексів права, пожвавленні економічного життя та ін. Після 1926 р. не було помітно серйозних змін у галузі зовнішньої політики країни. Процес "санації" і надалі відбувався в умовах гострої боротьби з її супротивниками, що призводило до численних негативних наслідків. Однак факт урядового перевороту 1926 р. у розвитку відродженої після багатьох років неволі Польської держави у контексті її основних подій історії залишається віхою з його негативними наслідками та позитивними результатами і потребує подальшого вивчення, як у цілому нагромадженого у відновленій Польщі цінного досвіду національно-державного будівництва, наукове осмислення якого корисне для сучасного відродження держав Центрально-Східної Європи. Вивчення його є актуальним завданням історичної науки. Це природно, якщо мати на увазі, що історична наука перебуває у постійному русі, що в науці історії нема нічого закінченого, вона розвивається разом із часом, відображає вимоги сьогодення, а також якщо врахувати, яку велику кількість нових документів опубліковано протягом останнього часу. Пропонуючи власне бачення, свої погляди на історичні процеси відродження Польської держави на початку ХХ ст. і становлення й розвитку її суспільно-політичного устрою на парламентсько-демократичних основах, авторка залишає простір для дискусій та зіставлення з іншими точками зору.

Список використаних джерел

1. Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с.
2. Алексієвець Л. М. Польща: шляхом відродження державної незалежності. 1918–1939. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 272 с.
3. Gwiżdż A. Sejm i Senat w latach 1918–1939 // Bardach J., Grodziski S., Gwiżdż A., Jankiewicz A., Działocha K., Kraczkowski R., Wawrzyniak J. Dzieje Sejmu Polskiego. – Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 1997. – S. 145–195.
4. Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1921, nr 44, poz. 267.
5. Jeziński A., Leszczyńska C. Historia gospodarcza Polski. – Warszawa: Wydawnictwo Key Text, 1999. – 560 s.
6. Araszkiewicz F. Geneza ustaw z roku 1932 o szkolnictwie państwowym i prywatnym // Przegląd Historyczno-Oświatowy, 1971, nr 4, s. 549–587.
7. Zjazd katolicki. – AAN, Kancelaria Cywilna Naczelnika Państwa, sygn. 148, s. 21–32.

Lesya Alexievets

THE VIEW ON THE REVIVAL AND FORMATION OF THE POLISH STATE IN 1918–1926

The paper presents the author's own vision of the historical process of the Polish State revival and development in 1918–1926.

УДК 327 (477)

Оксана Валіон

ДО ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ДВОСТОРОННІХ УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКИХ ВІДНОСИН У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 90-Х РР. ХХ СТ.

У статті авторка аналізує основні аспекти становлення та розвитку двосторонніх українсько-німецьких відносин у першій половині 90-х рр. ХХ ст.

Сьогодні, в епоху глобалізації, вирішення ключових питань життєзабезпечення держави, неможливе без такого винятково важливого аспекту нашого життя, як міжнародне

співробітництво. Сучасний світ важко уявити без процесів інтеграції, тому входження у світове і європейське співтовариство, налагодження принципово нових двосторонніх і багатосторонніх відносин є одним з найважливіших завдань зовнішньої політики нашої держави. Україна зробила європейський вибір перспективного розвитку, орієнтуючись на розвинуті держави світу, в яких можна запозичити досвід розбудови політичної, економічної та гуманітарної системи суспільства. Серед повноправних і впливових членів Європейського союзу наша держава надає пріоритет Федеративній Республіці Німеччині, яка є, безперечно, одним із визнаних лідерів об'єднаної Європи. Це, насамперед, лідерство економічне, політичне, інтелектуальне. Німеччина має величезний досвід розбудови громадянського суспільства та ефективної економіки, інститутів демократії й сфери соціального захисту. В Україні є реальний потенціал, який, завдяки ефективній співпраці, можна перетворити на конкретні здобутки як для нашої держави, так і для ФРН. Сучасні українсько-німецькі відносини будуються на широкій та всеосяжній системі взаємних стосунків. Вони особливо посилюються тим, що обидві держави за географічними та демографічними ознаками належать до найважливіших держав європейського континенту.

Проблема формування та розвитку українсько-німецьких відносин в контексті європейського інтеграційного процесу на нинішньому етапі ще не знайшла окремого спеціального висвітлення в українській історичній науці. Проте з'являються праці, які висвітлюють в комплексі політичні, економічні, культурні аспекти українсько-німецького співробітництва, а також обґрунтовують необхідність їх подальшого розвитку. На увагу заслуговують роботи А. Кудряченко [1, 2], в яких автор висвітлює об'єктивні напрями пошуку співпраці Української держави з ФРН, обопільний для них як стратегічних партнерів вектор співдії. Розвиваючи цю думку, дослідник наголошує на взаємодоповненні країн як в промисловому і сільськогосподарському виробництві, так і в галузі науково-технічних та гуманітарних проблем. У праці "Україна – Німеччина: вихід на сучасний рівень партнерства" [3] С. Рудич вказує, що спільне історичне минуле, геополітичне розташування обох країн, економічний потенціал та політична вага між Україною та Німеччиною заохочують обидві держави до більш прагматичного, прибуткового нарощування взаємовідносин. Разом з тим, в сучасній науковій літературі є праці, що розглядають лише один аспект співробітництва: політичний, культурний, науковий чи економічний. Серед них варто виокремити дослідження В. Солошенко [4], В. Копійки [5], М. Швагуляка [6], О. Федорука [7]. Проблема українсько-німецьких відносин обговорюється й поглиблюється на загальнодержавному рівні. Свідченням цьому є парламентські слухання, які відбулися 16 листопада 2005 р. у Верховній Раді України, за участю української міжпарламентської групи та делегації Бундестагу Федеративної Республіки Німеччини. На основі засідання українсько-німецького Керівного комітету вийшов у світ збірник, присвячений стану відносин України та Німеччини на сучасному етапі та перспективам їх розширення у майбутньому [8]. До нього увійшли виступи учасників парламентських слухань, а також аналітичні матеріали, підготовлені Кабінетом Міністрів України.

Взаємовідносини Німеччини та України позначені увагою ще до здобуття останньою державної незалежності. У 1989 р. Бонн був першою столицею Заходу, яка відкрила генеральне консульство своєї держави у Києві. А 26 грудня 1991 р. ФРН однією з перших серед країн "Великої сімки" визнала незалежність України. Після цієї події першим серед офіційних зарубіжних осіб, які відвідали Україну, був тогочасний віце-канцлер, міністр закордонних справ Г.-Д. Геншер. Першим західним посольством в Україні стало посольство об'єднаної Німеччини (3 жовтня 1990 р. ФРН відновила свою єдність: землі колишньої Німецької Демократичної Республіки влилися до складу ФРН), і це загалом було свідченням відповідної зацікавленості офіційного Бонна у налагодженні двосторонніх відносин.

Проте в той період українсько-німецькі відносини не набули відповідного значення. Як зазначає Сергій Рудич, Німеччина разом з іншими країнами Заходу певний час розглядала вирішення європейських проблем, а також формування відносин з Україною та іншими країнами СНД через призму взаємин із Москвою [3, с. 112]. Україні як новому

суб'єкту міжнародних відносин необхідний був період для визначення тенденцій у процесі державотворення та визначення пріоритетів своєї зовнішньої політики.

Між тим, 17 січня 1992 р. дві держави офіційно встановили дипломатичні відносини. Через місяць, 18 лютого, посол ФРН у Києві Хеннеке граф фон Бассавітц як перший посол іноземної держави вручив свої вірчі грамоти президентові України [9, с. 5]. 16 березня 1992 р. офіційно розпочало роботу Посольство України в Бонні. Цим було започатковано нову сторінку історії плідного співробітництва між Україною і Німеччиною.

На початку 1993 р. урядові кола ФРН остаточно визначилися щодо помилковості орієнтації виключно на Росію і дійшли висновку, що відносини з Україною необхідно розглядати як окремих і самостійний напрям німецької зовнішньої політики. У Бонні розуміли, що без суверенної України неможливо зберегти той стан речей, який склався в Європі після об'єднання Німеччини, розвалу Організації Варшавського договору, а потім і СРСР. Зважаючи на це, "Захід має докласти зусиль для підтримки позитивних перетворень у Східній Європі і серед них стабільності та можливостей безпеки становлення Української держави" [4, с. 69].

Наступним етапом становлення і розвитку двосторонніх українсько-німецьких відносин є візит 9 червня 1993 р. в Україну Федерального канцлера Німеччини Гельмута Коля, під час якого було підписано Спільну декларацію про основи відносин між Україною і Федеративною Республікою Німеччиною, що є базовим документом для їх розбудови та подальшого розвитку. У Декларації, зокрема, наголошується на багатовікових, культурних, економічних, наукових та людських зв'язках, тривалому й плідному співробітництві та існуванні взаємовигідного обміну між двома народами [10, с. 4]. Варто зауважити, що ФРН розгортала відносини з Україною, спираючись на базу взаємин міст і регіонів, які ще були встановлені за часів існування СРСР. Україну, її області й міста пов'язували партнерські відносини з округами НДР та ФРН: Київ і Київську область – з Лейпцизьким округом НДР; Донецьку область – з Магдебурзьким округом НДР; Київ – з Мюнхеном, Львів – з Келлінгузенем, Донецьк – з Бохумом, Ужгород – з Вюрцбургом, Харків – з Нюрнбергом, Полтаву – з Фільдерштадтом, Запоріжжя – з Оберхаузенем [11, с. 57].

Даючи оцінку Декларації, президент України Л. Кравчук підкреслював, що її підписання "визначає новий етап у розвитку між Україною і Німеччиною", надає "нової якості українсько-німецькому співробітництву", створює належну базу для зміцнення наших взаємовідносин у політичній, економічній та культурній сферах [10, с. 4].

Під час державного візиту до Києва в червні 1993 р. урядової делегації на чолі з Г. Колям було підписано Договір про широкомасштабне співробітництво у сфері економіки, промисловості, науки і техніки. У ньому підкреслюється, що договірні сторони сприятимуть торгівлі та співробітництву між підприємствами і організаціями України й Німеччини шляхом належних заходів на основі відповідного національного законодавства і відповідно до міжнародних зобов'язань [12, с. 122]. Загалом політичним результатом вказаного візиту стало підписання 10 угод і домовленостей, які становлять 43,4 % від усього обсягу українсько-німецьких міжнародних угод, укладених до початку 1994 р. Крім вищезазначених, на увагу заслуговують наступні: між урядами України і ФРН з питань, що становлять взаємний інтерес у зв'язку з ядерно-технічною безпекою і радіаційним захистом, про співробітництво в галузі повітряного, автомобільного сполучення і морського судноплавства, про співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища, а також Спільна заява державного комітету України з питань науки і технологій та Федерального міністерства наукових досліджень і технологій ФРН про науково-технічні відносини [4, с. 70].

Оцінюючи візит до України, Гельмут Коль на прес-конференції з питань завершення візиту з українськими та зарубіжними журналістами підкреслив: "Метою моєї сюди поїздки була насамперед демонстрація рівня відносин між Німеччиною і незалежною Україною". Федеральний канцлер наголосив саме на "демонстрації" рівня відносин, за його словами, було "спростування твердження" того, що Німеччина і канцлер "цікавляться лише Москвою і Росією". Німеччина хоче розвивати дружні відносини з обома партнерами: і з Росією, і з Україною. "Ми, – сказав Г. Коль, – маємо давні історичні традиції й досвід і повинні будувати подальші відносини лише на засадах давніх позитивних тради-

цій, це є найраціональнішим підходом" [13, с. 8]. Гельмут Коль заявив, що на форумі Європейського Союзу в Копенгагені буде відстоювати доступ на Європейський ринок українських товарів [14, с. 5].

Впродовж 1994–1995 рр. Україна переживала низку внутрішньополітичних та економічних криз, які негативно відбилися на її міжнародному авторитеті загалом та на рівні українсько-німецького співробітництва зокрема. Кризові явища в уряді, непослідовність законодавства, гіперінфляція призвели до того, що на 1 березня 1994 р. кожна четверта підписана угода не була ратифікована з боку Німеччини. Неодноразово Бонн виступав за якнайшвидше розв'язання проблеми ядерної зброї, що залишилась на території України. У таких умовах Україна, починаючи від 1994 р., вживає ряд заходів щодо зниження інфляції та фінансової стабілізації, вводиться нова грошова одиниця – гривня, а початок вивезення ядерних боєголовак зі своєї території і підписання тристоронньої угоди Україна – Росія – США з наданням Україні гарантій безпеки, значною мірою, зняли побоювання щодо нашої держави і знизили напруженість на міжнародній арені.

Уже в червні 1995 р., напередодні візиту української делегації до Німеччини, Г. Коль готував громадську думку своєї країни до усвідомлення того, що Україні потрібно допомагати. "Уряд Німеччини і я особисто, – зазначив він, – вважаємо, що подальший розвиток української демократичної держави з ринковою економікою є важливим фактором для створення нової системи європейської безпеки" [4, с. 71].

Продовженням розвитку українсько-німецьких відносин став офіційний візит Президента України Л. Кучми до Німеччини 3–6 липня 1995 р. Федеральний канцлер, інші керівники держави, представники майже всіх впливових партій Федеративної Республіки Німеччини підтвердили зацікавленість ФРН в існуванні на карті Європи міцної, незалежної України в її подальшому утвердженні в політичному, економічному та правовому Європейському просторі. На цю подію активно відгукнулася й німецька преса, щоденно вміщуючи під час перебування Президента на німецькій землі аналітичні статті та актуальні репортажі, які засвідчили, що господарі чимало знають про Україну, її теперішній стан та історію.

У ході згаданого візиту німецька сторона підтвердила готовність Європи співпрацювати з Україною, визнала важливість нашої держави як вагомого чинника політичної стабільності в Європейському просторі. Усвідомлюючи необхідність конкретизації двостороннього співробітництва, керівник Федерального уряду Г. Коль запропонував утворити нову форму міжнародних контактів – регулярний обмін міжвідомчими делегаціями, які визначатимуть шляхи та пріоритетні ділянки двосторонньої співпраці.

Слід зазначити, що Німеччина підтримувала і підтримує Україну в її намірі інтеграції до європейських політичних та економічних структур. Так, саме Федеральний канцлер Німеччини Г. Коль започаткував в Європейському союзі дискусію про неповне членство України в ньому, щоб на практиці розпочати реалізацію її входження до нього [15, с. 5]. Коли на даний час це питання залишається відкритим, то, без сумніву, найважливішим у зовнішньополітичній діяльності України першої половини 90-х років ХХ ст. є прийняття її 9 листопада 1995 р. до Ради Європи – найавторитетнішої міжнародної організації на континенті. Ця подія започаткувала новий етап історичного поступу України, визнання значущості демократичних засад, перетворень і перспектив розвитку. Прийняття до Ради Європи означає автоматичне приєднання до Європейської конвенції з прав людини, яка вважається взірцем з цього кола проблем. Цей зовнішньополітичний успіх відбувся завдяки сприянню ФРН, на чому наголошував під час візиту до України у вересні 1996 р. Федеральний канцлер ФРН Г. Коль. Зокрема він зазначив: "Німеччина особливо сприяла залученню України в європейські та міжнародні відносини. Ми робитимемо це і в майбутньому. Україна не потрапить в зону непевності стосовно політики чи політики безпеки" [16, с. 3].

Позитивну оцінку дав Г. Коль і українським перебудовчим крокам. На його думку, Україна є шанованим членом Ради Європи, співпрацює з ЄС через Угоду про партнерство і співробітництво і з НАТО через програму "Партнерство заради миру". У такий спосіб Україна долучилася до розбудови нового ладу безпеки Європи. Вона виявилася вірним і надійним партнером: здійснила вирішальні кроки до ядерного роззброєння і приєд-

налася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Позитивну оцінку було дано і участі України у миротворчому процесі в Європі.

У ході переговорів, що відбувалися в Києві, глави країн наголосили, що й надалі підтримуватимуть постійні контакти, у тому числі у вигляді регулярних телефонних розмов. Буде продовжено й практику обміну урядовими делегаціями. Лейтмотивом візиту, як і всього розвитку двосторонніх відносин за останні роки, стала фраза Федерального канцлера: "Україні потрібна Європа, а Європі потрібна Україна" [16, с. 3].

За підсумками візиту Г. Коля сторони підписали Угоду про співпрацю у справах осіб німецького походження, які проживають в Україні; спільну Заяву Урядів ФРН та України про поглиблення співпраці у проведенні реформ в Україні; Угоду про співробітництво між Держтелерадіо України та Другим каналом Німецького телебачення (ЦДФ); протокол про обмін ратифікаційними грамотами щодо угоди між Україною і Німеччиною про уникнення подвійного оподаткування. Сторони обмінялися історичними реліквіями, які опинилися в результаті війни на територіях обох країн. Німеччина передала 173 рідкісні книги, ікону XVIII ст., скіфське бронзове дзеркало; українська сторона – 211 гравюр (у тому числі роботи Дюрера) із зібрання Дрезденської галереї. Федеральному канцлеру Г. Колю було присвоєно почесне звання доктора Київського національного університету імені Тараса Шевченка. За визначенням Президента України, дружні відносини між Україною і Німеччиною стануть важливим внеском у справу зміцнення миру, стабільності та безпеки на континенті, своєрідним кроком у майбутню Європу, де Захід і Схід будуть лише географічними термінами і не символізуватимуть поділ на політичні табори [12, с. 123–124].

Одночасно з міжурядовими контактами динамічно розвивалися зв'язки парламентарів двох країн. Головними подіями в цій сфері стали офіційні візити Голови Верховної Ради України О. Мороза до ФРН у квітні 1995 р. та Голови Бундестагу Р. Зюсмут в Україну у квітні 1995 р. У парламентах двох країн утворено депутатські групи "Україна–Німеччина", які активно співпрацюють.

Таким чином, підсумовуючи, варто зазначити, що становлення двосторонніх українсько-німецьких відносин у першій половині 90-х років XX ст. відбулося завдяки прагненню обох країн втілити обопільні інтереси проблем сучасного міжнародного життя в конкретну площину угод, домовленостей та взаємної співпраці. Зв'язки України з Німеччиною сприятимуть включенню нашої держави до європейських структур і додадуть їй усвідомлення власних реальних можливостей та свого місця в світі.

Список використаних джерел

1. Кудряченко А. Україна – Німеччина: вектор співдії // Віче. – 1993. – № 7. – С. 149–157.
2. Кудряченко А. Україна – Німеччина: можливості невичерпні, інтерес – обопільний // Віче. – 1994. – № 7. – С. 147–153.
3. Рудич С. Україна – Німеччина: вихід на сучасний рівень партнерства // Віче. – 1997. – № 12. – С. 107–120.
4. Солошенко В. Україна – Німеччина: становлення і розвиток політичних відносин // Вісник Київського університету. – 2001. – Вип. 52. – С. 69–73.
5. Копійка В. Становлення нового формату відносин між Україною та ЄС // Вісник Київського національного університету. Серія – Міжнародні відносини. – 2005. – Вип. 31–32. – С. 71–75.
6. Швагуляк М. Час надій, ілюзій та розчарувань Німеччина в українській політичній думці (кінець XIX – перша половина XX ст.) // Політика і час. – 1996. – № 12. – С. 61–65.
7. Федорук О. На паритетних засадах: Україна і Німеччина: шляхи повернення культурних цінностей // Політика і час. – 1996. – № 8. – С. 34–37.
8. Співробітництво України та Німеччини: Парламентські слухання, 16 листопада 2005 р. – К., 2006. – 142 с.
9. Урядовий кур'єр. – 1992. – 18 січня. – С. 5.
10. Урядовий кур'єр. – 1993. – 12 червня. – С. 4.
11. Куценко О., Прокопенко Л. Дружать міста, дружать народи. – К., 1989. – 123 с.
12. Чекаленко Л. Зовнішня політика України. – К., 2006. – 712 с.
13. Коль Г. Це важливий крок уперед // Політика і час. – 1993. – № 7. – С. 6–9.
14. Украина – Германия: в ожидании "прозрения" // Зеркало недели. – 1998. – 30 мая – 5 июня. – С. 5.
15. Гайкен Ебергард На головних напрямках співробітництва // Політика і час. – 1996. – № 12. – С. 4–6.
16. Урядовий кур'єр. – 1996. – 5 вересня. – С. 3.

Oksana Valion

**THE PROBLEM OF THE TWO-SIDED UKRAINIAN-GERMAN RELATION
ESTABLISHMENT IN THE FIRST HALF OF THE 90 OF THE XX CENTURY**

The article deals with the analysis of the main stages of the establishment and development of the two-sided Ukrainian-German relation establishment in the first half of the 90 of the XX century.

РОЗДІЛ 3. ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 130.2

Микола Алексієвець, Степан Вовк

НАУКА ПРО ЛЮДИНУ XVIII СТ. – ДЖЕРЕЛО ПОШУКУ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД ЄДИНОЇ НАУКИ

Розкривається однобічність логіко-гносеологічного аспекту для розуміння єдиних основ розвитку науки, філософії і релігії від Просвітництва до наших днів.

Епоха Просвітництва була підсумковою у тому смислі, що їй притаманна віра в те, що пізнання людини, безперечно, призведе до суспільного блага. З цих позицій і окреслювались перспективні шляхи для подальшого розвитку науки, філософії, релігії на фундаменті єдиних основ. У цьому плані особливий інтерес представляють для нас думки і судження Д. Юма. "Немає жодного важливого питання, на яке наука про людину не мала би відповіді, – відмічає він у "Трактаті про людську природу", – як немає жодного питання, яке без цієї науки можна було би вповні розв'язати" [13, с. XX]. Пізніше Д. Дідро стверджував: "Що можемо ми чітко сказати про добро і зло, красу і потворність, про погане і добре, істинному і хибному без попереднього вивчення людини?.. Як багато філософів, що не потрудились зробити найпростіші спостереження, наділили людину вовчою мораллю, що так само нерозумно, як наділити вовка мораллю людською" [19, с. 663]. Ці представники європейського Просвітництва глибоко вірили, що світ людської природи ще потрібно відкрити (не відаючи, що Схід, особливо Індія і Китай, одержали на цьому шляху серйозні і принципово нові результати, які були теоретико-практично узагальнені у відповідних ученнях і доктринах на багатомірно-цілісних основах!). Спостережувані закономірності повинні були дати начало "науці про людину", покликаної керувати нашими думками і діями. Юм і Дідро мріяли, що ця наука вибудує міцний фундамент для наук про управління і господарювання (яку Адам Сміт назвав "наукою для законодавця"), юриспруденції, етики і естетики. З тих пір прогресивні (творчо мислячі) мислителі, соціальні реформатори і політичні діячі, намагаючись зробити світ кращим, предметно звертаються до соціальних, психологічних і політичних наук, економіки і управління ресурсами. Розуміється, ці сучасні дисципліни – реальні спадкоємниці науки про людину XVIII ст.

Через три століття ця віра Просвітництва уже привела до втрати інтелектуальних, морально-духовних і особливо політичних ілюзій та необґрунтованих сподівань. А що ж залишилось від цієї гносеологічної ейфорії? Можна переконливо констатувати: науки про людину вельми слабо впливають на штучно ускладнені реалії політики, етичну, естетичну, особливо етнокультурну, у зв'язку з новим етапом загальноцивілізаційного розвитку, який неправомірно і предметно бездоказово позначається словом "глобалізація". Надуманість його смислу і змісту, справді, вражаюча. Поспіхом й алогічно декларується про з'явлення нової ілюзії планетарного масштабу під назвою "віртуальний світ". Практично творці цієї ілюзії для досягнення своїх цілей готові на все – навіть знищення переважної більшості населення планети, щоб на ній залишився лише один мільярд "вибраних". Цікаво ким? Невже, Богом – творцем цих людей і світу. За які їхні достоїнства й заслуги? Реально – це надуманий абстрактно-теоретичний витвір, який лише казковим чином (і не інакше!) здатний якісно зрозуміти нелінійну динаміку взаємодій і зв'язків між людською і природною сферами. Саме життя змістовно доводить, що це не так. Більше того, жива, духовно-тілесна природа надійно й істинно розставить у рамках і за природою абсолютного кармічного закону усі точки над цим витвором, а не стратегія панування "вибраних". Проілюструю цей висновок таким прикладом. Нині законодавчі демократичні рішення, що приймаються, зазвичай, рідко співпадають з науково обґрунтованою політикою (бо цього не сприймають самі творці її в умовах тотального обману!). Про думки, почуття й оцінки населення годі й говорити – їх просто ігнорують.

А що ж сама наука? Тут її підстерігає такий невидимий ворог, як предметна "розірваність" її понятійно-концептуальної цілісності та псевдонаукове слідування методологічним стандартам класичної науки, які уже вичерпали свій потенціал і стали гальмом на новому етапі філософствування в рамках некласичної методології і нелінійного стилю мислення [5]. Одночасно мікробіологія і генетика в процесі "пізнання" людини створюють необхідні умови і передумови для такої його кардинальної зміни, що проблематичним стає те, чи зможемо ми (в руслі традиції) продовжувати називати його "людиною". Цікавий штрих до портрета можливого "віртуального світу" у напрямі невідомої трансформації людської природи. Бажане, мрійливе й фантастичне не може бути предметно трансформоване у дійсне, реальне. Це наочно ілюструє той факт, що, скажімо, згоди та ясності стосовно співвідношення науки з моральним дискурсом як не було, так і не має. Практично зруйнована віра в те, що "пізнання людини" жорстко приведе до вірних понять про добро і зло. На наш погляд, у рамках дихотомічного стилю мислення цього принципово не відбудеться. Можна багатократно повертатися до проблеми "науки про людину і моральний дискурс", але у рамках будь-якої дихотомії, наприклад, "факт-цінність" [9, с. 19–32], з історичної точки зору. Так, А. Макінтайр і Ч. Тейлор в руслі західної традиції спеціально досліджували історичну інтерпретацію моральних тупиків сучасності [14]. Вони прийшли до висновку, що знання в науках про людину завжди інтерпретативне й історичне. Зрозуміло, що іншого не могло й бути. Оскільки те, що ми знаємо про самих себе, впливає на те, ким ми можемо стати, будь-які однозначні прогнози у цій сфері неможливі. І тому ми пізнаємо себе ретроспективно. Однобічне розуміння природи й сутності історії приводить Ч. Тейлора до хибного висновку: "Наука про людину дивиться назад. Вона неминуче історична" [18, с. 57]. Цей висновок методологічно "всеїдний": його можна віднести до розуміння предметної сутності будь-якої науки (фізики, біології, етики, естетики тощо).

Корені тверджень Юма й Дідро лежать в області, яку доцільно було б назвати "моральною філософією". Але водночас – це і "розрив" предметної цілісності філософії, її конкретизація в моральному дискурсі, і ... Ці "розриви" переконливо свідчать, що значення цього терміна динамічно змінюється в історії. Наприклад, у ХХ ст. в англійській класифікації дисциплін моральна філософія означала етику, а її історія – історію дискусій про основи морального судження від Сократа до американського натуралізму й емотивізму. Але й нині під моральною філософією продовжують розуміти етику. Моральна філософія була специфічною "стиковою" областю – одночасно теоретичною і практичною, – котра мала безпосереднє відношення до характеру, предметно враховувала схильність людини до того чи іншого способу поведінки.

Зміст моральної філософії у тому вигляді, у якому вона викладалась в епоху Відродження і Нового часу, тісно пов'язаний з протиставленням "морального" й "природного". На відміну від філософії природи, моральна філософія займалась людською сферою, тобто світом, який створює людина (світ законів, філософії, мови, мистецтва, звичаїв, характеру і суджень). Таке розуміння моральної філософії відділяло вивчення людини від дослідження природи, а тим самим, вивчення людини як фізичної істоти і людини як діяча. Такий поділ знання, при якому знання про природу викладається в рамках "фізики", а знання про людину – у рамках "моральна філософія", внаслідок "стику" ніколи не було жорстким і безумовним. Одночасно межа між моральною й природною філософією була динамічною й предметно "розмитою". Аристотелівське поняття про душу забезпечувало наступність між фізичним й моральним. Більше того, як відмічає Г. Хатфілд, тексти початку Нового часу, які інтерпретують аристотелівську "науку про душу", викладались в курсі "фізика", а не в курсі "моральна філософія". Зрозуміло, що в такому разі наука про людину була частиною природничих наук.

У XVII ст. на дихотомічному ядрі протиставлення розпочинається інтенсивний пошук найбільш ефективного й правильного способу пізнання. Питання про межу між природною й моральною філософією набуває незвичної складності й гостроти. У рамках логічного підходу Декартом, Лейбніцем і Локком ведуться пошуки теоретико-методологічної ясності у пізнанні. Народжується нова метафізика природи (яка пізніше одержить назву "наукова революція"), яка предметно тягне за собою неоднозначні, навіть імовірнісні на-

слідки. З одного боку, більш чітким стало розділення між душею й тілом, науками про розумну душу й матеріальну природу. Зріє впевненість в ефективності концептуальних основ дихотомічних схем, дихотомічного стилю мислення у побудові нового наукового методу й механістичної картини світу. З другого боку, філософи утверджували, що пошуковий правильний спосіб пізнання (універсальний спосіб) певною мірою повинен бути застосовуваним до природи й людини. Тим самим вони максимально розширювали сферу застосування того типу пояснення, який використовувався стосовно дослідження природи. Наприклад, Декарт розширив дослідження фізичної природи до такого ступеня, що воно включало всі аспекти взаємодії душі з тілом, включаючи сприйняття, емоції й пам'ять. Локк представив людські дії як наслідок задоволення і болю, враховуючи те, що причинна обумовленість властива природі й людині.

Одночасно зростає інерційність людського мислення, котра майже не досліджується. Про це переконливо свідчить та обставина, що в Європі впритул до початку XVIII ст. у сфері самоочевидного вважалось: істинне знання про людину дає насамперед богослов'я й лише потім – моральна філософія. Віра в існування Богоданої душі надавала додаткової ваги тому переконанню, що знання про людину, яке дає моральна філософія, в корені відрізняється від знання природи. Сила цієї віри (котру й нині все ще виражає католицька і православна догматика) обумовила чіткість етичних принципів, які з неї випливали. Поява "енциклопедії" (Дідро та д'Аламбера) яскраво засвідчило: проблема ставлення віри до нового розуміння людини як невід'ємної частини природи у XVIII ст. уже стала невідворотною.

Певний науковий інтерес представляє розквіт філософської культури у Шотландії в першій половині XVIII ст. У чому його суть? У синтетичному переосмисленні методологічного статусу теоретико-концептуальних підвалин розробки нового наукового методу пізнання. При цьому моральна філософія забезпечила надійний "дах", "парасольку", під якою університетські викладачі могли широко розробляти те, що вони називали "наукою про людину". Водночас на цій основі росте і міцніє понятійно-концептуальна переконаність у незвичній філософсько-методологічній силі дихотомічного стилю мислення. Так, якщо А.Сміт з цих позицій аналізував проблеми юриспруденції, походження і природи мови, багатство й моральні почуття (синтетичність) тут ще "одягається в однобічність", то А.Фергюсон заповнив свій підручник ("Institutes of Moral Philosophy") науково організованими спостереженнями про регулярні (закономірні) риси фізичної, психічної й моральної природи [11, с. 184–231]. А.Фергюсон синтезував (узагальнив) ці закономірності з позиції розуміння концептуальних засад нової методології в історичному описі цивілізованого й морального суспільства. Необхідно відмітити, що британські автори (Хатчінсон, Фергюсон та ін.) обґрунтовують свої пошуки на такому фундаментальному факторі: людина здійснює моральні вчинки тому, що моральне почуття притаманне їй природі. Наприклад, на думку Фергюсона, через це "внутрішнє" почуття, яке відмінне від "зовнішніх" почуттів, як і через афекти (емоції), які супроводжують це почуття, і сприймаються добродійні властивості речей і дій. Шефтсбері порівняв ці природні людські афекти зі струнами музичного інструмента, налаштованого згідно з природною гармонією: ми вібраємо, перебуваючи у гармонії або дисгармонії з добродійністю або гріховністю наших дій. Коментарі тут зайві. Відмічу лише те, що автори XVIII ст. пропагували християнську мораль, не бачачи глибинного протиріччя у своєму тлумаченні здатності людини бути моральною як "природною": у їхньому світі Бог (як "абсолютна точка відліку") був джерелом всього творення, тобто й моральних почуттів. Ці автори в рамках даного морального дискурсу зуміли зробити серйозний крок у розробці правильного способу пізнання. Суть його: спостерігати і класифікувати моральні почуття і дії таким же чином, як і всі інші аспекти природного світу. Для того часу – це, дійсно, була геніальна здогадка. У зв'язку з цим і з'являється "природна історія" почуттів і характеру. Теоретичні знахідки тут предметно (хоча й однобічно) доповнюються багатством описів людських емоцій та реакцій. Юм та інші філософи назвали цей підхід до пізнання людини "дослідним", або "експериментальним". Тим самим міцно зв'язалось дослідження природи людської й фізичної. Саме шотландські мислителі прямували до пізнання людини як цілого, у єдності її фізичної і психічної, психічної й суспільної природи. У такому контексті моральна філософія

(хоча й "одномірно") об'єднується з філософією природи. На цій основі формується переконання, що саме наука про людську природу закладає глибинний фундамент для розуміння сутності, змісту і структури моральної дії.

Зразу ж відзначу, що англійське слово "природа" (nature) було полісемантичним у векторі своєї відкритості. Тому у понятті "наука про людину" (що виникло у XVIII ст.) об'єдналися декілька різних денотатів. У цьому ракурсі слово "природа" містило відправлення до сутності речі, того, що робить цю річ самою собою. Використовуючи слово в даному смислі, християнство створило ієрархічну послідовність "природ", або ланцюг істот. Але уже в Європі Нового часу це слово ("природа") стало використовуватися для позначення такого стану світу (включаючи і людину), який був незалежний від людини або передував створенню нею звичаїв і цивілізації. Таке значення протиставляло "природу" не людині, а "цивілізованому суспільству". Для XVIII ст. слово в цьому значенні активно використовувалось як в політичних концепціях про природний стан людини, так і в дискусіях з проблеми того, чи є людина у природному стані істотою "суспільною", чи вона "індивідуалістка".

У результаті застосування терміна "моральне почуття" моральна природа людини була ототожнена із природою (станом, який логічно й історично передував цивілізації). Це було характерне для того часу "одномірне" словоблуддя (але тільки не предметна аргументація полісеміологічного слова "природа") навколо розуміння цієї природної здатності людини. І як підсумок – методологічна однобічність поступово "розчиняє", за допомогою пошуку правильних способів пізнання, ще не зміцнілу аргументовану синтетичність. Так, якщо на початку XVIII ст. під "природою" розумілось все те, що існувало незалежно від людської культури, то через два століття західна думка скоротила відмінності між природою і культурою настільки (в рамках дихотомічного способу мислення), що в кінці XX ст. більшість учених стали розуміти все людське в термінах фізичної і біологічної природи. Ця метаморфоза розпочалася з гри слів: "природа" в смислі "натура", "єство" (nature, being) стала "природою, в смислі "світ, що передує культурі (nature)".

Цей радикальний переворот у значенні слова "природа" (нагадаю, що це реалізується в рамках однобічної методології), а тим самим і в розумінні, що значить бути людиною, докорінно змінив обличчя моральної філософії. Про це переконливо свідчить та обставина, що філософи епохи Просвітництва і шотландські моралісти все ж таки були переконані в тому, що природа людини – моральна. Але до XVIII ст. релігійні мислителі вірили в те, що моральна природа – перст Божий, трансцендентний у відношенні до природи фізичної. В епоху Просвітництва схиляються до того, що це моральне єство людини – частина природи. У XVII ст. Т. Гоббс робить суттєвий висновок, котрий став теоретико-методологічним взірцем для Нового часу: і природна, і моральна філософія вивчають одні і ті ж закони – закони природи. Це апогей однобічної методології. На думку Гоббса, "наука про [природний закон] – це **єдина істинна моральна філософія**. (виділено мною. – С.В.). Бо моральна філософія – не що інше, як наука про добро і зло, – просто говорячи, про людське суспільство. Добро і зло суть назви для наших потягів і відраз (Appetites and Aversions) [12, с. 110]. Отже, якщо людство хоче досягнути, що таке добро і зло, і зрозуміти, як діяти правильно, воно повинно пізнати власну природу – свої "потяги і відрази". У цьому дискурсі знання почуттів і спонукуваних ними дій було однією з перших "цеглин", котрі закладались в розбудову понятійно-концептуального фундаменту етики як науки. Із ототожненням морального дискурсу з дискурсом природи виник утилітаризм Нового часу.

Утилітаристський образ думок досить швидко розрісся і проник у всі аспекти західного способу життя. Безсумнівно, що злиття природної і моральної філософії стало потужним джерелом підсилення інтелектуального (але не морально-духовного) потенціалу західної науки і філософії. Предметна складність цих процесів знайшла своє відображення у розмірковуваннях Дж. Мілля щодо створення так званої "моральної науки". На його думку, природна і моральна науки – еквівалентні форми знання. Обидві мають справу із загальними законами, які виводяться індуктивно-дедуктивно-індуктивно (а не чисто індуктивно) з досліду. Він вважав, що моральна наука розбудується певною мірою лише після того, як буде розроблена наука про індивідуальний характер – знання про те, як люди

набувають властиві їм почуття, здатності і характер (узагальнення в руслі західної традиції). Одночасно стара назва – "моральна філософія" – хоча й мала відношення до вивчення характеру, стала безплідною. Мілль запропонував змінити стару назву на нову, яка відображала його віру в те, що вивчати людину повинна єдина наука. Але цей теоретичний "прорив" Мілля так і не одержав всебічного дослідження в західній науковій парадигмі. Цікаво, що слово "етика" він зарезервував за практичним мистецтвом застосування одержуваного моральною наукою знання. Тільки пізніше філософи виділили дослідження моральної теорії, названої ним "етика", від емпіричних досліджень людини, націлених на те, щоб вивчати вільні від моральних оцінок факти (в логіко-гносеологічному дискурсі). Однак, і ця проблема не одержує потрібного розв'язання. Чому?

Як відомо, моральна філософія епохи Просвітництва ще звично зображувала знання моральної природи людини, хоча і ототожненою з частиною природи як основи для моральні дії. Так, згідно з вченням Дідро, знання повинно було звільнити людину від релігії, ... яка обґрунтовує природні зобов'язуваності на брехні, з тим щоб керувати людьми шляхом авторитету, а не у відповідності з природою" [19, с. 438]. У той же час, Фергюсон вважав моральні почуття Богодуховними. Різні за духом, але для обох природні факти людської природи – фундамент творення цінностей. Така логіка викликала занепокоєння в інших філософів. Навіть Юм, якому нині приписують розділення суджень на два типи – "є" і "повинно", – вважав самозрозумілим те, що людські почуття (те, що є) слугують основою для виконання обов'язку (того, що повинно). І все ж таки дане різноманіття точок зору і позицій в логіко-гносеологічному дискурсі чітко корелювало з методологічним потенціалом дихотомічного способу мислення.

З кінця XIX ст. моральна філософія і наука про людину остаточно розділились. Моральна філософія перестала розумітися як наука про те, що притаманне характеру і діям людини. Це серйозно вплинуло на становлення сучасного уявлення про цінності. Такі сучасні дисципліни, як суспільні і психологічні науки розвивались в руслі наступної передумови, яка передбачала вивчення цінностей у тому вигляді, в якому вони фактично існують, але виключала висування оціночних критеріїв. Нові науки стали "урізаною" частиною того не дихотомічного процесу, який М. Вебер назвав "втратою світом зачарованості", імпліцитно вказуючи на необхідність повернення до досліджень, пов'язаних із синтетичним, багатофакторним розумінням предмету вивчення цих наук. Симптоматично, що сучасні соціальні і політичні вимоги до суспільних і психологічних наук залишились практично такими ж, як їх розуміли філософи Просвітництва – Мілль, Конт, Спенсер. Наукове знання про людей потрібне як основа для "доброго" життя. Необхідно погодитися з тим, що проблеми, які з'являються на цій основі, конструктивно не розв'язані і сьогодні. І дивного тут нічого немає. Поки науки про людину продовжуватимуть галасувати про свою об'єктивність і будуть обмежуватися дослідженням фактів, вони не зможуть розробити ефективні критерії для оцінки дій. Для тих, хто бездоказово вірить, що єдино достовірне знання в наш час може дати тільки наука, – неприпустимий абсурд. Чому? Бо розуміння того, що потрібно робити, вкрай однобічно буде базуватися тільки на "природних фактах".

У рамках "стикового" характеру проблем моральної філософії визрівав нетрадиційний прецедент, але він не одержав свого теоретичного й практичного втілення в силу логіко-гносеологічної невизначеності й методологічної новації. Однак Дідро з властивим йому гумором по-новому осягнув глибинну суть цієї проблеми. Зокрема він перетворив англійське поняття "моральне почуття" в ідею про те, що дія повинна керуватися природними почуттями й потребами. Народжуючись, людина має ті ж потреби, ті ж потяги до одних і тих же задовольень, загальною нелюбов'ю того, що викликає біль, – ось що констатує людину такою, якою вона є і ось що повинно слугувати основою підходящої для неї моралі" [19, с. 592]. Інакше кажучи, основою моралі повинні стати не надії і розчарування священиків, а те, яка людина "в дійсності", яка її природа. Виникає питання: що ж таке людська природа "в дійсності"? Дідро обґрунтовує його саркастично, представляючи своє розуміння логіко-гносеологічної сутності смислу й змісту західноєвропейської традиції. Робить він це на досить високому професійному рівні з іронією на подальшу

перспективу. А що, коли ця природа внаслідок вивчення виявиться злою, як стверджує Старий Заповіт в главі про гріхопадіння? Тим самим Дідро вдало й доречно вводить сумнів (раціоналізований скептицизм) в ейфоризм переконаності у логіко-гносеологічній всемогутності дихотомічного способу мислення.

Невипадково на початку XVIII ст. широке розповсюдження одержує погляд, згідно з яким людська природа може виявитися далекою від загальноприйнятого поняття добра. Дідро зразу ж виявляє предметний парадокс моральної філософії, максимально наблизившись до розуміння моралі на Сході, звичайно, у європейській термінології. Якщо "ніщо існуюче не може існувати ні в розріз з природою, ні поза нею", тоді те, які люди – чи будуть вони в загальноприйнятому смислі добрими або поганими, моральними або ім-моральними, – і повинно стати основою "моралі". Це був серйозний і сміливий виклик буденній свідомості й інтелектуальній сірості. Статус однобічного *credo* такий: якщо людська натура урівнюється з природою, не залишається нічого іншого, як прийняти те, чому вчить природа. Нагадаю, що християнські автори вважали, що діями людини керує вроджене моральне почуття. Але Дідро переконливо показав, що вроджене почуття могло вести до зла і до добра. Він раціонально поставив питання: що трапиться, якщо "природні факти", на яких ми збираємося побудувати мораль, вказують на "природність" імморалізму? І сьогодні на нього немає чіткої і предметної відповіді, хоча відповідей було декілька. Єпископ Дж. Батлер, наприклад, стверджував, що сутність природи людини у дійсності моральна (чиста декларативність!). Утилітаристський погляд на моральні дії – добре те, що збільшує почуття задоволення або щастя. А. Сміт вірив, що моральне почуття – природна здатність людей, і хибно вважав, що це почуття неухильно (апогей ейфоризму) примушує індивіда розділяти почуття інших людей. Аргумент: оберігаючи власні почуття, ми охороняємо почуття інших (однобічний словесний блуд). Те, що природно для нас, добре також і для всіх (мораль рабовласників!) Руссо схиляється до тієї думки, що добро закладене в нашій природі.

Інший варіант відповіді – відповідь маркіза де Сада – полягала у тому, щоб відкинути християнську мораль та прийняти нашу природу такою, якою вона нам уявляється, навіть якщо ця природа агресивна, егоїстична і розпусна. Відверте, грубе й примітивне уявлення щодо моралі рабовласників. Для нього всі християнські моралісти – брехуни, а немовля, яке кусає груди своєї годувальниці, дитина, котра ламає брязкальце, показують нам, що схильність до руйнації, жорстокості і насильства – перше із того, що накреслено в наших серцях природою [11, с. 317]. Враховуючи негативну природу людини, де Сад у фізіологічному дискурсі довів до логічного кінця пропозицію заснувати мораль на природі.

І, нарешті, третя відповідь була імпліцитно закладена у вислові Дідро про "маленького дикуна", який даний самому собі. Гіпотетично Дідро допускав явно несумісні речі: якщо би маленький дикун "зберіг всю свою нерозумність, а з дурістю грудного немовляти ще з'єднав в собі бурхливі пристрасті тридцятилітнього чоловіка, він звернув би шию батькові та збезчестив би свою матір" [3, с. 116]. Але "маленький дикун" ніколи не буває відданий самому собі і тому стає людиною, бо живе в суспільстві. Дитина – це істота соціальна і одночасно фізіологічна, тілесно-духовна і творча, згідно своєї індивідуальної природи. Принципово однобічні підходи для пізнання такого цілісного природного утворення не можуть бути дієздатними. Перші дві відповіді базуються на одній і тій же визначальній думці, а саме допускають, що "природні факти", на яких основана мораль, природні, а не соціальні. У вислові Дідро про "маленького дикуна" мається на увазі, що така дитина – фікція, абстрактний витвір: людська дитина завжди виховується в суспільстві і не може бути дикун, хоча інколи веде себе "дикунським", на думку оточуючих (які мають вульгаризоване розуміння того, що таке "дикунство"), чином. Все це також являє собою фікцію, але іншого типу й змісту.

Отже, XVIII ст. надзвичайно заплутало і спотворило "паростки" нового бачення синтетичного характеру предмета вивчення моральної філософії, плідно не використало теоретичних і практичних можливостей створеного нею прецеденту для більш глибокого розкриття динамічної сутності розвитку людини і суспільства. І християнські моралісти, і філософи-просвітники виступали як критики існуючого суспільства. У рамках однобічних

підходів вони використовували вираз "природний стан" для реалізації фактично різних цілей в руслі визначальної думки. Ось чому вони протипоставили уявну природу людини реальній людській діяльності так, ніби мова йшла про дві реальні умови існування. Це, в свою чергу, стало реальною можливістю для тих моральних суджень, які вони хотіли утверджувати – про штучність звичаїв, насильства влади, загрозах неправильного виховання (нібито їм достеменно було відоме "правильне виховання"). Саме протиставлення – джерело надуманих дискусій, наприклад, про те, соціальна чи асоціальна природа людини, що трапляється з людиною, яка виросла поза суспільством і т.д. і т.п. Протиставлення того, що людині притаманне "одвічно" і що є продуктом "цивілізації", в описах людської природи було врешті-решт риторичним, а не філософсько-науковим. Так, на думку Фергюсона, цивілізований спосіб життя людини, певною мірою є частиною його природи, як і будь-який уявний стан до цивілізації... "Точка розриву" – черговий однобічний абсурд, який пройшов поза увагою філософів і дослідників XVIII ст. Віко розвиває тему з позиції історії. Остання для нього – це процес створення людьми своїх цивілізацій, а значить, і самих себе такими, якими вони є. На основі такого бачення він робить однобічно хибний висновок: точно ми можемо знати не фізичний світ, а саме історію.

С. Пуфендорф розробив найбільш важливий підхід до соціальної природи людини. На синтетичній понятійно-концептуальній основі він за відправну точку сміливо бере спотворене твердження Гоббса про те, що природна людина – індивідуалістична, аморальна і асоціальна. На відміну від Гоббса, Пуфендорф вважав: умови нашого життя роблять реальну людину, на відміну від абстрактної, моральною і соціальною. Він досліджував проблему: що є найбільш загальними і універсальними людськими діями, яким повинна підкоритися кожна людина, якщо вона є розумним створінням" [16, с. 117]. Він стверджував, що людина за своєю природою "розумна" і схильна до самозбереження. На цій основі він розробив систему юридичних принципів, які відображують природне право кожної людини на самозбереження, що стало класичним каноном розмірковувань про природний закон. Він вважав, що розвиток соціальності людини виражає її природу. Перед нами абсолютизація значущості однобічної методології для розкриття людської природи. Тому навіть якщо соціальність не дана одвічно в передбачуваному природному стані людини, а історична, то і в цьому випадку вона – природна, а не штучна.

Таким чином, завдяки Пуфендорфу, Віко та Фергюсону проблеми моральної філософії про людську природу, характер і мораль трансформувались у питання про моральне життя, яке створює для себе людина у певний час й у певних умовах. Закладається фундамент концептуального розуміння неможливості відділення морального дискурсу від умов життя, від того моменту історії, у який і відбулося його створення. Дослідження людської природи проникає в усі сфери життя – політичну, економічну, літературну і навіть побутову. Водночас однобічна методологія приводить до розпаду колись єдиної концепції моральної філософії на окремі частини. Руйнація цієї концепції загальмувала становлення предметно нового синергетичного підходу, а тим самим поля якісно нових можливостей досягнутого інтелектуально-морально-духовного стану цивілізаційних процесів. Причому квазізв'язані частини розпочали розвиватися як незалежні напрями у вигляді спеціалізованих дисциплін – психології, біології, історії, політичної економії, філософії (яка ще розумілась як наука наук) та ін. Поступово моральна філософія зникає, але одночасно створюється той контекст, у якому вона набуває сучасного, урізаного значення – дослідження і практичного застосування етики, її понятійного апарату і принципів у дискурсі сучасних наук про людину. Чи було це випадковим у традиційному розвитку західної науки, філософії і релігії? Ні. Це була глибоко захована й штучно розповсюджувана "іманентна логіка" історико-суспільно-культурного розвитку людини і людства під ідеологічним прикриттям виразу "природний стан", щоб незвично загальмувати, а потім відкинути творчо-духовні шляхи більш глибокого й всебічного пізнання витоків і природи моралі в реальному людському житті, здатних принципово по-новому обґрунтувати і розкрити виключно складну динаміку переходу від рабовласницької й імперської моралі до витончено захованого творення антилюдської паразитичної культури на інтелектуальному ландшафті націй і народів Заходу.

Список використаних джерел

1. Вовк С.Н., Маник О.Н. Неклассическая методология и многофакторный подход. – Черновцы: Прут. – 1996. – 293 с.
2. Гусейнов А.А. Об идее абсолютной морали // Сравнительная философия: моральная философия в контексте многообразия культур. – М.: Вост. лит., 2004. – 319 с.
3. Дени Дидро. Сочинения в 2-х тт. – М., 1991. – Т.2.
4. Кант И. Основное положение к метафизике нравов. – М., 1965.
5. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры. – СПб.: Алетейя, 2002. – 414 с.
6. Локк Дж. Опыт о человеческом разумении. – Сочинения в 3-х тт. – М., 1985. – Т. 2.
7. Мур Дж. Принципы этики. – Мур Дж. Природа моральной философии. – М., 1999.
8. Рорти Р. Упадок испугательной истины и подъем литературной культуры.
9. Смит Роджер. "Наука о человеке" и моральная философия: отношение фактов и ценностей // Сравнительная философия и моральная философия в контексте многообразия культур. – М.: Вост. лит., 2004. – С.19–32.
10. Bloom H. How to Read and Why. N.Y., 2001.
11. Hatfield G. Remaking the Science of Mind: Psychology as Natural Science. – Inventing Human Science. Berkeley, 1995.
12. Hobbes T. Leviathan. Ed. by Richard Tuck. Cambridge, 1991.
13. Hume D. A Treatise of Human Nature. Ed. by L.A.Selby-Bigge. Oxf., 1888. – С. XX.
14. Macintyre A. After Virtue: A Study in Moral Theory. – L., 1981.
15. Marquis de Sade. Juliette. Ed. by A.Wainhouse. – L., 1991.
16. Pufendorf S. On the Law of Nature and Nations. Eight Books/ Transl. by B.Kennett, 3rd ed. – L., 1717, b.1. – С. 117.
17. Taylor Ch. Sources of the Self: The Making of the Modern Identity. Cambridge, 1989.
18. Taylor Ch. Interpretation and the Sciences of Man. – Philosophy and the Human Sciences: Philosophical Papers. Vol.2. – Cambridge, 1985.
19. Цитата за: Wilson A.M. Digerot. N.Y., 1972.

Mykola Alexievets, Stepan Vovk

HUMAN SCIENCE OF THE XVIII CENTURY IS THE ORIGIN OF CONCEPTUAL BACKGROUNDS OF THE UNITY SCIENCE

Narrowness of the logic-gnoseological aspect for the understanding of the common bases of the development of science, philosophy and religion from the Age of Enlightenment till nowadays is revealed.

УДК 392.81 (477)

Павло Смоляк

СВЯТО ВВЕДЕННЯ ТА ЙОГО ОБРЯДОВІСТЬ У ЗАХІДНОМУ ПОДІЛЛІ

Стаття висвітлює обрядовість свята Введення як ініціанта різдва Сонця, розкриває суть його традиційних складових та їхній вплив на світоглядні уявлення жителів Західного Поділля.

У період постіндустріального суспільства традиційна народна культура все більше позначена впливами урбанізаційних процесів. Національна обрядовість, зокрема календарна, нівелюється, а то й взагалі зникає. Першочерговим завданням вчених-етнологів, які займаються дослідженням традиційної обрядовості, є відродження, поширення культурних традицій та збереження національної ідентичності українського народу.

Осмисленням календарної обрядовості, зокрема зимової, займалися такі українські вчені, як П. Чубинський, М. Грушевський, К. Сосенко, Г. Булашев, К. Кутельмах,

В. Скуратівський. Вони, в основному, вивчали її на загальноукраїнському рівні. Регіональна обрядовість, зокрема західноподільська, привертала увагу вчених у меншій мірі. Це було пов'язано з заборонаю її дослідження в радянський період, а останнім часом – з недостатньою кількістю зібраного польового етнографічного матеріалу. Частково цією проблематикою займалися лише місцеві краєзнавці, етнографи та фольклористи І. Галька, В. Гнатюк, П. Медведик, О. Смоляк, Б. Синенька, М. Крищук.

Мета статті – висвітлити роль і місце свята Введення в зимовому календарному циклі Західного Поділля та звернути увагу на його основні елементи (вогонь та воду), що ініціюють різдво Сонця (в язичницький період) та різдво Сина Божого – Ісуса Христа (в християнські часи).

З мети випливають наступні завдання: довести, що саме свято Введення є основним ініціантом народження небесного світила – Сонця, зробити детальний опис цього свята, провести аналогії дохристиянських та християнських традицій.

Одним із основних свят, які ініціювали народження денного світила – Сонця, було Введення (у християнській традиції воно має назву Введення в храм Пречистої Діви Марії і святкується 4 грудня¹). Основний язичницький зміст цього свята – містичне введення народу у передріздвяні святкування-гуляння. В основі його основне культове (ритуальне) навантаження мали вогонь та вода.

Найвагомішою складовою свята було вшанування землі-годувальниці (це перша і пряма аналогія основного мотиву свята Юрія-Дмитра). Адже, якщо до Введення на землі ще можна було частково поратися, зокрема її орати чи копати, то після Введення аж до Благовіщення її не можна було зачіпати. Тому жінки до цього свята завжди запасалися глиною, щоби мати чим цілий зимовий період змащувати в хатах долівку та заліплювати нею дірки в печі.

Свято Введення (в порівнянні з іншими передріздвяними святами) найбагатше обрядовими діями, пов'язаними із вогнем та водою. Через те в день Введення після Святої Літургії у Західному Поділлі (а також і по всій Україні) місцеві жителі завжди вимагали від священиків посвячення води, хоча це не має ніякого зв'язку з християнською ідеологією самого свята. А ввечері перед Введенням місцеві жителі в давнину завжди святили воду стародавнім (ще дохристиянським) способом: її брали у такому місці, де сходяться три потоки, проливали через вогонь, підставляючи миску, і використовували цю воду як цілющу (лікувальну) від усяких хвороб та пристриту (вроків) (аналогічний обряд виконують священики на Йорданському водосвятті), занурюючи три рази запалену воскову свічку-“трійцю” у воду. У народі щиро вірили, що саме така вода є священною і дуже помічною від усіляких хвороб, нею можна відігнати нечисту силу, зокрема відьом, чи причарувати парубків. До речі, на Лівобережній Україні побутувала дещо інша обрядова дія, пов'язана із посвяченням води. Дівчата, зібравшись потайки від хлопців, перед Введенням пізно вночі йшли до місця злиття трьох джерел, наповнювали карафки (пляшечки) водою і, розпаливши два полінця над череп'яною мискою, із відповідними привчаннями перепускали між ними джерельну воду. Вони вважали, що така ритуальна дія може приворожити коханого [7, с. 241].

У стародавньому обряді посвячення вогню та води відбувається велика містерія народження світу. Адже вогонь і вода були головними творчими чинниками всього суцього. Доказом цього є ряд обрядових дійств, які пов'язані із вшануванням вогню та води на Святий Вечір та Водохреща. Про домінування цих культів на Різдвяні свята вказують сюжети колядок і щедрівок, які оспівують чудотворні іскри, сполучені із водою, три міфічні вогні, що приходять до господаря на подвір'я, росицю з неба, міфічну криницю, міфічний дунай, море зі сліз Господа, що, за уявленнями місцевих старожилів, без сумніву, є

¹ Згідно зі Святим Письмом Нового заповіту “Євангелієм від Якова”, коли Марії виповнилося три роки, вона разом з іншими дівчатами увійшла до храму зі світильником. Первосвященик (а ним був Захарія, в майбутньому батько Івана Предтечі) узяв дитя на руки, поцілував і сказав: “Маріє, Господь звеличить ім'я твоє в усіх поколіннях, а в кінці днів пред'явить тобі ціну викупу синів Ізраїлю”. Вимовивши це, він поставив дівчинку на третю сходинку храмового жертовника, де зійшла на неї благодать Божа.

благодатними творчими силами, а поєднання вогню із водою завжди приносить добро і щастя.

У західноподільських колядках збереглися сюжети, в яких вогонь виступає як світотворчий елемент, а також в них часто фігурують мотиви поєднання вогню та води. Це найкраще висвітлено в колядці "Ой в лісі, в лісі", записаній В.Гнатюком [3, с. 83], в якій святий Петро йде під землю за вогнем. Тут вогонь виступає в іпостасі голуба. А голуб в космогонічних колядках є символом духовного начала і творчої сили: з рота і очей голуба горить вогонь полум'ям та іскрами. Отже, цей вогонь є активним, творчим. З вищесказаного випливає, що голуб – це творчий дух, з якого починається рідво світу.

У колядках і щедрівках вогонь і вода завжди виступають як первородні елементи, з яких вогонь був першим і своєю творчою (вдаряючою) силою викликав із землі другий творчий елемент – воду і разом з нею ставав знаряддям божих світотворчих починань.

У західноподільських колядкових та щедрівкових сюжетах зустрічається міфологічна трійця на райським дереві – це три небесні світила: сонце, місяць і зоря, що їх принесло райське прадерево, пливучи на первісних водах. Отже, трійця – це астральний вогонь, який у поєднанні з водою був творчим чинником у зачатті світу. Дана ідея побудована на тому, що вогонь як животворча троїста сила творить життєве тепло у всесвіті і одночасно потребує для цієї акції іншу животворчу силу – воду. У колядках та щедрівках часто зустрічаються сюжети, де Господь купається у воді – настільки вона животворча і життєдайна. У даному разі, Господь є символом первісного вогню, а отже, і вогонь є символом Господа (тому Господь являвся пророкам у формі вогненного стовпа). З цього випливає, що в цій ідеї закладене образне поєднання Господа з господарем, тобто в панові-господареві можна вбачати культурну іпостась Господа або навпаки.

Через велику пошану до води західноподільські жителі з давніх-давен дотримувалися традиції, яка полягала в тому, що від Введення до дев'ятого четверга опісля не можна було бити праником по воді, бо це могло навести влітку градові хмари на ниви [2, с. 174]. Вода у передріздвяний період дуже часто вживалася в різних обрядових діях: як складова печива, ворожінь, гадань, як захисний та очисний елемент. У західноподільських колядках і щедрівках вона виступає не лише в земній подобі моря, дунаю, йордану, але і як небесна животворча сила, що представлена в іпостасі росиці та дощички, Господніх сліз.

У західноподільському святі Введення досить виразними є елементи, що пов'язані із початком нового аграрного року. Вони в першу чергу проступають у "полазницькій"¹ традиції, що стосувалася майже кожного свята того періоду (Миколая, Ганни, Варвари). Місцеві жителі вірували в те, що хто першим прийде на Введення рано до хати, то таким буде цілий наступний рік: якщо ввійде молодий гарний чоловік, а ще із грішми, то цілий рік у хаті будуть всі здорові і будуть вестися гроші, а коли ввійде старий хворий чоловік, а особливо стара немічна жінка, то цілий рік в хаті буде нещастя². Тому часто функцію полазника виконував сам господар. "Вставши рано, господар виходив на подвір'я, обміряв його широкими кроками вздовж і впоперек – до стайні, обори, хліва та пасіки, а потім заходив до хати й виголошував побажання: "Дай, Боже, щоби худібонька була здорова і я з тобою, моєю жоною і діточками" [8].

У давнину в Західному Поділлі була поширена традиція вдосвіта вводити першою до хати молоду худобу: козла, лошака, бичка³, вола. Часто місцеві жителі доручали цю роль саме волів, заводячи його до хати. Вони вірили, що тоді в оселі буде достаток ці-

¹ В основі "полазника" – першого відвідувача оселі – лежить віра людей у щасливу або нещасливу прикмету.

² "Полазницька" традиція найкраще збереглася до останнього часу на Гуцульщині. Адже, за спостереженнями Г.Маковій [5], "якщо прийде на Введення першою дитина, то цілий рік буде сварка в хаті, якщо підліток-хлопець – буде добре вестися худоба, якщо дівчина – будуть слабувати старші жінки в хаті, здоровий та міцний чоловік – весь рік буде все вестися в господарстві, якщо файна молодниця – добре вродить городина, а якщо кволла немічна людина чи стара жінка – станеться біда в дорозі".

³ Бик – символ місяця. Серп місяця асоціюється з рогами бика, а бізон зі стрілою в руці символізує "смерть місяця", тобто безмісячні ночі. Наші предки вважали бога Місяця джерелом родючості.

лий рік [6, с. 445]. Адже "Воли, – як зазначає Г.Булашев, – створені Богом і вважаються благословенними за те, що коли новонародженого Божого Дитятка було покладено до ясел, то воли й віслюки вкривали його соломною і зігрівали своїм диханням" [1, с. 323]. Як бачимо, тут особливо показовим є нашарування християнської традиції на язичницьку. Отже, за місцевими віруваннями, введення до хати молодих тварин чоловічої статі віщувало в наступному році добрий приплід худоби¹. Тут, очевидно, збереглося вірування у щастя, яке приносить молодий вік як худоби, так і людей. Адже, ідея молодості ініціює відродження (оновлення) роду, його силу, здоров'я, плодючість, а разом з ним молитовне побажання того, щоби все це постійно супроводжувало родину в житті².

Господарська магія також була задекларована в обряді, в якому жінки, повністю голі, сідали опівночі перед Введенням на поріг своєї хати і прями самосівні коноплі або льон: це віщувало в наступному році добрий урожай конопель або льону. У цьому обряді відчувається очевидне обожнювання конопель і льону, як найважливіших у житті людини рослин. Бо вони, на відміну від інших рослин, благословенні Богом, без них, що є основою одягу, (як і без житла та їжі) людина не може існувати. Тому ці культури (коноплі та льон) часто оспівуються в сюжетах колядок і щедрівок, а також продукція з них є складовою післяколядного дарування. Адже, коли колядники приходили в давніший період (до початку ХХ ст. ця традиція у Західному Поділлі ще була живою) під хату колядувати, то господар їх зустрічав калачем, а господиня – конопляним або лляним повісом. Це очевидна жертва Богові за життєво найважливіші культурні здобутки народу. Тому цим рослинам народ приписує міфічну і надприродну силу.

У Західному Поділлі (та й по всій Україні також) господині завжди старалися стерти ("отіпати") коноплі або льон на терлицях до Введення, "щоби їх не зневажати биттям під час їхнього святкового шанування". На честь шанування конопель та льону та із подяки Господу за них місцеві жителі складали дари повісом від кожної родини у громаді священикам, які відвідували щорічно оселі під час свята Богоявлення Господнього і кропили їх свяченою водою. Лляні чи конопляні повісма дарували також священику під час його відвідин тяжко хворого за принесення йому Святого причастя та за одночасну святу тайну миропомазання (крім того, в деяких селах досліджуваного регіону священикам ще дарували хліб та миску лляного або конопляного насіння). Серед місцевих жителів було поширене повір'я, що базувалося на тому: хто не впорається до Введення із "отіпанням" конопель або льону, "той накличе влітку бурю на свої ниви, а на себе – зневагу в людей". До того ж побутувало ще одне повір'я, яке стверджувало, що в цей день надзвичайно активною є різна нечиста сила, особливо відьми, які можуть чаклунськими діями відібрати у корів молоко. Тому люди вдавалися до різних оберегів: обсипали подвір'я і стайні самосівним маком, обкурювали свяченим зіллям худобу, мастили їй вим'я маслом, часником, а на дверях стаєнь малювали дьогтем хрестики. У цей день в досліджуваному регіоні худобі варили із борошна спеціальну їжу – густу киселицю, "щоби було густе молоко і сметана" [4, с. 127].

На свято Введення у досліджуваному регіоні виконувалися й інші обряди, пов'язані із худобою. Зокрема, якщо у цей день корова б'є ногами, то господині пекли припічок, вкладаючи в нього декілька стоніг (мокриць), а опісля обходили три рази навколо корови і давали їй кусок припічка, примовляючи: "Їж, корово, стоніги та стій на всі чотири ноги". Якщо у цей день отелювалася перший раз корова, то господиня відривала нижній рубець від своєї сорочки і обмотувала корові роги, "щоби була здорова" [9, с. 65]. Серед місцевих жителів також був звичай на свято Введення відчіплювати корів від ясел і заставляти їх чухати роги об протилежну стіну, "щоби сила у вим'я переходила".

Яскраво вираженими у введенських обрядових діях є й весільні мотиви. Вони найкраще представлені дівочими ворожіннями на щасливе одруження. У деяких місце-

¹ Традиція вводити молоду худобу на Введення до хати в Західному Поділлі зберігалася до 40-х років ХХ ст.

² Звичай першого полазника не є специфічно Введенським, він властивий і іншим зимовим святкам – Миколаю, Ганні, Варварі, але на свято Введення він є першим і через те так сильно шанованим і увіруваним.

востях Західного Поділля (переважно в південній його частині – Монастирський, Заліщицький та Борщівський райони Тернопільської області) до 40-х років ХХ ст. у дівчат зберігалася традиція перед Святою літургією на Введення першими серед людей іншої статі зайти в церкву після священика і про себе промовити: "Якщо ти мене уводиш дівчиною, то через рік щоби ти мене увів молодницею"¹. У цих же місцевостях дівчата "на виданні", ховаючись від сторонніх людей, "святити" воду, щоби привернути до себе парубків, для цього там, де сходилися три потоки, набирали у глечик чи миску води, запалювали свічку і над полум'ям, примовляючи щось (текст примовляння не зберігся), переливали воду з посудини в посудину.

Деякі магічні елементи на свято Введення стосувалися й малих дівчат. Зокрема матері в цей день своїм малим донькам зав'язували червоною вовняною ниткою коси, "щоби колись не зраджував чоловік". У день Введення в досліджуваному регіоні зберігалася давня традиція, що була пов'язана із оберіганням дівчат від усяких хвороб. У зв'язку з цим матері запихали за сволюки пучок свіжовисушених (у цьому році) васильків, що до цього сушилися на покуті, "щоби дівки в хаті не хворіли"².

Свято Введення у досліджуваному регіоні зберігало стародавню звичаєвість, що була пов'язана із водою. Зокрема місцеві жителі у цей день старалися стати зранку чимшвидше, щоби вмитися сніговою водою. Адже, за віруваннями західноподільських старожилів, це було пов'язано з тим, "щоби було білим лице, як той сніг". Якщо на Введення зв'язати двоє відер докупі і витягнути ними із криниці води, "то цілий рік можна будького перемогти".

Введення ще в народі називають "Видінням". Це зумовлено народними віруваннями про те, що Бог у цей день відпускає душі померлих подивитися на своє тіло (це, до речі, християнське розуміння душі, хоча поняття "дух", "душа" сформувалося значно давніше, ніж на Україну прийшла християнська віра). За законами дихотомії, душі померлих бувають "добрими" та "злими", "своїми" та "чужими". Звідси їхній дуалістичний підхід у обрядових діях: з одного боку, люди вшановують покійних предків, а з іншого – вживають найрізноманітніших оберегів від них.

Як бачимо, у святі Введення, яке ініціює різдво денного небесного світила – Сонця, найважливішу роль відіграють головні елементи творення всього суцього – вогонь та вода. Вони, практично, є складовими майже усіх обрядових дійств, які використовуються місцевими жителями під час ворожінь на добрий відпочинок землі, на приплід худоби, на кращу долю, на добрий майбутній урожай, на вибір шлюбної пари тощо. Основною прикметою у цих святах є традиція першого полазника, що втілений у здоровому і багатому парубкові або в молодій тварині чоловічої статі, які ініціюють добро, багатство та здоров'я у майбутньому році. Усі ці разом взяті прикмети й віщують, за стародавніми віруваннями, народження денного небесного світила – Сонця, а в християнський період, – відповідно, народження Сина Божого – Ісуса Христа.

Список використаних джерел

1. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування. – К.: Фірма "Довіра", 1992. – 414 с.
2. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. – Т.1. / Упоряд. В.В.Яременко, Автор передм. П. П. Кононенко, Приміт. Л. Ф. Дунаєвської. – К.: Либідь, 1993. – 389 с.
3. Колядки і щедрівки / Зібрав В. Гнатюк. Т.1 // Етнографічний збірник. – Львів, 1914. – Т. 35. – 269 с.; Т. 2 // Етнографічний збірник. – Львів, 1914. – Т. 36. – 379 с.
4. Кутельмах К. Обрядовість зимового циклу // Українське народознавство: Навч. посібник / Автори: Ю. Гошко, Г. Горинь, Р. Кирчів та ін; За ред. С.П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. – Львів: Видавничий центр "Фенікс", 1994. – С. 127–137.
5. Маковій Г. Затоптаний цвіт: Народознавчі оповідки. – К.: Укр. письменник, 1993. – 205 с.

¹ Із етнографічних записів О.С.Смоляка від Соломахи М.М., 1917 р.н., без освіти, домогосподарки з с.Кривче Борщівського району Тернопільської області.

² Із етнографічних записів О.С.Смоляка від Головецької С.М., 1934 р.н., освіта початкова, буржівниці з смт. Золотий Потік Буцацького району Тернопільської області.

6. Мифологический словарь / Гл. ред. Е. М. Мелетинский. – М.: Сов. энциклопедия, 1991. – С. 445. 7. Скуратівський В. Т. Дідух: Свята українського народу. – К.: Освіта, 1995. – 272 с. 8. Франко І. Людові вірування на Підгір'ю. Народній календар // Етнографічний збірник. Видає Етнографічна комісія Наукового Товариства ім.Шевченка. – Львів: З друк. НТШ, 1898. – Т. V. – С. 203–210. 9. Чубинский П. Календарь народных обычаев и обрядов. – К.: Муз. Україна, 1993. – 78 с.

Pavlo Smolyak

THE HOLIDAY OF FEAST OF THE PRESENTATION OF THE BLESSED VIRGIN AND ITS RITUALISM IN WESTERN PODILLYA

The article deals with the ritualism of the holiday of Feast of the presentation of the Blessed Virgin as initiator of the nativity of the sun. The article reveals the essence of traditions and their influence on the conception of the world of the inhabitants of Western Podillya.

УДК 94(477)"17/19"+94(438)

Тетяна Чубіна

ЖОЗЕФІНА-АМАЛІЯ ПОТОЦЬКА – ДРУГА ДРУЖИНА СТАНІСЛАВА ЩЕНСНОГО-ПОТОЦЬКОГО

У цій науковій статті мова йде про рід Потоцьких, його внесок в історію та культуру України. Людина є елементом будь-якої форми соціальності, від найпростіших спільнот до сучасних цивілізаційних та політичних суперсистем. Тому погляд на історичні процеси, на суспільство не відокремлений від вивчення окремих особистостей і династій.

Коли мова заходить про жінку – у нас одразу спрацьовує культурологічний стереотип: берегиня домашнього вогнища, мати, продовжувачка роду. Це святі обов'язки жінки, вони були такими упродовж тисячоліть і такими залишаються.

Однак історія ілюструє і дещо інші жіночі образи. Образи жінок, які змінювали перебіг історичних подій, надихали чоловіків на подвиги та безумства. Заставляли вірити в силу жіночої краси та розуму. Стверджували, що Жінка – це велика сила та дар Божий.

Ця наукова розвідка покликана показати образ жінки, доля якої тісно перепліталася з магнатським родом Потоцьких, з Україною. Це образ жінки, яка мала сильну вдачу, уміла кохати і бути коханою (і не тільки власним чоловіком), образ, який надихав сучасників на потурання простих жіночих слабкостей. Мова йтиме про Жозефіну-Амалію Потоцьку з Мнішків. Вона була не тільки однією з найосвіченіших жінок своєї епохи, а й жінкою, яка зуміла пережити розлучення з чоловіком, жінкою, якою цікавилось безліч коханців і яка відзначалася чоловічою вдачею...

Ця стаття покликана розкрити маловідомі сторінки життя Жозефіни Амалії Потоцької. Жозефіна Потоцька – історична постать, яка згадується у польській історіографії не лише як дружина одного з найвідоміших Потоцьких – Станіслава Щенсного, а й як прогресивна мислителька XVIII ст. [1]. Переклади польських джерел, які використано в статті, авторка робила самостійно.

Потоцька Жозефіна-Амалія з родини Мнішків (1752–1798 рр.), друга дружина Щенсного-Потоцького, художниця і письменниця-аматорка. Народилася 29 серпня 1752 р., напевно, у Дрездені, була єдиною дочкою Єжи Августа Мнішха і Марії Амалії

з родини Bgühlów. Дитинство провела з батьками в Дрездені, а пізніше – у Варшаві. Про її освіту мало відомо, вона знала французьку мову, латинь і, звичайно, німецьку. Навчалася мистецтва та живопису, імовірно, (згідно з даними Л. Голенбовським) у А. Альбертранда [2, с. 740].

Під час Барської конфедерації (1770 р.) в неї закохався Ю. Мьончинський, і цю обставину намагалася використати мати для здобуття впливу на нього, не маючи на меті видати доньку заміж за шляхтича. Т. Осолінська з родини Стадницьких також прагнула здобути Жозефіну для свого сина. Родина Мнішків вирішила, однак, видати доньку за С. Щенсного-Потоцького і уклали відповідну угоду з його батьками. Через трагічні події, пов'язані з першим шлюбом Щенсного Потоцького, одруження довелося відкласти. Лише 1 грудня 1774 р. Щенсний виконав волю батьків, яких вже не було на світі, і одружився із Жозефіною. Неначебто наречена повинна була нагадати про церемонію майбутньому чоловікові, тому що, зайнятий грою на гітарі, він забув про одруження. Потоцька принесла чоловікові весь мнішківський спадок, у тому числі: Duklę, Samoklęski, Brzostowicę, палаци у Варшаві і Гданську, багато срібла, меблі і порцеляну [].

Укладений 1 грудня 1774 року шлюб поєднав двох людей із цілком відмінним складом розуму та характеру, інтелектуальним рівнем і культурними інтересами пані Ж. Потоцька значно перевершувала свого чоловіка. Серед іншого вона малювала, і її малюнки та олійні картини вважалися вельми вдалимими. Були у неї й літературні амбіції – вона писала веселі комедійки та оповідання, складала епіграми й вірші з нагоди певних подій [3, с. 219–220]. Її твори мали неабиякий успіх, багаторазово переписувалися й передавалися з рук у руки, зацікавили навіть Станіслава Августа. Жозефіна, однак, була обдарована не лише художнім та літературним талантом, а й бурхливим темпераментом. Впродовж кількох років подружжя Потоцьких нажило аж одинадцятьох дітей – сім дочок і чотирьох синів. Та з усіх дітей, здається, лише троє найстарших (Пелагія, Щенсний Ежи і Людвіка) були зачаті зі С. Щенсним, а решті приписували різних батьків, що було дуже схожим на правду, оскільки пані Жозефіна майже не жила у Тульчині, часто виїжджала за кордон і, не церемонячись, практикувала там свій дуже вільний стиль життя. У перші роки Щенсний був безтямно закоханий у свою дружину, присвятив їй навіть вірш.

Однак це збуджування "чуттів" невдовзі зазнало серйозного удару, а потім дедалі частіше порушувалося різними випадками. При якійсь okazji пані Потоцька зав'язувала любовні стосунки з ще дуже молодим тоді Ежи Віельгорським, сином коронного кухмістера Міхала Віельгорського, одного з лідерів Барської конфедерації. Його листи, адресовані пані Жозефіні, потрапили до рук С. Щенсного. Уперше в житті хорунжий спалахнув гнівом на кохану дружину й наказав їй забиратися до рідної Дуклі. "Уже пакували на вози її столове срібло й гардероб, а Мнішек, заливаючись слізьми, доти у гідному жалю приниженні повзала в ногах у чоловіка, поки той, чи то розм'яклий від співчуття до дружини та її обіцянки виправитись, чи то задоволений хитрим удаванням невинності, дав себе вблагати й скасував свій вирок" [3, с. 17]. Однак цей подружній бунт пана С. Потоцького був, як здається, останнім його ефективним протестом проти пустощів дружини. Щоправда, пані Ж. Потоцька намагалася пом'якити гнів чоловіка ніжністю й покорюю.

Через півроку після шлюбу Жозефіна стала дамою Сяючого Хреста. Подружнє життя спочатку складалося добре. Ж. Потоцька була інтелігентною, вважалася красунею, мала почуття гумору. Чоловік складав для неї ніжні вірші, разом вони бували у Дуклі і грали у тамтешньому придворному театрі. 24 квітня 1775 р. там, власне, було показано комедію на три дії "Цнота рідкісна, вірний друже", написану Потоцькою.

Пані А. Потоцька мала літературні амбіції, але результати її творчості незначні. Відомо лише, що вона написала "Два оповідання"; зберігся також літературний лист "Вельмишановний пане Бенедикте" (до Бенедикта Гуревича), два вірші, процитовані Ф. Ковальським у "Спогадах". Відомо також, що вона писала листи "такою вишуканою польською мовою, палким вогняним стилем, що їх можна порівняти з творами Жорж Санд". Небагато ми знаємо про її художню творчість. Під керівництвом А. Albertrandiego намалювала, очевидно (не без певних труднощів), Św. Filipa Nereusza; ця картина знаходилася у Варшавському костелі О.О. Piłgów на вулиці

Довгій, пізніше, напевно, у костелі на вулиці Świętojańskiej, подальша його доля невідома. Потоцька користувалася, напевно, вказівками Я. Хрестителя Lampiego; під його керівництвом копіювала портрет чоловіка [2, с. 740].

Через декілька років після одруження Ж. Потоцька з чоловіком оселилися у Тульчині. У 1781 р. вони зібралися у подорож в Італію й Швейцарію. Повернувшись у жовтні того ж року, вони розважалися у Вишнівці у М. Мнішха, кузена Ж. Потоцької, там вони зустрілися зі Станіславом Августом та Павлом, спадкоємцем російського трону. У 1783 р. Ж. Потоцька була членом масонської ложі. Цей факт був використаний у 30-тих роках ХХ ст. для умілої містифікації, виявленої Я. Гомулицьким: а саме, Ж. Потоцькій приписували авторство екслібрису, який представляє жінку, що креслить масонські знаки. Насправді, згідно з твердженням Я. Гомулицького, той екслібрис був фальшивкою. Потоцька, безумовно, енергійніша від чоловіка, залагоджувала замість нього багато справ, зокрема відповідала на прострочену кореспонденцію, дбала про майнові справи. У своєму тульчинському середовищі вона користувалася доброю репутацією й симпатією. Менше поважали її у Варшаві (у 1789 р.), їй докоряли у нещирості та злостивості. Ж. Потоцька, яка була наділена великим почуттям гумору, заприятелювала із жартівником Б. Гулевичем і аматором гри у карти єпископом вікарієм М. Сераковським та ін. Найулюбленишим її заняттям було неначебно сватання домочадців, а пізніше, у разі потреби, допомога у розлученні.

Під час канівської подорожі Станіслава Августа у 1787 р. Ж. Потоцька супроводжувала, напевно, чоловіка до Канева, там вона мала бути представлена Катерині II, і нібито тоді вона здобула її симпатію.

На зворотному шляху Станіслав Август, якого зустрічали Ж. Потоцька та дама, яка її супроводжувала, розважався у Тульчині. Ж. Потоцька пожертвувала королю корогви, які вишила разом зі своїми доньками. В атмосфері патріотичного пожвавлення у добу великого сейму вона віддала свої коштовності на спорядження війська (у 1789 р.). Восени того ж року разом з дітьми супроводжувала чоловіка у закордонній подорожі. Дорогою до Парижа вони одержали звістку про революцію й затрималися у Страсбурзі, а потім переїхали до Відня. Разом вони провели за кордоном два роки. Після виїзду чоловіка до Ясс (де він зав'язав роман з С. Вітт), а потім до Петербурга, Ж. Потоцька мешкала ще у Відні.

Попри те, що відомості про таємні любовні побачення її чоловіка з вродливою грекинею дедалі частіше обговорювалися у віденських колах та ще й з доволі скандальними коментарями, пані генеральша поводитися з дивовижним спокоєм і гідністю, увесь час підкреслювала, що вірить у найкращі наміри й патріотизм С. Щенсного, а те, що сейм позбавив його посади генерала коронної артилерії, вважала великою несправедливістю. "Я давно була до цього готова, – писала вона в лютому до давнього друга дому Потоцьких Бенедикта Гулевича. – Але мене тішить упевненість, що ніхто не може дорікнути моєму чоловікові в нечесності. Якщо він добре бачить (усе наперед), то він вартий усілякої похвали й поваги. Якщо ж помиляється, то вартий пошани, бо душа в нього чесна. Людина народжується без посад і вмирає без них. Тож утрата їх – утрата тільки чогось минуцого. Розум, душа, характер – ось справжнє багатство. Влада не здатна їх надавати, не здатна й відбирати. Тому я спокійна й, незважаючи на недобррозичливі розмови, бажаю своїм дітям любові до Вітчизни, чесності й добропорядності їхнього Батька. Насмілююсь, мій Бенедисю, бути щирою в розмові з тобою про свого чоловіка. Ніхто не може краще за мене засвідчити його чесність і шляхетність його душі, бо вже вісімнадцятий рік, як ми живемо разом. Упродовж цього часу я завжди бачила його громадянином, який любить свою Вітчизну, її свободу – не бажає нічого іншого, крім її міцності. Його амбіції ґрунтувалися тільки на тому, щоб наслідувати чесноти своїх батька й матері, уникати їхніх вад і, живучи добропорядним життям, без гріха, бачити, що діти йдуть його слідами, і не лише кров свою в них, а й добропорядних громадян любити. Такий він, Бенедисю, цей друг твоєї милості, змішаний з болотом, але, попри це, й далі вартий шани та поваги. Як дружина, що кохає свого чоловіка, я спокійна; як полька, що любить свою Вітчизну, я засмучена", – закінчувала пані генеральша цей лист [4, с. 218], який, поза сумнівом, переконливо свідчив про її подружню лояльність, але з огляду на інтелігентність і

широкі розумові горизонти Жозефіни був, мабуть, далекий від її глибокої внутрішньої переконаності в тому, що вона стверджувала. Чутки про свій можливий намір розпочати шлюбозрозлучний процес проти політично скомпрометованого чоловіка, що з деякого часу дедалі активніше стали поширюватись у Відні, пані Ж. Потоцька відкидала з обуренням. "Я нітрохи не дивуюся, – писала вона до одного з прибічників Щенсного, – що ті, які позбавили мого чоловіка посад, хочуть мене знеславити. Але наклепи мене не засмучують, бо мої вчинки їх перекреслюють. Я не тільки й гадки такої ніколи не мала, щоб узяти розлуку зі своїм чоловіком, за якого вийшла з власної волі, – це запевнення цікаве й дуже характерне для тодішніх моральних відносин, – але якби не була його дружиною, то за теперішніх обставин, коли його так цькують, бажала б нею стати. Для мене велика честь бути матір'ю дітей добропорядного батька, й молю Бога, щоб вони були його варті й щоб пішли його слідами; бо мій чоловік має шляхетну душу, добре серце й любить свою Вітчизну, він її громадянин, був ним і залишиться. Я знаю його занадто добре, щоб за це не поручитися. Свого способу мислення і судження про нього ні від кого не приховую. Він – запорука мого здорового розуму, чесності й справдешньої моєї любові до Вітчизни. Це своє освідчення, скріплене повним підписом, посилаю твоїй милості. Зневага не дає мені права сумувати, і якщо я когось і жалію, то не його, а тих, хто себе поганить, а нас не може закидати гряззю" [4, с. 219].

Пані Жозефіна теж була не без гріха, і її толерантність до роману С. Щенсного могла пояснюватись наміром забезпечити собі жадану свободу. Але на початку 1792 р. декларація ідейної солідарності й віри в патріотичну добропорядність чоловіка мала, поза сумнівом, велике моральне значення. Однак дуже швидко виявилось, що С. Потоцький не зумів належно оцінити таку позицію своєї дружини. Усі зусилля дружини морально підтримати його у важкому, – як здавалося, – становищі були йому зовсім ні до чого і нітрохи не привернули його до неї.

Незважаючи на це, Ж. Потоцька не припиняла поділяти погляди свого чоловіка, захищала його перед атаками з боку суспільної думки, вела боротьбу віршами, ганьбила прибічників патріотичного табору.

Декларована й демонстрована вірність не перешкоджала їй (зі слів Ю.І. Немцевича) фліртувати у Відні з графом Одонеллі. Згідно з розповсюдженими чутками, що походять головним чином зі щоденника А. Хжонцевського, подружжя вже здавна не було зразковим. Ж. Потоцька через декілька років після одруження, ще за життя батька (пом. в 1778 р.), намагалася фліртувати з Є. Вільгорським, сином головного кухаря корони. Її кореспонденція з коханцем потрапила до рук чоловіка, котрий хотів відіслати її до тестя у Дуклю, але Потоцькій вдалося ублагати розгніваного. Згідно з висловом того ж А. Хжонцевського, котрий збирав плітки у колі тульчинських домочадців, тільки перші троє з її одинадцяти дітей були дітьми С. Потоцького. Батьком декількох наступних мав бути привезений ще з Дуклі Й. Клембовський, котрий виконував функцію розпорядника двору Потоцького. Пізніше роль коханців Ж. Потоцької виконували: Дзієжанський, полковник торговицького полку "під іменем вільних конфедерацій", ймовірний батько Ідалії, і Т. Мосаковський, керівник надвірної, двірської варти в Тульчині.

С. Щенсний же переселив С. Вітт у Тульчин і заходився здобувати згоду на розлучення від Ю. Вітта і від Ж. Потоцької. Жозефіна не погоджувалася на розлучення, сподіваючись на збереження шлюбу.

Восени 1792 р. через Краків, Варшаву і Гродно, де вона небезпечно захворіла (лютий 1793 р.) і де отримала від Й. Сіверса орден Святої Катерини, виїхала до Петербургу. Там вона стала "портретною дамою" (одною з шести), оточена великою шаную, а 18 травня 1793 р. дійшло до переписання угоди, згідно з якою С. Щенсний, виїжджаючи за кордон, довірив пані Ж. Потоцькій опіку над одинадцятьма дітьми і віддав їй в управління увесь маєток. Ж. Потоцька прийняла на себе сплату всіх боргів чоловіка і зобов'язалася сплачувати йому 50 тис. дукатів щорічно [2, с. 241].

У період між другим і третім розподілом Польщі С. Щенсний виїхав з Вітт до Гамбурга, а Ж. Потоцька купила палац і залишилася назавжди у Петербурзі, буваючи

однак у Тульчині. Найстаршого сина вона влаштувала при дворі камер-юнкером, доньок навчала у Смольному монастирі.

Вона систематично надсилала чоловікові у Гамбург звіти про справи у маєтку, намагаючись переконати його у своїй відданості і прихильності. У 1795 р. і 1796 р. знову розважалася в Тульчині. Зі слів А. Хжонщеського, вибралася туди, щоб приховати народження дитини, батьком якої мав бути Дзіржанський. Невміння однієї з близьких подруг зберігати таємниці призвело до її поширення, і тим самим Ж. Потоцька дала чоловікові переваги в його зусиллях з приводу розлучення. Примирити її з чоловіком намагався навіть А. В. Суворов. Зважаючи на тиск чоловіка з приводу розлучення, Ж. Потоцька зволікала, потім відмовляла, погодившись лише на початку 1796 р. Тоді ж вона залишила Тульчин і виїхала до Петербурга.

Ж. Потоцька спробувала умовити імператрицю, щоб вона наказала ув'язнити Софію Вітт у монастирі. У кінцевому результаті, коли чоловіка підтримав найстарший син Єжи, вона погодилася на розлучення, яке відбулося на початку 1798 р.

Ж. Потоцька отримала у довічне користування Дашівську волость у Брацлавському воєводстві і близько 15 тис. кріпосних (7 тис. чоловічих душ).

Після розлучення зі С. Щенським вона прожила усього кілька місяців. Улітку 1798 року вона нібито завагітніла; батьком очікуваної дитини був начебто М. Шуазель, експосол Франції у Петербурзі, що виступав тепер у ролі її майбутнього чоловіка. Однак пані Ж. Потоцька не була готова народити ще одну дитину. Відверто кажучи, їй важко в цьому дивуватись, якщо зважити, що впродовж 23 років вона народила вже одинадцятьоро, а за деякими чутками, навіть тринадцятьоро чи чотирнадцятьоро дітей. Її петербурзький лікар Бартолоцці вирішив зробити їй аборт. На жаль, здоров'я Жозефіни цього разу підвело, а може, підвела медична практика, для якої було ще чужим поняття занесення інфекції й потреба проведення подібної операції у антисанітарних умовах. Через кільканадцять днів Жозефіна померла [3, с. 45]. Є. Лоек згадував про гіпотезу Н. Суворцевої, яка ретельно вивчала в архівах кореспонденцію Жозефіни. Зокрема вона стверджувала, що душевний стан Жозефіни у 1798 р. був таким, що дозволяв радше припускати самогубство, аніж вагітність, через невдалий штучний аборт [4, с. 423]. Точну дату її смерті не встановлено, найімовірніше, це сталося в жовтні 1798 року.

Отримавши цю несподівану звістку, С. Щенський негайно вислав до Петербурга свого давнього друга А. Мощенського з дорученням залагодити необхідні формальності стосовно спадщини колишньої дружини.

Духівницю Жозефіни, зрештою, так і не знайшли. Усе майно пані Ж. Потоцької шляхом успадкування перейшло до її дітей [4, с. 290].

Після неї залишився маєток, оцінений у 4,5 млн. злотих, який успадкували діти. Бібліотеку, вивезену Жозефіною до Петербурга, було включено до тульчинських зібрань [2, с. 241].

Незвична для своєї епохи доля, нестандартне життя, неординарні вчинки... Історія героїні цього наукового дослідження заслуговує вивчення, об'єктивної оцінки та розуміння нащадків.

Список використаних джерел

1. Borkowski J.S-D. Panie polskie przy dworze rakuskim. – Lw., 1891; Czernecki J. Mały król na Rusi i jego stolica Krystynopol. – Kraków, 1939; Niesiecki K. Herbarz Polski / Wyd. S.N. Bobrowicz. – Lipsk, 1841. – Т. VII; Czartkowski A. Pan na Tulczynie. Wspomnienia o Stanisławie-Szczęsnym Potockim, jego rodzinie i dworze. – Lw., 1925; Konopczyński W. Kiedy nami rządziły kobiety. – Londyn, 1960; Łojek Jerzy. Dzieje pięknej Bitynki. – Warszawa, 1982; Chrzęszczewski A. Pamiętnik oficjalisty Potockich z Tulczyna. – Warszawa, 1976.
2. Czepe M. Potocka z Mniszchów Józefina Amelia // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XXVII. – 1983.
3. Czartkowski A. Pan na Tulczynie. Wspomnienia o Stanisławie-Szczęsnym Potockim, jego rodzinie i dworze. – Lw., 1925.
4. Лоек Є. Історія прекрасної бітинки. – К., 2005.

Tetiana Chubina

JOZEFINA-AMALIA POTOTSKA – IS THE SECOND WIFE OF STANISLAV SHCHENSYI-POTOTSKIY

The article deals with the Pototsky's family and its contribution into the Ukrainian history and culture. A man is an element of any form of sociality from the earliest community to the modern civil and political super system. That is why this view to the historical processes, society is inseparable from studying of some persons and families.

УДК 070.11

Віталій Гандзюк

ПРЕСА УНР 1919 РОКУ ПРО КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКЕ ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ

У статті йдеться про висвітлення на сторінках преси Поділля 1919 року культурно-мистецького життя провінції в добу національно-визвольних змагань. Проведений аналіз газетної періодики засвідчив, що тодішні часописи, інформуючи громадськість про проблеми відродження вітчизняної культури, розвиток театру, пісенної, музичної, літературної творчості й інших видів мистецтва, відігравали важливу роль у прищепленні любові до рідного краю, глибокої поваги до вікових традицій, формування високої духовності, моральності тогочасного українця.

Час національного відродження, який переживає нині Українська держава, вимагає глибокого переосмислення її духовних витоків. Ґрунтовних досліджень проблем рідної мови, культури й мистецтва через призму газетної періодики на сьогодні маємо небагато, оскільки до початку 90-х років ХХ століття доба національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. мала негативну оцінку в заідеологізованій історичній радянській науці. У сучасній історіографії до цієї теми вперше підійшли вітчизняні дослідники Г. Я. Рудий, П. І. Губа, Б. М. Кушнір, О. І. Жмурко, М. М. Білгорайський, В. В. Коваль.

Висвітленню культурно-мистецького життя Поділля в пресі значна увага приділялася у 1919 році. Пов'язано це було з військово-політичними подіями: 2 лютого 1919 р. Директорія, Уряд УНР під тиском більшовицьких військ залишили Київ і переїхали на початку березня до Вінниці, Жмеринки, а 11 березня осіли в Кам'янці-Подільському [15, с. 23].

Українські політичні партії, що діяли в адміністративних центрах, докладали чимало зусиль для поширення серед населення знань про національну культуру, історію, літературу, мистецтво. Це відіграло важливу роль у прищепленні любові до рідного краю, глибокої поваги до вікових традицій, формування високої духовності, моральності тогочасного українця [25, с. 209]. Мешканці міст і сіл слухали лекції про важливі історичні події, слов'янство, відродження нації, сучасні літературні процеси, явища, події, постаті, а також черпали цікаву інформацію із місцевих газет [14, с. 282].

Пресу УНР тоді було представлено такими періодичними виданнями, як "Визволення", "Вісник Української Народної Республіки", "Галицький голос", "Громада", "Наш шлях", "Новий шлях", "Новини Української Народної Республіки", "Подольський край", "Стрілецька думка", "Подольская жизнь", "Трудова громада", "Трудовий шлях", "Українське слово", "Український стрілець" [5, с. 353–397], "Життя Поділля", "Козацький голос", "Український козак", "Подольское слово", "Дністрянська хвиля", "Республіканські вісти", "Винницькая жизнь", "Воля", "Козак" [2, с. 74–81] та деякими іншими.

Найперше привертають увагу публікації про роль і місце народного театру в культурному житті подолян. У місцевій пресі рясніли повідомлення про нові театральні постановки, що свідчило про доступність української драми широкому загалу, можливість викладення нових ідей народною мовою. Так, у статті "Народний театр як освітній засіб" Т.Гречулевича в кам'янець-подільській газеті "Життя Поділля" відзначалося, що для пробудження національної свідомості велике значення мають історичні драми, тому що коли перед очима глядачів проходить славне минуле України, подвиги її славних синів і дочок, що поклали своє життя за незалежність Вітчизни, то їхні серця наповнює любов до рідного, постає бажання працювати в ім'я вільного розвитку України [12].

З початку 1919 року у професійних, самодіяльних театрах подільських міст ставилися п'єси з української класики, які збирали переповнені аудиторії. Зокрема, у Кам'янці-Подільському було інсценізовано драму М.Кропивницького "Невільник" (сюжет із поеми Т.Шевченка), актори вінницького театру під орудою М.Садовського поставили трагедію на п'ять дій "Про що тирса шелестіла" В.Черкасенка [7], п'єсу І.Карпенка-Карого "Бурлака" [32], українську оперу І.Гулака-Артемівського "Запорожець за Дунаєм", кошти від якої було передано на організацію учительського будинку [23].

Газети тієї доби були переповнені також повідомленнями про те, що очікується приїзд "короля російських театрів" Л.В.Собінова.

У часи Директорії відомим театральним колективом на Поділлі був Державний Народний театр у Кам'янці-Подільському. Його актори докладали значних зусиль, щоб налагодити культурне життя в місті, підняти бойовий дух вояків УНР, а також підтримати їх матеріально. Зокрема, дізнавшись про скрутне становище козаків у Дунаївцях, як повідомляв часопис "Трудова громада", актори згаданого театру влаштували благодійний концерт в Українському клубі за участю провідних артистів та співаків. Зібрані кошти було вирішено передати "як допомогу нещасним героям" [30]. У свою чергу, аматори місцевого селянсько-драматичного клубу Є. Москвичова, П. Маскевича, відгукнувшись на заклик Комітету допомоги пораненим і хворим козакам, влаштували благодійний концерт-виставу [21].

Усі, хто воював на фронті, цілими місяцями були відірвані від реалій мирного суспільного життя, тому вони по-особливому сприймали театральне мистецтво. Оскільки зустрічі з Мельпоменою траплялися досить рідко, окремі військові формування створювали власні драматичні гуртки. Наприклад, під час перебування у Вінниці військових частин Галицької Армії, розуміючи, яке значення для стрільців має театр, начальна команда УГА прийняла постанову створити власну театральну трупу. 24 вересня 1919 року актори-початківці дебютували на місцевій сцені перед товаришами по зброї та вінницькою публікою із комедією Г. Квітки-Основ'яненка "Сватання на Гончарівці" [16]. Наступного дня цю ж виставу було поставлено у Барі. Перед спектаклем відбувся великий мітинг, на якому виголошено доповідь про визвольну боротьбу українського народу проти феодальної Речі Посполитої. Після вистави присутні виконували народні пісні та національний гімн "Ще не вмерла Україна" [27].

Багато уваги місцева преса приділила театральним оглядам, рецензіям на вистави. На сторінках газет під рубриками "З театру" і "Театр і мистецтво" вміщували статті, кореспонденції, замітки, у яких ішлося про майстерність гри акторів, проблеми підвищення культури мови, українізації, оновлення репертуару театрів – на зміну побутовим сценкам приходив соціальний елемент, і такі п'єси піднімали людей на боротьбу за своє визволення [13]. У газетній періодиці з'являлися також статті журналістів і мистецтвознавців, спрямовані проти рутини й застою в театральному мистецтві [6].

Важливою темою були також питання про брак талановитих і досвідчених акторів у провідних національних театрах, про естетичне виховання глядача. Так, автор публікації про вистави Державного Народного театру у Вінниці в газеті "Республіканські вісти" зазначає, що й "досі публіка не навчилася поводити себе в театрі: під час дії глядачі голосно розмовляють, сміються, коли на сцені читаються трагічні монологи" [24].

Особливе місце в газетній періодиці посідали матеріали про роль і місце народної пісні в культурному житті подолян. У місцевій пресі побутувало твердження, що Україна має найкращі у світі пісенні твори й тільки тоді, коли будуть добре організовані хори,

"українська пісня не буде тим скарбом, що марно валяється десь у скрині, а стане світлом, що світитиме народові і стане кожному в нагоді" [34]. Часописи вміщували матеріали, у яких ішлося про заснування у Кам'янці-Подільському народних хорів на чолі з відомим українським композитором К. Стеценком [4], у Кам'янці на Слобожанщині – під орудою диригента Куліша [20], про студентський хор, що діяв у Кам'янець-Подільському університеті спочатку під керівництвом Петровського, а згодом – В. Бєсядовського та ін.

Газети повідомляли й про гастролі в Проскуріві [3] та Вінниці [35] відомої оперної співачки, учениці маєстро Мазетті, Донського і Леліви, Марії Шекун-Коломийченко. У її репертуарі були твори Чайковського, Саразатте, Степового, Верді, Стеценка та інших композиторів.

З успіхом проходили у Кам'янці-Подільському виступи місцевого скрипача-віртуоза Є. Москвичова і тенора Львівської опери А. Польового [22], у міському Літньому театрі – концерти кобзаря Василя Ємця, який рідною піснею під мелодію бандури розважав козаків у час відпочинку від боїв та походів [29]. Актор Й. Стадник дав концерт у Жмеринці, Козятині, Житомирі, Коростишеві, Барі, Могилеві-Подільському, Старокостянтинові [31]. У Вінниці відбувся концерт, влаштований Бюро Пропаганди при начальній команді Галицької армії, під час якого звучали патріотичні й жартівливі пісні у виконанні галичан Пилипенка та Придаткевича [17].

Крім української культури, у цей час активно поширювалася культура національних меншин. Цьому сприяли російські, єврейські, польські національно-культурні організації [18, с. 289].

Читачі подільської преси могли познайомитися також із літературними творами О. Олєся, С. Руданського, Лєсі Українки, І. Франка, П. Крупського, М. Годованця. У Вінниці вийшов друком словник, укладений С. Іваницьким та Ф. Шумлянським. Його видав відділ народної освіти Подільської губерніяльної народної управи. Мав він 516 сторінок тексту (два томи, понад 40 тисяч слів) і коштував 25 карбованців [26].

Інтерес громадянства до культури рідного слова пробуджували осередки товариства "Просвіта", які були досить діяльними на місцях. Про це красномовно сповіщали тодішні часописи: у Могилівському повіті просвітяни лише за жовтень 1919 року розповсюдили в окрузі 15 тисяч газет, влаштували для козаків армії УНР 10 театральних вистав [19], у Кам'янці-Подільському для потреб свідомого українства відкрилась книгозбірня і читальня, що працювали без вихідних [28], у Вінниці просвітяни опікувалися пам'ятками минувшини, надавши позику в розмірі 1000 крб. Комісії з охорони культурно-історичних пам'яток повітової управи тощо.

Окрім того, майже при кожній подібній організації створювалися самодіяльні аматорські хори. Метою таких колективів, як відзначив на шпальтах газети "Життя Поділля" диригент Жванецького національного хору, інспектор вищої початкової школи Д. Олексюк, було поширення серед селянства народної пісні замість московської "Дуньки", яка "чуть смеркнеться на дворі – лунає по селі" [11].

Члени "Просвіти" брали активну участь у громадському житті, займалися розбудовою освітніх закладів сільської глибинки. Зокрема, у с. Біла з їхньої ініціативи розпочав роботу дитячий садок, музичний гурток [8], у Кам'янці-Подільському свідомі українці об'єдналися у культурно-просвітній центр, де декламували вірші вітчизняних поетів, розучували класичні твори з оркестром [33], а при відділі професійної освіти Подільської народної управи відкрилися курси із крою та шиття для жінок із сільської місцевості [10].

Підтримувала створення "Просвіт" та постачала для них літературу Українська Галицька Армія. Вона надавала також допомогу в просвітянській роботі серед населення місцевим учителям [1, с. 83].

Дбали просвітяни і про духовне збагачення своїх земляків – намагаючись переродити їхні зрусифіковані обличчя, популяризували народні звичаї, традиції, календарні свята. І це їм вдавалося, бо, як свідчить одна із газетних публікацій, після проведених заходів люди висловлювали захоплення й радість: "У Народному домі Кам'янця на Поділлі відбувся концерт колядок та щедрівок. Коли Національний хор виконав твір "Небо і земля" із "Богогласника" – у душах публіки віджило щось далеке і таємниче, аудиторія зовсім завмерла, тремтяче прислухаючись до кожного звука, а потім кипучою хвилею

оплесків наділила виконавців, що стояли на сцені із "звіздою" в українських костюмах..." [9].

Отже, аналіз газетної періодики Поділля як джерела вивчення культурно-мистецького розвитку краю в період Української революції дає змогу стверджувати, що тодішні часописи не тільки активно відбивали на своїх шпальтах проблеми відродження національної культури, інформували громадськість про шляхи створення належних умов для розвитку театру, пісні, музики, інших видів мистецтва, але й стимулювали зростання нової генерації українських митців, давали змогу трудовому люду вперше на державному рівні відчувати турботу про створену його руками культурну спадщину.

Список використаних джерел

1. Білгорайський М.М. Матеріали про культурно-освітню роботу УГА на Вінниччині на сторінках газети "Стрілець" // Тези доповідей Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції 6 вересня 1991 р. – Вінниця, 1991. – С. 83.
2. Білінський М., Співачевська Н., Кревецький І. Часописи Поділля: Історико-бібліографічний збірник з нагоди 150-ліття першої газети на Україні та 10-ліття існування УРСР. – Вінниця, 1927–1928. – С. 74–81.
3. Вісник Української Народної Республіки. – 1919. – 9 липня.
4. Визволення. – 1919. – 29 червня.
5. Губа П.І. Українське відродження: Спроба джерелознавчої оцінки вітчизняної преси 1917–1920 рр. / Черкаський державний технологічний університет. – Черкаси: Вид-во ЧДТУ, 2002. – С. 353–397.
6. Дністрянська хвиля. – 1919. – 14 березня.
7. Життя Поділля. – 1919. – 7 січня.
8. Життя Поділля. – 1919. – 11 січня.
9. Життя Поділля. – 1919. – 12 січня.
10. Життя Поділля. – 1919. – 15 лютого.
11. Життя Поділля. – 1919. – 1 березня.
12. Життя Поділля. – 1919. – 21 березня.
13. Життя Поділля. – 1919. – 12 жовтня.
14. Жмурко О.І. Часописи доби Директорії як джерело вивчення культурного життя Кам'янця-Подільського в 1919–1920 рр. // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 282.
15. Коваль В.В., Гайшук Г.В. Преса УНР 1919 року про культурно-освітнє життя Кам'янця-Подільського // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових статей. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2005. – Т.5. – С. 23.
16. Козацький голос. – 1919. – 30 вересня.
17. Козацький голос. – 1919. – 20 жовтня.
18. Кушнір Б.М. Освітньо-культурні перетворення на Поділлі у 1919 р. // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 289.
19. Народна воля. – 1919. – 7 листопада.
20. Наш шлях. – 1919. – 12 грудня.
21. Новий шлях. – 1919. – 14 червня.
22. Новий шлях. – 1919. – 25 червня.
23. Подольское слово. – 1919. – 7 сентября.
24. Республіканські вісти. – 1919. – 12 січня.
25. Рудий Г.Я. Газетна періодика – джерело вивчення Української культури. 1917–1920 рр. – К.: Інститут історії України НАН України. – 2000. – С. 209.
26. Станович М. Як Петлюра закрав "Свободное слово" // Вінниччина. – 1992. – 12 вересня.
27. Стрілець. – 1919. – 26 вересня.
28. Трудова громада. – 1919. – 12 липня.
29. Трудова громада. – 1919. – 26 серпня.
30. Трудова громада. – 1919. – 5 грудня.
31. Україна. – 1919. – 12 листопада.
32. Український козак. – 1919. – 21 вересня.
33. Український козак. – 1919. – 25 жовтня.
34. Шлях. – 1919. – 11 вересня.
35. Шлях. – 1919. – 11 вересня.

Vitaliy Gandzuk

THE 1919 PRESS UPR ON CULTURAL LIFE OF PODILLIA

The article dwells upon the cultural and arts' life of the Podillya in 1919 in the press of the region in the period of National Fight for Deliverance. The analysis of the press has proved, that the periodicals of that time played an important role in the propaganda of love to the Motherland, deep honor to the ancient traditions, developing of the high morals of the Ukrainians in the beginning of the XX-th century. The press informed the society about the renaissance problems of Ukrainian culture, the theatre's, music and literature development.

УДК 261.5

Василь Дудар

**КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЧАЇВСЬКОГО МОНАСТИРЯ
У ХІХ СТ.**

У поданій статті показано діяльність Почаївського монастиря в культурно-освітній сфері і становлення обителі як одного із значних тогочасних духовних осередків Російської імперії.

Про Почаївську лавру написано немало. Однак основна маса літератури носить релігійнознавчий, або релігійний чи пропагандистський характер. Власне історичних розвідок про монастир – одиниці. Культурно-освітні досягнення обителі взагалі не знайшли належного висвітлення.

Щодо спеціальних праць про Почаївський Успенський монастир, то небагато з написаного можна віднести до історичних джерел. Пером авторів водили не лише національні і світоглядні пристрасті, але й конфесійний інтерес, і це не могло не відбитися на їх творах.

Тому ми поставили за мету показати культурно-освітню роботу ченців обителі у ХІХ ст., адже саме у цей період відбувається передача монастиря православним Московського патріархату і становлення Почаєва як одного із значних тогочасних релігійних осередків Російської імперії.

Культурно-освітні здобутки Почаївського монастиря ще за часів належності його греко-католицькій церкві (1710–1831 рр.) були вже досить значними. Ченці утримували при своїй обителі народну школу, у якій навчалися діти довколишнього населення [5: 334].

На початок ХІХ ст. припадає особливе пожвавлення культурно-освітньої діяльності. При монастирі було відкрито три школи, у яких здобували освіту діти із заможних сімей з усієї Волині та Галичини.

Для тих, хто вступив до монастиря, так званих "новіціатів" (послушників), була організована в стінах монастиря 3-річна школа, у якій навчали латини, польської мови, риторики, філософії, арифметики, математики та інших предметів. Судячи з переліку навчальних дисциплін, вступники вже були знайомі з грамотою. Навчання проводилось латиною. Церковнослов'янська мова не була предметом навчання. Це досить дивно, бо ця мова – була мовою богослужіння уніатів. Після закінчення школи здібніших новіціатів направляли до так званого "папського алюмінату" – духовної академії, що функціонувала при Віденському університеті, для одержання вищої богословської й філософської освіти. Пізніше з них обирались особи на вищі ієрархічні посади ордену Св. Василя Велико-го: секретарі провінцій, консультори (дорадники), суперіори (настоятелі монастирів), провінціяли (декани або благочинні) та інші.

При монастирі існувала також світська повітова школа з 3–4 річним курсом навчання. У ній навчались діти переважно заможної польської й української довколишньої шляхти, але були учні й з інших повітів Волині та сусідніх регіонів. Учителями в цій школі були переважно вчені ченці-василіяни, іноді, рідко, і світські особи [6].

Серед літератури переважно релігійного змісту, якою користувалися учні парафіяльних шкіл, виділяються окремі книги світського спрямування, зокрема господарського змісту.

Такою книжкою був "Господарський поради́ник", виданий Почаївською друкарнею у 1788 р. Над українською назвою книжки є передмова польською мовою з таким же польським заголовком. Передмова ця дуже характерна. У ній говориться, що польські лікарські поради́ники не приносили жодної користі для україномовного населення, тому що воно їх не розуміло [3, с. 11]. Автор вважав за потрібне надрукувати поради́ник українською мовою, яку вживало громадянство воеводства Волинського, Київського, Подільського та

Брацлавського. Також він звертався до настоятелів парафій, щоб вони ввели книжку для читання у парафіяльних школах: "...щоб у парафіяльних школах давано й цієї книжки вживати дітям, забраним для вправи в читанні книжок друкованих церковно-слов'янською мовою" [3, с. 12].

Серед літератури нерелігійного змісту варто згадати книгу "Політика свіцкая", видану у Почаєві 1770 року й у 1790 р. передруковану як додаток до Львівського букваря.

Була це книжечка з правилами доброго тону, коротко зібрана, як зазначено в передмові, з чужих авторів, – а в першу чергу з московських подібних видань.

Тут залишила свій слід і книговидавнича діяльність І. Федорова, про що свідчить той факт, що у Почаївській друкарні вийшов передрук його "Букваря" 1574 року. Цією книгою користувалися учні нашого краю упродовж тривалого часу.

1 грудня 1822 р. для виконання указу римо-католицької духовної колегії від 31 жовтня цього ж року була складена *Wiadomosc o Klasztorze Bazyliańskim Poczajowskim w Gubernii Wołyńskiej Powiece Krzemienieckim w Miasteczku Nowym Poczajowie* (Відомість про Монастир Почаївський Базиліанський у губернії Волинській повіті Кременецькому в містечку – Новий Почаїв – автор) – люстрація Почаївського монастиря, що знайомила читача з зовнішнім виглядом та внутрішнім укладом життя монастиря. У цьому документі подається перелік навчальних закладів, що існували при монастирі: новіціат для підготовки монахів, що знаходився у триповерховому будинку, спеціально збудованому для цієї мети у 1804 році, що складався зі шкіл нижчої риторики та морального богослов'я. Школа для світського юнацтва різного станового походження налічувала 5 вчителів, які викладали: моральне виховання, географію, арифметику, початки історії, геометрію, каліграфію, малювання і мови (польську, російську, латинську та німецьку) [7].

Після поразки польського повстання 1830–1831 рр., у ході якого ченці-василіани підтримували повстанців, російський уряд передав монастир православної церкві. Він поступово перетворюється у провідника російської імперської політики на Правобережній Україні – "Юго-Западной России". У 1833 р. Почаївському монастирю був наданий статус Лаври.

Лаврами називали найбільші і найважливіші чоловічі монастирі, що підпорядковувались безпосередньо вищій церковній владі – Синоду. Лавра користувалася особливими правами, і кількість ченців у ній не обмежувалася. В усій Російській імперії нараховувалося чотири Лаври: Києво-Печерська, Троїце-Сергієва у Загорську під Москвою, Олександро-Невська у Санкт-Петербурзі і Почаївська на Волині [8, с. 175].

Почаївська лавра перебувала під особливим наглядом царського уряду і Синоду, адже, використовуючи історичні святині українського народу, проводилася русифікація Волинського краю, зросійщення православної церкви на Правобережжі. У Почаєві на потужній поліграфічній базі, яку залишили василіани, здійснювалось видання тисяч екземплярів російських букварів для церковнопарафіяльних шкіл [1]. Для місцевого населення на церковнослов'янській мові, яка була з другої половини XVIII століття наближена до російської, друкували молитовники, життєписи святих та подвижників Російської православної церкви.

Досить довгий час при Почаївському монастирі працювала малярська школа, що готувала фахових іконописців, знову ж таки згідно канонів і традицій російського іконопису. Також функціонувала майстерня з виготовлення церковних атрибутів та прикрас, школа дереворитного різьбярства і гравіювання.

У 1869 році при монастирі було відкрито велику ремісничу школу. Через сімнадцять років, 28 серпня 1886 року, вона була замінена на більш потрібну на той час двокласну церковноприходську школу. У цій школі навчалося 25 учнів, що перебували на повному монастирському утриманні, а 10 – наполовину утримувалися [5, с. 336].

Через чотири роки, 6 листопада 1890 року, монастир відкрив двокласну церковно-учительську школу, що готувала учительські кадри для церковно-парафіяльних шкіл Волині. Згодом, офіційно через відсутність відповідного приміщення, її було переведено на схід – до Житомира, але й там вона продовжувала працювати і утримуватись на кошти Почаївської лаври. У 1893 році церковно-парафіяльну школу переформували. У Почаєві

залишилося чотири однорічних класи церковно-парафіяльної школи. Учні, котрі успішно закінчували цей заклад, мали змогу продовжувати навчання у Житомирі [5, с.337].

Освітні впливи монастиря стосувалися й господарського життя селян. Культура ведення сільського господарства у монастирі була вищою, ніж у довколишнього населення. Так, селяни, що працювали на монастирських маєтках, переймали значно вищу культуру ведення городництва, садівництва та різноманітного домогосподарства і, по змозі, впроваджували її у домашньому господарстві.

У неділю та на свята до Почаївської лаври завжди сходились тисячі прочан, і монастирські богослови кожного разу давали виклади-проповіді на церковні та моральні теми для народу. А з 1894 року ці виклади супроводжувались світловими картинами [2, с. 37].

Почаївський монастир стає значним культурним і пропагандистським центром, все більше поширюючи свої впливи на населення Волині. Так, у 1892 р. у монастирі відбувається святкування 900-ліття Волинської єпархії, у 1893 р. – століття "визволення Волині від Польщі", тобто святково відзначався третій поділ Речі Посполитої у 1793 р. [5, с. 337].

З 90-х років XIX ст. Лавра друкувала "Волинські Єпархіальні відомості" – орган Волинського єпархіального архієрея, разом із популярним додатком – "Почаївським листком" – з метою поширення релігійних, політичних і моральних впливів серед української людності в душі тогочасної офіційної Російської ідеології.

Видання поділялось на дві частини: офіційну та неофіційну. В офіційній частині друкувалися: царські маніфести і накази, що стосувалися духовного відомства, розпорядження Синоду як загальнообов'язкові, так й ті, що стосувалися Волинської єпархії, місцевого духовного керівництва, світської влади стосовно духовенства та його взаємовідносин з парафіянами, відомості Волинської єпархії про нагороди, введення у різні духовні та вчені ступені, призначення і звільнення, переміщення духовенства у єпархії, відомості про вакансії, різні оголошення тощо.

Неофіційна частина складалася з двох головних відділів: єпархіального літопису, присвяченого власне визначним пам'яткам Волинської єпархії, та різного, куди входили публікації про службу і життя православного духовенства [3, с. 22].

Спираючись на підтримку Російської держави і членів царської родини Романових, які здійснювали часті паломництва до Почаєва та обдаровували монастир, будуються Святі ворота, дзвіниця, архієрейський дім, відкривається свічний завод, готелі, паломницький дім, аптека, лікарня. Монастир стає не лише духовним центром, але й потужним господарським об'єктом.

Свої власні ювілеї Лавра також робила загальноволинськими. 10 жовтня 1881 року святкувала 50-ліття повернення Почаївського монастиря православним. 8 вересня 1897 року – 300-ліття спільножитства Почаївського монастиря [5, с. 338].

Отже, перейшовши у відання Російської православної церкви у XIX ст., Почаївський монастир перетворився у потужний духовний і пропагандистський центр, за допомогою якого Російська держава проводила русифікаторську політику на Правобережній Україні.

Список використаних джерел

1. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 258. – Оп. 2. – Спр. 361.
2. Дубилко І. Почаївський монастир в історії нашого народу. – Вінніпег, 1986. – С. 79.
3. Запаско А. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга 2. Частина 2 (1765–1800). – Львів: Вища школа. Видавництво при Львівському Університеті, 1984.
4. Історія міст і сіл Української РСР: Тернопільська обл. – Київ, 1973. – С. 381.
5. Митрополит Іларіон (Огієнко І.). Фортеця православ'я на Волині – Свята Почаївська Лавра. – Вінніпег, 1961. – 398 с.
6. Свідерський Ю.Ю. Почаївська Лавра // Тернопілля'95. – Тернопіль, 1995. – С. 651–656.
7. Теодорович Н. Інвентарь Почаевского монастыря // Волинские епархиальные ведомости. – 1905. – № 3–5, 9, 16, 17, 19, 28, 31.
8. Релігієнавчий словник. – К.: "Четверта хвиля", 1996. – С. 175.

Vasyl Dudar

CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITY OF POCHAYIV MONASTERY IN THE XIX CENTURY

Achievements of Pochayiv monastery in cultural educational sphere and formation of the church as one of significant cultural centers in Russian imperia of that time were shown in this article.

УДК 930

Олег Рудий

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНОГЕНЕТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В ПРАЦЯХ АРХЕОЛОГІВ, АНТРОПОЛОГІВ ТА ІСТОРИКІВ НТШ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

У статті висвітлюється внесок науковців НТШ в дослідження проблеми етногенетичних процесів на території Західної України в доісторичні часи.

Актуальність теми визначається необхідністю дослідження етногенетичних процесів на території Західної України у працях археологів, антропологів та істориків НТШ першої половини ХХ ст.

Метою даної статті є дослідження етногенетичний процесів на території Західної України в працях археологів, антропологів та істориків НТШ першої половини ХХ ст.

Методологічною основою дослідження є історико-хронологічний, проблемний та порівняльний методи розгляду досліджуваного матеріалу. Принципами наукового пізнання є принципи історизму і взаємозв'язку різних факторів у розвитку наукового світогляду. Теоретичною основою наукового вивчення проблеми є теорія історичного пізнання в галузі вивчення розвитку археологічної науки.

Практична цінність визначається систематизацією і узагальненням наукових поглядів з даної наукової проблеми, які були поширені в наукових колах Західної України першої половини ХХ ст.

Засновником української антропології вважається Ф. Вовк, який на основі поглядів французької антропологічної школи висунув у ролі основного расового складника українського народу динарську расу. Працю цього видатного вченого продовжували його учні – І. Раковський, С. Руденко, А. Носов та ін. Паралельно з Ф. Вовком антропологію українців досліджував французький науковець Денікер. У НТШ вивченням питань антропології займалися І. Раковський і Р. Єндик. Львівська школа вивчала проблему синтетичного образу антропологічних відносин, співставляючи минуле й сучасне населення України, поряд з цим вивчалися расові відмінності між українцями та їх найближчими сусідами. Поглиблюючи дослідження Ф. Вовка, І. Раковський стверджував, що український народ складався з суміші шести рас, з-поміж яких динарська займала у трьох різних смугах 1/3, 2/5 і більше 1/2 частин від всього населення, у той же час домішка альпійської раси становила 1/5 частину, тоді як усі інші раси були представлені незначним відсотком. Р.Єндик з позиції поділу України за расовою ознакою розділив її на чотири частини.

У першій частині в основному виступають динарська, субнордійська і праслов'янська раси, в другій – динарська з домішкою вірменоїдної, у третій – нордійська з домішкою динарської, в четвертій – динарська, середземноморська, праслов'янська й субнордійська [3, с. 52]. Тобто з самого початку зародження української антропології погляди згада-

них дослідників щодо питання походження українського народу вибудовувалися на основі расово-біологічних концепцій.

Р. Ендик вважав, що оскільки Україна розташована на межі двох континентів (Європи й Азії), двох природничо-географічних смуг (степового Півдня й лісної Півночі), а також на перехресті впливів п'яти рас, то континентальна боротьба рас мала для України вирішальне значення. Він відзначав, що для наших земель особливе значення мають передусім дві раси – нордична (з якої в основному склалися праслов'яни) й вірменоїдна (появу якої Р. Ендик відносить до доби бронзи або неоліту).

У досліджуваній нами проміжок часу існував погляд на етнічні групи, згідно з яким відрізнялися одна від одної за відсотковим співвідношенням домішок різних рас. Цікавим є погляд на походження вірменоїдної раси. На думку Р. Ендика, поряд з двома можливими шляхами її поширення (через Кавказ й Балкани) міг існувати ще й третій – перехід через усю Європу з Іспанії. На підтвердження останньої думки вчений наводить аргумент про те, що саме в Іспанії є найбільш поширеним короткоголовий тип населення, який був близько споріднений з вірменоїдною расою, яку в свою чергу ототожнювали з культурою дзвоноподібних кубків [2, с. 327–328]. Р. Ендик підкреслює значення природно-географічного фактору, а також розширює межі можливої прабатьківщини вірменоїдної раси.

Після теоретичних досліджень М. Грушевського в галузі української археології йому на зміну приходять молоді археологи-практики О. Кандиба й Я. Пастернак, які, проводячи польові дослідження і археологічні розкопки, суттєво збагатили науку новими знахідками, що в свою чергу вплинуло на теоретичні висновки у сфері досліджень давнього минулого українського народу (в тому числі й на погляди щодо культури мальованої кераміки).

Згідно з перекладом Ю. Рассмакіна археолог О. Кандиба висловився про походження культури мальованої кераміки так: "Культура мальованої кераміки є, без сумніву, одним з яскравих явищ європейського неоліту. Густа заселеність, високорозвинене на основі землеробства та скотарства господарство, досконала техніка виготовлення кераміки, вишукане декоративне та пластичне мистецтво свідчать про те, що ця культура

була одним з форпостів могутньої цивілізації Близького Сходу". О. Кандиба вважав, що племена культури мальованої кераміки Центральної Європи були культурно споріднені між собою, входячи до кола культур стрічкової кераміки, до неї ж належало північно-східне відгалуження області мальованої кераміки (тобто українська група) [4, с. 9–11]. Тобто О. Кандиба у даній праці розглядав походження трипільської культури з точки зору більш глобальних процесів, що відбувалися в Азії й Європі [10, с. 178].

У епоху бронзи (1800–800 р. до н.е.) Я. Пастернак виокремлював шість місцевих варіантів культури мальованої кераміки, поширеної у цей час на території України. До них він відносив городський варіант у Східній Волині, софіївський у Середньому Подніпров'ї, усатівський поблизу Одеси, кошилівецько-більчанський та комарівський у Верхньому Подністров'ї та білогрудівський у Побужжі, Подністров'ї та Буковині. Я. Пастернак вважав, що ці варіанти трипільської культури можна порівняти з різними племенами однієї етнічної групи [8, с. 111]. Можна припустити, що Я. Пастернак міг вважати даний племянний поділ прототипом пізнішого племянного поділу в слов'ян.

На думку Я. Пастернака, трипільська культура не була довготривалою, її короткий розвиток відбувся у Галичині й Буковині у другій половині III тис. до н. е. (2500–2000 рр.

до н. е.). На початку ХХ ст. походження культури мальованої кераміки не було з'ясоване, однак Я. Пастернак вказував на її зв'язки з культурою паскової (лінійно-стрічкової) кераміки, що давало підстави шукати прабатьківщину трипільців у Подунав'ї. При тому він наводить думку В. Щербаківського, який відзначав, що техніка малювання формувалася під східним, можливо, месопотамським впливом, й думку археолога В. Хвойки, який вважав, що трипільська культура належала слов'янам. Я. Пастернак пов'язував витіснення трипільців з галицького Поділля з навалою племен культури шнурової кераміки, при цьому він вказував на той факт, що населення цих культур певний час мало б проживати поруч.

На підтвердження цієї думки Я. Пастернак наводить сліди впливів культури шнурової кераміки на гончарні вироби трипільського поселення поблизу Кошилівців, яке представляє собою наймолодшу фазу культури мальованої кераміки у Галичині [7, с. 19]. Я. Пастернак внаслідок археологічних досліджень в 1929 р. на трипільському поселенні Сокіл підтвердив думку В. Хвойки про автохтонність трипільських племен в Україні. У 1943 році він на зборах науковців м. Львова висловив думку про те, що найдавнішими предками українців були хліборобські племена надбужанської й трипільської культур [5, с. 49].

Я. Пастернак вважав, що розкопки, проведені О. Кандибою на Тернопільщині, також заперечують теорії про короткотривалість трипільських племен на території України й відповідно до цього заперечують думку про їхній прихід в Україну з Ірану через Малу Азію [1, с. 47]. У даному випадку були помітними кардинальні зміни у поглядах вченого під впливом вивчення нових матеріалів археологічних розкопок.

Племена культури шнурової кераміки, прийшовши на Поділля, витіснили трипільське населення у південно-східному напрямі. На думку Я. Пастернака, цей факт приводить до висновку, що найбільш пізній тип мальованої кераміки (Кошилівці, Більче і Бучач) потрібно відносити до першої бронзової доби [9, с. 39]. У своїх пізніших працях Я. Пастернак вказував на те, що археологічні пам'ятки трипільської культури, знайдені у Подністров'ї, є старшими за балканські, що приводить до думки про поширення племен культури мальованої кераміки з території Західної України на Балкани, а не навпаки [9, с. 111].

На думку сучасного науковця-археолога І. Ковалю, Я. Пастернак у своїй першій фундаментальній праці "Коротка археологія західноукраїнських земель" використовував надзвичайно малу джерельну базу, що й спричинило ним підтримку (на початковому етапі наукової діяльності) теорії про походження культури мальованої кераміки із Подунав'я. Такий висновок був зроблений у зв'язку з тим, що енеолітична трипільська культура була зафіксована на території західних областей України тільки випадковими знахідками на Поділлі. На цей час археологічні методи дослідження були застосовані лише до вивчення єдиної трипільської пам'ятки в м. Заліщики (Тернопільщина). Тому теорія про походження трипільців з Подунав'я була підтримана Я. Пастернаком, спираючись більше на історіографію, ніж на джерела [5, с. 48]. Таким чином, у висновках Я. Пастернака відобразився рівень розвитку методології збору і вивчення матеріалу.

Будучи одним із найкращих знавців культури мальованої кераміки, О. Кандиба стверджував про існування спорідненості давніших форм і орнаментів трипільської кераміки з неолітичною керамікою Подунав'я. Він також вказував на те, що окремі відмінності галицької мальованої кераміки проявляються також в центральній Україні, Побужжі, Буковині та Бессарабії, що засвідчували етнічну і культурну єдність Галичини з цими територіями вже в неоліті (5000–1800 рр. до н.е.). Вивчивши знайдені у печері "Вертеба" остеологічні матеріали, О. Кандиба спростував теорію про немісцеве (азіатське) походження трипільського населення. На думку вченого, велика кількість людських кісток в печері могла бути наслідком природної катастрофи або нападу ворогів. О. Кандиба припускав, що місцеве населення могло стати жертвою набігу сілезьких племен шнурової кераміки, які в цей час внаслідок походу на західноукраїнські землі вздовж Дністра змогли дістатися території сучасної Борщівщини [6, с. 274–277]. На думку І. Ковалю, дослідження О. Кандиби в печері "Вертеба" могли стати зародком оригінальної концепції Я. Пастернака про трипільську культуру як етнічну основу українського народу. І хоча її основні постулати були сформовані в 1950-х роках, Я. Пастернак часто робить посилан-

ня у своїх працях на археологічні матеріали, знайдені О. Кандибою в 1920–1930-х роках в печері "Вертеба" [5, с. 18]. Тобто висновки, які були зроблені на основі вивчення матеріалів цієї археологічної пам'ятки, стали причиною змін в поглядах щодо етногенезу давнього населення України.

Таким чином, можна стверджувати, що в досліджуваній нами період велике значення надавалося трипільській культурі, яка, як вважалося, була етнічною основою в процесі становлення українського народу. На цей первинний стержень в подальшому наклалися культура шнурової кераміки (яка вважається основою для всієї індоєвропейської спільноти), що в результаті привело до їх змішання, тобто племена культур мальованої та шнурової кераміки розглядалися як предки українців. Потрібно вказати на той факт, що хоча на даний час в нас немає підстав вважати трипільців прямими предками українців, однак вони залишили помітний слід в культурі українського народу. На підтримку гіпотези про трипільську культуру як основу українського народу можна навести такий аргумент, що сам факт проживання населення трипільської культури (яке було доволі багаточисельним) на території Прикарпаття, Правобережної України (яка більшістю дослідників відноситься до можливої прабатьківщини слов'ян) міг спричинити помітні впливи не тільки в культурі, але і в антропології їхніх спадкоємців. Факт проживання племен згаданих культур поряд упродовж певного проміжку часу на одній і тій же території підтверджував Я. Пастернак. Складена ним карта з визначеними межами цих культур є не тільки вагомим аргументом на користь цієї гіпотези, вона ще й свідчить про рівень поінформованості тодішньої археологічної науки. Ці дві культури розглядалися не просто як два різні народи, а як дві різні раси, які поряд з домішками інших рас створили етнічну основу українського народу.

Список використаних джерел

1. Герета І. Спадщина Олега Кандиби-Ольжича у контексті національного відродження України. За загальною редакцією Алексієвця М.М. – Тернопіль: ТДПУ, 1999. – 278 с.
2. Єндик Р. Географія українських і суміжних земель. За загальною редакцією В. Кубійовича. – К.: Обереги, 2005. – 528 с.
3. Єндик Р. Енциклопедія українознавства. Т. 1. За загальною редакцією В. Кубійовича. – Париж – Нью-Йорк: Молоде життя, 1955. – 400 с.
4. Кандиба О. Шипинці. Мистецтво та знаряддя неолітичного селища. Переклад з німецької мови Ю. Рассамакіна. – Чернівці: Букрек, 2004. – 156 с.
5. Коваль І.М. Дослідник підземного архіву України. – Львів: Місіонер, 1999. – 278 с.
6. Ковалишин Л. Українська історична біографістика: забуте і невідоме. За загальною редакцією Алексієвця М. М. – Тернопіль: Лілея, 2005. – 352 с.
7. Пастернак Я. Коротка археологія західноукраїнських земель. – Львів: Богословія, 1932. – 95 с.
8. Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях. – Нью-Йорк – Торонто – Париж – Мюнхен, 1976. – 150 с.
9. Пастернак Я. Перша бронзова доба в Галичині в світлі нових розкопок. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1933. – 51 с.
10. Пастернак Я. Енциклопедія українознавства. Т. 1. За загальною редакцією В. Кубійовича. – Париж – Нью-Йорк: Молоде життя, 1955. – 400 с.

Oleh Rudyu

ETHNOGENETIC PROCESSES ON THE TERRITORY OF WESTERN UKRAINE IN THE WORKS OF ARCHEOLOGISTS, ANTHROPOLOGISTS AND HISTORICIANS OF TARAS SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY

The contribution of the scientists of Taras Shevchenko Scientific Society to the problem of Ukrainian ethnics establishment in the prehistoric times is described in the article.

РОЗДІЛ 4. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

УДК 94 (477)

Наталія Винник

УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ГАЛИЧИНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті узагальнено досвід сучасних істориків стосовно даної теми, проаналізовано причини виникнення партій в історіографічному плані, з'ясовано основні напрями сучасної історіографії щодо цієї проблематики.

Актуальність історіографічного аналізу партійно-політичної проблематики зумовлюється провідними тенденціями сучасного розвитку незалежної Української держави – формуванням громадянського суспільства, багатопартійною політичною системою тощо. Тому закономірним, як зазначає київський учений А. Павко, є поновлення наукового зацікавлення представниками різних напрямків і течій вітчизняної та російської суспільно-політичної думки історією розвитку політичних партій [27, с. 15]. Актуальною на цьому тлі виглядає і проблема становлення української партійно-політичної системи в Галичині на рубежі ХІХ – ХХ ст., яка де в чому слугувала прикладом для розгортання відповідних процесів у Наддніпрянській Україні.

Дослідженню цих процесів приділяли і приділяють чільну увагу історики, політологи, філософи, юристи й представники інших суспільних наук. На сучасному етапі розвитку історичної науки в Україні з'явилося чимало публікацій, присвячених розвитку українських політичних партій і суспільно-політичного руху Галичини в означений період. Однак ця проблема ще не стала предметом окремого історіографічного аналізу.

У даній статті ставимо за мету проаналізувати історіографічні джерела з історії виникнення й розвитку українських політичних партій Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. та визначити перспективи дослідження означеної проблеми. Реалізація цієї мети передбачає вивчення та узагальнення наукового доробку сучасних українських дослідників з історії становлення політичних партій Галичини як суспільно-політичному феномену.

Можемо констатувати, що формування української багатопартійності в Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. посідає одне з чільних місць у сучасній історичній науці. Автор статті вивчає й аналізує здебільшого праці, присвячені розвитку українських партій у краї 1894–1914 рр., поділяючи твердження С. Телешуна, що саме в цей час тут завершилося формування української партійно-політичної системи [36, с. 17]. Водночас існує розуміння того, що процес внутрішньої політичної структуризації продовжувався.

Беручи до уваги ступінь впливу на населення краю, дослідники так рангують українські партії Галичини: Українська національно-демократична партія (УНДП), Українська радикальна партія (УРП), Українська соціал-демократична партія (УСДП), Каголицький Русько-народний союз (КРНС – з 1911 р. Християнсько-суспільна партія (ХСП)) і Руська народна партія (РНП).

Найбільш вивченою є історія становлення Української національно-демократичної партії. Вчені констатують, що УНДП була провідником українського політичного життя краю на зламі ХІХ – ХХ сторіч. Такі висновки, зокрема, випливають із праць Ю. Михальського, М. Кугутяка, С. Алексєєва, Є. Ляшенка, Л. Кормича, В. Багацького й інших дослідників. Водночас історики висловлюють різні думки щодо причин виникнення і зростання впливів УНДП серед українського населення Галичини. Так, В. Расевич пояснює це явище тим, що вона постала внаслідок об'єднання впливового – правого (національного) – крила УРП та народовців – прихильників політичного товариства "На-

родна рада", яке стало можливим завдяки компромісу між цими політичними організаціями [32, с. 119–120; 33, с. 220].

Інша група дослідників головні мотиви утворення УНДП убачає передусім у необхідності консолідації національно-політичних сил. Такої думки з різними акцентами дотримуються І. Михутина, О. Сухий, О. Аркуша [23, с. 47; 35, с. 52; 5, с. 281]. Учені фактично одностайні у визначенні головної стратегічної мети партії, яка полягала в утворенні незалежної Української держави, але при цьому вони не вбачають суперечностей у тому, що її найближчим "реалістичним" завданням стало домагання визнання автономії Галичини у складі Австро-Угорщини [25, с. 43; 28, с. 194; 35, с. 52; 20, с. 9].

Друге місце за впливами серед українського населення Галичини кінця XIX – початку XX ст. посідала Українська радикальна партія. Хоча внаслідок розколу вона втратила свої провідні позиції, але не зійшла з політичної арени, зберігаючи впливи серед певної частини української громадськості. Діяльність цієї партії історики висвітлюють як у спеціальних, так і в узагальнюючих працях.

В історіографії слідом за М. Кугутяком, О. Сухим, О. Корчем та іншими авторами поступово утверджувався погляд на УРП як на першу в Галичині українську політичну партію "європейського зразка". Підстави для такого трактування давали вироблена нею власна політична програма, розбудова розгалуженої організаційної структури, реєстроване членство тощо [13; 16; 35].

Науковці також здебільшого одностайні в поглядах на причини й обставини виникнення і втрати впливів радикальною партією. Так, визнається, що поштовхом до її постановки та стимулом для швидкої розбудови організаційної структури слугувало протистояння між двома суспільно-політичними течіями – москвофілами й народовцями. Цю позицію досить повно обґрунтував О. Корч [13, с. 7]. Серед дослідників також немає розбіжностей стосовно причин ослаблення впливу партії, які насамперед шукають в її внутрішньому розколі. Пов'язані з цим перипетії досить повно простежено в одній колективній монографії [18, с. 67–69]. Утім, мають рацію й ті історики, які у втраті УРП своїх політичних впливів убачають й інші чинники. Зокрема К. Кондратюк відносить до них ворожість духовенства, яке заблокувало доступ радикалів на село, а також їхню залежність від польських соціалістів, які не дали змоги цій діяльній новаторській партії завоювати широку підтримку в галицькому суспільстві [10, с. 88].

Діяльність радикальної партії після розколу та пошук шляхів виходу з кризи виправдано пов'язується з іменем її нового провідника М.Павлика. З'ясовуючи його дії у цьому напрямі, дослідники правомірно вказують передусім на намагання модернізувати партійну ідеологію на засадах національно-демократичного (етичного) соціалізму; відкидають спрямування зусиль на пошук міцної соціальної бази, а також на прагнення віднайти своє місце в новій партійно-політичній структурі (див.: В.Костюк [12, с. 91] та ін.). Разом з тим частина науковців дещо перебільшує рівень тимчасового піднесення та активізації діяльності партії у 1904 р., бо ні тоді, ні пізніше вона вже не могла відновити втрачені позиції. Відтак вона виявилася неспроможною скласти серйозної конкуренції не лише націонал-демократам, а й іншим політичним партіям, що динамічно посилювали свої впливи [7, с. 45].

Порівняно з двома названими політичними утвореннями вчені відносно менше уваги приділили становленню Української соціал-демократичної партії, хоча зусиллями О. Жерноклеєва, В. Мігалатюка й інших дослідників це питання все-таки знайшло достатнє висвітлення в українській історіографії. З'ясовуючи причини, що спонукали частину політично активного населення краю вдатися до створення та підтримки УСДП, науковці перш за все акцентують увагу на прагненні залучити український пролетаріат Галичини й Буковини до єдиної національної соціал-демократичної організації, що своєю чергою мало запобігти як його колонізації, так і посиленню впливів на нього партійних структур націоналістичного спрямування. Водночас історики визнають факт "запізнілого" формування української соціал-демократичної течії в Галичині, що зумовлювалося аграрним перенаселенням краю та незначною кількістю свідомого пролетаріату. Причини її сповільненого розвитку вони вбачають у співпраці УСДП з польською соціал-демократією, що призводило до ігнорування національних і соціальних інтересів

українських робітників, які, до того ж, перебували в гіршому становищі, ніж польське робітництво [21, с. 52–53].

Здійснивши комплексний аналіз виникнення і діяльності УСДП, О. Жерноклеєв в окремому монографічному дослідженні характеризує її як легальну партію парламентського типу, що прагнула до здійснення своїх ідеалів мирним законним шляхом через завоювання більшості у парламенті та використання його законодавчих функцій як інструменту для проведення суспільних реформ [6, с. 24]. Разом з тим дослідник показав, що в організаційному відношенні український соціал-демократичний рух у 1899–1904 рр. був надзвичайно слабким. Таким чином, хоча формально партія існувала з вересня 1899 р., але в означений період вона перебувала лише в стадії свого творення [7, с. 52].

Учені приділили чимало уваги з'ясуванню ролі й місця УСДП в українській партійно-політичній системі Галичини та всієї України на початку ХХ ст. Вони фактично одностайні в думці, що порівняно з іншими галицько-українськими партіями УСДП перебувала в чи не найскладнішому становищі [15, с. 118; 25, с. 44]. Характерною особливістю її розвитку стало намагання опертися не тільки на міський пролетаріат, а й на незаможні верстви українського села (О. Жерноклеєв [7, с. 54]). Порівняно з українською соціал-демократією Наддніпрянщини галицька УСДП відзначалась активним намаганням поєднати вирішення соціальних проблем з національними прагненнями українців [28, с. 188]. При з'ясуванні цього аспекту в праці Н.Шип навіть стверджується, що соціалістична течія суспільного руху в Західній Україні міцнішала у нерозривному зв'язку з національною ідеєю [37, с. 362].

Таким чином, на тлі достатньо глибокого й детального висвітлення організаційного-ідеологічного становлення української соціал-демократичної течії Галичини дослідники акцентують увагу на особливих тенденціях, пов'язаних зі складністю внутрішнього становища, уповільненням розвитку партії та намаганням поєднати у своїй ідейній платформі соціальні й національні вимоги. Ці характерні риси зумовлювалися не лише специфікою соціально-економічного становища краю, але й суспільно-політичним становищем галицьких українців, для яких національні вимоги завжди мали пріоритетне значення.

За останні роки помітно посилилась увага дослідників до історичного розвитку політичних структур, що репрезентували консервативну течію в політичному спектрі національного життя українців Галичини. Ідеться насамперед про партійну структуру християнсько-католицького спрямування, яка в науково-історичній літературі фігурує під різними назвами. Так, у працях діаспорних істориків вона згадується як Українська християнсько-суспільна партія [24, с. 42], іноді як Католицький русько-народний союз [34, с. 116], чи Християнсько-суспільна партія [8, с. 3]. У радянській літературі побутували інші назви: "Русько-католицький союз" [17, с. 101], "Християнсько-суспільний союз" [14, с. 219]. У сучасній українській історіографії зустрічаємо назви "Українсько-русько-християнська партія" [23, с. 45], хоча здебільшого науковці номінують її як "Католицький русько-народний союз" (КРНС) [7, с. 46; 19, с. 74].

Сьогодні в українській історіографії переважає погляд, що КРНС не відіграв помітної ролі в національно-політичному житті українців Галичини через свою малочисельність. Серед галичан не знаходила розуміння й підтримки сповідувана ним ідеологія західноєвропейського клерикалізму [2, с. 36; 7, с. 46; 31, с. 33].

Водночас маємо ширший різнобічніший спектр поглядів та оцінок на роль і місце цієї інституції в партійно-політичній системі Галичини. Зокрема Т. Антошевський стверджує, що, попри свою нечисельність, КРНС репрезентував окрему самостійну течію в українському суспільно-політичному русі Галичини. На його еволюції позначилися впливи католицької церкви, яка у вирішенні суспільних проблем завжди відкидала будь-які прояви насильства та відстоювала легітимні методи боротьби. Саме в цьому дослідник вбачає підґрунтя його віроповідданства австрійській короні. Спираючись на цю ідейну засаду, лідери КРНС шукали шляхи для об'єднання всіх українських національних сил краю. Водночас, на думку історика, католицький союз став єдиною серед українських партій політичною силою, яка бачила одним із головних своїх завдань захищати католицьку церкву і християнську духовність. Завдяки цьому християнсько-суспільний рух

гармонійно впливався в палітру українських політичних партій і громадських організацій кінця XIX – початку XX ст. у Галичині [2, с. 11].

Автори колективної праці "Історія українських політичних партій" відносять Католицький русько-народний союз до найслабших партій на політичній арені Галичини [9, с. 9]. Натомість А. Павко вважає, що саме з його діяльністю була пов'язана загальна модернізація українського національно-політичного життя в краї. Цей дослідник трактує КРНС як першу українську класичну консервативну організацію європейського зразка [26, с. 142].

Аналіз цих та інших публікацій (зокрема С. Макарчука [17] тощо) з історії українського християнсько-суспільного руху Галичини кінця XIX – початку XX ст. дозволяє стверджувати, що за роки новітньої української державності дослідження з даної проблеми суттєво збагатилися новим комплексом джерельних матеріалів. Історики відмовилися від старих спрощених і однолінійних підходів, згідно з якими він трактувався як "реакційний", навіть "псевдоукраїнський", "антинаціональний" і т. ін. Натомість стали переважати виважені оцінки, що ґрунтувалися на об'єктивному аналізі національно-політичного життя галицьких українців на початку XX ст. Незважаючи на значне зацікавлення цією проблемою, поки що відсутні окремі спеціальні ґрунтовні дослідження з політичної історії українського клерикально-католицького руху в Галичині в означений період.

Сказане повною мірою стосується і вивчення історії москвофільського руху в краї, хоча його розвою у XIX ст. присвячені серйозні монографічні дослідження. Втім, тут маємо дещо парадоксальне явище, коли Руській (Русской) народній партії (РНП), що фактично завершила організаційне структурування галицького москвофільства, дослідники приділили чи не найменше уваги порівняно з іншими складовими української партійно-політичної системи.

Причини (мотиви) постання РНП учені (М. Мудрий, О. Аркуша, О. Сухий та ін.) оцінюють як свого роду реакцію (і опозицію) на партійно-організаційне оформлення галицько-української націонал-демократії. Дедалі більше прихильників здобуває трактування її як першої власне політичної організації галицьких москвофілів. Разом з тим поступово переосмислюється характер РНП. Якщо в публікаціях початку 1990-х років вона визначалась як "реакційна", "проавстрійська", "пропольська", "антиукраїнська" [29, с. 44], то поступово починали переважати більш виважені оцінки цієї політичної сили, що репрезентувала погляди і сподівання тієї частини галицьких українців, які перспективи подальшої боротьби за своє національне визволення пов'язували з орієнтаціями на Російську імперію.

Обмежені рамки статті не дозволяють зробити ширший історіографічний аналіз діяльності українських політичних партій Галичини наприкінці XIX – на початку XX ст. Однак докладніше вивчення вказаних та інших історіографічних джерел дозволяє визначити головні здобутки, вузькі місця та подальші перспективи дослідження цієї проблеми.

По-перше, можемо констатувати значне посилення уваги науковців (як істориків, так і політологів) до розвитку галицько-української партійно-політичної системи кінця XIX – початку XX ст., що стало одним із виявів загального пожвавлення інтересу до партійно-політичної проблематики в Україні. По-друге, за в останні півтора десятиліття відбувалося суттєве переосмислення старих поглядів і трактувань як даної проблеми загалом, так і її окремих елементів зокрема, що зумовлювалося не лише відмовою від ідеологічних стереотипів, а й застосуванням нових методологічних підходів, згідно з якими всі вияви ідейно-політичних орієнтацій галицьких українців розглядаються як закономірний наслідок тих суспільно-політичних реалій, у яких вони перебували. По-третє, запровадження до наукового обігу нового фактологічного матеріалу створило підґрунтя для глибокого комплексного аналізу процесів, пов'язаних з виникненням, становленням, внутрішніми кризами і розколами політичних партій тощо.

Водночас подальшого вивчення потребують відносини між ними. Врешті, назріла потреба створення узагальнюючої комплексної праці з історії української партійно-політичної системи Галичини. У зв'язку з цим частина істориків правомірно ставить питання про необхідність перегляду тези, буцімто вона носила "двопартійний" характер, де

провідна роль національно-демократичної партії стримувалася і врівноважувалася протистоянням з ліворадикальною партією [30, с. 35]. Тут продуктивними можуть бути наукові пошукування, спрямовані на обґрунтування багатопартійності політичного життя галицьких українців, у якому окремі партії, хоча й мали різні впливи, однак займали свої "ніші" в її розвитку. При цьому слід ураховувати, що вони здебільшого відповідали певним партійно-політичним аналогам, що існували серед європейських партійно-політичних структур. З іншого боку, гадаємо, що сучасна українська історична наука вже досягла того рівня зрілості, щоб підійти до підготовки окремих спеціальних монографічних досліджень, присвячених розвитку кожної з п'яти вищезазначених політичних партій у зазначений період, тим більше, що перші продуктивні кроки в цьому напрямі вже зроблено.

Список використаних джерел

1. Алексеев С., Ляшенко Є. Політичні партії в Україні (1900 – 1917): Навч. посібник. – Краматорськ: ДДМА, 2003. – 76 с.
2. Антошевський Т. До історії християнсько-суспільного руху в Галичині (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.). – Львів: ЛДУ, 1997. – 36 с.
3. Аркуша О. Вибори до галицького сейму 1901 р.: до проблеми політичної модернізації українського суспільства в Галичині // Вісник Львівського університету. – Львів, 2003. – Вип. 38. – С.171–218.
4. Аркуша О., Мудрий М. Русофілство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд // Вісник Львівського університету. – Львів, 1999. – Вип. 32. – С. 231–268.
5. Аркуша О. Українсько-польські відносини у Східній Галичині на поч. XX ст.: акція Влодзімежа Козловського 1902 – 1903 рр. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37. – Част. 1: статті та повідомлення. – С. 268–314.
6. Жерноклеев О. Становлення та розвиток соціально-демократичного руху в Галичині на поч. XX ст. // Українська соціал-демократія і національна державність. Матеріали регіональної наукової конференції, присвяченої 100-річчю української соціал-демократії. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – С.20–31.
7. Жерноклеев О. Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899 – 1918). – Вид. 2-е, доп. – К.: Основні цінності, 2000. – 168 с.
8. З християнсько-суспільного багна // Діло. – 1911. – Ч. 283. – С. 2–3.
9. Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. Кінець XIX ст. – 1917р. Ч. 1 (Упоряд.: Б.Корольов, І.Михальський). – К.: В-во Європейського у-ту, 2003. – 561 с.
10. Кондратюк К. Нариси історії українського національно-визвольного руху XIX ст. – Тернопіль, 1993. – 100 с.
11. Кормич Л., Багацький В. Історія України від найдавніших часів і до 21 століття: навч. посіб. – Х.: ООО "Одісей", 2001. – 480 с.
12. Костюк В. Суспільно-політичні погляди М.Павлика // Україна соборна: Збірник наукових статей. – Київ, 2005. – Вип. 2. – ч. I. – С.84 – 92.
13. Корч О. Усе вперше. Короткі нариси про початок української партійності // Наша газета. – 2003. – 13 червня.
14. Кравець М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст. Львів: Видавництво Львівського університету, 1964. – 240 с.
15. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993. – 201 с.
16. Кугутяк М. Радикальна партія в Східній Галичині // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 55–63.
17. Макарчук С. Галицьке москвофілство в кінці XIX – XX ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. – 1990. – Вип. 16. – С. 101 – 107.
18. Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. – Львів: Світ, 1995. – 248 с.
19. Мацькевич М. Національно-державницька ідея в Галичині (др. пол. XIX -поч. XX ст.): Монографія. – Галич: ТзОВ Галицька друкарня, 2004. – 208 с.
20. Мацькевич М. Становлення і розвиток ідеї українського державотворення в Галичині (II пол. XIX – поч. XX ст.) – 12.00.01. Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень. Автореф. дис... канд. юрид. наук. – Київ, 2002. – 23 с.
21. Мігалатюк В. Національне питання в діяльності галицьких соціал- демократів (кін. XIX – поч. XX ст.) // Матеріали IV Міжнародної історико-краєзнавчої конференції присвяченої 125-річчю заснування Чернівецького національного університету ім. Федьковича 5 жовтня 2000р. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С. 51–54.
22. Михальський Ю. Польські

політичні партії та українське питання в Галичині на початку ХХ ст. (1902 – 1914). Львів: Каменяр, 2002. – 166 с. 23. Михутина И. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX вв.). – М., 2003. – 288 с. 24. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. К.: Український письменник, 1994. – 413 с. 25. Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX – ХХ ст.) (За заг. Ред. Я.Малика). – Львів: Світ, 2001. – 296 с. 26. Павко А. До питання про формування партійно-політичної системи у Східній Галичині наприкінці XIX – на початку ХХ ст. // Пам'ять століть. – 2000. – №3. – С. 136–144. 27. Павко А. Політичні партії, організації в Україні наприкінці XIX – початку ХХ ст.: методологія, історіографія, проблеми, перспективні напрями наукових досліджень: Монографія. – К.: Знання, 2001. – 112 с. 28. Політична історія України. Посібник (За ред. В. Танцюри). – К.: Академія, 2001. – 488 с. 29. Політичні партії Західної України. Методичні вказівки для викладачів і студентів. Львів: ЛДУ, 1992. – 78 с. 30. Райківський І. Місце і роль галицького народоства в українському національному відродженні XIX ст. // Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2000. – Вип. III. – С. 26 – 37. 31. Райківський І. Українське національне відродження кін. XVIII – поч. ХХ ст. // Галичина. – 2000. – № 4. – С. 25–48. 32. Расевич В. Виникнення та організаційні основи УНДП // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип. 32. – С. 119–130. 33. Расевич В. Засади політичної незалежності України у програмі УНДП // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник на пошану професора Ю.Сливки. – Вип.7. – Львів. – 2000. – С. 229–242. 34. Сохоцький І. Олександр Барвінський // Історичні постаті Галичини XIX – ХХ ст. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1961. – С. 102–117. 35. Сухий О. Концепції національної держави у програмах та діяльності західноукраїнських політичних партій (кін. XIX – поч. ХХ ст.) // Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи: Матеріали науково-практичної конференції. – Львів: ЛФ УАДУ, 2001. – Ч. 1. – С. 50 – 55. 36. Телешун С. Національне питання в програмах українських політичних партій в кін. XIX – на поч. ХХ ст. 07.00.05. Етнологія. Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1996. – 28 с. 37. Шип Н. Про зв'язок української соціал-демократії і національних рухів у II пол. XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст. – Вип. VI. – Київ: Інститут Історії України НАН України, 2003. – С. 345–366.

Natalia Vynnyk

THE UKRAINIAN POLITICAL PARTIES OF GALICIA AT THE END OF THE XIXTH AND AT THE BEGINNING OF THE XXTH CENTURY IN MODERN UKRAINIAN HISTORYGRAPHIA

The article is about the Ukrainian parties in the Eastern Galicia at the end of 19–th century and till the beginning of the 20–th century: the modern historiography of this problem. According to the aim of the article I'll try to solve the next tasks: to generalize the experience of modern historians about Ukrainian parties; on the basis of the research works to analyze the motive of the rise of the Ukrainian parties in this period; to expose the main trends in the modern historiography.

УДК 930

Сергій Корновенко

АГРАРНА ПОЛІТИКА БІЛОГВАРДІЙСЬКИХ УРЯДІВ А. ДЕНІКІНА, П. ВРАНГЕЛЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В ОЦІНЦІ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ (КОРОТКИЙ ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД)

Статтю присвячено аналізу сучасного стану вивчення українською історіографією аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля.

Суспільно-політичні та соціально-економічні трансформації кінця 80-х – початку 1990-х рр. в Україні позначилися практично на всіх сферах життєдіяльності населення республіки. Не обійшли вони стороною й науку, суспільствознавчим компонентом якої є історія. У цьому контексті О. Реєнт цілком слушно відзначив, що історія України, яка довго була під забороною, почала жити самостійним життям [1, с. 3]. Дослідники отримали можливість працювати з раніше забороненими документами та матеріалами. Це зумовило не лише переосмислення вже існуючих точок зору, підходів на ті чи інші події та явища в історії України, а й вироблення нової концепції, методології, звернення до вивчення питань, які перебували у лещатах ідеології, розширення проблематики дослідження. Насамперед це стосується періоду революції та громадянської війни в Україні 1917–1920 рр. [2].

Автор статті ставить за мету з'ясувати сучасний стан наукового вивчення українською історичною наукою аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля. Об'єкт дослідження – земельне питання в теорії та практиці білогвардійських урядів, предмет – сучасна українська історіографія питання.

Потрібно відзначити, що не всі сюжети, що стосуються національно-демократичної революції в Україні, віднайшли своє рівнозначне висвітлення, в оцінках окремих із них (особливо у першій половині 1990-х рр.) продовжували домінувати стереотипи минулого. Так, зокрема, "Денікінщина була великим лихом для трудящих, – стверджують автори двотомної "Історії України", – а запроваджений А. Денікіним режим буржуазно-поміщицької диктатури був антинародним" [3, с. 172–173]. Без аналізу програмних засад у сфері аграрної політики, без наведення належної аргументації та критичного осмислення здобутків радянської історіографії історики повністю відтворюють традиційно-усталений погляд на проблему. Наприклад, вони обмежилися лише констатацією того, що селяни були незадоволені аграрною політикою денікінського уряду, не вказавши чим саме і які категорії, в яких регіонах. Також не з'ясовано причини такої селянської реакції. Хоча, з іншого боку, не можна не погодитися із думкою дослідників про те, що без підтримки селян більшовикам навряд чи вдалося перемогти Добровольчу армію [3, с. 175, 179].

Боротьбі політичних сил за владу в Україні у 1917–1920 рр. присвячено цикл робіт А. Гриценко [4; 5; 6]. З огляду на задекларовану нами тему вивчення, науковий інтерес представляють роботи цієї авторки, що стосуються 1919–1920 рр. В одній із них дослідниця проаналізувала ставлення до білогвардійців не лише окремих політичних сил, наприклад, Директорії УНР та галицького командування, а й широких народних мас. Цілком слушно, як на наш погляд, вона пише про те, що не всі верстви тогочасного українського суспільства готові були боротися проти Добровольчої армії, як перед тим проти більшовиків [5, с. 65]. Розумів це і провід Директорії УНР. Також А. Гриценко запропонувала і новий погляд на причини поразки Білого руху в Україні в 1919 р., як і націонал-патріотичних сил. Вони, на її переконання, полягали у тому, що С. Петлюра і А. Денікін

не змогли домовитися про спільні бойові дії проти більшовиків. Останні скористалися протистоянням між потенційними союзниками, розбивши їх поодиноці [4, с. 72].

Звернулася історик і до вивчення радянського аграрного законодавства, реалізації його основних положень на практиці. Висновки, запропоновані дослідницею з цього приводу, достатньою мірою аргументовані чисельним джерельним матеріалом. Вони переконують у тому, що селяни не були задоволені радянською моделлю вирішення земельного питання [6, с. 41–42]. Прогалини юридичного та практичного характеру викликали хвилю протестів із боку селян, створювали сприятливий ґрунт для позитивного осмислення ними ідей П. Врангеля щодо його проекту реформування поземельних відносин на селі.

Побіжно А. Гриценко згадала й про "Відозву Російського Політичного комітету", яка стосувалася аграрної складової врангелівських перетворень. Щоправда, вона подала її без коментарів та аналізу, однак і без перекозень, що було властиве радянській історіографії [6, с. 68].

Закономірності розвитку України в 1919–1928 рр., концепції економічної та соціальної політики, комунізація українства – питання, аналізу котрих присвячене дослідження С. Кульчицького [7]. Вивчаючи сильні та слабкі сторони продовольчої політики більшовиків у 1919 р., історик умотивовано доводить, що навесні цього року селяни розчарувалися у запропонованому радянською владою варіанті поземельних відносин. На відміну від радянських дослідників, автор не говорить про "куркульський бандитизм", а на конкретних фактах, оперуючи відповідними документами, доводить, що більшовики не змогли порозумітися з селянством, оскільки не дали їм обіцяних та довгоочікуваних миру і землі, тому що це вимагало відмовитися від доктринальності комуністичної програми, з чого скористався А. Денікін [7, с. 35–37].

Дослідник також пропонує і новий погляд на причини підтримки селянством Білого руху в 1919 р.: "Колчак і Денікін боролися проти радянської влади під гаслом відновлення свободи торгівлі, в тому числі торгівлі хлібом, і тому знаходили підтримку селян" [7, с. 57, 129–130]. С. Кульчицькому належить і одна із перших спроб у сучасній українській історіографії показати, як денікінське аграрне законодавство вплинуло на зміну основних положень земельної політики більшовиків. Він, з'ясувавши зміст документів VIII Всеросійської партконференції в грудні 1919 р., зокрема полеміку між В. Леніним і Х. Раковським, довів, що тактичні завдання утвердження союзу із середнім селянством стали пріоритетними, ніж стратегічні – реалізація програмних засад. Комуністичний штурм відходив на задній план перед турботою зберегти владу [7, с. 134–135]. Тим самим В. Ленін, як і А. Денікін, ставку робив на середньозаможного селянина.

Досліджуючи боротьбу селянства проти становлення тоталітаризму, О. Ганжа у цьому контексті проаналізувала радянську земельну політику 1919 р. [8]. Оперуючи широким джерельним матеріалом, вона відобразила реальний стан справ на селі під час реалізації законів про соціалізацію землі, "продрозверстку". "Ці акти, – пише дослідниця, – не тільки позбавляли селян завоювань, здобутих внаслідок жовтневого перевороту, а ставили їх у значно гірше становище, ніж до революції, – замість хліба, який відбирала держава, вони практично не отримували ніяких промислових товарів" [8, с. 4].

На думку В. Верстюка, Білий рух зазнав поразки в Україні у 1919 р. через те, що "хотіли того його керівники чи ні, а їхні армії робилися серцевиною монархічних сил і білогвардійський рух у суспільно-політичному контексті ототожнювався із старою дореволюційною Росією" [9, с. 144–172]. Не зосереджуючись спеціально на аграрній політиці А. Денікіна, дослідник лише обмежився констатацією того, що через уже вказану вище причину білогвардійці не знайшли підтримки серед селянства України.

Відносно більше уваги приділено істориком планам П. Врангеля з реорганізації поземельних відносин. При цьому дослідник без перекозень цитує відповідні документи, а при характеристиці врангелівського аграрного законопроекту уникає заангажованості. На його думку, яка відповідає тогочасній реальності, П. Врангель намагався "прихилити до себе селянство й використати повстанський рух у боротьбі з більшовиками, а також поповнити свою армію і забезпечити стабільність тилу" [9, с. 167].

Історіографічних проблем Білого руху в Україні стосується публікація О. Козерода, у якій проаналізовано стан наукового вивчення зарубіжною історіографією подій громадянської війни у 1919 – 1920 рр. в Україні [10, с. 143–151]. Зокрема він виділив основні школи та напрями зарубіжної історіографії у трактуванні Білого руху. Дослідник з'ясував, що зарубіжні історики більше приділяли увагу військово-політичним подіям, участі у них білогвардійців. Натомість, практично, у роботах цих авторів не представлено аграрну політику А. Денікіна, П. Врангеля. Винятком хіба що є праця К. Кривошеїна про О. Кривошеїна – прем'єр-міністра уряду П. Врангеля [10, с. 149].

Розвиток радянської, пострадянської та зарубіжної історіографії Білого руху представлено у наступній роботі цього автора [11]. Зокрема, він виокремив три періоди у становленні радянської історичної науки з цієї проблеми: 1) 1920-ті – середина 1950-х рр.; 2) 1956–1985 рр.; 3) 1985–1995 рр. При цьому 1 етап, на переконання О. Козерода, можна поділити на два підетапи, межею для котрих є 1930 р. [11, с. 6–7]. Не заперечуючи в цілому такого підходу, відзначимо, що, на наш погляд, початком сучасного періоду розвитку української історичної науки став все-таки 1991 р., а не 1985 р. Тому доцільніше було б хронологічні межі третього періоду розширити до 1991 р. При цьому 1985–1991 рр. виділити в окремий період, показавши його відмінності з етапом 1956–1985 рр. та сучасним.

Грунтовний, максимально об'єктивний аналіз історіографічної спадщини Білого руху в Україні, проведений цим дослідником, не може не викликати позитивної оцінки. Йому вдалося об'єднати розрізнені у часі роботи у цілісну картину, з'ясувавши еволюцію історичних поглядів на білогвардійців, їхню роль у подіях революції 1917–1920 рр. Не викликають сумнівів щодо науковості й основні висновки історика стосовно заявленої ним для вивчення теми. Наприклад, цілком обґрунтованим є судження О. Козерода з приводу того, що радянські вчені висвітлювали здебільшого лише одну проблему – перебіг громадянської війни та героїчну боротьбу більшовиків проти внутрішньої та зовнішньої контрреволюції, оминаючи увагою решту не менш значущих [11, с. 11].

Разом із тим, вказана праця лише б виграла, якби її автор повніше висвітлив історіографію соціально-економічної діяльності білогвардійців, зокрема з аграрного питання. Так, чомусь поза увагою вченого опинилися роботи Г. Клунного, М. Супруненка, Г. Шевчука та інші, присвячені цьому аспекту. Тим більше, як пише сам науковець, Білий рух він розуміє як унікальне суспільно-політичне та соціальне явище, самодостатню систему [11, с. 6].

Одним із перших у сучасній українській історіографії на дисертаційному рівні до вивчення діяльності уряду П. Врангеля звернувся Є. Анкундінов [12]. Дослідник розкрив воєнне та політичне становище в Криму за барона, з'ясував соціальну базу його уряду, основні положення та реалізацію аграрної реформи, заходи щодо поліпшення ситуації у торгівлі, фінансах, промисловості.

Вивчаючи розробку і реалізацію врангелівської аграрної реформи, історик опрацював не лише напрацювання радянських, а й зарубіжних дослідників із цього приводу, критично осмисливши не лише здобутки, а й прорахунки [12, с. 3–19]. Позитивно, що вчений належну увагу приділив таким аспектам, як розробка врангелівського аграрного законодавства, його зміст. При цьому він подає не лише позитивні чи негативні моменти, а комплексно досліджує роботу земельної комісії Г. Глинки, участь у ній різних політичних сил, особисту позицію П. Врангеля тощо [12, с. 66–70].

Є. Анкундіновим уперше до наукового обігу введено джерела, за якими можна прослідкувати агітаційну антиврангелівську діяльність більшовицького підпілля [12, с. 79–80].

Не залишилася поза увагою дослідника і проблема товарно-грошових відносин між врангелівцями та селянами. Оперуючи джерельним матеріалом, історик довів, що П. Врангелю вдалося припинити самочинні грабунки солдатами та офіцерами мирного населення. В обмін на пшеницю селянство отримувало 20–25% її вартості цукром, милом, іншими промтоварами [12, с. 85–91].

Разом із тим, Є. Анкундінов не з'ясував соціально-економічне становище населення Таврії напередодні та під час проведення врангелівської аграрної реформи, не прослід-

кував зміни, які відбулися/не відбулися внаслідок реформування у землекористуванні таврійських селян. Можна було б, як наш погляд, більше уваги приділити ставленню селян до інновацій, залучити матеріали українських архівів, оскільки у дисертації представлено лише російські.

Насадження радянського режиму в українському селі у 1917–1920 рр. стало предметом наукового вивчення Я. Малика [13]. З'ясовуючи характер більшовицької економічної політики, у тому числі й аграрної, у 1919–1920 рр., дослідник звертається й до висвітлення денікінських заходів у сфері землеволодіння та землекористування. Однак цьому питанню він присвятив лише один абзац. У ньому він повторив уже відому тезу своїх попередників про те, що А. Денікін, "захопивши Україну в серпні 1919 р., на зміну більшовицькому режиму реставрував царські буржуазно-поміщицькі порядки, запровадив режим кривавого терору" [13, с. 272]. Як і Л. Мельник, він переконаний у тому, що антиденікінський селянський рух – основна причина перемоги більшовиків у війні проти білогвардійців [13, с. 272].

У контексті творення національної державності в роки Української революції 1917–1920 рр. автори колективної роботи "Українська революція і державність" побічно зупиняються на розкритті окремих сюжетів внутрішньої політики А. Денікіна [14]. Не викликає сумнівів задекларований ними підхід у розумінні режиму, створеного добровольцями в Україні. Так, насправді, він був окупаційним. З іншого боку, дослідники тим самим обмежують сутність Білого руху, замовчуючи, що це і суспільно-політичне, і соціально-економічне явище. Крім того, вони лише констатують, не навівши доказів, хоча б джерел, що "на селі лютували каральні загони, відновлювався буржуазно-поміщицький лад" [14, 163]. Бажано було б уточнити, в яких місцевостях, у який хронологічний період тощо. Абсолютно не йдеться у цьому науковому виданні про аграрну політику П. Врангеля.

Близькою до наведених вище є оцінка Білого руху в Україні В. Солдатенком [15]. Вивчаючи основні події Української революції 1917–1920 рр., зокрема трансформацію революційних процесів у військове протиборство за владу в Україні, дослідник аналізує й ставлення білогвардійських лідерів до української національно-визвольної боротьби, їхні заходи у культурній, політичній, соціально-економічній сферах [15, с. 768–804]. На його думку, вони були антиукраїнськими, оскільки А. Денікін "люто розправлявся з усім національно-самобутнім" [15, с. 768–804]. Однак історик не звернув увагу, скажімо, на той факт, що національно-визвольні ідеї українців неоднозначно сприймалися й самими місцевими жителями. Так, наприклад, починаючи з весни 1917 р. у Харкові та інших великих містах України дедалі голосніше лунали гасла "Бий хохлів!", "Геть гайдамацьку мову!", "Геть хохляндію!", "Ліквідуємо мазепинців!" [16, с. 171–190].

Білогвардійська політика на селі, стверджує вчений, дуже швидко переконала населення у тому, що денікінська влада є значно гіршою за більшовицьку. Не останню роль у розчаруванні селян в ідеалах Білого руху відіграли поміщики. Саме вони, відзначає В. Солдатенко, розпочали боротьбу із селянами за повернення своїх маєтностей [15, с. 804–805]. На жаль, автор цієї роботи лише обмежився констатацією своїх думок, не навівши доказів на їхнє підтвердження.

Інший погляд на національний аспект внутрішньої політики А. Денікіна пропонують П. Захарченко, Н. Земзюліна, О. Нестеров – автори колективної монографії [17]. Вони стверджують, що Головнокомандувач Збройними силами Півдня Росії (далі – ЗСПР) відійшов від властивої царським чиновникам українофобії. В опублікованій відозві "До населення Малоросії" він зобов'язувався розрізнати "від зрадницького руху, спрямованого на поділ Росії, діяльність, викликану любов'ю до рідного краю, до його місцевої старовини і його місцевої народної мови" [17, с. 83]. Однак заходи А. Денікіна в аграрній сфері вони за звичною для радянської традиції називають такими, що спрямовувалися на "відбирання землі у селян, повернення поміщиків" [17, с. 83].

Разом із тим, не можна не відзначити, що згадані дослідники з'ясували не лише ідеологію селянського повстанського руху на Правобережжі у 1919 р., а й розкрили фактори, які впливали на її формування. Зокрема вони відзначили персонально-агітаторську роль отаманів, котрі користувалися неабиякою повагою серед селян, а тому нав'язували їм і власні оцінки тих чи інших явищ і проблем. Як приклад, історики наводять виступ Зе-

леного у с. Черняхів Київського повіту, у якому він наголосив, що з А. Денікіним йдуть поміщики, котрі повернуться у свої економії "і здеруть шкіру з селян" [17, с. 84]. Тим самим у селян склався стійкий стереотип у сприйнятті Добровольчої армії – виразник інтересів поміщиків. І це при тому, що білогвардійці ще не проникли на територію повіту.

Вчені також визначили соціальний склад учасників селянського повстанського руху: "У повстаннях проти денікінських військ брали участь усі соціальні прошарки села – заможні, середні і бідні селяни" [17, с. 84]. Однак вони не приділили увагу іншому аспекту – чи існували проденікінські настрої селян узагалі та проденікінські повстансько-селянські загони зокрема. Джерельний матеріал дозволяє твердити, що вони мали місце. Так, наприклад, "Киевлянин" повідомляв, що підтримку Добровольчій армії надавали загони отамана Струка (Київщина), селяни Канівського повіту, сіл Костяниць і Литвинець, прихильно ставилися до білогвардійців [18].

Аграрні відносини в Криму в 1918–1926 рр. – об'єкт наукового вивчення С. Бородіна [19]. Значну увагу у своїй роботі він приділив аграрній політиці П. Врангеля. Історик закликав відмовитися від негативної оцінки земельних перетворень у Криму за правління генерал-лейтенанта. На його думку, підписаний бароном закон про землю створював достатні правові підстави для його реалізації на контрольованих Російською армією (Добровольча армія після її перейменування П. Врангелем – автор) [19, с. 57].

Дослідник, аналізуючи проект аграрної реформи П. Врангеля, розкрив такі складові цієї проблеми, як-то: 1) пропагандистсько-роз'яснювальна робота білогвардійського уряду серед селянства; 2) сутність аграрного законодавства; 3) механізм його запровадження; 4) ставлення селян до цих нововведень [19, с. 50–57]. Разом із тим, практично поза полем зору історика опинилися такі питання: розробка врангелівського проекту врангелівської реформи (про це йдеться лише фрагментарно); особиста позиція П. Врангеля щодо шляхів вирішення аграрного питання; ставлення великих землевласників до проблеми. Незважаючи на це, згадана дисертація, як і Є. Анкундінова, – новий погляд на врангелівську аграрну політику у сучасній українській історіографії. Він якісно відмінний від попередніх точок зору: 1) об'єктивністю висвітлення; 2) прагненням до розкриття реального стану справ; 3) залученням раніше не відомого джерельного матеріалу тощо.

Почасти сучасні дослідники стали звертатися і до вивчення біографії та діяльності окремих представників Білого руху. Автори "Довідника з історії України (А-Я)" вмістили публікацію, у котрій хоча і коротко, але представлено біографію А. Денікіна, його бойовий шлях. Потрібно відзначити, що її текст позбавлений заполітизованих штампів-жупелів, властивих радянській історіографії та ідеології. Однак окремі положення, зокрема щодо національної політики, на наш погляд, є дискусійними [20, с. 201–202].

У запропонованій І. Довжуком розвідці з історії України ХХ ст. наводяться біографічні дані А. Денікіна, розкрито стосунки генерала з гетьманом П. Скоропадським, його роль у створенні ЗСПР. Незважаючи на те, що згадана стаття невелика за розміром, вона позначена науковістю та об'єктивністю її автора у висвітленні такої колоритної постаті, як А. Денікін [21, с. 78–80].

Змістовними є статті А. Буравченкова про А. Денікіна, П. Врангеля, представлені в "Енциклопедії історії України". Ті, що розміщені у першому томі, стосуються як безпосередньо постаті П. Врангеля, так і режиму, створеного ним [22, с. 640]. Вони написані з урахуванням новітніх можливостей у доступі дослідників до джерел, а також сучасної методології. Крім загальних біографічних відомостей, проаналізував і заходи уряду П. Врангеля щодо врегулювання земельного питання. На його думку, аграрна реформа носила радикальний характер. Вона закріплювала у селянську власність займанщину, що відповідало тогочасним інтересам українського селянства. Без перекирчувань історик розкрив і механізм реалізації земельної реформи [23, с. 640–641].

Статті другого тому "Енциклопедії історії України", написані тим самим автором, також присвячено як постаті А. Денікіна [25, с. 335], так і створеному ним режимові. У них йдеться і про аграрну політику білогвардійців. Вона, на думку автора статті, розміщеної в енциклопедії, зводилася до оголошення правил про збирання врожаю 1919 р. Поза увагою дослідника залишився зміст земельного проекту, розроблений комісією О. Билимо-

вича – В. Чилищева, закон про збирання трав 1919 р., спроби Особливої наради урегулювати орендні відносини на селі тощо.

Штрихи до портретів лідерів Білого руху в Україні пропонують О. Реєнт, І. Коляда [26]. Залучивши спогади учасників революції та громадянської війни, інші першоджерела, історики відтворюють постаті А. Денікіна, П. Врангеля на тлі епохи. При цьому вони розкривають фрагменти, що пов'язані не лише з їхньою діяльністю, а і з формуванням їхнього світогляду. Наводяться також цікаві біографічні факти [26, с. 243–246, 275–277].

Отже, є підстави констатувати, що у сучасній українській історіографії Білий рух, як і його лідери, став предметом спеціального наукового аналізу. Дослідники, позбувшись ідеологічних догматів та стереотипів, отримавши доступ до раніше заборонених джерел, вивчають аграрну політику білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля. Враховуючи серйозні здобутки вітчизняних науковців у дослідженні цього напрямку аграрної історії України, можна визначити і ряд перспектив: 1) маловідомими залишаються питання, що стосуються продовольчої політики білогвардійців; 2) ширшого розкриття потребують конкретні заходи білогвардійців із нормалізації економічного та політичного становища на контрольованих ними українських територіях, ставлення до них широких кіл громадськості; 3) нового осмислення вимагають сюжети щодо розкриття стосунків білогвардійської влади з селянством тощо.

Список використаних джерел

1. Реєнт О.П. Українська революція і робітництво: соціально-політичні та економічні зміни. – К., 1996.
2. Див. напр. Реєнт О.П. Більшовизм і революція 1917–1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів. – К., 1994.; Турченко Ф. Г., Кривошій Г.Ф. Магістральні й глухі кути Української революції / Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). – Запоріжжя: "Просвіта", 1998.; Грицак Я. Українська революція, 1914–1923 рр.: нові інтерпретації // Матеріали засідань історичної та археографічної комісії НТШ в Україні. – Вип. 2. – Львів, 1999.
3. Історія України: курс лекцій: У 2-х кн. – Кн. 2. – XX століття / Мельник Л.Г., Верстюк В.Ф., Демченко М.В. – К.: Либідь, 1992.
4. Гриценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917–початок 1919 р.). – К.: Інститут історії НАНУ, 1993.
5. Гриценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1919–й. – К.: Інститут історії НАНУ, 1996.
6. Гриценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1920–й. – К.: Інститут історії НАНУ, 1997.
7. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К.: Основи, 1996.
8. Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1996.
9. Верстюк В.Ф. Становлення радянської влади / Історія України: нове бачення: У 2-х тт. – т. 2. К.: Видавництво "Україна", 1996.
10. Козерод О. Громадянська війна в Україні в 1919–1920 рр. в зарубіжній історіографії (60-ті – початок 90-х рр.) // Вісник Харківського університету. – 1996. – № 387. – Історія України. – Вип. 1.
11. Козерод О. Историкографические проблемы белого движения на Украине. – Х., 1998.
12. Анкундинов Е. Опыт решения политических и экономических проблем в условиях гражданской войны (деятельность правительства П.Н.Врангеля). – Дис... канд. полит. н. – Одесса, 1997.
13. Малик Я.Й. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917–1920 рр.): Дис... д.і.н. – Львів, 1997.
14. Українська революція і державність / Гошуляк І. (керівник авторського колективу). – К.: Парламентське видавництво, 1998.
15. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К.: Либідь, 1999.
16. Радченко Л.О., Семененко В.І. Антибільшовицький рух на Харківщині в 1919 р. – на початку 20-х рр. // Вісник Харківського університету. – № 387. – Вип. 1. Історія України. – 1996.
17. Захарченко П., Земзюліна Н., Нестеров О. У поході за волею. – К.: ЗАТ "НІЧЛАВА", 2000.
18. Киевлянин. – 3. 11. 1919.
19. Бородін С.В. Аграрні відносини в Криму (1918–1926): Дис... к. і. н. – Запоріжжя, 2000.
20. Довідник з історії України (А-Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К.: Генеза, 2001.
21. Довжук І.В. Історія України: імена, події, факти (XX ст.). – Луганськ, 2002.
22. Буравченков А.О. Врангель Петро Миколайович // Енциклопедія історії України: В 5-ти т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – т. 1.: А-В. – К.: Наукова

думка, 2003. 23. Буравченков А.О. Врангеля режим на Півдні України // Енциклопедія історії України: В 5-ти т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – т. 1.: А-В. – К.: Наукова думка, 2003. 24. Буравченков А.О. Денікін Антон Іванович // Енциклопедія історії України: В 5-ти т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – т. 2.: Д-К. – К.: Наукова думка, 2004. 25. Буравченков А.О. Денікіна режим в Україні 1919–1920 // Енциклопедія історії України: В 5-ти т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – т. 2.: Д-К. – К.: Наукова думка, 2004. 26. Реєнт О., Коляда І. Україна між світовими війнами (1914–1939). Події. Люди. Документи: Нариси історії. – К.: Школа, 2004.

Sergiy Kornovenko

AGRARIAN POLICY OF WHITEGUARD GOVERNMENTS OF A. DENIKIN, P. VRANGEL IN UKRAINIAN MUD FLOW IN ESTIMATION OF MODERN UKRAINIAN HISTORIAN (SHORT HISTORIOGRAPHY REVIEW)

The article is devoted to the analysis of the modern state of study by Ukrainian historiography of agrarian policy of whiteguard governments of A. Denikin, P. Vrangel.

УДК 94 (477)

Іван Зуляк

ДІЯЛЬНІСТЬ “ПРОСВІТИ” В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: АНАЛІЗ АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано архівні джерела, що стосуються діяльності “Просвіти” в Західній Україні в міжвоєнний період.

Основна частина архівних джерел, що стосуються діяльності “Просвіти” в міжвоєнний період, зберігається у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові (далі – ЦДІАУ у Львові), Державного архіву Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), Державного архіву Львівської області (далі – ДАЛО), Державного архіву Волинської області (далі – ДАВО), Державного архіву Рівненської області (далі – ДАРО), Державного архіву Тернопільської області (далі – ДАТО).

Основний масив архівних матеріалів й документів, без яких неможливо науково досліджувати проблему, вести аргументовану дискусію й робити обґрунтовані висновки, зосереджено у ЦДІАУ у Львові – фонд 348 “Товариство “Просвіта” м. Львів (1868 – 1939 рр.), том 1 (1868 – 1941 рр.), том 2 (1927 – 1942 рр.)”, що нараховує 7324 справ, до якого додатково внесено ще шість справ з №№ 7628 – 7633 (протоколи загальних зборів та засідань Головного віділу – примітка автора) на підставі акту про передачу з Республіки Польща від 22 липня 1993 р.

Усі справи фонду мають основний і додатковий описи, складаються з дванадцяти відділів. Опис першого тому представлено матеріалами Головної управи (спр. 27 – 356), організацією і діяльністю ювілейних комітетів (1927 – 1929 рр.) (спр. 25 – 55), відзначенням ювілейних дат діячів культури й почесних членів товариства (спр. 57 – 89), звітами та інформацією щодо організаційного стану і діяльності товариства (спр. 90 – 107), протоколами засідань Головної управи (спр. 110 а – 120), матеріалами про скликання і роботу Всеукраїнських конгресів у Львові (спр. 121 – 141), проведення загальних зборів (спр. 142 – 165), директивами, оголошеннями, відозвами й обіжниками (спр. 165 а – 221), листуванням з державними органами, українськими установами та приватними особами (спр. 222 – 362).

Матеріали канцелярії Головної управи – це листування з українськими установами, членами товариства з питань організаційного характеру й працевлаштування (спр. 436 – 764 а), журнали реєстрації кореспонденції (спр. 765 – 771 а), книги обліку членів (спр. 772 – 797). У організаційному відділі зберігається інформація про діяльність філій і читалень, зокрема директивні й довідкові матеріали про філії і читальні (спр. 798 а – 814), листування й звіти про їхню перевірку (спр. 815 – 847), відомості про членів товариства (спр. 848 – 3374).

До вказаного тому додано ще 367 справ матеріалів канцелярії Головного відділу (спр. 363 – 798), комісій: для американських українців (спр. 363 – 435), організаційної (спр. 865 – 6346), освітньої (спр. 6364 – 6366), бібліотечної (спр. 6398), видавничої і видавничо-книгарського відділу (спр. 6511 – 6976), господарсько-промислового відділу (спр. 7116 – 7216), особові справи (спр. 7514 – 7557).

У другому томі представлено матеріали діяльності львівських міських філій "Просвіти" ім. М. Шашкевича (спр. 3565 – 3606) й ім. Т. Шевченка (спр. 3607 – 3629), львівських читалень на Богданівці (спр. 3630 – 3633), Вульці (спр. 3634), Голоську Великому (спр. 3635), Городецькому передмісті (спр. 3636 – 3640), Жовківській дільниці (спр. 3641 – 3644), Замарстинові (3643 – 3644), Знесінні Новому й Знесінні Старому (спр. 3645 – 3648), Клепарові (спр. 3659 – 3651), Личакові (спр. 3652 – 3656), Сигнівці (спр. 3657), Стрийській дільниці (спр. 3658 – 3665). Також подано назви філій і читалень у місцевостях на букви "М" (спр. 3666 – 3932), "Н" (спр. 3933 – 4076), "О" (спр. 4077 – 4215), "П" (спр. 4216 – 4639), "Р" (спр. 4640 – 4877), "С" (спр. 4878 – 5427), "Т" (спр. 5428 – 5704), "У" (спр. 5705 – 5790), "Ф" (спр. 5791 – 5811), "Х" (спр. 5812 – 5893), "Ц" (спр. 5894 – 5922), "Ч" (спр. 5923 – 6041), "Ш" (спр. 6042 – 6088), "Щ" (спр. 6089 – 6107), "Ю" (спр. 6108 – 6117), "Я" (спр. 6118 – 6529), облік філій і читалень товариства (спр. 6347 – 6385).

Значна частина інформації зберігається у матеріалах освітньо-організаційної (спр. 6364 а – 6385) й видавничої (спр. 6494 – 6983 б) комісій, бібліотеки товариства (спр. 6386 – 6493). Господарсько-промислова комісія (спр. 6984 – 7032) включає дані про функціонування палітурні (спр. 7041 – 7114), заяви про надання стипендій (спр. 7115 – 7137), фінансово-господарський розвиток маєтків у Грабівцях (спр. 7138 – 7159), Миліванні (спр. 7160 – 7263), Угерцях Винявських (спр. 7264 – 7324). Питаннями господарсько-економічного розвитку "Просвіти" відала бухгалтерія (спр. 7325 – 7499), особовими справами – канцелярія (спр. 7500 – 7575), профспілковими – професійна організація службовців товариства "Супруга" (спр. 7576 – 7627).

Фонд 309 – "НТШ" ЦДІАУ у Львові [2] представлений матеріалами щодо подій у Галичині (1922 р.), листом українських приватних гімназій до кураторії Львівського шкільного округу з протестом щодо заборони вживання термінів "Україна", "Український", протоколом, резолюцією й звітом про роботу з'їзду працівників культури у Львові, інструкцією уряду населенню Польщі щодо порядку реєстрації втрат, нанесених Першою світовою й польсько-українською війнами, алфавітним списком повітів Галичини, матеріалами про діяльність "Драматичного театру в Тернополі", статутом товариства "Український народний театр ім. І. Тобілевича" у Станіславові, інструкцією комісара освіти Кременецького округу щодо розподілу кредитів між школами, статистичними даними стану шкіл на Волині, рефератом А. Бойчука "Свято матері" та іншими матеріалами.

Фонд 408 – "Греко-католицький митрополичий ординаріат, м. Львів" ЦДІАУ у Львові [3] зацікавив автора протоколом й заявою жителів сіл Жукова й Струсова про їхнє бажання відправляти дітей до української школи й колонізаційною акцією державної шкільної ради, листуванням членів "Просвіти" із греко-католицьким ординаріатом із метою надання першим матеріальної допомоги та іншими документами.

У фондї 344 т – "Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), м. Львів" [4] подаються звернення до "Об'єднання українських організацій в Америці та українців" США й Канади з проханням надати політичну й матеріальну підтримку, статистичні дані щодо проведення паціфікації польською владою на території Львівського, Станіславівського й Тернопільського воєводств, стаття Д. Григоровича "Кшивда чи перфідія", що стосується соціально-економічного становища українського населення за даними поль-

ської офіційної статистики, статті С. Барана та повідомлення невстановлених авторів щодо діяльності українських політичних партій і громадських організацій у Галичині, вміщені у газеті "Національна політика" та інші.

Окремо варто наголосити на інформації з цього фонду щодо списків членів УНДО у Галичині, листування товариства "Відродження" у Львові, філії й читальні "Просвіти", гуртка "Українського педагогічного товариства" у Солотвино, товариства "Сокіл" у Стрию з керівництвом УНДО з проханням надати матеріальну допомогу, діаграми результатів виборів до сейму й сенату, пояснення УПР до законопроекту міністерства сільського господарства щодо обмеження обігу нерухомого майна при парцеляції земельних ділянок у Галичині з додатком законопроекту, інтерпеляції, скарги, донесення й інші документи про пацифікацію й обмеження прав українського населення польськими адміністративними й військовими органами тощо.

Матеріали ДАЛО, що стосуються досліджуваної проблеми, представлені у фонді 1 "Львівське воєводське управління. Суспільно-політичний відділ. Підвідділ в справах товариств. 1921 – 1939 рр.", (опис 54 в 3 т.). Усі архівні справи включають інформацію щодо реєстрації читалень "Просвіти" у Бібркському, Городок-Ягеллонському, Добромильському, Дрогобицькому, Сянокському, Жешувському, Жовківському, Львівському, Лиському, Любачівському, Мостиському, Перемишльському, Рава-Руському, Рудківському, Самбірському, Сокальському, Турківському, Яворівському і Ярославському повітах. Більшість із них подають читальні як просвітні осередки "українсько-націоналістичного" товариства "Просвіта".

У ДАВО матеріали, що стосуються функціонування "Просвіти" на Волині подано у фонді 54 "Луцьке повітове товариство "Просвіта", фонді 46 "Волинське воєводське управління", фонді 36 "Луцьке повітове староство". В основному серед архівних справ домінують анкетні дані щодо діяльності філій, річні звіти просвітніх осередків, матеріали з'їзду культурно-просвітніх організацій щодо відкриття Українського театру в Луцьку, протоколи нарад, зібрань й засідань, листування з управлінням у справах товариств, союзів й постерунками поліції з приводу надання дозволів на проведення вечорів, танців, циркових показів тощо. Фонд 30 "Рівненське повітове староство" ДАРО представлено матеріалами донесень воєводської поліції щодо нагляду за функціонуванням товариств, об'єднань, що проводили антидержавну діяльність й займалися політичною агітацією.

У ДАІФО дані щодо діяльності "Просвіти" на Прикарпатті у міжвоєнний період подано у фондах 378 "Станіславівська філія товариства "Просвіта" (1909 – 1939 рр.), 379 – "Читальня українського націоналістичного товариства "Просвіта" в селі Бринь Снятинського повіту" (1932 – 1938 рр.), 380 – Читальня українського націоналістичного товариства "Просвіта" в селі Микулинці Снятинського повіту" (1933 – 1939 рр.), 382 – "Читальня українського націоналістичного товариства "Просвіта" в селі Храплин Станіславівського повіту" (1929 – 1938 рр.), 383 – Читальня українського націоналістичного товариства "Просвіта" в селі Видиново Снятинського повіту" (1937 – 1939 рр.), 385 – Читальня українського націоналістичного товариства "Просвіта" в селі Черневе Станіславівського повіту" (1933 – 1938 рр.), 386 – Читальня українського націоналістичного товариства "Просвіта" в селі Трійця-Кривоброди Станіславівського повіту" (1933 – 1938 рр.), 387 – Читальня українського націоналістичного товариства "Просвіта" в селі Тулуково Снятинського повіту" (1930 – 1938 рр.).

А. Грицан писав про те, що у ДАІФО матеріали, присвячені праці товариства на Прикарпатті, подано у фондах 2, 6, 68, 69, 378 – усі під назвою "Просвіта" [18, с. 15]. Насправді з названих ним фондів лише 378 стосується досліджуваної автором проблематики, і його повна назва – "Станіславівська філія товариства "Просвіта" (1909 – 1939 рр.).

Найбільший за обсягом архівних матеріалів фонд 378 ДАІФО, що донедавна зберігався у відділі секретних документів. Його матеріали умовно можна поділити на шість груп: щорічні звіти діяльності читалень повіту, листування з Головним віділом щодо фінансових питань, використання коштів, що надходили від сплати членських внесків, підготовки до національних свят, проблеми просвітнього розвитку осередків, циркуляри та

листи щодо праці театральних аматорських гуртків, протоколи загальних зборів за 1920 – 1936 рр., списки членів, що сплатили внески.

У матеріалах фонду подано інформацію щодо кількості членів читалень, гуртків, хорів, книг у бібліотеках в окремій читальні певної місцевості. В основному це стосується Вовчинець, Колодіївки, Брановець, Єзупіля, Братковець, Пасічного, Драгомирчан, Креховець, Забережжя, Угорників, Майдану, Бриня, Тисмениці, Височанки, Опришовець, Добриничів, Яструбець, Микитинець, Вікторіва, Підпечар, Іванковець, Мартовець. Важливе місце у фонді 378 займає листування філії з Головним віділом упродовж 1921 – 1936 рр. щодо придбання бібліотеками читалень книг, фондів на будову приміщень осередків, цензури вистав, сплати членських внесків, змін до статуту, витрат коштів й допомоги філії, відомостей щодо пожертвувань за 1934 – 1938 рр.

У ДАТО зберігаються два фонди, що мають безпосереднє відношення до діяльності товариства – фонди 294 "Філія українського товариства "Просвіта" в м. Тернополі (1901 – 1939 рр.)" [19] й 317 "Філія українського товариства "Просвіта" в Теребовлі (1903 – 1939)" [20]. Фонд 294 представлений статутом товариства, повідомленням про вибори керівних органів, анкетними відомостями щодо збитків, завданих читальні у Гаях Шляхтинецьких внаслідок Першої світової війни, циркулярами й повідомленнями Головного віділу, станом читальні в Івачеві Горішньому, документами, статистичними звітами, циркуляром філії у Тернополі щодо функціонування місцевої читальні, вказівками, інструкціями й циркулярами Головного віділу про порядок проведення культурно-просвітньої роботи читальні "Просвіти" на території Львівського повіту, про діловодство просвітніх осередків Тернопільського повіту й з організаційних питань.

Важливу роль у з'ясуванні тих чи інших аспектів досліджуваної проблеми відіграли наукові реферати окремих осіб, у тому числі й М. Галущинського на суспільно-просвітні теми, заслухані на нараді у Львові, списки членів філії у Тернопільському повіті, які сплатили внески за II-е півріччя 1926 р. і 1937 р., протоколи загальних зборів членів читальні, листування з філією у Тернополі, відомості про читальню у Остальцях, Сітківцях, перелік книжок й музичних інструментів, знищених під час пацифікації, проведеної поліцією у Купчинцях й Пронятині, списки осіб, що займалися збором коштів у фонд "Просвіти", план і програма просвітньо-кооперативного курсу тощо.

Фонд 317 – це в основному інформація про звернення філії до населення Теребовлі з проханням збору коштів на проведення лотереї, повідомлення про загальні збори філії, циркуляри й інструкції Головного віділу щодо організації свята "Просвіти", ювілею – 60-ти річчя інституції, подання звітності з організаційних питань, щодо конфіскації книг і журналів, заборонених владою, бюлетень загальних зборів філії "Просвіти" ім. Т. Шевченка, заяви голів читалень і програми проведення вечорів самодіяльності, тексти пісень, які вивчали члени просвітніх осередків, відомості про організацію сільськогосподарських курсів, збір коштів на потреби Головного віділу, звіти сільських читалень про проведені перевірки тощо.

Певна частина архівних документів, в основному це офіційне листування з державними органами влади, написана польською мовою. Зазвичай, це розпорядження й накази цивільної і військової влади, поліції, деякі з них не були завізовані канцеляріями воєводських й повітових структур, більшість із яких своїм змістом й характером викладу інформації суперечила конституційним правам й постановам законів про товариства, що викликало розбіжності у їхньому трактуванні з боку влади й керівництва Головного віділу, філій і читалень. Тому такі архівні матеріали вимагали уважного ставлення до їхнього сприйняття, об'єктивності, перевірки й уточнення інформації з визначенням достовірних джерел, особливо це стосувалося офіційних даних польської статистики щодо соціально-економічного, господарського й культурного становища українців, донесень вїттів, "стшельців", постерункових, приватних осіб.

22 липня 1993 р. на підставі акту про передачу з Республіки Польща було повернуто архівні матеріали, що офіційно перебували на зберіганні у державних польських архівах, зокрема оригінали справ 7628 – 7633, це в основному протоколи загальних зборів (перших) та засідань Головної управи товариства 1868 – 1882 рр. (спр. 7628), протоколи загальних зборів та засідань Головної управи товариства 1882 – 1893 рр. (спр. 7629), про-

токоли засідань Головної управи товариства 1893 – 1899 рр. (спр. 7630), протоколи засідань Головної управи товариства 1899 – 1905 рр. (спр. 7631), протоколи засідань Головної управи товариства 1905 – 1910 рр. (спр. 7632), Протоколи засідань Головної управи товариства 1910 – 1923 рр. (спр. 7633). На даний час вказані матеріали зберігаються у фонді 348 ЦДІАУ у Львові [1].

Отже, опрацьовані й використані архівні джерела – важливий об'єктивний компонент досліджуваної проблеми, що включає у свою структуру не лише циркуляри, розпорядження, директиви й ухвали Головного віділу "Просвіти", канцелярії, комісій, підкомісій і відділів, але й відомості про діяльність просвітніх осередків на місцях, що безпосередньо виступали організаторами культурно-просвітнього руху, особисті документи й листи визначних діячів товариства, організаційні аспекти діяльності ювілейних комітетів, відзначення ювілейних дат відомих представників української культури й почесних членів товариства, матеріали про скликання і роботу Всеукраїнських конгресів, статистичні дані щодо проведення паціфікації польською владою на території Львівського, Станіславівського й Тернопільського воєводств, фінансово-економічний стан, господарський розвиток маєтків, функціонування фахових шкіл, курсів тощо.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. Спр. 6а – 7633.
2. Там само. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 76 – 2065.
3. Там само. – Ф. 408. – Спр. 304 – 594.
4. Там само. – Ф. 344 т. – Спр. 9 – 559.
5. Державний архів Львівської області. – Ф. 1. – Оп. 54. – Спр. 2604, 7834 – 7835.
6. Державний архів Волинської області. – Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 638, 686, 691.
7. Там само. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 288.
8. Там само. – Ф. 36. – Оп. 1. – Спр. 35.
9. Державний архів Рівненської області. – Ф. 30. – Оп. 18. – Спр. 1274.
10. Державний архів Івано-Франківської області. – Ф. 378 – Оп. 1. – Спр. 1 – 66.
11. Там само. – Ф. 379. – Оп. 1. – Спр. 1.
12. Там само. – Ф. 380. – Оп. 1. – Спр. 1 – 3.
13. Там само. – Ф. 382. – Оп. 1. – Спр. 1 – 7.
14. Там само. – Ф. 383. – Оп. 1. – Спр. 1 – 3.
15. Там само. – Ф. 385. – Оп. 1. – Спр. 1 – 5.
16. Там само. – Ф. 386. – Оп. 1. – Спр. 1 – 2.
17. Там само. – Ф. 387. – Оп. 1. – Спр. 1 – 2.
18. Грицан А. В. Просвітня зоря Прикарпаття. Нариси про історію товариства "Просвіта" на Прикарпатті між двома світовими війнами (1921 – 1939 рр.). – Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. – 180 с.
19. Державний архів Тернопільської області. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 52 – 178.
20. Там само. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 26 – 76.

Ivan Zulyak

ACTIVITY "PROSVITY" IN THE WITHIN-WAR PERIOD: THE ANALYSIS OF THE ARCHIVE SOURCES OF THE WEST UKRAINE

In article is analysed archive sources, concerning activity "Prosvity" in Western Ukraine in the within-war period.

УДК 930

Геннадій Васильчук

ДУХОВНА КУЛЬТУРА РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА 1920–30-Х РР. ТА ЇЇ СУЧАСНІ НАУКОВО-ІСТОРИЧНІ ТЛУМАЧЕННЯ

У статті автор досліджує історіографічний наробок українських та зарубіжних вчених щодо вивчення процесів, що точилися в духовно-культурній сфері на те-

ренах СРСР та України у 20 – 30-х рр. XX ст. Звертає увагу на проблемно-тематичні аспекти, методологічні та парадигмальні розбіжності, пріоритетні напрямки досліджень.

Визначення "духовна культура" стосується глибоких основ суспільного буття різних соціальних груп, а не лише релігійного життя та церковно-державних відносин, які мають обрядово-культову специфіку та суто політичний аспект. Як соціокультурне явище, її досліджують історики церкви, богослови, культурологи, соціологи, філософи, виокремлюючи власний об'єкт та предмет вивчення, актуалізуючи тематичні пріоритети. Для їх з'ясування, а також задля виявлення концептуальних підходів та інновацій, маємо проаналізувати сучасний стан розробки цієї проблеми, тобто встановити ефективність застосування істориками міждисциплінарного принципу дослідження.

Історія церкви та церковно-духовних відносин у 20–30-х рр. XX ст. в Україні активно висвітлюється українськими та зарубіжними дослідниками, про що свідчить велика низка наукової літератури. Вивчення духовної культури суспільства, що зазнало радикальної модернізації, яку називають "радянізацією", "більшовізацією", "комунізацією", "політизацією", "ідеологізацією", "люмпенізацією", потребує належного теоретичного рівня. Сучасне історичне релігієзнавство – молода галузь, адже протягом радянського періоду дослідженням церковного життя серйозно не займалися, зосереджуючись на питаннях атеїзму. Одним із перших українських дослідників історії православної церкви в Україні 20–30-х рр. XX ст., на наше переконання, є В.О. Пащенко, котрий у 1993 р. захистив докторську дисертацію [1]. Він показав антагоністичні відносини між радянською державою і церквою, висвітлив форми і методи державної політики щодо церкви, руйнування церкви в 30-х рр. Його праці стосуються проблем державного регулювання церковного життя в суспільстві [2]. У 2004 р. він опублікував у співавторстві з А. Киридон ґрунтовну монографію про формування політико-правової моделі державно-церковних відносин в Україні 1917 – початку 30-х рр., розкривши основні тенденції розвитку українського православного руху, мотиви вилучення церковних цінностей, специфіку обновленського руху, "самоліквідації" УАПЦ, закриття церков у 30-х рр. [3]. Вони використовують поняття "державно-церковні відносини", "релігійно-церковне життя", "державно-церковна проблематика", які стали своєрідними теоретико-методологічними установами. Термін "релігійно-церковне життя" має безпосереднє відношення до організаційних форм духовної культури того чи іншого соціуму – міського, сільського, соціально-професійного, а визначення "державно-церковні відносини" вирізняється політичним спрямуванням, яке має опосередковане відношення до справжньої духовної культури народу. Фактично книга Пащенко та Киридон, судячи з її змісту, присвячена з'ясуванню державної політики щодо церкви, руйнівним наслідкам адміністративно-карального переслідування церкви, тобто вона розкриває політико-ідеологічні мотиви радянської модернізації традиційних основ духовного життя українського суспільства.

Формулювання "політика радянської держави щодо", яке започаткував В.О. Пащенко на початку 90-х рр., повторюють інші дослідники історії церковного життя в Україні. Зокрема це стосується дисертації Н.С. Рубльової, яка показала функціонування Римокатолицької церкви в Україні 20–30-х рр., але в контексті державно-церковних відносин [4], Б.В. Змерзлого та Л.С. Демидович, хоча вони вирізняються предметом дослідження: перша присвячена Російській православній церкві у Криму, друга – православної церкві в Україні у 20-х рр. [5], але стосовно назви – однотипні, позаяк тлумачення "політика радянської влади щодо" є для них базовим. Така методика висвітлення має право на існування, проте вона набирає своєрідного методологічного статусу. Понятійно-категоріальний апарат наукових досліджень історії церкви та церковних відносин у 20–30-х рр. потребує належного теоретичного з'ясування. Наприклад, Л.С. Демидович використовує фразу "церковна політика радянського уряду" [5, с. 9], але уряд не здійснював церковну політику. Держава планомірно і активно проводила атеїстичну політику. Держава не "втлювала" релігійної політики, а намагалася її пристосувати до власної доктрини суспільного розвитку, використати для соціальної стабілізації і згодом модернізувати.

Церковне життя в Україні висвітлюється в контексті національного розвитку та державно-соборницької ідеї, тобто політологічний аспект стає домінуючим. Зокрема, Е.П. Слободянюк, досліджуючи функціонування конфесій в українському суспільстві 20-х рр., зазначила, що православ'я було українською національною релігією не за мовою, а за змістом народної віри, обрядом [6], відтак становило основу духовної культури, але про неї у роботі згадується дуже побіжно. В.В. Марчук вважає, що греко-католицька церква в Україні сприяла консолідації державно-соборницьких сил [7], а О.О. Нестуля виокремлює роль церковності у формуванні та зміцненні духовної культури українського народу [8].

Український історик С.І. Дровозюк, досліджуючи "духовні явища та процеси" в українському селі, визнав недостатнім їх висвітлення в історіографії [9]. Він дійшов висновку, що "сучасна історіографічна ситуація характеризується тим, що у церковно-релігійній проблематиці домінує історія взаємовідносин держави і церкви, в той час як духовне життя народу залишається на другорядному плані" [9, с. 48]. Дослідник привертає увагу істориків до проблеми соціально-психологічного стану та поведінки селян в умовах безвірницьких кампаній та антицерковної політики влади. Він переймається з'ясуванням теоретико-методологічного та конкретно-історичного аспектів дослідження "духовної сторони повсякденного життя українського народу" [10], тобто виокремлює напрямок вивчення духовної культури, але зосереджується на історіографії "селянського фактора у національно-церковному русі" [10, с. 65]. Історик, володіючи знаннями справи, намагається показати "зв'язок національного церковного руху з традиційною народною культурою українського селянства", започатковуючи напрямок актуального дослідження історії повсякденного життя. "Це, – на переконання Дровозюка, – дасть можливість максимально розкрити участь селянства у національному церковному русі, з'ясувати структуру і рівень його національної свідомості, збалансувати національний, релігійний і соціальний компоненти у новітніх конструкціях духовного життя українського народу" [10, с. 69]. Зазначу, що Дровозюк тривалий час досліджує проблеми духовної культури селян, виокремлюючи питання народної культури і "культурної революції", національної свідомості селян [11], культурно-духовні процеси в українському селі, опублікував ґрунтовне монографічне дослідження [12], захистив докторську дисертацію [13].

Історію церковно-визвольного руху першої чверті ХХ ст., але в контексті "національного духовно-культурного відродження", досліджує А.Л. Зінченко [14]. Він визнає історичний факт "українського національного руху", висвітлює проблеми українського церковного життя в програмах українських політичних партій, діяльність митрополита Василя Липківського. Дослідник відслідковує протистояння між УАПЦ та РПЦ в Україні, деструктивну функцію державно-політичних структур по відношенню до українського духівництва в особі митрополита Липківського та його колег. Докторська дисертація А. Зінченка присвячена саме діяльності митрополита Липківського, але в контексті "українського церковно-визвольного руху" [15]. Ідея національної чи автокефальної церкви простежується також в дисертації О.Є. Лисенка [16].

Фактографічний підхід щодо особливостей становлення та функціонування УАПЦ показав С.І. Білокінь в окремому параграфі своєї монографії [17]. Дослідник розкриває трагічну долю українського духівництва, показує місце розташування київських парафій УАПЦ, але уникає політологічних оцінок церковного руху, навіть самого терміну – "обновленство".

Відомим українським дослідником церкви є О.М.Ігнатуша, ґрунтовна монографія якого вийшла у 2004 р. [18]. Він давно вивчає історію становлення та діяльності УАПЦ, захистив у 1993 р. кандидатську дисертацію [19]. Український дослідник виокремлює проблему "розколу" православної церкви, уникаючи концепції "фрагментації російського православ'я в Україні й формування в цьому середовищі української за характером церкви" [18, с. 4]. Він не заперечує можливості використання терміну "відродження української церкви", яке відбувалося у 1917–1920 рр., але обґрунтовує доцільність вживання тлумачень – "розкол" та "інституційний розкол". Учений має на увазі не духовний розкол, тобто порушення ортодоксальності релігійного вчення тощо, а цілком світське явище. "Розкол, – зазначає він, – є не що інше, як поділ цілого на частини, втрати цілісності і єд-

ності без будь-якого наголосу на правоті одного вчення чи більшій цінності якогось одного уламка, фрагмента" [18, с. 152]. Така концептуальна парадигма висвітлення церковних відносин в Україні 20–30-х рр. ХХ ст. цілком прийнятна. Він слушно зауважує, що "спроби дослідити новітні зрушення в площині національно-культурної модернізації православної церкви" запроваджувалися у 20-х рр., відтак вважає визначення "інституційна модернізація православної церкви в Україні" науково обґрунтованим та історично доцільним. "Вважаємо, – пише Ігнатуша, – що таке визначення відкриває перспективу подальшого компаративного аналізу інституційної модернізації православної церкви в Україні з модернізацією конфесій на теренах нової Європи, що може бути справою найближчого часу" [18, 150–151]. Він першим в українській історіографії церкви використовує термін "модернізація", котрий становить методологічну парадигму його дослідження, позаяк розглядає церковний модернізм як суспільне явище. Особливості радянської модернізації релігійного життя на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст. виявлено в дисертації О.М. Галамай, яка уникає традиційного для історіографії терміну "обновленський рух" [20], котрий віддзеркалює суперечливий процес церковних відносин в умовах формування тоталітарної системи.

Інноваційним є висвітлення православної церкви в Україні як інституційної системи в соціокультурній і національно-політичній модернізації суспільства, яке постає в дисертації О.М. Ігнатуші. Ним досліджуються економічні, правові, політичні, культурно-антропологічні виміри соціальної й національної парадигми в організаційній трансформації конфесій, генези і характер інституційного розколу православної церкви в Україні. Дослідник, підсумовуючи аналіз літератури та джерел, виокремлює два періоди: релігійного непу 20-х рр. та релігійного терору за сталінської модернізації, які викликають зауваження стосовно доречності застосування терміну "релігійний терор", позаяк в умовах сталінщини відбувався антирелігійний терор, а також антицерковний, тому що переслідували духівництво і церкву як соціокультурний інститут. Визначення "релігійний неп" є умовним, яке віддзеркалює більшовицьку модернізацію культурно-духовних відносин. Ігнатуша наголошує, що коренізація сприяла утвердженню автокефальних тенденцій і національних рис церковного устрою. Але слід зауважити, політика коренізації, як свідчить історіографічний аналіз сучасної літератури, мала дуже опосередковане відношення до "автокефалії" церкви, тому що стосувалася адміністративно-територіального облаштування переважно нацменшин, а не їх церковного життя. Українізація, яка формально була складовою коренізація, була обмежена сферою освітньо-культурних та державних установ, а спроба "українізації" церкви належала українському духівництву УАПЦ.

В історіографічній статті О.С. Ігнатуші, яка була опублікована на сторінках "Українського історичного журналу" у 2006 р. [21], проаналізована сучасна історіографія відносин православної церкви та радянської держави у 20–30-ті рр. Підсумовуючи огляд літератури, Ігнатуша визнає доцільним подальше вивчення державно-церковних взаємин, сучасних реконструкцій "релігійної повсякденності", процесу "впровадження соціалістичного побуту й культури", "ліквідації релігійних пережитків" у свідомості суспільства, його способів, темпів та наслідків. Вони, на його думку, є пріоритетними і малодослідженими. Додамо лише, що він не підкреслює актуальності науково-історичного вивчення релігії і церкви в контексті духовної культури суспільства, яка функціонувала, незважаючи на його радикальну більшовицьку модернізацію.

Не вдаючись до полеміки стосовно прийнятності терміну "український національний церковний рух" в УСРР 1920–30-х рр., який використовується багатьма дослідниками, зазначимо лише, що він більше пасує періоду 1917–1920 рр., тобто української революції, хоча історики уникають його застосування, про що свідчать праці В.І. Ульяновського, Б.І. Андрусишина [22]. Учасники наукової конференції, яка відбулася 12 жовтня 1996 р. у Києві, обговорювали історичну детермінанту: взаємозалежність українського церковно-визвольного руху та утворення української автокефальної православної церкви [23]. Вона, судячи з дати, була присвячена 85-роковинам проведення першого Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. Зазначимо, що проблема науково-історичного з'ясування ролі і місця Собору є актуальною, відтак існує його мік-

роісторіографічне тлумачення [24], а також історико-джерелознавче дисертаційне дослідження [25].

Історіографію церковно-державних відносин 20–30-х рр. в УСРР поповнили роботи про "обновленство" та "обновленський рух". Ця тематика представлена у монографії С.І. Жилюка [26], статтях О.М. Ігнатуші [27], А.М. Киридон [28], В.В. Шнир [29], а також в кандидатських дисертаціях українських дослідників, автори яких висловлюють неодноточні думки з приводу "обновленства". Вивченню його особливостей присвячена дисертація Г. Білан, яка висвітлює "обновленський рух" як цілком реальне історичне явище, зумовлене не лише політичними факторами, а також внутріцерковними процесами [30]. На таких концептуальних засадах перебуває і дисертаційне дослідження Р. Белоглазова [31], О. Балягузової [32], О. Форостюка [33]. Не заперечуючи самого історичного явища "обновленського руху", О. Галамай вважає його акцією радянської влади "для розколу православ'я під виглядом його назрілої модернізації" [34]. На думку А. Киридон, яка давно вивчає церковні відносини в Україні, "обновленський рух" був спровокований політичним керівництвом радянської держави [35]. Суперечливість інтерпретацій цього суспільного явища, яке стосувалося внутріцерковного життя в Україні 20-х рр., а з другого боку, модернізаційного процесу, започаткованого більшовиками, свідчить про наполегливий науковий пошук істориків, політологів, правників.

В Україні періоду формування тоталітарної системи модернізаційного впливу зазнали громадські організації, державні установи, соціально-культурні інституції, до яких належала церква, що була відокремлена від держави, відтак мала статус громадського об'єднання з широкою ієрархією. Соціальною базою їх розвитку та функціонування були різні групи населення, за віру і свідомість яких точилася гостра боротьба між церквою та державою. Не випадково етнопатристичні і державно-церковні відносини стали предметом монографічних праць О. Саган, В. Силантьєва, О. Форостюка, О. Шуби [36], які виокремлюють міжконфесійні стосунки та конфліктну ситуацію церкви і держави, яка не могла погодитись з церковним суверенітетом.

Зарубіжна історіографія церковних відносин в СРСР 20–30-х рр., а вона представлена працями сучасних російських та західних учених, вирізняється ґрунтовною джерельною базою, сталими тематичними пріоритетами, методологічними інноваціями. Зокрема монографія М.В. Шкаровського присвячена проблемам обновленського руху в Росії, хоча автор розглядає його різні етапи, підкреслює специфіку обновленства до революції 1917 р. та у радянській період [37].

Досліджуючи церковні відносини, російські історики виокремлюють два аспекти: розглядають державно-церковні взаємини та відносини влади до церкви, тобто дві сторони одного явища. Зокрема, А.М. Кашеваров опублікував у 1997 р. монографію про стосунки церкви та держави у 20–30-х рр., про роль ГПУ в організації розколу РПЦ [38], а наступного року захистив докторську дисертацію [39]. Дореволюційна церква, починаючи від Петра I, наголошує автор, була "православним відомством" та "специфічним відгалуженням державності", а намагання зберегти самостійність церковної ієрархії у 1917–1919 рр. завершилося "обновленством", ініційованим ГПУ, та згодом масовим атеїзмом. Державна політика радянської влади стосовно РПЦ у 20–30-х рр. висвітлена у дисертаціях М.Д. Желнакової [40], А.Л. Єлісеєва [41]. "Обновленство", на переконання останніх, означало процес підпорядкування церкви державним інститутам влади. Такої ж думки й І.Г. Васильєва, ґрунтовна монографія якої стосувалася відносин держави та релігії [42].

Українська дослідниця функціонування РПЦ в Україні 1917–1921 рр. Т.М. Євсєєва виокремлює політичний статус РПЦ у лютому – листопаді 1917 р., з'ясовує особливості формування системи управління РПЦ, показує автокефальний рух українських церковно-демократичних сил у 1920–1921 рр., канонічне та політичне становище Київської митрополії, боротьбу міністерства Сповідань уряду Директорії за визнання Української церкви [43]. Дослідниця підтверджує думку О.М. Ігнатуші та інших українських істориків про існування "розколу" церкви. "Український церковно-національний рух, – наголошує Євсєєва, – від імені українського народу висунув вимогу зміни статусу Київської митрополії. Для його представників церковна автокефалія була нерозривно пов'язана з державною незалежністю, а факт збереження церковної самобутності – з існуванням окремої від ро-

сіян православної української нації" [43, с. 296]. РПЦ, судячи з висновку української дослідниці, намагалася всіляко обмежити "сепаратистські тенденції" в Україні щодо формування самодіяльної української церкви. Конфлікт національних ідентичностей у православ'ї, а саме таким є науковий контекст її монографічного дослідження, вирізняє цю працю з поміж інших, що мають традиційний підхід.

Стосунки влади і церкви є основним пріоритетом сучасної історіографії церкви. Російський історик М.Ю. Крапівін, з'ясовуючи їх, використав термін "релігійний неп", тобто показав антитихонівську кампанію і тактико-стратегічну суть "обновленства" [44]. Проблему впливу "форсованої модернізації на розвиток РПЦ" досліджено в праці Н.Ю. Бєлікової [45]. Вона вважає, що "постреволюційна модернізація" суспільства та її вплив на "систему церковного життя" залишається малодослідженим аспектом, відтак другий розділ монографії присвятила вивченню розвитку "обновленського та іосифлянського руху в РПЦ". Російська дослідниця зазначає, що боротьба між "обновленцями" і "тихоновцями" призвела до "розколу РПЦ", позаяк перші вимагали перегляду літургії, усунення обрядів, які привнесено було від язичництва, намагалися наблизити богослужіння до народного розуміння, реформувати його, розширити участь мирян у розбудові церковного життя. "Об'єднавшись на платформі визнання радянської влади, та проголосивши програму реформування православ'я, обновленці виступили проти старої патріаршої церкви, яку очолював Тихон" [45, с. 87]. Отже, російські історики визнали факт розколу РПЦ, котрий стався після революції 1917 р. та протягом п'яти післяреволюційних років. Вони вивчають державно-церковні відносини, державну політику стосовно церкви у 20–30-х рр., а також взаємини влади і релігії в суспільстві, роль "релігійного фактора" в "соціально-політичному житті радянського суспільства" [46]. Малодослідженим залишається місце церкви у формуванні духовної культури міського і сільського населення, ставлення до релігії різних соціально-професійних груп суспільства, яке опинилося під впливом більшовицької модернізації.

Науково-історичний аналіз російської наукової літератури та загалом джерельної бази дослідження був би неповним, якщо не згадати про існування тематичних збірників документів з історії церкви, підготовлених російськими архівістами та істориками. Так, у 90-х рр. були опубліковані акти святійшого патріарха Тихона, тобто його листування про канонічність вищої церковної влади [47], матеріали політбюро про церкву у 1918–1925 рр. у двох томах [48], документи про формування християнської церкви на території Росії та поза нею [49], щоденник діяльності нового складу Синоду за квітень – червень 1917 р. [50], про відносини держави та православної церкви протягом 1917–1991 рр. [51], тобто за радянської влади, про функціонування РПЦ у 1917–1941 рр. [52]. Два збірника документів стосувалися історії виникнення та діяльності Римо-католицької церкви в Росії [53], тобто існує фундаментальна джерельна база для здійснення системних наукових досліджень. В Україні також з'явилося декілька збірників документів, але значно менше [54].

Сучасна західна історіографія виявляє науковий інтерес до історії церкви дореволюційного періоду, а радянський період розглядають в контексті відносин держави і церкви. Так, у 1998 р. С. Дальке опублікувала книгу про діяльність Союзу безвірників в СРСР у 20-х рр. (виявилася результатом її магістерської роботи), у якій показала відносини держави і церкви у 1918–1923 рр. [55]. У рецензії на монографію німецького історика Л. Штайндорфа підкреслювалася боротьба "радикально групи" московських більшовиків проти релігійних організацій [56]. Він покликається на книгу А. Луукканена про стан церкви у 1917–1929 рр. в Росії [57]. У 2002 р. вийшов збірник статей німецьких дослідників церковного руху в СРСР 1917–1941 рр.: В. Геллера про діяльність РПЦ та Р.Тухтенхагена про вільну протестантську церкву в роки радянської влади [58], Х.-Д. Льове та Ф. Грюн про релігійне життя євреїв в СРСР, Х.Гассеншміда про євангельсько-лютеранську церкву [59].

Таким чином, проаналізувавши сучасну наукову літературу з історії релігії та церкви у 20–30-х рр., зазначу досить усталену теоретико-методологічну парадигму їх висвітлення, позаяк історики зосереджуються переважно на проблемах державно-церковних відносин, на стосунках влади і релігії в суспільстві. Українські дослідники виокремлюють

національний аспект, відтак розкривають особливості національно-церковного руху, російські надають більшої уваги "розколу" РПЦ та загалом "розколу" православ'я, але не заперечують факту самого "розколу" православної церкви. Історики багато уваги приділяють "обновленському руху" у 20-х рр., відноsinам УПЦ та РПЦ, тобто виокремлюють політичний аспект. Фактично залишається поза увагою істориків вплив традицій та релігії на духовну культуру радянського суспільства, тобто повсякденне церковне життя духівництва та мирян. Соціокультурний аспект церковних відносин формується, про що свідчать роботи С.Дровозюка та інших, але переважає політологічний аспект. Духовна культура, функціональною складовою якої завжди була релігія, незважаючи на велику кількість праць з історії церкви, вимагає інтенсивнішого вивчення.

Список використаних джерел

1. Пашенко В.О. Політика Радянської держави щодо православної церкви в Україні. 20–30-ті роки ХХ століття: Автореф. дис... д. і. н. – К., 1993. – 80 с.
2. Пашенко В. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. – К.: АН України, 1993. – 188 с.; Державно-церковні стосунки 20–30-ті роки ХХ ст. – Полтава, 1995. – 290 с.
3. Пашенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917–1930-ті роки. – Полтава, 2004. – 335 с.
4. Рубльова Н.С. Політика радянської влади щодо Римо-католицької церкви в Україні 20–30-ті роки ХХ ст.: Автореф. дис... к. і. н. – К., 1999. – 19 с.
5. Змерзлий Б.В. Політика радянської держави щодо РПЦ у Криму в 1921–1929 роках: Автореф. дис... к. і. н. – К., 2001. – 18 с.; Демидович Л.С. Політика радянської влади щодо православної церкви в Україні в період непу (1921–1928 рр.): Автореф. дис... к. і. н. – К., 2005. – 17 с.
6. Слободянюк Е.П. Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.: Автореф. дис... – Львів, 1996. – 20 с.
7. Марчук В.В. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст.: Автореф. дис... д. і. н. – Чернівці, 2004. – 35 с.
8. Нестуля О.О. Церковна старовина України (1917–1941 рр.): Автореф. дис... д. і. н. – К., 1996. – 33 с.
9. Дровозюк С.І. Духовні явища і процеси в українському селі у контексті церковної політики більшовицького режиму (історіографія проблеми) // Український селянин. Збірник наукових праць. Вип. 7. – Черкаси, 2003. – С. 47–50.
10. Дровозюк С.І. Українське селянство і національний церковний рух 20-х рр. ХХ ст.: історіографія // Український селянин. Збірник наукових праць. Вип. 8. – Черкаси, 2004. – С. 64–68.
11. Дровозюк С.І. Народна культура і "культурна революція": історіографія гуманітарного конфлікту // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – Вип. 20–21. – К., 2002. – С. 186–199; Культурно-духовні процеси в українському селі у 20–30-х рр. ХХ ст.: огляд історіографічних джерел // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. ІХ. – Вінниця, 2005. – С. 374–380.
12. Дровозюк С.І. Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20–30-х рр. ХХ ст.: Історіографічний нарис. – Вінниця: О. Власюк, 2005. – 364 с.
13. Дровозюк С.І. Історіографія національно-культурного та духовного життя українського селянства у 20–30-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис... д. і. н. – К., 2006. – 35 с.
14. Зінченко А.Л. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського. – К.: Вид-во "Дніпро", 1997. – 423 с.
15. Зінченко А.Л. Життя і діяння митрополита Василя Липківського: Автореф. дис... д. і. н. – К., 1998. – 34 с.
16. Лисенко О.Є. Релігійна ситуація на Україні в 1941–1946 рр.: Автореф. дис... д. і. н. – К., 1999. – 35 с.
17. Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. – К., 1999. – С. 252–258.
18. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генези і характер (ХІХ ст. – 30-і рр. ХХ ст.). – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 440 с.
19. Ігнатуша О.М. Українська автокефальна православна церква (1917–1930 рр.): Автореф. дис... к. і. н. – Х., 1993. – 21 с.
20. Галамай О.М. Особливості радянської модернізації релігійного життя на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис... к. і. н. – К., 2006. – 20 с.
21. Ігнатуша О.М. Сучасна українська історіографія відносин православної церкви та радянської держави (1920–1930-ті рр.) // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 174–190.
22. Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1997. – 200 с.; Церква в Українській Державі 1917–1920

рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського): Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1997. – 320 с.; Андрусин Б.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба директорії УНР): Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1997. – 176 с. 23. Український церковно-визвольний рух і утворення української автокефальної православної церкви: Матеріали наук. конф., 12 жовтня 1996 р. – К.: Логос, 1997.–283 с. 24. Преловська І. Перший Всеукраїнський православний церковний собор української автокефальної православної церкви, 14–30 жовтня 1921 р.: короткий огляд історіографії проблеми // Історіографічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць. Вип. 11. – К., 2002. – С. 17–34. 25. Преловська І.Т. Історико-джерелознавчий аналіз матеріалів I-го Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р.: Автореф. дис... к. і. н. – К., 1998. – 19 с. 26. Жилюк С.І. Без апологетики. Витоки оновлення православної церкви в Україні. – Житомир: Полісся, 2000. – 149 с. 27. Ігнатуша О.М. "Обновленство" 20–30-х рр. ХХ ст.: витвір ДПУ чи модернізаційний рух в православному середовищі? // Історія релігій в Україні. – Львів: Логос, 2004. – Кн. 1. – С. 249–257. 28. Киридон А. Обновленство в Україні: причини виникнення та спроби періодизації // Історична пам'ять. Науковий збірник. – Полтава, 2000. – № 1–2. – С. 152–160. 29. Шнира В.В. Обновленський православний рух в Україні (1922–1927 рр.) // Історична пам'ять. Науковий збірник. – Полтава, 2000. – № 1–2. – С. 128–132. 30. Білан Г. Обновленський рух в Україні 20–30-х рр.: Автореф. дис... к. і. н. – Запоріжжя, 2005. – 20 с. 31. Белоглазов Р. Політика радянської влади щодо релігійних конфесій у 1920-ті роки (за матеріалами Кримської АСРР): Автореф. дис... к. і. н. – Х., 2002. – 20 с. 32. Балягузова О. Розкол в українському православ'ї у 1921–1930 рр. (на матеріалах Півдня України): Автореф. дис... к. і. н. – Запоріжжя, 2006. – 20 с. 33. Форостюк О. Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917–1941 роках (на матеріалах Донецького регіону): Автореф. дис... к. юр. н. – К., 2001. – 19 с. 34. Галамай О.М. Особливості радянської модернізації релігійного життя на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис... к. і. н. – К., 2006. – 20 с. 35. Киридон А. Про причини появи обновленського руху в Україні // Різдво Христове. 2000. Статті й матеріали. – Львів: Логос, 2001. – С. 68–72.; Державно-церковні відносини в Радянській Україні (1917–1930-ті роки): Автореф. дис... д.і.н. – К., 2006. – 34 с. 36. Саган О. Національні прояви православ'я: український аспект. – К.: Світ знань, 2001. – 256 с.; Силантьев В.И. Большевики и Православная церковь на Украине в 20–е годы. – Х.: Харьков. гос. политех. ун-т, 1998. – 232 с.; Форостюк О.Д. Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1917–1941 роках: Монографія. – Луганськ: РВВ МВС, 2000. – 166 с.; Шуба О.В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). – К.: Криниця, 1999. – 324 с. 37. Шкаровский М.В. Обновленческое движение в Русской Православной Церкви в ХХ веке. – СПб: Нестор, 1999. – 257 с. 38. Кашеваров А.Н. Государственно-церковные отношения в советском обществе в 20–30–е гг. (Новые и малоизученные вопросы). – СПб.: Изд-во СПб ГГУ, 1997. – 45 с. 39. Кашеваров А.Н. Советское государство и Русская Православная Церковь в 1917–1922 гг.: Автореф. дис... д. и. н. – СПб., 1998. – 42 с. 40. Желнакова А.Н. Государственная политика по отношению к Русской Православной Церкви в 1920–1930–е годы: Автореф. дис... к. и. н. – М., 1995. – 23 с. 41. Елисеев А.Л. Политика советского государства по отношению к Русской Православной Церкви в 20–30–е годы: Автореф. дис... к. и. н. – М., 1997. – 24 с. 42. Васильева И.Г. Российское государство и религии (1917–1920–е годы). – Уфа: Уф. гос. пед. тех. ун-т, 1998. – 253 с. 43. Євсєєва Т.М. Російська Православна Церква в Україні 1917–1921 рр.: Конфлікт національних ідентичностей у православному полі. – К., 2005. – 362 с. 44. Крапивин М.Ю. Непридуманная церковная история: власть и церковь в Советской России (от 1917–го – конец 1930-х годов). Монография. – Волгоград: "Перемена", 1997. – 365 с. 45. Беликова Н.Ю. Православная церковь и государство на юге России (конец XIX – первая треть XX вв.). – Краснодар, 2004. – 162 с. 46. Бакаев Ю.Н. Власть и религия: история отношений (1917–1941). Монография. Хабаровск: Изд-во ХГТУ, 2002. – 199 с.; Крапивин М.Ю. Религиозный фактор в социально-политической жизни советского общества (октябрь 1917 – конец 20-х гг.): Автореф. дис... д. и. н. – СПб., 1999. – 40 с. 47. Акты Свя-

тейшого Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти (1917–1943 гг.). – М.: Изд-во Православного Свято-Тихоновского богословского ин-та, 1994. – 1063 с. 48. Архивы Кремля. Политбюро и церковь. 1918–1925 гг. / Подгот. Н.Н. Покровский, с. Г. Петров. – Кн. 1. – М.: РОССПЭН, 1997. – 597 с.; Кн. 2. – М., 1998. – 647 с. 49. Из истории христианской церкви на родине и за рубежом в XX столетии: Сборник документов. – М.: Крутицкое Патриаршее подворье, 1995. – 319 с. 50. Русская церковь в годы революции 1917–1918 гг.: Сборник документов, дневник о заседании вновь сформированного Синода (12 апреля – 12 июня 1917 г.). – М.: Крутицкое Патриаршее подворье, 1995. – 270 с. 51. Русская православная церковь и современное время (1917–1991 гг.): Материалы и документы по истории отношений между государством и церковью. – М.: Пропилеи, 1995. – Том. 1. – 400 с.; Том 2. – 560 с. 52. Русская православная церковь и коммунистическое государство, 1917–1941 гг.: Документы и фотоматериалы. – М.: Изд-во Библейско-Богословского ин-та св. апостола Андрея, 1996. – 328 с. 53. Римско-католическая церковь на Северо-Западе России в 1917–1945 гг.: Документы. – СПб.: Нестор, 1998. – 315 с.; История римско-католической церкви в Российской империи (XVIII – XX вв.): Документы РГИА. – СПб.: Стройиздат, 1999. – 289 с. 54. Митрополит Василь Липківський. Матеріали до біографії (з фондів ЦДАВАВ України / Упоряд. Л. Пилявець. – К., 1993. – 60 с.; Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня. Документи і матеріали / Упоряд. Г.М. Михайличенко, Л.Б. Пилявець, І.П. Преловська. – К.; Львів, 1999. – 560 с. 55. Dahlke S. An der antireligiösen Front. Der Verband der Gottlosen in der Sowjetunion der zwanziger Jahre. Hamburg: Verlag Franz Dr. Kovac, 1998. – 130 s. 56. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Band 47. Heft 3. Stuttgart: Verlag Franz Steiner, 1999. – S.440–441. 57. Luukkanen A. The Party of Unbelief. The Religions Policy of The Bolshevik Party, 1917–1929. Helsinki, 1994. – 289 p. 58. Wolfgang Heller Die Russische Orthodoxe Kirche. 1917 – 1941. Politik und Religion in der Sowjetunion. 1917 – 1941. – Wiesbaden, 2002. – S.13 – 46.; Tuchtenhagen Ralph Zwischen sozialer Utopie und Verfolgung. Protestantische Freikirche in der Sowjetunion 1917 – 1941 // Ebenda. – S.139 – 207. 59. Heinz Dietrich Löwe, Frank Grüner Die Juden und die jüdische Religion im bolschewistischen Russland 1917 – 1941 // Ebenda. – S.207 – 237. Gassenschmidt Christoph Die Evangelisch Lutheranische Kirche in der Sowjetunion 1917 –1941 // Ebenda. – S.109 – 138.

Gennadiy Vasylichuk

SPIRITUAL CULTURE OF SOVIET SOCIETY OF 1920-30TH AND ITS MODERN SCIENTIFICALLY-HISTORICAL INTERPRETATIONS

In clause the author analyzes works of the Ukrainian and foreign scientists in the field of studying transformations in spiritually-cultural sphere in the USSR and Ukraine in the 20 – 30th of the XX century. Pays attention to the thematic aspects, methodological and conceptual discrepancies, priority directions of researches.

УДК 930.1+282/288(477)

Роман Ключень

УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 РР.) В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті проаналізовано праці українських істориків, присвячені історії української греко-католицької церкви періоду німецької окупації (1941–1944 рр.).

В українській історії є чимало суперечливих сторінок. Головним чином це пов'язано із тривалим періодом бездержав'я, коли кожен наступний поневолювач намагався у свідомості народу закарбувати ненависницьке ставлення до певних сторінок власної минувшини. Особливо яскраво це помітно на прикладі історії Української греко-католицької церкви (далі УГКЦ)

Актуальність теми зумовлена тим, що в радянській історичній науці не було створено дослідження, котре могло б претендувати на об'єктивність у висвітленні даного питання. У сучасній українській історіографії ця проблема взагалі залишається однією з найменш досліджених, лише святкування 400-ліття від проголошення Берестейської унії і річниця – шістдесят років від дня смерті митрополита Андрея Шептицького (помер 1 листопада 1944р.) дещо активізувало наукові пошуки в даному напрямку.

Предметом дослідження виступає українська історіографія діяльності УГКЦ в період німецької окупації 1941–1944 років.

Мету статті вбачаємо в аналізі доробку української історіографії другої половини ХХ – початку ХХІ ст. щодо висвітлення діяльності УГКЦ за німецької окупації 1941–1944 років.

Історіографія досліджуваної проблеми багатоганна та неоднозначна і великою мірою заполітизована. Для ефективного опрацювання доступного обсягу історіографічних джерел проведено їх класифікацію та науковий аналіз із застосуванням проблемного методу. За його допомогою історіографію з проблеми поділяємо на основні три групи, що відображають позиції науковців, які займалися дослідженням діяльності УГКЦ в роки німецької окупації.

Першу групу становлять роботи істориків радянської школи. Їх можна розділити на дві частини. До першої належать праці, в яких досліджується феномен німецького фашизму, особливості нацистської держави та ідеологія нацизму. Друга частина праць стосується власне історії УГКЦ. Вони містять оцінку політичної орієнтації церкви, однак ідеологічна заангажованість досліджень зумовила тенденційність у висвітленні історії УГКЦ, а також в оцінці внеску її провідників у релігійно-суспільне життя Галичини. Після остаточного приходу радянського режиму на територію Західної України (1944р.) нова влада організувала публікацію низки "викривальних" статей про діяльність УГКЦ та унії загалом. Найбільш активно працював у цьому руслі письменник Я.Галан (псевдонім – В. Росович), який 8 квітня 1945 р. у львівській партійній газеті "Вільна Україна" опублікував памфлет "З хрестом чи з ножем" [1], де не просто паплюжилось усе минуле УГКЦ, а вона ще й звинувачувалась у співробітництві з фашистами. У цьому творі було викладено провідні ідеї ставлення до уніатства, які пізніше так чи інакше лише повторювались іншими дослідниками.

Перед науковцями було поставлено завдання – скомпрометувати УГКЦ та її главу митрополита А. Шептицького серед віруючих і громадян України та світовою громадськістю.

Саме таке завдання у своїх статтях переслідував К. Дмитрук [2]. Спираючись на деякі зарубіжні публікації, окремі архівні матеріали та свідчення очевидців, він доводить, що керівництво УГКЦ нібито тісно співпрацювало з німецькими спецслужбами: з абве-

ром, гестапо, СД. Автор стверджував, що церква допомагала окупантам проводити експлуатацію, терор, переслідування євреїв тощо. Незважаючи на те, що К. Дмитрук використовує у працях низку архівних документів, слід зазначити: вони втрачають елемент науковості. Автор недобросовісно використовує архівні матеріали, вдається до пересмикування фактів, оскільки для його робіт характерна ідеологічна закомплексованість.

Також у працях радянських істориків всіляко підкреслювався "єзуїтизм", "колабораціонізм", продажність УГКЦ. Найбільше це простежується в працях істориків Ю. Шульмейстера [3], М. Олексюка [4], Ю. Смолича [5], які говорять, що в роки Великої Вітчизняної війни на тимчасово окупованих територіях СРСР нібито "уніати активно підтримували фашистів, брали участь в їх каральних акціях", а сам митрополит був агентом польської пілсудчини і німецького фашизму, натхненником буржуазно-націоналістичного руху, організатором його військових бойових та підпільних угруповань і переховував збіглих від народного гніву бандитів – бандерівців" Одрразу ж складається таке враження, що колабораціонізм був виключно уніатським явищем.

Проте в радянській літературі найбільше критики отримав глава церкви митрополит А. Шептицький як ієрарх УГКЦ. Виконуючи соціальне замовлення, радянські історики (всі без винятку) давали негативну оцінку діячам Церкви, що послідовно відстоювали інтереси українського народу. Практично всі праці були написані за однією схемою на основі малочисельних архівних матеріалів. Дослідження С. Т. Даниленка [6], В. Добрича [7], І. І. Миговича [8], М. Болдижара [9], І. Гришин-Грищука [10] та ін. мали чітко виражене тенденційне спрямування, тобто переслідували мету дискредитації суспільно-політичної діяльності митрополита. А. Шептицького таврували як клерикального реакціонера, звинувачували в антинародній, буржуазно-націоналістичній та профашистській позиціях.

Таким чином, праці радянських істориків не можна розглядати як історичні дослідження, а тільки як ідеологічне замовлення комуністичної системи. Для цих праць характерним є схематизм, тенденційне спрямування, вузька архівна база, фальсифікація діяльності УГКЦ та звинувачення діячів церкви в антинародній діяльності, "колабораціонізми".

Друга група – дослідження діяльності УГКЦ під час німецької окупації, що належить науковцям української діаспори. Її можна поділити на два періоди: 1) період (1946–1989) – це час катакомбного існування УГКЦ; 2) період від легалізації церкви 1990 р. до сьогоднішнього дня. Відповідно до умов, коли в Радянській Україні дозволялася лише "наукова" діяльність у визначених ідеологічних рамках, діяла заборона на об'єктивне висвітлення історії релігії, діаспорна історіографія досить часто зверталася до цієї тематики, де повною мірою могли проявитись цілком протилежні погляди. Тому діаспорні історики у першу чергу приділяли увагу спростуванню міфів щодо УГКЦ, оскільки критиці цієї гілки християнства приділялось досить багато уваги.

У *перший період* важливим для вивчення історії УГКЦ є багаті на джерельний матеріал повоєнні публікації Василіанського чину, який 1949 р. у Римі відновив видання "Записок ЧСВВ" (Чину св. Василя Великого) (Analecta OSBM). До 1967 р. їх вийшло шість томів. Редакція "Записок" розширила видавництво монографій (до 1967 р. їх надруковано 23). Колектив науковців організував монументальне науково-археографічне дослідження історії Української Церкви на архівних матеріалах Ватикану. За 1952–1967рр. надруковано 42 томи документів [11]. Очолив цю працю Протоархимандрит ЧСВВ Анастасій Григорій Великий за участю співробітників о. Іринія Назарка, Ісидора Патрила та Михайла Ваврика. У частині другій "Записок ЧСВВ" розміщено статтю І. Патрила "Трагічна Друга світова війна" [12], в якій автор зосередив увагу на діяльності монастирів, що існували на території Галичини за цього періоду.

Початок беатифікаційного процесу над життям митрополита Андрея, що розпочався 5 грудня 1958 р., зумовив пошкваллення видання праць, присвячених його життєдіяльності. Найзмістовнішим є збірник "Про Великого Митрополита Андрея" [13], до якого включено низку різнопланових статей, у яких автори висвітлили як певні періоди життя А. Шептицького, так і діяльність митрополита під час німецької окупації. Однак вказаним розвідкам притаманний популяризаторський характер, що ясно звужує їх наукову значущість.

Деякі аспекти діяльності УГКЦ в період німецької окупації досліджується В.Маркусе і Є.Іванківим у праці: "Берестейська унія в сучасному наświetленні" [14]. Автори дослідження розвінчують вигадки радянської пропаганди про "співробітництво українських греко-католиків із німецькою окупаційною адміністрацією" і підкреслюють необхідність подолання існуючих стереотипів. [14, с. 22–23].

На увагу заслуговує також документальний збірник "Мартирологія Української Церкви" [15], підготовлений 1985 р. видавництвом "Смолоскіп" ім. В. Стефаніка. У ньому зібрано різноманітні документи, матеріали і спогади. Зроблено також висновок, що в 1941–1944 рр. становище УГКЦ значно поліпшилась. Німецька окупаційна влада у більшості випадків не була толерантною та лояльною, в дійсності ж не було доброзичливою. 25 ув'язнених священиків, з них двоє розстріляних, підтверджують це [15, с. 208]. На нашу думку, це видання є одним із найбільш повних, ґрунтовних серед масиву діаспорної літератури у своїй галузі і дозволяє простежити механізми та особливості репресивної політики як радянських, так і німецьких каральних органів щодо УГКЦ.

В *другому періоді*, починаючи з 90-х років, ідеологізовану літературу змінюють важені наукові праці. Тут згадаємо працю В. Косика "Україна і Німеччина у Другій світовій війні" [16], в якій на великому джерельному матеріалі розкрито велику драму українців, що розігрувалась у період Другої світової війни. Йдеться про оригінальний погляд на нашу історію через призму архівів Третього рейху. Дослідник акцентує на тому, що німецька адміністрація свідомо стимулювала розкол Української Православної Церкви на автокефальну й автономну (підпорядковану Московському патріархату). У такий спосіб, на думку В.Косика, "німецька окупаційна влада намагалася не допустити до створення однієї української духовної сили, яка могла б мати політичну вагу" [16, с. 296].

Загалом велика за обсягом праця В.Косика охоплює надзвичайно широкий спектр проблем, пов'язаних із долею українства в період війни. Однак, на нашу думку, для поглиблення викладу українсько-німецької проблеми у книжці варто було б ширше висвітлити характер взаємодії УГКЦ і громадських організацій з німецькою владою на території Генерального Губернаторства.

Такий характер носить і книга А.Кравчука [17] – науковця з Канадського інституту українських студій (КІУС) в Едмонтоні. Автор, залучивши широке коло маловідомих досі або зовсім невідомих матеріалів, зробив висновок, що "з німецькою окупаційною владою в Західній Україні Церква митрополита А. Шептицького і він особисто не перебували у толерантних стосунках" [17, с. 366]. Саме в цьому дослідженні аналіз фактів і документів остаточно розвінчує радянську концепцію про "колабораціонізм" УГКЦ.

Слід відмітити і працю Путько-Стех Анізія [18], де вона стверджує: "У період 1940-х років ХХ сторіччя через українські етнічні землі перекотилася навала німецької окупації, ті роки позначені вивозами до Німеччини на примусові роботи, розстрілами, терором, кривавими мордуваннями мирного населення, масовими арештами головно інтелігенції, в тому числі духовенства, яке завжди стояло пліч-о-пліч зі своїм народом" [18, с. 70].

Також в діаспорній історіографії багато уваги приділено главі УГКЦ – митрополиту Андрею Шептицькому. Заслуговує на увагу стаття професора Дем'яна Горняткевича "Митрополит Андрей Шептицький" [19], де він простежує життя і діяльність великого митрополита і, зокрема, робить висновок, що дві большевицькі і одна німецька інвазії були останніми стихійними нещастями, які Кир Андрієві довелося пережити на старості його літ. Але цей велетень не зломився духовно ні на хвилину, а навпаки, використовував кожну нагоду, щоб успішно проводити свою велику місію [19, с. 16].

Велика кількість матеріалів міститься у збірнику за редакцією П.Магочі [20], де зібрано 21 доповідь, в яких широко розглядається багатогранна діяльність митрополита А.Шептицького і ГКЦ, у тому числі в роки німецької окупації, а також допомога, надана євреям греко-католицькими священиками.

Третя група – сучасна історіографія. Наприкінці ХХ ст. сучасна історична наука розпочала дослідження з цього питання завдяки "перебудовним" процесам, що відбувались в СРСР, а відтак в Україні. Саме тоді політика гласності і відкритості дала змогу багатьом дослідникам як в Росії, так і в Україні об'єктивно розглянути становище церкви в радянській дійсності. Аналізувалися репресії радянської держави стосовно церкви, під-

німалися питання контролю держави над церковним життям і негативних наслідків цього для церкви. Більш ґрунтовними стали розвідки з проблем відносин церкви і окупаційних режимів в Україні.

У цей час для дослідників відкрилися нові архівні фондосховища і заборонені раніше історичні праці, в основному видань західних авторів і книг вчених української діаспори.

Значних успіхів було досягнуто і в розкритті історії УГКЦ у роки німецької окупації України. На численній документальній базі було розкрито патріотичний дух і державо-творчі зусилля провідників УГКЦ (А.Шептицького, Й. Сліпого), спростовано тезу про співробітництво греко-католицьких ієрархів з німецько-фашистськими окупантами.

Особливістю сучасної історіографії даної проблеми є те, що своє перше наукове відображення вона отримала не в спеціальних роботах, а в узагальнюючих працях з історії української церкви [21]. Саме в навчальних підручниках і посібниках вперше системно були проаналізовані релігійно-церковні процеси, які відбувалися в різних конфесіях на теренах України. Зокрема, у 1990 р. спочатку за кордоном, в 1995 р. в Україні, видано фундаментальне дослідження владики Софрона Мудрого "Нарис історії церкви в Україні" [22], де серед багатьох інших розглянуті такі питання:

- доля народу і Церкви у так званому Генерал-Губернаторстві;
- становище УГКЦ в роки першої радянської окупації Волині і Галичини;
- католицька церква в русі опору проти дій німецької адміністрації.

Діяльність УГКЦ в роки німецької окупації характеризується як "вимушений маневр між двома антиукраїнськими силами", "подвижницька і культурозберігаюча". Заслуговує на увагу перший навчальний посібник за редакцією професорів А. М. Колодного і П. Л. Яроцького "Історія релігії в Україні" [23]. У ньому вперше системно, послідовно аналізуються релігійно-церковні процеси, які відбувалися в різних конфесіях на теренах України.

У 1996 р. був опублікований збірник статей і матеріалів "Берестейська унія" (1596–1996) [24]. У цьому збірнику на увагу науковців заслуговує розвідка М.Гойковського, який наголошує на тому, що "в час німецької окупації митрополит А.Шептицький не покидав надії на об'єднання церков, на успіх екуменізму". Зокрема для підтвердження своїх слів автор наводить лист митрополита Андрея до православних архієреїв в Україні, який датується 30 грудням 1941 р.. Дослідник наголошує і на тому, що митрополит пізніше неодноразово засуджував східну політику, виступав проти геноциду євреїв [24, с. 203].

Наведені факти знаходять своє підтвердження у збірнику документів "Митрополит Андрей Шептицький" [25], у якому вперше публікуються записи послань, листів А. Шептицького, актів Митрополичого ординаріату з часів німецької окупації Східної Галичини (1941–1944), які вів секретар митрополита о. Володимир Грицай. У цьому збірнику міститься стаття наукового редактора видання А.Кравчука "Соціальне вчення та діяльність митрополита Андрея Шептицького під час німецької окупації Галичини". За спостереженнями А.Кравчука, "ставлення митрополита Шептицького до німецького режиму під час окупації Галичини пройшло певні стадії". Найвні документальні джерела свідчать про три етапи сприйняття Шептицьким нацистської окупації. Ця зміна політичних поглядів митрополита була чи не найдраматичнішою в його житті. Спочатку він позитивно трактував німецьке завоювання як звільнення від більшовицького ярма, згодом почав підходити дещо критичніше до деяких аспектів гітлерівської політики, і нарешті, його висловлювання на дії стали абсолютною опозицією до нацистського режиму [25, с. 232].

Не можна не звернути увагу на монографію єпископа Української церкви в Аргентині А.Сапеляка (в 1997р. повернувся в Україну) "Київська церква на слов'янському Сході" [26], в якому підкреслено заслуги Валентина Рутського, Андрея Шептицького, Йосипа Сліпого. Певну увагу приділено політиці взаємодії і ненасильного опору заходам німецької окупаційної адміністрації, зокрема А. Сапеляк розкрив роль УГКЦ у вселенському екуменічному процесі [26, с. 45].

У 2001 році було видано 4-ий том багатотомного видання "Історія релігії в Україні" [27], в якому подається повний виклад історії католицизму в Україні від княжої доби до відновлення незалежності України в 1991 році. Спираючись на документи, історико-статистичні матеріали архівів України, доробок української та російської гуманітарної на-

уки двох останніх століть а також на здобутки зарубіжних вчених, автори аналізують складну еволюцію римо-католицизму і греко-католицизму на українських теренах. На жаль, автори чомусь випустили з-під своєї уваги період німецької окупації (1941–1944), лише незначну увагу приділили богословській спадщині А. Шептицького і Й.Сліпого.

Значний внесок у вивчення діяльності УГКЦ зробили автори численних статей, опублікованих в журналі "Київська Церква". Зокрема цим питанням присвячено дослідження: В. Бадяка, О. Гайової, А. Колодного, Б. Крив'яка [28].

Серед невеликої кількості сучасних вітчизняних робіт з даної проблематики виділяються праці О.Є.Лисенка [29]. Дотримання одного з основних принципів історизму – історичного контексту – дозволило автору зробити доволі об'єктивний нарис становища Церкви в Україні напередодні та в роки Другої світової війни, проаналізувати державно-церковні взаємини в Україні з моменту визволення її території від гітлерівських окупантів до 1945 р. Зокрема обґрунтованим є авторський висновок, що за умов німецької окупації УГКЦ змогла частково адаптуватися [29, с. 247–368]. Він наводить багато конкретних прикладів харитативної діяльності УГКЦ.

Необхідно відзначити кандидатську дисертацію А. Баляновського [30], який вперше в українській історіографії зробив спробу комплексного висвітлення основних напрямків німецької окупаційної політики в Галичині на тлі нацистського "нового порядку" в Європі. На основі джерел, здебільшого досі не опрацьованих дослідниками, проаналізовано критерії вивчення політичного і правового статусу Галичини у структурі захоплених Німеччиною східних територій, розглянуто питання про причини й обумовленість конкретних кроків окупаційної влади, розкрита динаміка розвитку та методи втілення нацистської політики, з'ясовано засоби її реалізації й вивчено специфічні особливості, встановлено спільні риси окупаційного режиму в Європі. Робота має велике значення для розуміння конкретних історичних умов, у яких діяла УГКЦ.

Найбільший внесок у дослідження церковного релігійного життя у період гітлерівської окупації зробила львівська дослідниця О.Сурмач. Спочатку в статтях [31], а пізніше і в дисертації, яка переросла в монографію під назвою "Дні кривавих свастик" [32], вона поставила собі за мету простежити процес еволюції основних напрямів релігійної політики німецьких окупантів на території Західної України, визначити форми і методи її проведення; з'ясувати особливості та способи реалізації суспільної функції УГКЦ в умовах німецької окупації. На її думку, митрополичий ординаріат сприйняв гітлерівську окупацію як справжню загрозу як для населення в цілому, так і для церкви зокрема. У дослідженні розглянуто також екуменічну діяльність УГКЦ, її взаємини з Українською автокефальною православною церквою. У даному дослідженні насамперед новим є те, що авторка на основі залучення сучасних літературних джерел і значної кількості архівних матеріалів, які вперше вводяться у науковий обіг, комплексно проаналізувала діяльність УГКЦ в умовах німецького тоталітарного режиму.

Загальні питання релігійної політики УГКЦ знайшли відображення у монографіях О. Гриніва, П. Мельничука, П. Шкраб'юка [33], присвячених діяльності ієрархів УГКЦ. У них простежується загальне становище УГКЦ протягом усієї війни. Зокрема автори справедливо підкреслюють, що основні напрями діяльності церкви продовжували здійснювались і в умовах війни, змінювалась лише форма їх прояву і спрямованості у відповідності з головними завданнями церкви – забезпечити церковну і національну єдність народу.

На сучасному етапі історіографії намітився процес відгалуження від великих проблем до більш вузьких і перетворення їх у самостійний об'єкт дослідження [34]. Так, поступово долається основний недолік радянської історіографії 50–80-х років ХХ століття – применшення і навіть замовчування ролі УГКЦ в консолідації церковного і національно-визвольного руху, виробленні церковної політики та її практичному застосуванні [35, с. 142]. Зокрема варто відзначити дослідження Я.Заборовського "Митрополит Андрей Шептицький. Нарис про життя і служіння церкві та народові (1865–1944 рр.)" [36], в якому автор яскраво висвітлив багатогранну діяльність митрополита УГКЦ. Дослідник на основі численного документального матеріалу доводить подвижницьку діяльність графа Шептицького, відзначає її велике значення для подальшого розвитку державотворчої

традиції на українських землях. У іншому дослідженні Я. Заборовський робить акцент на екуменічній діяльності А. Шептицького і робить висновок, що "за часів фашистського панування 1941–1944 років він остаточно переніс свою увагу на здійснення, як йому здавалося, більш реальної мети – досягти єдності хоча б у рамках діючих тоді українських церков" [37, с. 41]. На думку Л. Дрогомирецької, "своєю багатогранною й невсипущою працею А. Шептицький робив для співвітчизників те, чого не міг зробити ніхто інший: підняв українців до рівня зрілості й гідності бути самостійним державним народом" [38, с. 49].

У монографії А. Пашука "Українська церква і незалежність" (Львів, 2003) у свою чергу основна увага приділяється політичній ролі християнських церков у національно-культурному житті України та українців. На прикладі публікації В. Расовича (Ярослава Галана) "З хрестом чи з ножем" (1945 р.) А. Пашук аргументовано розвінчує радянські фальшивки з приводу звинувачення митрополита Андрея, єпископату і духовенства церкви у співпраці з "буржуазними націоналістами" та "німецькими фашистами" [39, с. 82].

Велику увагу сучасні дослідники приділяють подоланню стереотипів радянської історіографії про співробітництво ієрархів УГКЦ з німецькою окупаційною адміністрацією, їх "прислужництво" і "генетичну схильність до зрадництва". З цього приводу Д. Степовик зауважує: "...як церковні діячі, вони (ієрархи УГКЦ – К.Р.) не могли не мати контактів з окупантом, бо від цих контактів часом залежало життя або смерть людей" [40, с. 76]. А Івано-Франківський історик М. Кугутяк підкреслює, що у 1942 році митрополит різко засудив людиноненависницьку політику німецьких фашистів і в листах до Папи Пія XII часто повідомляв про фашистські звірства на Сході" [41, с. 73–74]. В. Скрипничук звертає увагу на такий факт: "У підвалах Св. Юра багато євреїв були врятовані від знищення, що свідчить про опір митрополита фашизму не лише словом, але й ділом" [42, с. 78].

Цілий ряд цікавих статей, присвячених історії УГКЦ, опубліковано в часописі "Галичина" (м. Івано-Франківськ). У другому номері була опублікована стаття Г. Гладкої, М. Кугутяка, М. Москалюка, Б. Хруслова "У боротьбі за церкву, націю і державу" [43], присвячену державотворчій діяльності митрополита А. Шептицького. Згадуючи про особливості державницького курсу митрополита в роки Другої світової війни, автори відзначають, що "на початку радянсько-німецької війни митрополит Шептицький провів спробу проголосити Українську державу пастирським листом від 1 липня 1941 року". У тому ж році він очолив Українську Національну Раду. У грудні 1941 року митрополит у пастирському посланні "Як будувати рідну Хату?", сконфіскованому німецькою окупаційною владою, засудив тоталітарну політичну систему, монопартійне державне управління. [43, с. 69]. Отож, високо оцінюючи державотворчі зусилля митрополита Шептицького, івано-франківські дослідники називають його "новітнім українським Мойсеєм", "речником і борником національно-визвольного і державотворчого руху" [43, с. 70–71].

Діяльність УГКЦ в 1941–1944 роках розкривається в дослідженні В. Марчука [44]. Автор, опираючись на опрацьований документальний матеріал, доводить, що всупереч твердженням радянської історіографії й офіційної пропаганди комуністичного режиму "УГКЦ ніколи не була колаборантом, тим більше союзником нацизму". Разом з тим дослідник відзначає, що "німецька влада спершу була лояльною до Греко-Католицької Церкви", чому сприяла "гнучка дипломатія святоюрського престолу". В дослідженнях аналізується і роль УГКЦ в суспільному розвитку України XVI–XX ст.

На увагу заслуговує також наукова розвідка І. Пилипіва "Українська Греко-Католицька Церква в період німецької окупації" [45], що написана на багатому документальному матеріалі. Автор зауважує, що "політика нацистських окупаційних військ стосовно УГКЦ виражалася у низці суперечливих доказів та обмежень". Дослідник також велику увагу приділяє аналізу праці митрополита А. Шептицького "Як будувати рідну Хату", що була написана в роки війни.

Роблячи підсумки, івано-франківський дослідник доходить висновку, що УГКЦ в період німецької окупації в Україні всіляко захищала права українського народу, сприяла збереженню та піднесенню його християнської духовності, моральної злагоди, ширила ідеї національної консолідації, підтримувала боротьбу за відновлення української державності" [45, с. 114]. З подібним твердженням важко не погодитись.

Отже, ми бачимо, що в сучасній вітчизняній історіографії протягом всієї незалежності ще не було спеціального дослідження на дану тему, але все ж таки багато істориків її порушували. Авторам вдалося спростувати закиди радянських авторів зокрема і радянської системи загалом, зроблено серйозну спробу відмежувати правду від міфів, стереотипів і суб'єктивних бажань, але, незважаючи на деякі успіхи у розробці проблеми історії УГКЦ в роки німецької окупації, ця проблема потребує подальшого вивчення.

Підсумовуючи огляд літератури з історії УГКЦ, можна зробити висновок, що науковці (історики, релігієзнавці, культурологи) зробили перші вагомні кроки в осмисленні проблеми історії УГКЦ, зосередивши увагу передусім на її соціально-політичних і культурних аспектах. Книг, які б комплексно висвітлювали воєнну історію УГКЦ з усіма її здобутками, прорахунками, трагічними помилками, на сьогодні поки що немає. Створення їх є актуальною проблемою історичної науки. Більш глибокого дослідження потребує екуменічна діяльність А.Шептицького, Г.Хомишина, Й. Сліпого та інших греко-католицьких владик, літературна, філософська спадщина І.Багряного, І.Ляйшевського, історіографічний доробок діаспорних дослідників. Детальної розробки вимагають проблеми взаємовідносин УГКЦ і німецької окупаційної адміністрації, контактів греко-католицького духовенства з українським національно-визвольним рухом тощо.

Список використаних джерел

1. Галан Я. З хрестом чи ножем // Галан Я.О. Що таке унія: памфлети. – Львів: Каменяр, 1983. – 104 с.
2. Дмитрук К. Безбатченки: Документально-публіцистичний нарис. – К.: Дніпро, 1980. – 318 с.; Дмитрук К. В одній імперіалістичній упряжці: Антинародна суть так званого "союзу" українського буржуазного націоналізму і уніатства. – К.: Знання, 1982. – 49 с.
3. Шулмейстер Ю. Камінь у Тель-Авіві // Жовтень. – 1987. – №2. – С. 86–88.
4. Олексюк М. Олжа в церковнім хорі // Жовтень. – 1980. – №9. – С. 105–109.
5. Смолич Ю. Свастика, тризуб і хрест // Прокляті народом. Збірник творів, спрямованих проти буржуазного націоналізму. – К.: Укрдержлітвидав, 1961. – С. 62–72.; Смолич Ю. Сокира і хрест // Прокляті народом. Збірник творів, спрямованих проти буржуазного націоналізму. – К.: Укрдержлітвидав, 1961.
6. Даниленко С.Т. Уніати – М.: Політиздат, 1972. – 223 с.
7. Добричев В. Прижиттєві некрологи галицького митрополита // Людина і світ. – 1986. – №9. – С. 50–55.
8. Минович І.І. Реакційна суть клерикального націоналізму. – К.: Політвидав України, 1984. – 293 с.
9. Болдижар М. Уніатство: правда історії та вигадки фальсифікаторів. – Львів: Вища школа. Видавництво при Львівському державному університеті, 1988. – 141 с.
10. Гришин-Гришук І. Запроданці // Не забудеться, не проститься. – Ужгород: Карпати, 1988. – С. 103–126.
11. Оглоблин О. Українська церковна історіографія // Український історик. – 1969. – № 4. – С.12–29.
12. Патрило І. Трагічна друга світова війна (1939–1945) // Зап. Чину Святого Василя Великого. – 1992. – № 6. – С.47–52.
13. Про Великого Митрополита Андрея. // Бібліотека Логосу. – Т.ХХІІІ. – Йорктан – Саск, 1961.
14. Берестейська унія в сучасному навітленні – Чикаго, 1976. – 44 с.
15. Мартирологія Української Церкви / Упор. О.Зінкевич Т. Лончина. – Торонто, Балтимор, 1985. – 839 с.
16. Косик В. Україна і Німеччина у Другій Світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 662 с.
17. Кравченко О. Велетень з Святоюрської гори // Бібліотека Логосу. – Т. ХХХІV. – Канада, 1963.
18. Путько-Стех А. У пам'ять єпископам і священникам-мученикам Української Греко-Католицької Церкви (частина II) // Визвольний шлях. – 2002. – Кн.5. – С. 70–78.
19. Горняткевич Д. Митрополит Андрей Шептицький // Визвольний шлях. – 1954. – Кн.12. – С. 5–19.
20. Magocsi P. Krawchuk A. Morality and Reality The Life and Times of metropolitan Andrei Sheptytskyi. Edmonton, 1989. – 460 p.
21. Оглоблин О. Вказана праця.
22. Мудрий С. Нарис історії Церкви в Україні. – Рим, 1990. – 296 с.
23. Мудрий С. Нарис історії Церкви в Україні. – Рим; Львів: Вид-во оо. Василіян, 1995. – 527 с.
24. Колодний А., Яроцький П. Історія Церкви в Україні: Навчальний посібник. – К.: Т-во "Знання", 1999. – 735 с.
25. Берестейська унія (1596–1996). Статті й документи. – Львів, 1996.
26. Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941–1944. / Упор. Ж. Ковба. – К.: Дух і Літера, 2003 – 313 с.
27. Сапел'як А. Київська Церква на Слов'янському Сході. – Буенос-Айрес – Львів, 1998. – 150 с.

Історія релігій в Україні: В.10.Т. – К., 2001. – Т.4. Католицизм. 28. Бадяк В. Велич і драма Йосафата Коциловського // Київська Церква. – 1999. – №6. – С. 62–68; Гайова О. Християнські засади суспільної діяльності митрополита А.Шептицького // Київська Церква. 1999. №4. – С. 47–53; Колодний А. А.Шептицький про будівництво Рідної Хати // Київська Церква. – 2000. – №1 (7). – С. 47–50; Крив'як Б. Видавничо-просвітницька діяльність Василіанського чину в Україні // Київська Церква. – 1999. – №4. – С. 34–40. 29. Лисенко О.Є. До питання про становище церкви в Україні у період другої світової війни // Укр. іст. журн. – 1995. – №3. – С.73–81; Його ж. Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр. / НАН України, Ін-т історії НАН України –К., 1998. – 391 с.; Лисенко О. Релігійна ситуація на Україні 1941–1946 // Автореф. дис. док. іст. наук. – Київ, 1999. 30. Балянський А. Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлерівського "нового порядку" в Європі у 1941–1944 роках// Автореф. дис. кан. іст. наук. – Львів. 1999. 31. Сурмач О. Греко-Католицька Богословська Академія в роки німецької окупації (1941–1944) // Нарисові зошити історичного факультету Львівського державного. – Львів, 1999. – Вип.2. – С. 185–187; її ж. Внутрішньодержавне життя УГКЦ в роки німецької окупації (1941–1944) // Питання історії України. – С.59–67; її ж. Екуменічна діяльність УГКЦ в роки німецької окупації Галичини (1941–1943 рр.) // Київська Церква. – 2000. – №4. – С.72–78.; її ж. Польсько-український конфлікт і УГКЦ // Українське релігієзнавство. – К., 2000. – №15. – С. 59–67. її ж. Сурмач О., Малик Я. Преса про діяльність Української греко-католицької церкви в період німецької окупації (1941–1944 рр.) // Українська періодика: історія і сучасність. – Львів, 1999. – С.169–179. 32. Сурмач О. Дні кривавих свастик. – Львів: СПОЛОМ, 2005. – 176 с. 33. Гринів О. Й.Сліпий як історик, філософ, педагог. – Львів, 1994.; Мельничук П. Владика. Григорій Хомишин. – Львів, 1997.; Шкраб'юк П. Виноградник Господній. Історія життя о. Д-ра Й.Кладочного. – Львів, 1995. 34. Хома І. Собори екзархів у Львові 1940–1941 // Богословія. – 1980. – Т. ХІІХ. – Кн. 1–4. – С. 131–180; Баран О. Екуменічна діяльність Блаженнішого патріарха Йосифа // Світильник Істини. – Торонто, 1983. – Ч. 2. – С. 190–204. 35. Вол Б., Сурмач О. Українська історіографія діяльності УГКЦ у роки німецької окупації (1941–1944) // Міжнародний Науковий Конгрес "Українська історична наука на порозі ХХІ століття". – Чернівці, 16–18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. – Чернівці: Рута, 2001. – Т.2. – С. 139–144. 36. Заборовський Я. Митрополит Андрей Шептицький. Нарис про життя і служіння церкві та народові (1865–1944рр.). – Івано-Франківськ, 1995. – 64 с. 37. Заборовський Я. Андрей Шептицький і екуменічний рух // Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – С. 31–41. 38. Драгомирецька Л. Митрополит А.Шептицький – подвижник об'єднання українських церков // Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – С. 49–52. 39. Марчук В. Греко-католицька церква в етнокультурному житті України новітньої доби: історіографічний аспект // Вісник Прикарпатського університету. – 2004. – Вип.8. – С. 79–99. 40. Степовик Д. Кардинал // Історичний календар 2002. – К.: Планета, 2002. – С. 71–84. 41. Кугутяк М. Андрей Шептицький у національно-визвольних змаганнях українського народу // Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – С.66–75. 42. Скрипничук В. Громадсько-політична й культурно-освітня діяльність митрополита Андрея Шептицького // Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – С. 76–78. 43. Гладка Г., Кугутяк М., Москалюк М., Хруслів Б. У боротьбі за церкву, націю й державу // Галичина. – 1998. – №2. – С. 67–72. 44. Марчук В. Греко-католицька церква в умовах німецького та радянського тоталітаризмів (1941–1946) // Галичина. – 2000. – №4. – С. 66–72.; Марчук В. УГКЦ під проводом Йосифа Сліпого у 40–80 х рр. ХХ ст.: національно-духовна опозиція тоталітаризму // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2002. – вип.IV. – С. 135–149.; його ж Українська греко-католицька церква. Історичний нарис. – Івано-Франківськ: Плай, 2001.– 164 с. 45. Пилипів І. Українська гре-

ко-католицька церква в період німецької окупації (1941–1944) // Галичина. – 2002. – №8. – С. 108–115.

Roman Klyun

UKRAINIAN GREEK-CATHOLIC CHURCH IN THE PERIOD OF GERMAN OCCUPATION (1941-1944) IN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

In the article are analyzed works of Ukrainian historian which are devoted to history of the Ukrainian greek-catholic church in the period of German occupation (1941-1944).

УДК 282(477.8):930.1

Василь Жупник

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ ДО "КАТАКОМБНОГО" ІСНУВАННЯ (1946–1953РР): ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті проаналізовано історіографію проблеми української греко-католицької церкви в умовах переходу до "катакомбного" існування (1946–1953 рр.). Зроблено аналіз праць з даної тематики у радянській, сучасній та діаспорній історіографії, досліджено еволюцію підходів до вивчення даної проблематики.

Сучасне релігійне становище в Україні, відсутність єдиної помісної церкви та постійне нагнітання з боку окремих політичних сил міжконфесійного протистояння зумовлює актуальність дослідження даної проблеми. Вивчення підпільної діяльності УГКЦ, а точніше, причин та передумов переходу до неї, дасть нам змогу частково зрозуміти природу цього протистояння.

Важливим фактором цього процесу є дослідження та аналіз праць з даної тематики у вітчизняній історіографії, як радянській так і сучасній та діаспорній, що дасть нам змогу дослідити еволюцію підходів до вивчення досліджуваної проблематики.

Аналізуючи українську радянську історіографію, слід зазначити, що вона розвивалася за умов цензурних заборон, що суттєво обмежувало можливості дослідників у виборі тематики та її трактуванні. У зв'язку з офіційною заборонаю діяльності греко-католицької церкви в СРСР-УРСР (1946) об'єктивне висвітлення її життєдіяльності стало неможливим. Відтак радянські історики, філософи і релігієзнавці загалом тенденційно препарували документи, що стосувалися церковно-релігійного життя в західному регіоні України: акцент робився на показі "експансії" Ватикану, викритті "антинародної" політики греко-католицьких ієрархів, їх несприйнятті ліворадикального руху, служінні німецько-фашистському режиму.

Радянська історіографія негативно оцінювала церковно-історичну спадщину: ігнорувалися національно-культурні ініціативи церкви, її соціальна політика, пам'яткоохоронна, екологічна, господарсько-кооперативна діяльність. Характерною ознакою цих праць було утвердження в свідомості радянських громадян войовничого атеїзму, ігнорування християнської моралі й релігійних традицій греко-католиків. Утім, опубліковані тоді монографії, а особливо збірники документів, містили певну конкретно-історичну інформацію, актуальність та інформативність якої не втратили цінності й донині, зокрема для вивчення еволюції державно-церковних стосунків у регіоні, щодо впровадження радянсь-

кої карально-репресивної системи, спрямованої на фізичне і моральне нищення духовенства та вірних "буржуазно-націоналістичної" церкви [35].

Серед документальних збірників та загальних праць слід відзначити такі, як: "Львівський церковний собор. Документи і матеріали. 1946–1981", "Про релігію і атеїстичне виховання: Збірник документів і матеріалів", "Русская православная церковь. 988–1988. Вып. 2. Очерки истории 1917–1988", що в тій чи іншій мірі містять цікаву статистичну інформацію та архівні дані [21, 34, 35].

Переходячи до розгляду монографій та статей даного напрямку, треба зауважити, що яскравим представником радянської антиклерикальної думки можна вважати Ярослава Галана, який 8 квітня 1945 року у львівській газеті "Вільна Україна" опублікував статтю "З хрестом чи з ножем" (того ж року вийшла окремою брошурою) [32]. Недавній член КПЗУ звинуватив "уніатську церкву" та її служителів у насильному витісненні православної віри на українських землях. Критикуючи УГКЦ, москвофіл Ярослав Галан протиставляв їй Російську православну церкву, її духовенство як послідовних борців за повернення західних українців до віри предків.

Схожою за методом написання та своєю антиклерикальною позицією є праця С. Даниленка, яка носить назву: "Дорогою ганьби і зради" [13]. Автор наситив роботу звинуваченнями УГКЦ в активній співпраці з німецькою окупаційною владою та буржуазними націоналістами. Значну частину свого дослідження Даниленко присвятив так званій експансії Ватикану на Схід, звичайно ж, за допомогою УГКЦ, та протиставив їй "єдиноправедний" Московський патріархат, який для західноукраїнського населення, на думку автора, був єдиним спасінням. Такі ж твердження спостерігаємо і у творчих доробках В. Масловського та В. Чередниченка [27, 40].

Майже ідентичним за своїм смисловим навантаженням та стилем написання є дослідження К. Дмитрука "Свастика на сутанах" [14]. Характеризуючи вищевказаний доробок, потрібно відзначити псевдонауковий характер праці, яка в більшості своїй складається з радянських ідеологем та упереджень. Автор майже в кожному параграфі намагається тісно прив'язати керівництво УГКЦ до німецької окупаційної адміністрації, цікавим є той факт, що основою цієї співпраці він вважає поважне ставлення губернатора Галичини Франка до А Шептицького та водночас забуває про жорстку позицію митрополита щодо розстрілу євреїв та сотні врятованих ним життів. У подальшому він активно змальовує зрадницьку співпрацю греко-католицького духовенства з "буржуазними націоналістами".

Варто також відзначити роботу П. Петлякова "Уніатская церковь – орудие антикоммунизма и антисоветизма" [33], яка містить цікаві статистичні дані щодо переходу греко-католицького духовенства до православ'я та окремих особливостей цього процесу. Також треба зауважити значну заідеологізованість, яка була притаманна всім працям, що висвітлювали схожу проблематику.

Черговим антирелігійним посібником була і монографія "Уніатство і клерикальний антикомунізм" [39], автори якої також не обтяжували себе пошуками фактів та об'єктивності.

Лише у часи горбачовської "перебудови" посилювався інтерес науковців до проблем національно-культурного життя західних українців. Відтак у роботах того часу, зокрема книзі "Історичні передумови возз'єднання українських земель" (Львів, 1989), яку підготували науковці Інституту суспільних наук АН УРСР, уже подано інформацію про катакомбне існування УГКЦ та "поляризацію" духовенства на тих, хто прийняв православ'я та тих хто пішов у підпілля [17]. Заради справедливості слід відзначити відсутність у вищевказаній праці жорстких ідеологем та штампів.

Вартою уваги є і праця М. Панчука "Білі плями" героїчного літопису: "Із історії комуністичної партії Західної України", в якій автор критикує способи та методи, якими компартія боролася з греко-католицьким духовенством [30].

Розпад тоталітарної системи став початком зародження національної історіографії, яке, проте, мало ряд особливостей, хоча б стосовно досліджуваної проблематики.

Першою особливістю було те, що її з самого початку і майже до середини 90-тих досліджували особи "духовного сану" та релігієзнавці.

Другою – той факт, що з самого початку ідеалом та базою для досліджень стали праці діаспори, які, проте, грішили відсутністю та недостовірністю архівних даних, доступ до яких в силу відомих причин був обмежений.

Третьою причиною були безсистемність досліджень та кон'юнктурний підхід до написання праць. Кінець 90-тих ознаменував собою перехід до більш цілісного та системного підходу до висвітлення досліджуваної теми, про що свідчить ряд праць [9, 6, 7].

Серед перших праць, в яких висвітлювалася дана проблематика слід назвати роботи таких авторів, як В. Гордієнка "Сталінізм і Українська греко-католицька церква" [11], П. Арсенича "Греко-католицькі священники в національних змаганнях українців Галичини" [2] та ряду інших [22, 3].

Етнополітичні орієнтації греко-католицької церкви у ХХ ст. накреслили релігієзнавці отець Борис Гудзяк, Михайло Чайковський, Надія Стоколос, Олег Турій, Олег Гринів у колективній роботі "Католицизм", що вийшла 2001 р. під загальною редакцією доктора філософських наук П. Яроцького як четвертий том десятитомника "Історія релігії в Україні" (Київ, 1996–2002) [16]. У книзі, зокрема, досить широко висвітлено репресії радянського тоталітарного режиму проти УГКЦ та її вірних у 40–80-х рр. ХХ ст.

Однією із небагатьох загальних монографій про досліджуваний період є праця В. Паценка "Греко-католики в Україні (від 40-их років ХХ ст до наших днів)" [31], у якій потрібно відзначити спробу дослідника показати життя не тільки греко-католицького духовенства, а й простих мирян та їх участь в діяльності підпільної церкви на основі критичного підходу до аналізу ряду робіт радянського періоду.

Проблемі опору західноукраїнського духовенства насильницькому процесу переведення у православ'я присвячені праці М. Гайковського, О. Волинця, та Б. Гудзяка [7, 5, 12].

Місце та роль УГКЦ в національному та духовному житті західних українців досліджуваного періоду висвітлив у своїй статті С. Гелей [10].

Репресіям проти УГКЦ, зокрема проти греко-католицької інтелігенції, чимало уваги присвячено у монографії Тамари Марусик "Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.)" [40]. Авторка досить змістовно проаналізувала передумови, хід та наслідки Львівського собору 1946 р., в роботі якого активну участь брали працівники НКДБ, а деякі навіть були його учасниками.

Органічною складовою сучасної української історіографії є праці, де національно-політичні процеси у державі подаються у поєднанні з вивченням релігійних традицій регіонів. У цій групі видань насамперед виділимо навчальний посібник для священників УГКЦ "Національно-духовне відродження: історія і сучасні проблеми" філософа Олега Гриніва, у якому розглянута роль релігії в духовному житті українського народу і людиноненавистницька суть більшовизму як квазірелігії [40].

У брошурі архівіста Ігора Андрухів "Галицька Голгофа. Ліквідація УГКЦ на Станіславщині в 1945–1961 рр." проаналізовано фонди донедавна партархіву Івано-Франківського ОК КПУ (нині Державний архів Івано-Франківської області), що розкривають волюнтаристські дії партійних комітетів і силових структур області щодо греко-католицьких священників і вірних, "які категорично відмовлялися від возз'єднання і прийняття православної віри" [1, с. 65].

Серед новаторських робіт, присвячених добі Другої світової війни, відзначимо монографію Олександра Лисенка "Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр.", яка вперше у вітчизняній історіографії узагальнює проблему стосунків між церковними і державними структурами в УРСР після визволення її території від гітлерівців до 1946 р [19]. Київський історик на новому археографічному матеріалі ще раз доводить, що процес ліквідації УГКЦ шляхом її злиття з Російською православною церквою був організований не знизу, а згори державними органами; а останні здійснювали свої задуми руками РПЦ та її ієрархів. Неканонічність "собору" УГКЦ 1946 р., на думку О. Лисенка, полягає ще й в тому, що там головували нововисвячені єпископи іншої церкви – РПЦ. Обґрунтованим є й авторський висновок: якщо за умов Польської держави й німецької окупації УГКЦ змогла частково адаптуватися, то спроба налагодити мирне співіснування з радянською владою супроводжувалася трагічними наслідками.

Варто також згадати і монографію відомого Прикарпатського науковця В. Марчука, яка носить назву "Українська греко-католицька церква. Історичний нарис", яка є однією із перших спроб незаангажованого системно-узагальненого написання історії УГКЦ, та ряд інших його праць [23, 24, 25].

Розглядаючи доробок діаспорної історіографії щодо досліджуваної проблематики, треба зазначити ряд характерних особливостей, першою з яких була відсутність доступу до архівних даних, що ставило під сумнів науковість праць, другою – надмірна ідеалізація та несприйняття інших позицій, які, проте, не завадили стати їй однією із складових наукової бази для досліджень сучасного періоду. Потрібно зазначити і ту обставину, що не завжди діаспорні дослідники були фаховими науковцями, про що свідчить багато праць, написаних в художньо-публіцистичному стилі. Але, незважаючи на все вищевказане, діаспорні історики продовжили традиції тягlosti саме української національної історіографії.

Щодо загальних напрацювань то в 1985 р. українське еміграційне видавництво "Смолоסקип" ім. В. Стефаника (Торонто; Балтимор) видало документальний збірник "Мартирологія Української Церкви", в якому зібрано різноманітні документи, матеріали і спогади, що відтворюють список ув'язнених і закатованих у радянських концтаборах греко-католицьких єпископів і священників, а також діяльність релігійних громад у підпіллі [26].

Слід також згадати збірник документів, який носить назву "Релігія в житті українського народу" і містить ряд цікавих мемуарних даних щодо процесу навернення у православ'я [36].

Потрібно відзначити і статтю О. Оглоблина під назвою "Українська церковна історіографія", яка є однією з перших спроб проаналізувати наявні на той момент праці з досліджуваної тематики, систематизувати та узагальнити їх [29].

Варто назвати також і роботу І. Нагаєвського "Католицька церква в минулому і сучасному Україні" де автор наголошує на провідній ролі УГКЦ майже у всіх сферах життя західноукраїнського суспільства, що робило її національною церквою [28].

Помітний внесок у вивчення даної тематики зробив і А. Жуковський, який у своєму дослідженні "Сучасний стан релігії й церкви під советами, зокрема в УССР" висвітлив заходи радянських органів влади, метою яких була дискредитація та остаточне знищення підпільної церкви [15].

Окремі аспекти процесу так званого "навернення до православ'я", а точніше тих методів, якими воно проводилося, подає у брошурі "Маловідоме з історії греко-католицької церкви" В. Кудрик, який також порушує проблему неканонічності Львівського собору 1946 року [18].

Життя і діяльність патріарха Йосипа Сліпого та "доброзичливе ставлення" до нього з боку радянської влади висвітлює у статті Д. Тетерина-Блохіна [38].

Г. Лужицький у дослідженні "Українська церква між Сходом і Заходом: нарис історії Української Церкви" окреслює важливу роль, яку відіграло духовенство УГКЦ в розвитку ідеології "українства" [20].

Монографія єпископа Української церкви в Аргентині Андрія Сапеляка "Київська церква на слов'янському Сході" на великому документальному матеріалі з архіву Апостольського Престолу відтворює картину єкуменічного процесу на території України, а також відзначає провідну роль УГКЦ у збереженні національної самосвідомості [37]. Автор слушно вважає, що політична консолідація незалежної держави неможлива без церковної єдності суспільства.

Підсумовуючи історіографічний огляд, необхідно зауважити, що дана проблематика так і не стала предметом комплексного наукового дослідження. Окремі аспекти цієї теми знайшли відображення в спеціальних публікаціях богословів, релігієзнавців, істориків та педагогів, проте вони не показали цілісної картини складного і суперечливого процесу становлення історіографічної бази досліджуваного питання. На стан історико-релігієзнавчих досліджень також негативно впливає відсутність об'єктивної історії Української греко-католицької церкви. Автори багатьох праць з даної тематики фактично викладають історію цієї церкви або в апологетичному (католицька, зокрема українська католицька історіографія), або в агресивному, негавістичному (православна, т. зв. радянська історіографія) дусі. Зважаючи на конкретну релігійну ситуацію в Україні та її загострення, яке стимулюється ззо-

вні, свідчить, що ця тенденція залишиться актуальною і надалі. Одним із виходів з цієї ситуації може бути написання загального комплексного дослідження, яке зважило б всі за і проти й на основі системи джерел і документів стало суто науковим дослідженням, не заангажованим ні з однієї сторони.

Список використаних джерел

1. Андрухів І. Галицька Голгофа. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 1997. – 84 с.
2. Арсенич П. Греко-католицькі священники в національних змаганнях українців Галичини // Нова Зоря. – 1991. – Квітень. – Ч.5–6.
3. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946–1989) // Календар "Благовіста" 1998. – Гурово Іловецьке: "Благовість", 1998. – С.93–118.
4. Большевицький церковний собор у Львові 1946 року. – Нью-Йорк, 1952. – 64 с.
5. Волинець О. Українська Греко-Католицька Церква та проблема формування системи морально-етичних цінностей українського народу // Вісник Державного університету "Львівська політехніка". № 377. Держава та армія. – Львів, 1999. – С. 183–189.
6. Волинець О. Функціонування Української греко-католицької церкви в контексті державно-церковних відносин. Автореферат дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. – Київ, 2003. – 20 с.
7. Гайковський М. Велике протистояння: опір греко-католицької церкви більшовицькому окупаційному режимові // Київська Церква. – 1999. – № 5. – С. 25–30.
8. Гайковський М. Московська патріархія – спільниця і знаряддя більшовицького режиму в ліквідації Греко-Католицької Церкви // Київська Церква. – 2000. – № 2. – С. 14–20.
9. Гаюк В. В., Гуменний М. О., Омельчук М. М., Петрів І. М. Українська Греко-Католицька Церква. – Львів: Логос, 1992. – 32 с.
10. Гелей С. Національна ідея в духовному світі українського народу // Церква і соціальні проблеми. – Львів: Місіонер, 2000. – С. 394–402.
11. Гордієнко В. Сталінізм і Українська греко-католицька церква // Матеріали міжнародної конференції, присвяченої життю і діяльності митрополита Андрея Шептицького. – Львів: Місіонер, 1990. – С. 41–51.
12. Гудзяк Борис. Образ сили духу: Дослідження живої історії підпільного життя Української Греко-Католицької Церкви 1946–1989 // Другий міжнародний конгрес українців. Доповіді і повідомлення. Історія. – Ч. II. – С. 125–129.
13. Даниленко С. Г. Дорогою ганьби і зради. – Вид. 2-ге. – Київ: Дніпро, 1972. – 339 с.
14. Дмитрук Клим. Свастика на сутанах. – Київ: Україна, 1973. – 342 с.
15. Жуковський А. Сучасний стан релігії й Церкви під Советами, зокрема в УССР // Релігія в житті українського народу. – С. 39–64.
16. Історія релігії в Україні. За ред. А.Колодного і П.Яроцького. – Київ: Знання, 1999. – 702 с.
17. Історичні передумови возз'єднання українських земель / Відп. ред. Ф. Стеблій.-Київ: Наук. думка, 1989.-С. 258,266,267,270,308.
18. Кудрик Василь. Маловідоме з історії Греко-Католицької Церкви. Т. 3. – Вінніпег; Манітоба: Тризуб, 1995. – 254 с.
19. Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 1998. – 413 с.
20. Лужницький Г. Українська церква між Сходом і Заходом: нарис історії Української Церкви. – Філадельфія: Провидіння, 1954.
21. Львівський церковний собор. Документи і матеріали. 1946–1981. – Київ, 1984. – С. 97.
22. Марущак М. "Ліквідація УГКЦ" – ідеологічна диверсія Москви проти визвольного руху на західноукраїнських землях // Державність. – 1992. – Ч. 4. – С. 32.
23. Марчук В.В. УГКЦ під проводом Й. Сліпого у 40 – 80-ті рр. ХХ ст.: національно-духовна опозиція тоталітаризму // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип.ІV. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С. 135–149.
24. Марчук В.В. Українська греко-католицька церква. Історичний нарис / Прикарпатський університет ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – 164 с.
25. Марчук В.В. Українська греко-католицька церква у 1946– 1987 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 7. – Львів, 2000.- С.550–563.
26. Мартирологія Української Церкви / Упор. О.Зіневич, Т.Лончина. – Торонто; Балтимор, 1985. – 839 с.
27. Масловський В. І. Дорога в безодню. – Львів, 1978. – 208 с.
28. Нагаєвський І. Католицька Церква в минулому і сучасному України. – Філадельфія: БМВ, 1950. – 88 с.
29. Оглоблин О. Українська церковна історіографія // Український історик. – 1969. – № 1–4 (57–60). – С. 12–29.
30. Панчук М. "Білі плями" героїчного літопису: Із

історії Комуністичної Партії Західної України. – Київ: Вид-во політ. л-ри, 1989. – 131 с. 31. Пащенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ століття до наших днів). – Полтава, 2002. – 614 с. 32. Пащенко Володимир. Ярослав Галан. Міфи і факти біографії і творчості // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. -Тернопіль, 2002. -Вип. 2. -С. 61–73. 33. Петляков П. Уніатская церковь – орудие антикоммунизма и антисоветизма. – Львів: Каменяр, 1982. –135 с. 34. Про релігію і атеїстичне виховання: Збірник документів і матеріалів / Упор. Б. О. Лобовик, Р. М. Приходько. – Київ, 1979. – 260 с. 35. Русская православная церковь. 988–1988. Вып. 2. Очерки истории 1917–1988. – Москва: ИПЛ, 1988. – 112 с. 36. Релігія в житті українського народу. Збірник матеріалів. – Мюнхен; Рим; Париж, 1966. – 218 с. 37. Сапеляк А. Київська Церква на слов'янському сході: Канонічно-екуменічний аспект.-Буенос-Айрес; Львів, 1999. – С. 8. 38. Тетерина-Блохіна Д. Життя і діяльність Патріарха Йосифа Сліпого // Визвольний шлях. – 1999. – Кн. II. – С. 145–159. 39. Уніатство і клерикальний антикомунізм. – Київ: Дніпро, 1982. – 301 с. 40. Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми / За ред. Л.Зашкільняка. – Львів, 2004. – С. 401. 41. Чередниченко В. Анатомія зради. Український буржуазний націоналізм – знаряддя антирадянської політики імперіалізму. – Київ, 1978.

Vasyl Zhupnyk

GREEK-CATHOLIC CHURCH IN THE CONDITIONS OF TRANSITION TO "CATACOMB" EXISTENCE (1946–1953): HISTORIOGRAPHY ASPECT

In the article is analyzed historiography of problem of the Ukrainian greek-catholic church in the conditions of transition to "catacomb" existence (1946–1953). It is done the analyze of works on this subject in soviet, modern and Diaspora historiography, evolution of approaches is explored to the study of this problem.

УДК 327 (477)

Вікторія Гевко

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті показано основні здобутки української та зарубіжної, в основному польської, історіографії з проблеми формування і розвитку українсько-польських сучасних відносин.

Історія становлення і розвитку українсько-польських відносин займає помітне місце у вітчизняній та польській історіографії. Багато вчених вивчають складні процеси розвитку українсько-польських взаємин в різні історичні періоди. Здобуття політичної незалежності України і Польщі призвело до кардинальної перебудови історіографії, до нового етапу у її розвитку. Велика кількість різноманітного, змістовного та доступного документального матеріалу дозволяє вдатися до поглибленого розгляду історії українсько-польських стосунків.

Наукова історична думка поступово нагромаджує потенціал вивчення зовнішньополітичного, внутрішньополітичного, соціально-економічного розвитку Польщі й України в час становлення польської та української національної державності в кінці ХХ – на початку ХХІ століття та формування і розвитку двосторонніх відносин. Проте проблема фор-

мування та розвитку українсько-польських відносин сучасного періоду ще не знайшла окремого, спеціального висвітлення в українській історичній науці. Такий стан речей пояснюється незначною віддаленістю у часі, незавершеністю процесу, варіативністю відносин, що вимагає подальшого ґрунтовного, цілісного і об'єктивного дослідження. Започаткований у 1991 р. процес формування нової моделі відносин між Україною і Польщею, як незалежними та демократичними державами, триває і досі, в процесі подальшого розвитку відносини видозмінюються, внаслідок чого первинні оцінки втрачають своє значення. Актуалізація та динаміка українсько-польських відносин кінця ХХ – на початку ХХІ ст. вимагає більш повного висвітлення та аналізу.

Дослідження сучасного періоду у розвитку українсько-польських відносин істориками, економістами, політологами розпочалося паралельно до активізації цих взаємин у політичному житті. Активний процес нагромадження інформації стосовно формування відносин сучасного періоду та підкреслення важливості повноцінного розвитку українсько-польської співпраці, як важливого стабілізуючого чинника в Центрально-Східній Європі, розпочався після 1991р. Дослідники намагаються проаналізувати процеси останнього десятиріччя ХХ ст. та визначити перспективи українсько-польського співробітництва у ХХІ ст., про що свідчить проведення міжнародних наукових семінарів, симпозіумів, конференцій, круглих столів. Протягом 1990–2007 рр. українськими та польськими науковими центрами було організовано значну кількість наукових конференцій, які проводились по чергово в Польщі та Україні. Серед багатьох варто виділити такі: "Польща та Україна в новій Європі"(Варшава, 1992 р.) [1], "Українсько-польські відносини у ХХ столітті: державність, суспільство, культура" (Тернопіль, квітень 1999 р.) [2], "Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття" (Київ, 1999 р.) [3], "Роль Паризької "культури" в становленні українсько-польського взаєморозуміння" (Київ, 2000 р.) [4], "Стратегічне партнерство України та Польщі. Подолання фактора посткомунізму. Обмін досвідом демократичних реформ (1991–2001 рр.)" (Київ, 2001 р.), "Майбутня перспектива українсько-польського співробітництва у ХХІ столітті" (Київ, 2001 р.) [5], "Україна – Польща: шлях до європейської співдружності" (Тернопіль, 2002 р.) [6] та ін. Опубліковані збірники матеріалів названих та інших наукових конференцій, в яких вміщено доповіді, статті, матеріали сотень істориків і політологів України та Польщі, є значним доробком історіографії. Здійснений обмін інформацією, поглядами та оцінками дозволив окреслити сучасний стан досліджень проблематики, узгодити спільні підходи, створити підстави для узгодження розбіжностей і протилежних версій інтерпретації подій й формулювання висновків, що привело до поступового вироблення спільних позицій обох сторін.

Проаналізувавши рівень вивченості досліджуваної теми в українській та зарубіжній історіографії, можна дійти висновку, що література з проблеми українсько-польських відносин в нових геополітичних умовах поділяється на дві групи.

Перша група – це теоретичні роботи загального характеру істориків і політологів, в яких проблеми українсько-польських відносин згадуються лише побіжно, проте висновки та оцінки авторів допомагають зрозуміти значення і причини багатьох подій та процесів, пов'язаних з розвитком відносин між Польщею та Україною в нових геополітичних умовах.

До цієї групи можна віднести дослідження, присвячені проблемам міжнародних відносин сучасного періоду, історії Європи й окремих європейських країн, праці з проблем польської й української політики, зовнішньополітичних зв'язків, наукові розвідки, в яких досліджуються питання євроінтеграції, політичної та економічної трансформації України і Польщі, проблеми геополітичної орієнтації обох держав в нових умовах розширення ЄС і НАТО, участі України та Польщі в цих процесах. Серед праць, які стосуються проблем міжнародних відносин сучасного періоду, варто відзначити колективну роботу українських дослідників "Міжнародні відносини та зовнішня політика 1980–2000 рр." [7]. Тут аналізуються кардинальні зміни міжнародного становища та геополітичної ситуації в світі протягом останнього двадцятиріччя: завершення епохи "холодної війни", зникнення біполярної структури світу, формування системи міжнародної безпеки. Значна увага приділяється зовнішній політиці незалежної України. Автори згаданої роботи надають важливого значення для України розвитку відносин з державами Центральної та Східної

Європи, які вони називають "містком між Україною та Заходом", а відносини з Польщею визнають показовими.

В останні роки з'явилося ряд досліджень про місце та діяльність України в новій системі міжнародних відносин. Ці роботи носять комплексний характер, в яких поряд з оцінкою зміни міжнародної ситуації розробляються сценарії відносин України зі світовими та регіональними державами, Польщею зокрема. Поряд з цим вони порушуються і деякі аспекти розвитку українсько-польських відносин в нових геополітичних умовах. У цьому плані варто відзначити монографії С. Лотоцького, С. Трохимчука "Україна в світовому геополітичному просторі" [8], авторського колективу київських науковців під загальною редакцією С. Віднянського "Зовнішня політика України в умовах глобалізації" [9], О. Івченка "Україна в системі міжнародних відносин: історичні ретроспективи та сучасний стан" [10]. Остання присвячена проблемам участі України у світовій системі міжнародних відносин у другій половині ХХ ст. У дослідженні робиться спроба накреслити перспективи розвитку України в кінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст.

Нашу увагу привернула також і колективна праця науковців Інституту історії НАН України "Україна в міжнародних відносинах з країнами Центральної та Південно-Східної Європи. Україна і Європа 1990–2000 рр." [11], присвячена проблемам розвитку міжнародних відносин України з країнами Центральної та Південно-Східної Європи. Авторський колектив на основі офіційних дипломатичних документів, політичних міждержавних договорів, різноманітних угод між країнами на урядових та міжвідомчих рівнях, на основі звітів преси про офіційні зустрічі делегацій керівництва України з урядовцями відповідних країн, Польщі зокрема, подав широкий масив фактичної інформації, який стосується новітніх історичних процесів на субрегіональному рівні у вигляді історичної хроніки, що створює певний фон для тлумачення досвіду участі України в сучасній системі європейських міжнародних відносин. Значна увага в дослідженні приділена розвитку українсько-польських відносин протягом 1990–2000 рр. Дослідженню основних напрямків зовнішньої політики України протягом 1944–1996 рр., становленню і розвитку зовнішньополітичних проявів України після здобуття незалежності присвячена праця київської дослідниці Л. Д. Васильєвої-Чекаленко [12], яка побачила світ у 1998 р. Особливостям взаємовідносин України з країнами Центрально-Східної Європи та їх значення у зовнішній політиці Української держави дослідниця присвятила окрему статтю, опубліковану в журналі "Нова політика" [13].

Науковці Харківського філіалу Національного інституту стратегічних досліджень В. Карасьов та Є. Звонков написали ґрунтовну статтю [14], де розкривають особливості сучасної східної польської політики в контексті польсько-українського стратегічного партнерства. Автори намагаються простежити основні тенденції і фактори формування та розвитку нової польської політики через призму геополітичних змін на європейському континенті у зв'язку із розширенням НАТО та ЄС.

Проблеми політичної й соціально-економічної трансформації Польщі і України вивчали В. Дем'янець [15], В. Струтинський [16], Г. Зеленько [17]. Варто відзначити монографію Г. Зеленько "Навздогінна модернізація: досвід Польщі та України" [18]. У цій праці дослідниця присвятила окремий розділ і розвитку українсько-польського партнерства у політичній сфері, та економічним аспектам українсько-польського співробітництва. Цікавою є і наукова розвідка Л. Васильєвої [19], де авторка висвітлює політичні, економічні та культурні аспекти українсько-польського співробітництва протягом 1990–1991 рр.

До цієї групи праць можна віднести також одне з ґрунтовних досліджень синтезу історії Польщі, роботу львівських істориків Л. Зашкільняка, М. Крикуна "Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів" [20], в якому на основі багатьох нових джерел та інтерпретаційних здобутків світової наукової літератури подається історія розвитку Польщі від найдавніших часів до сьогодення.

Друга група літератури з досліджуваної нами проблеми – це праці науковців, предметом дослідження яких є власне розвиток українсько-польських відносин сучасного періоду. Вони, як правило, висвітлюють в комплексі політичні, економічні, культурні аспекти українсько-польського співробітництва, також в них підкреслюється необхідність розвитку повноцінних партнерських українсько-польських відносин як важливого стабілізуючого

чинника у Центрально-Східній Європі. Проте є й роботи, які розглядають лише якийсь один аспект співробітництва: політичний, культурний, науковий чи економічний, серед багатьох варто назвати дослідження В. Колесника, М. Кучерепи [21], В. Будкіна і З. Петренка [22], І. Винниченка [23], С. Мякушко та А. Мирончука [24], Г. Щерби [25], Я. Ісаєвича [26]. В останні роки також з'явилося чимало досліджень, в яких висвітлюється розвиток українсько-польських відносин в контексті стратегічного партнерства та в процесі розширення НАТО та ЄС. Такою за змістом є праця П. Чернеги "Українсько-польський діалог в контексті стратегічного партнерства" [27], де автор аналізує досвід налагодження українсько-польської співпраці від вересня 1989 р. – до травня 1997 р., характеризує деякі договори, укладені в цей період, називає передумови та причини налагодження, тимчасового застою та поживавлення польсько-українського співробітництва.

Значний інтерес становлять праці Ю. Зайцева [28–29], в яких дослідник показує зародження перших неофіційних контактів між українською опозицією та польським антикомуністичним рухом опору наприкінці 70-х – на початку 90-х рр. ХХ століття. Аналізуючи генезу польської антикомуністичної опозиції і руху опору в Україні, він підкреслює, що встановлення тісного співробітництва двох держав є умовою становлення цивілізованого демократичного суспільства у загальноєвропейській інтеграції.

Ю. Присяжнюк у статті "Особливості розвитку польсько-українського співробітництва за сучасних геополітичних умов" [30] розкриває особливості розвитку польсько-української співпраці з 1991 р. до 1997 р. У дослідженні показано політичні та економічні відносини, проте основна увага зосереджена на економічній співпраці. Також автор виділяє етапи у розвитку українсько-польських взаємин та стверджує, що становлення українсько-польських відносин відбувалось у час міжнародної ізоляції України і Польща показала виважену і далекоглядну позицію щодо України [30: 36].

Еволюцію українсько-польських взаємин з 1990 р. до 1995 р. й деякі аспекти політичного й економічного співробітництва України та Польщі розкривають також у спільній праці В. Глібов та Д. Горун [31]. Нашу увагу привернуло дослідження Т. Зарецької, президента "Центру українсько-польських студій" [32], де розкривається політичний аспект українсько-польських взаємовідносин протягом 1991–2001 рр. Дослідниця аналізує основні здобутки у розвитку українсько-польських політичних відносин за десять років незалежності України. Поділяє тезу, що партнерство України з Польщею сьогодні є важливим геополітичним чинником зовнішньої політики України та стверджує, що концепція майбутніх українсько-польських міждержавних стосунків формувалася під впливом думок великих постатей сучасності: Є. Гедройця, З. Бжезинського та інших представників польської політико-державницької позиції [32, с. 7].

Цікавою є і стаття Т. Герасимчук [33], в якій розглядаються основні тенденції формування і реалізації стратегічного партнерства України та Польщі. Аналізуючи цей процес, авторка у розвитку українсько-польських відносин виділяє декілька етапів, показує існуючі в Україні і Польщі основні міждержавні механізми стратегічної співпраці.

Проблеми формування та розвитку українсько-польських відносин, пошуку місця обох держав в нових геополітичних координатах та значення поглиблення двосторонньої співпраці між нашими державами розглядає у своїх розвідках С. Стоєцький [34–37]. Простежуючи ідейно-політичні передумови становлення двосторонніх відносин у сучасну добу, роль незалежної України в історії польської політичної думки ХХ століття, дослідник наголошує на тому, що важливим чинником у цьому непростому процесі є визнання польською політичною й інтелектуальною елітою незалежної Української держави.

У статті С. Пирожкова та О. Крамаревського "В контексті загальної архітектури безпеки" [38] також подається стислий огляд подій непростой історії українсько-польських взаємин, робиться спроба оцінити стан відносин на нинішньому етапі та в загальних рисах визначити їх можливий розвиток у найближчому майбутньому з урахуванням політичних та економічних реалій.

Спільна стаття Д. Васильєва і Л. Чекаленко [39] висвітлює українсько-польські взаємини сучасності за традиційною схемою, вирізняючи політичні, економічні і культурні ас-

пекти. Ця праця має деякий узагальнюючий характер, і автори вивчають українсько-польські відносини на тлі стосунків цих держав з міжнародними політичними та економічними інститутами, запропоновані також певні хронологічні етапи існуючих на сьогодні відносин між Україною і Польщею.

Нові тенденції взаємин України та Польщі на початку XXI ст. продовжила досліджувати Л. Чекаленко у своїй науковій розвідці [40]. Вона вважає, що об'єктивна реальність вимагає від двох держав тісної взаємодії, що гарантуватиме їм безпеку, поглиблення політичного діалогу, розширення торгівлі з підтримкою регіонального інтеграційного процесу.

Українсько-польські відносини в контексті розвитку міжнародних відносин в Центральноєвропейському регіоні та особливостей нової геополітичної архітектури об'єднаної Європи досліджували Б. Парахонський [41], Н. Житарюк [42], В. Трегобчук [43], Л. Токар [44], Л. Гайдуков, Т. Александрова [45] та ін. Усі ці роботи носять узагальнюючий характер та мають багато спільних рис. У них автори висвітлюють загальну геополітичну ситуацію після завершення "холодної війни" і розпаду СРСР, роль та місце України й Польщі в "новій Європі", перспективи розвитку європейського регіону загалом і обох держав зокрема.

М. Жулинський у праці "Україна і Польща: перспективи набуття реальної Європи" [46] зазначає, що Польща намагається всебічно сприяти Україні у прискоренні політико-економічної трансформації останньої з метою входження до світового співтовариства як суб'єкта геополітики і активно пропонує себе в ролі своєрідного механізму, моста, який формально проведе Україну в Європу [46: 144].

О. Малиновська у статті [47] також розкриває геополітичні аспекти стратегічного партнерства України та Польщі, дає оцінку національних інтересів і пріоритетних завдань сторін в контексті європейської інтеграції.

Заслужують на увагу й інші наукові дослідження, присвячені українсько-польським відносинам на тлі стосунків цих держав з міжнародними політичними та економічними інститутами. Ґрунтовними в цьому плані є статті С. Павленка [48–49], де він аналізує відносини України та Польщі в контексті європейської інтеграції, розкриває значення поглиблення двосторонніх відносин, особливо після вступу Польщі до НАТО та ЄС як важливого чинника підтримання Польщею інтересів України в розширеній Європі. Порушує питання удосконалення існуючих організаційно-правових механізмів реалізації українсько-польського стратегічного партнерства та можливі наслідки для розвитку українсько-польських стосунків після вступу Польщі до ЄС.

Дослідження С. Онуфрівої [50] також присвячене вивченню наслідків для України вступу Польщі до Європейського Союзу. Авторка піднімає актуальне для України питання введення Польщею візового режиму. Крім того, дослідниця стверджує, що сучасна стереотипна парадигма поляка у свідомості українців перейшла від негативної до нейтральної і в нових умовах зближення обох держав незабаром набуде позитивного змісту.

Проблему українсько-польських відносин на тлі європейської інтеграції розглядає у своїй статті і Я. Матійчик [51]. Автор називає пропольський напрям політики України визначальним і обґрунтовує підстави та практичні інтереси українсько-польського співробітництва. У статті автор пропонує власні можливі шляхи політико-економічного співробітництва України з ЄС. Проблему розвитку українсько-польського партнерства в контексті членства Польщі в НАТО та в ЄС аналізує у своїй розвідці згадувана уже Г. Зеленько [52]. Дослідниця також вважає, що для України надзвичайно важливим та одним із пріоритетних напрямків зовнішньої політики в нових геополітичних умовах став польський. Одним із найсуттєвіших стимуляторів українсько-польського партнерства є спільність зовнішньополітичних цілей і пріоритетів, проте, на її думку, зі вступом Польщі до ЄС активність українсько-польського партнерства спаде, оскільки українсько-польський кордон набуде ознак лінії, що розділяє Європу і Росію [52: 162–163].

Українсько-польське співробітництво в контексті відносин України з СНД та ЄС досліджує В. Будкін [53]. На думку автора, від України та Польщі – двох найбільших держав в контактній зоні між європейським та євразійським просторами – значною мірою залежить можлива перспектива розвитку подій в цьому регіоні. Дослідник висловлює гі-

потезу, що із вступом Польщі до ЄС українсько-польський кордон або перетвориться на зону конфронтації між двома зазначеними геополітичними просторами, або в загально-континентальний центр найбільш активної взаємодії між ними. Проте вчений більш схиляється до думки, що українсько-польський кордон перетвориться на бар'єрну лінію між ЄС та її східними сусідами, а це призведе до посилення східного вектора зовнішньої орієнтації України.

Роблячи історіографічний огляд літератури з досліджуваної нами проблеми, слід відзначити дослідження О. Павлюка [54], який розглядає розвиток українсько-польських стосунків у трьох сферах: політичній, економічній, культурній. Проте основну увагу зосереджує на аналізі політичних та економічних стосунків в контексті безпеки регіону Центральної та Східної Європи, вивчає вплив міжнародних організацій – НАТО, ЄС.

Вивченням впливу політики західних країн на розвиток українсько-польських стосунків також займалися В. Моцок [55] та О. Митрофанова [56]. В. Моцок, розглядаючи роль Заходу в розвитку українсько-польських відносин у політичній площині, виділяє два періоди. Перший охоплює початок і середину 90-х рр., впродовж якого зовнішньополітична діяльність впливових західних країн, на думку автора, негативно позначилась на динаміці та інтенсивності українсько-польського діалогу. У другому ж періоді, що розпочався з середини 1990-х рр., відбуваються якісні зміни у розвитку всього спектра відносин як між Україною та західним світом, так і в українсько-польському діалозі. Якщо В. Моцок, розглядаючи вплив Заходу на розвиток українсько-польських відносин, говорить про вплив найбільш вагомих західних країн, таких, як Англія, Франція, Німеччина і США, то О. Митрофанова виокремлює лише французький підхід до положення України та Польщі на європейському стратегічному просторі. Проте обидва автори висловлюють думку, що невизначений зовнішньополітичний курс України на початку 90-х рр. та наявність ядерної зброї сприяли прохолодній позиції Заходу щодо України, а обраний Польщею зовнішньополітичний курс на інтеграцію до НАТО та ЄС змушував представників Варшави узгоджувати свою зовнішню політику, в тому числі і на східному напрямку, з позицією впливових країн Заходу.

Значним здобутком української історіографії є поява у 2002 р. першого українського монографічного дослідження з історії українсько-польських відносин в 1991–2001 роках. Автори цієї праці львівські вчені К. Кіндрат, С. Трохимчук [57] показують становлення і розвиток відносин між Україною та Польщею протягом зазначеного періоду. Аналізують соціально-економічне, регіональне співробітництво між державами, спільну діяльність України та Польщі в напрямку інтеграції з європейськими і євроатлантичними структурами, порушують питання становища національних меншин. Проте, розкриваючи політичний аспект співробітництва, вони лише оглядово показали основні здобутки протягом 1989–2001 рр., а події з 1998 р. до 2001 р. подали у вигляді хроніки, докладно не аналізуючи основні етапи розвитку.

Щодо зарубіжної історіографії, то її можна поділити за таким самим принципом, що і українську. Значний інтерес в контексті досліджуваної теми становлять праці польських дослідників, які розкривають основні особливості формування зовнішньополітичної стратегії Польщі в умовах розпаду соціалістичної співдружності та після отримання державою політичної незалежності. Предметом дослідження таких робіт є зовнішньополітична діяльність Республіки Польща в нових геополітичних умовах, поряд з цим вони містять значну кількість інформації щодо політики Польської держави відносно України. Серед таких досліджень варто відзначити роботи В. Малендовського [58–59], де автор розкриває основні цілі, стратегію та напрямки зовнішньополітичної діяльності Польщі в нових геополітичних умовах, порушуючи і деякі аспекти польської політики щодо України. Я. Новаковський [60–61] також працював над дослідженням становища Польщі в новій Європі та її зовнішньополітичної орієнтації. Сучасний зовнішньополітичний курс держави, в тому числі стосовно України, намагаються проаналізувати й інші польські автори, зокрема З. Найдер, [62], Б. Візімірська, [63], С. Павляк, [64], Р. Вишнівський [65]. Особливості "східної" польської політики та деякі аспекти польсько-українських взаємовідносин в умовах розпаду СРСР та після появи нових незалежних держав вивчали М. Чех, [66], М. Чієшлік, [67–69], Я. Онишкевич [70–71]. У цьому плані заслуговує на увагу спіль-

на стаття С. Геленарського, Я. Станкевича [72], в якій автори докладно описують формування польської зовнішньої політики щодо її східних сусідів, України зокрема. Дослідженню проблеми вибору зовнішньополітичного курсу Польщі, в тому числі і на східному напрямку, присвячена наукова розвідка Б. Геремека "Основні напрямки зовнішньої політики Польщі" [73].

Викликають інтерес також й інші роботи польських авторів, щодо питання зовнішньополітичної стратегії Польщі. Зокрема Я. Стефанович [74–75] підкреслює спрямованість Польщі до інтеграції з головними політичними та економічними структурами Заходу. Інший польський автор Я. Браткевич [76–79] теж поділяє таку думку, але відзначає важливість існування незалежної України в справі формування східного вектора зовнішньої політики Польщі.

Основною особливістю усіх згаданих вище наукових досліджень є те, що їх автори однозначно стверджують про прийняття Польщею після здобуття політичної незалежності пріоритету повної інтеграції до НАТО та Європейського Союзу. Відносно східних сусідів польська політична еліта протягом 1990–1991 рр. виробила концепцію "двовекторності", або паралельних взаємин з московським центром та республіками колишнього СРСР, трактуючи Україну все ж таки як найважливіший після Росії елемент цієї політики. Варто відзначити дослідження Т. А. Ольшанського [80–82], в яких міститься глибокий аналіз і добре систематизований виклад фактів, проте відчувається надмірна скептичність поглядів на перспективи українсько-польських взаємин.

Цікавими є праці польських авторів, які порушують деякі питання українсько-польських стосунків в контексті міжнародних взаємовідносин держав Центрально-Східної Європи. Варто відзначити дослідження Є. Козакевича [83–84], де розглядаються проблеми вироблення основних напрямків зовнішньої політики держав Центрально-Східної Європи та вплив на них позиції Заходу та Росії. Автор підтверджує тезу про значний російський вплив на політику України стосовно Європи. Він стверджує також про повну політичну узгодженість із Заходом держав Центрально-Східної Європи, Польщі зокрема, стосовно східної політики та внутрішню однорідність Вишеградської групи в інтеграційних намірах. Позицію України стосовно Польщі характеризує як бажаного регіонального співлідера, як зразок демократичних, політичних і ринкових реформ та політичного мосту між Україною й Заходом.

Перше монографічне дослідження з історії українсько-польських відносин сучасного періоду було видане у 1994 р. в Польщі авторами В. Гіллом, Н. Гіллом [85]. Ця праця присвячена відносинам Польщі та України у 1989–1993 рр. Тут систематизовано значний обсяг фактичного матеріалу з польсько-українських взаємин, чітко виділені чотири аспекти: політичний, економічний, культурний, питання національних меншин. Проте це дослідження охоплює невеликий період у розвитку українсько-польських взаємин, а постійна активізація відносин вимагає глибшого дослідження. Недоліком цієї праці також є наявність незначної кількості аналітичних прогнозів щодо розвитку майбутніх відносин.

Ще однією науковою роботою, яка розкриває власне українсько-польські відносини, є "Стосунки польсько-українські" під загальною редакцією Є. Козакевича [86], видана в Кракові у 1998 р., в якій містяться статті польських та українських авторів з основних проблем українсько-польських відносин сучасного періоду. Тут розглядаються деякі аспекти українсько-польського військового співробітництва, проблема стратегічного партнерства України та Польщі, а також особливості геополітики держав Центрально-Східної Європи після розпаду СРСР та проблеми розширення НАТО на схід і позиція України в цьому процесі.

Важливим досягненням польської історіографії з дослідження розвитку українсько-польських взаємовідносин сучасного періоду, що безпосередньо стосується досліджуваної нами теми, стала монографія Б. Сурмач [87], яка вийшла в 2002 р. в Любліні. Дослідниця розкриває політичний аспект співпраці України і Польщі та пропонує власну періодизацію розвитку польсько-українських відносин. Проте в дослідженні основна увага зосереджена на розвитку відносин в першій половині 90-х рр. XX століття та приділяється менше уваги подіям кінця 1990-х рр.

Різні аспекти та напрямки українсько-польських відносин вивчали, В. Бонусяк [88], В. Войцїк, З. Козак [89], Г. Петрзак [90]. Значним внеском у дослідження проблеми українсько-польських стосунків є праця А. Камінського, політолога і співробітника Інституту політології Польської Академії Наук та колишнього посла Польщі в Україні Є. Козакевича [91]. У дослідженні автори намагаються простежити основні етапи становлення двосторонніх відносин, подають вичерпні висновки й прогнози. Згадані представники польської історичної науки піддають аналізу основні напрямки українсько-польської співпраці, вивчають фактори, які сприяють чи гальмують розвиток двосторонніх відносин. Польські дослідники здебільшого погоджуються, що розвиток повноцінних партнерських відносин має важливе значення для безпеки обох країн і Європи загалом та є важливою основою для реалізації спільної стратегічної мети – інтеграції в політичні та економічні структури Європи, наголошуючи, що основна роль тут відводиться позиції України.

Дослідженням проблеми зовнішньої політичної діяльності України і Польщі та окремих аспектів українсько-польських стосунків у контексті вивчення питань європейської й регіональної безпеки займалися і зарубіжні фахівці, особливо західні. Нашу увагу привернули дослідження спеціаліста-аналітика держдепартаменту США Стівена Р. Буранта [92–96], Секретаря Ради Національної Безпеки Польщі М. Сівця [97], американського експерта-міжнародника з Центру вивчення проблеми міжнародної безпеки ім. Карнегі Ш. Гарнетта [98] та экс-держсекретаря США З. Бжезінського [99–100]. У зарубіжній історіографії підкреслюється спрямованість Польщі до інтеграції з головними політичними та економічними структурами Заходу, відзначається важливість існування незалежної України в справі формування східного вектора зовнішньої політики Польщі. Польські дослідники здебільшого погоджуються з тезою, що зовнішньополітична роль та позиція незалежної України має важливе значення як для загальноєвропейської та регіональної безпеки загалом, так і для польської національної безпеки зокрема. На думку польських фахівців, стабільна і стратегічна співпраця є важливою основою для збереження політичних, економічних та інших інтересів України й Польщі. Аналіз української і зарубіжної, в основному польської, літератури свідчить про недостатню кількість досліджень з питання політичного співробітництва між Україною та Польщею у 1991–2004 рр., що потребує подальшого об'єктивного, цілісного й ґрунтовного узагальнення історичного процесу формування та розвитку нової моделі українсько-польських політичних відносин сучасного періоду в контексті європейського інтеграційного процесу.

Список використаних джерел

1. Polska i Ukraina w nowej Europie: Materiały polsko-ukraińskiej konferencji naukowej. – Warszawa (16–17 Listopada 1992 r.). – Warszawa: PISM 1993. – 132 s. 2. Українсько-польські відносини у ХХ столітті: державність, суспільство, культура: Програма міжнародної наукової конференції (15–16 квітня 1999 р.). – Тернопіль: Тернопільський держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка, 1999. – 21 с. 3. Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття // Зб. наук. пр. – К., 1999. – 159 с. 4. Роль Паризької “культури” в становленні українсько-польського взаєморозуміння. Україна і Польща стратегічне партнерство // Зб. наук. пр. міжнародного круглого столу (25–26 травня 2000 р.). – К.: Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 2002. – 111 с. 5. Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодні. Майбутнє // Зб. наук. пр. – Ч. II. – К.: Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 2002. – 238 с. 6. Україна – Польща: шлях до європейської співдружності: Програма III Міжнародної конференції молодих вчених (16–17 травня 2002 р.) – Тернопіль: Тернопільський держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка, 2002. – 15 с. 7. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980 – 2000 рр.): Підручник / Л.Ф. Гайдуков, В. Г. Кремень, Л. В. Губерський та ін. – К.: Либідь, 2001. – 624 с. 8. Лотоцький С., Трохимчук С. Україна в світовому геополітичному просторі // Зб. наук. пр. – Львів: Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2002. – 192 с. 9. Зовнішня політика України в умовах глобалізації: Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003 рр.) / Відп. ред. С.В. Віднянський – К.: Генеза, 2004. – 616 с. 10. Івченко О. Україна в системі міжнародних відносин: історія ретроспектива та сучасний стан: Монографія. – К.: РІЦУАННП, 1997. – 688 с. 11. Україна в міжнародних відносинах з країнами

- Центральної та Південно-Східної Європи. Україна і Європа (1990–2000 рр.): Анотована історична хроніка. – К.: Генеза, 2001. – Ч. I. – 309 с. 12. Васильєва-Чекаленко Л.Д. Україна в міжнародних відносинах (1994–1996 рр.): Навч. посібн. – К.: Освіта, 1998. – 176 с. 13. Чекаленко Л. Країни Центрально-Східної Європи у зовнішній політиці Української держави // Нова політика. – 1998. – № 5. – С. 2–8. 14. Карасьов В. Ю., Звонков Е. Ю. Східна політика Польщі та польсько-українське стратегічне партнерство // Стратегічна панорама. – 1999. – № 1–2. – С. 59–64. 15. Дем'янець В. Політична та соціально-економічна трансформація в Польщі у 90-х роках // Людина і політика. – 2000. – № 4. – С. 30–37. 16. Струтинський В. Україна і Польща на шляхах парламентаризму // Віче. – 1998. – № 9. – С. 115–128. 17. Зеленько Г. Україна – Польща: політико-владні структури в умовах модернізації // Людина і політика. – 2000. – № 2. – С. 28–34. 18. Зеленько Г. "Невздодінна модернізація": досвід Польщі та України.: Монографія. – К.: "Критика." – 2003. – 216 с. 19. Wasiljewa L. Społeczno-polityczne i ekonomiczne aspekty przemian Ukrainy, zeszyt 13. – Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Centrum Badań Radzieckich, 1991. – 27 s. 20. Запшкільняк Л. Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів: Монографія – Львів: Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2002. – 752 с. 21. Колесник В. Кучерепа М. З історії українсько-польських наукових взаємин // Україна – Польща: історія і сучасність. – К., 2003. – Ч. II. – С. 95–102. 22. Буджін В., Петренко З. Співробітництво прикордонних регіонів України і Польщі: сучасний стан та можливі перспективи // Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодні. Майбутнє. – К.: Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 2002. – Ч. II. – С. 46–52. 23. Винниченко І. Про перспективи розвитку гуманітарних та культурних польсько-українських взаємин // Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодні. Майбутнє. – К.: Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 2002. – Ч. II. – С. 146–150. 24. Мякушко С., Мирончук А. Стан та перспективи українсько-польського міжакадемічного співробітництва // Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодні. Майбутнє. – К.: Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 2002. – Ч. II. – С. 159–165. 25. Щерба Г. Україна Польща: проблеми та перспективи регіонального співробітництва Україна – Польща // Соціально-економічні та екологічні проблеми розвитку адміністративних регіонів: Наук. доповіді на міжнар. наук. прак. конференції. Тернопіль (17–18 квітня 1997 р.). – Львів, 1997. – Ч. III. – С. 161–165. 26. Ісаєвич Я. Українсько-польська наукова і культурна співпраця: сучасний етап // Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття. – К., 1999. – С. 18–21. 27. Чернега П. Українсько-польський діалог в контексті стратегічного партнерства // Історія в школі. – 2002. – № 5–6. – С. 1–4. 28. Зайцев Ю. Польська антикомуністична опозиція і рух опору в Україні: від порозуміння до координації дій // Україна – Польща: історія і сучасність. – К., 2003. – Ч. II. – С. 17–33. 29. Зайцев Ю. Польська опозиція 1970–80-х рр. про засади українсько-польського порозуміння // Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади у трьох томах. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1998. – Т. 1. – С. 52–64. 30. Присяжнюк Ю. Особливості розвитку польсько-українського співробітництва за сучасних геополітичних умов // Історія в школі. – 2002. – № 5–6. – С. 35–40. 31. Глібов В., Горун Д. Українсько-польські взаємини в пострадянський період. Деякі аспекти політичного і економічного співробітництва // Політика і час. – 1997. – № 5–6. – С. 15–21. 32. Зарецька Т. Українсько-польські політичні відносини (1991–2001 рр.) // Україна і Польща стратегічне партнерство. Історія. Сьогодні. Майбутнє. – К.: Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 2002. – Ч. II. – С. 7–12. 33. Герасимчук Т. Україна – Польща: стратегічне партнерство // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 5. – Тернопіль: ТДПУ, 2002. – С. 168–174. 34. Стоєцький С. Україна і Польща в сучасних геополітичних координатах: проблема стратегічного вибору і асиметрії партнерства // Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодні. Майбутнє. – К.: Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 2002. – Ч. II. – С. 76–79. 35. Стоєцький С. Незалежна Україна

в історії політичної думки ХХ століття: ідейно-політичні передумови становлення двосторонніх відносин в сучасну добу // Україна – Польща: історія і сучасність. – К., 2003. – Ч. II. – С. 33–48. 36. Стоєцький С. Позиція Польщі в питанні будівництва газопроводу в обхід України, лютий 2000 – квітень 2001 р. // Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодні. Майбутнє. – К.: Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 2002. – Ч. II. – С. 59–70. 37. Стоєцький С. Україна в геополітичній концепції "Культури": історія і сучасність // "Роль Паризької "культури" в становленні українсько-польського взаєморозуміння. – К.: Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 2002. – С. 73–79. 38. Пирожков С. Крамаревський О. В контексті загальної архітектури безпеки. Польсько-українські відносини: погляд з України // Політика і Час. – 1996. – № 1. – С. 14–24. 39. Васильєв Д., Чекаленко Л. Українсько-польські відносини наприкінці ХХ століття // Нова політика. – 1998. – № 4. – С. 13–17. 40. Чекаленко Л. Україна – Польща: нові тенденції взаємин // Україна – Польща: історія і сучасність. – К., 2003. – Ч. II. – С. 51–59. 41. Парахонський Б. Україна в Центральноєвропейському регіоні: геополітична ситуація та перспективи розвитку // Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття. – К., 1999. – С. 30–38. 42. Житарюк Н. Україна і Польща на геополітичній карті Європи // Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття. – К., 1999. – С. 132–133. 43. Трегобчук В. Україна і Польща в геополітичній архітектурі об'єднаної Європи // Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття. – К., 1999. – С. 51–57. 44. Токар Л. Україна і Польща в Центрально-Східній Європі: спадок і майбутнє // Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття. – К., 1999. – С. 16–17. 45. Гайдуков Л., Александрова Т. Геополітичний чинник у становленні та розвитку відносин України та Республіки Польща // Геополітичне майбутнє України: Міжнародна науково-практична конференція (19–20 березня 1998 р.). – Київ: Дипломатична академія наук при МЗСУ. Інститут міжнародних відносин національного університету ім. Т. Шевченка, 1998. – С. 87–92. 46. Жулинський М. Україна і Польща: перспективи набуття реальної Європи // Всесвіт. – 2002. – № 1–2. – С. 143–150. 47. Малиновська О. Українсько-польське стратегічне партнерство: геополітичний вимір // Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодні. Майбутнє. К.: Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 2002. – Ч. II. – С. 80–83. 48. Павленко С. Відносини України та Польщі в контексті європейської інтеграції // Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодні. Майбутнє. – К.: Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 2002. – Ч. II. – С. 30–39. 49. Павленко С. Сучасний стан українсько-польських взаємин та перспективи співпраці РП і України в контексті майбутнього членства Польщі в ЄС // Україна і Польща стратегічне партнерство. Історія. Сьогодні. Майбутнє. – К.: Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 2002. – Ч. II. – С. 97–107. 50. Онуфрив С. Польща в ЄС: український фактор // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 5. – Тернопіль: ТДПУ, 2002. – С. 174–179. 51. Матійчик Я. Європейський екзаме́н. Українсько-польські відносини на тлі пан'європейської інтеграції // Політика і час. – 2001. – № 8. – С. 40–48. 52. Зеленько Г. Проблема українсько-польського партнерства в контексті членства Польщі в НАТО // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 5. – Тернопіль: ТДПУ, 2002. – С. 162–164. 53. Будкін В. Українсько-польське співробітництво в контексті відносин України з СНД та ЄС. // Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття. – К., 1999. – С. 48–49. 54. Pavliuk O. Ukrainian-Polish relations: a pillar of regional stability? / Chaillot Paper 26. The effects of enlargement on bilateral relations in Central and Eastern Europe. – Paris: Institute for Security Studies of Western European Union, 1997. – P. 43–62. 55. Моцок В. Вплив політики західних країн на розвиток українсько-польських взаємовідносин у 90-х роках ХХ століття // Людина і політика. – 2001. – № 5. – С. 26–34. 56. Митрофанова О. Французький підхід до українського і польського чинників у європейському стратегічному просторі // Роль Паризької "Культури" в

- становленні українсько-польського взаєморозуміння. – К., 2002. – С. 80–86. 57. Кіндрат К., Трохимчук С. Українсько-польські стосунки на зламі тисячоліть: Монографія. – Львів: Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2002. – 112 с. 58. Malendowski W. Nowe uwarunkowania i cele polityki zagranicznej Polski po 1989 roku // Polska i jej sąsiedzi w latach dziewięćdziesiątych. Polityczne i ekonomiczne aspekty współpracy i integracji, red. B. Łomiński, M. Stolarczyk. – Katowice, 1998. – S. 147–154. 59. Malendowski W. Polityka bezpieczeństwa RP. Uwarunkowania, strategia, kierunki, działania. – Poznań, 1998. – 187 s. 60. Nowakowski J.M. Polska pomiędzy Wschodem a Zachodem. Szansa pomostu czy historyczne fatum // Polska w Europie (OSM Kancelaria Senatu RP). – 1993. – z 11. – S. 112–117. 61. Nowakowski J. Polska polityka wschodnia w 1991 roku // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej. – 1991. – S. 77–78. 62. Najder Z. Polska polityka zagraniczna 1989–1993. Bilans zaniedbań. // Arka. – 1994. – № 51. – S. 35–42. 63. Wizimirska B. Polska polityka zagraniczna // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej. – 1991. – S. 8–12. 64. Pawlak S. Polityka traktatowa Polski // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej. – 1993/1994. – S. 34–42. 65. Wiśniewski R. Nowe wyzwania we współpracy Polski z państwami Europy Środkowej // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej. – 1998. – S. 46–54. 66. Czech M. Głos w dyskusji. Próby oceny polskiej polityki wschodniej w latach 1988–1990 // Rocznik Wschodni. – 1997. – № 4. – S. 39–41. 67. Cieślak M. Opcje polskiej polityki zagranicznej w stosunkach z ZSRR przy optymistycznym i pesymistycznym wariancie rozwoju pieriestrojki. – Warszawa, 1990. 68. Cieślak M. Stosunki polsko-ukraińskie // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej. – 1994. – S. 135–144. 69. Cieślak M. Stosunki z Ukrainą // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej. – 1999. – S. 177–184. 70. Onyszkiewicz J. Polska polityka wschodnia // Biuletyn Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego w Przemyślu. – 1996. – № 2. – S. 67–69. 71. Onyszkiewicz J. Ukraina a NATO // Lithuania. Kwartalnik poświęcony problemom Europy Środkowo-Wschodniej. – 2004. – № 1(45). – S. 41–50. 72. S. Helenarski, J. Stankiewicz. Kształtowanie się nowej polskiej polityki wschodniej // Polityczno-wojskowe aspekty polskiej polityki wschodniej / Pod red. J. Stefanowicza. – Warszawa, 1991. – S. 34–39. 73. Геремек Б. Основні напрямки зовнішньої політики Польщі // Політична думка. – 1998. – № 1. – С. 62–75. 74. Stefanowicz J. Rzeczpospolity pole bezpieczeństwa. – Warszawa: Adam Marszałek, 1993. – 198 s. 75. Stefanowicz J. Central Europe between Germany and Russia. A view from Poland // Security Dialogue. – 1995. – Vol. 26. – № 1. – P. 55–64. 76. Bratkiewicz J. Strategiczne znaczenie Ukrainy. Między polityką a strategią. Polska w środowisku międzynarodowym / Praca zbiorowa pod red. Kuzniara R. – Warszawa: Fundacja Studiów Międzynarodowych, 1994. – S. 140–146. 77. Bratkiewicz J. Polska koncepcja zjednoczenia Europy na szczeblu regionalnym i subregionalnym // Polska i Ukraina w nowej Europie: Materiały polsko-ukraińskiej konferencji naukowej (Warszawa, 16–17 listopada 1992 r.). – Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 1993. – S. 19–24. 78. Bratkiewicz J. Stosunki z Rosją, Ukrainą i Białorusią // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej 1993/94. – 1994. – S. 127–134. 79. Olszański T.A. Przyszłość stosunków polsko-ukraińskich między Lwowem a Donieckiem (uwagi polemicyzyczne) // Ukraina a Polska – partnerstwo strategiczne. Historia. Czas teraźniejszy. Przyszłość. – K., 2002. – Część druga. – S. 53–58. 80. Olszański T., Olszański T. Ukraińska polityka bezpieczeństwa a NATO // Biuletyn Ukraiński. – 1996. – № 5(29). – S. 30–44. 81. Olszański T. Relations with Ukraine // Yearbook of Polish Foreign Policy. – 1998. – P. 156–162. 82. Olszański T. Stosunki z Ukrainą // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej. – 1998. – S. 155–160. 83. Kozakiewicz J. Państwa Europy Środkowo-Wschodniej i Ukraina // Europa Środkowo-Wschodnia. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN. – 1999. – Rocznik VI. – S. 205–225. 84. Kozakiewicz J. Ukraina // Europa Środkowo-Wschodnia. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN 1999. – Rocznik VI. – S. 353–367. 85. Gill W., Gill N. Stosunki Polski z Ukrainą w latach 1989–1993. – Poznań – Toruń, 1994. – 123 s. 86. Stosunki polsko-ukraińskie / Pod red. J. Kozakiewicza. Kraków: Międzynarodowe Centrum Rozwoju Demokracji. – 1998. – 196 s. 87. Surmacz B. Współczesne stosunki polsko-ukraińskie. Politologiczna analiza traktatu o dobrym sąsiedztwie. – Lublin: W-wo Unswersytenu Marii Curi-Skłodowskiej, 2002. – 267 s. 88. Bonusiak W. Stosunki gospodarcze

Polski i Ukrainy // Ukraina a Polska – partnerstwo strategiczne. Historia. Czas terażniejszy. Przyszłość.– K., 2002. – Część druga. – S. 40–45. 89. Wójcik W., Kozak Z. Akta dotyczące mniejszości ukraińskiej w Polsce i stosunków polsko-ukraińskich w zasobie Centralnego Archiwum Wojskowego // Ukraina a Polska partnerstwo strategiczne. Historia. Czas terażniejszy. Przyszłość. – K., 2002. – Część druga. – С. 171–178. 90. Petrzak H. Stereotypy w stosunkach polsko-ukraińskich – rola mediów w ich przewyciężaniu // Ukraina a Polska partnerstwo strategiczne. Historia. Czas terażniejszy. Przyszłość.– K., 2002. – Część druga. – S. 185–192. 91. A. Kamiński, J. Kozakiewicz Polish-Ukrainian Relations 1992 – 1996. Report Warszawa: Center for International Relations at the Institute of Pubic Affairs, 1997. – 55 p. 92. Стівен Р. Бурант. Україна і Польща: до стратегічного партнерства // Політична думка. – 1997. – № 3. – С. 99–111. 93. Burant S. International Relations in a Regional Context: Poland and its Eastern Neighbors – Lithuania, Belarus, Ukraine // Europe-Asia Studies. – 1993 – Vol.45. – №3. – P. 395–418. 94. Burant S. Problematyka wschodnia. Studium porównawcze stosunków Polski z Litwą, Białorusią i Ukrainą // Studia i materiały. –1993. – №58. – 28 s. 95. Burant S. Foreign Policy and National Identity: A Comparison of Ukraine and Belarus // Europe-Asia Studies. – 1995. – Vol.47. – № 7. – P.1125–1144. 96. Burant S. Poland's Eastern Policy, 1990–1995. The limits of the possible // Problems of Post-Communism. – 1996. – March /April. – P.48–55. 97. Сівець М. Україна і Польща: підсумовуючи досягнуте // Дзеркало тижня. – 2001. – 23 серпня. – С. 5. 98. Garnett S. Keystone in the Arch: Ukraine in the emerging security environment of Central and Eastern Europe. –Washington DC: Carnegie Endowment for International Peace, 1997. – 145 p. 99. Бжезінський З. Україна й Польща в контексті європейської інтеграції // Стратегічна панорама. – 1998. – № 3–4. – С. 26–29. 100. Бжезінський З. Велика шахівниця: Монографія. – Львів – Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 2000. – 236 с.

Victoria Hevko

UKRAINIAN-POLISH RELATIONS ON MODERN STAGE: HISTORIOGRAPHY OF PROBLEM

In the article basic achievements of Ukrainian and foreign, mainly Polish historiography are shown, from the problem of forming and development of Ukrainian-Polish modern relations.

РОЗДІЛ 5. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

УДК 94 (447) "18–19":353.2

Павло Коріненко

М. В. БАРМАК "ФОРМУВАННЯ ВЛАДНИХ ІНСТИТУЦІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XVIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.)". – ТЕРНОПІЛЬ, 2007. – 512 С.

У статті автор дає розгорнуту рецензію на монографію М. В. Бармака "Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)". – Тернопіль, 2007. – 512 с.

Наприкінці XVIII ст. карта Європи в черговий раз зазнала перекроювання. Перестала існувати Річ Посполита, а її колишні землі розібрали сусідки. Частина українських територій опинилася у складі Російської імперії. Монографія М. В. Бармака "Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)" чи не вперше в українській історичній науці концентрує увагу на створенні управлінських структур на правобережних територіях, розкриває процес їхнього реформування впродовж більш ніж півстолітнього періоду, аналізуючи їх особливості в порівнянні із аналогічними структурами центральних губерній Російської імперії. До цього часу в історіографії діяльність російських органів управління розглядалася лише в контексті їх впливу на соціально-економічні процеси чи розвиток національного руху.

Дослідження історії функціонування та організаційних основ органів влади на території українських земель має значення з огляду на те, що чимало організаційних засад управлінських структур та їх рис, за словами автора монографії, спроєктувалися у сьогодення, зазнавши нових модифікацій і модернізувавшись. Хронологічно виклад матеріалу охоплює період від дати приєднання Правобережжя до Російської імперії і закінчується часом, коли ці землі були остаточно адміністративно інтегровані і втратили ті особливості в управлінні, які, враховуючи конкретні обставини, тимчасово допускала центральна влада і змушена була сама пристосовуватись до реалій існування окремих привілейованих територій.

У першій частині монографічного дослідження автор провів широкий (майже півтисячі позицій) історіографічний огляд наукової літератури українських та зарубіжних істориків, державознавців та правознавців, які комплексно вивчали становлення та еволюцію російської адміністративної системи кінця XVIII – першої половини XIX ст. або ж висвітлювали окремі сфери її діяльності. Автор вважає, що результати досліджень науковців є взаємодоповнюючими, оскільки кожний із них вніс свій вклад у розробку проблеми. І хоча в історичній літературі вивчалися різні аспекти створення загальноімперської управлінської моделі та її розвитку, специфіка окремих владних інституцій в окраїнних регіонах, але у сферу наукового інтересу не потрапили виклад основних етапів адміністративної політики на Правобережжі України, характеристика управлінських установ регіонального, губернського та місцевого управління як цілісної структури, місце шляхетського (дворянського) самоврядування в системі управління та взаємостосунки із державними інституціями різних рівнів. Як в українській, так і в зарубіжній історіографії нема спеціального дослідження, у якому б розкривалися особливості організації та формування владних інституцій на Правобережжі України після його приєднання до Російської імперії наприкінці XVIII ст., а також розглядалася еволюція структури адміністративних органів цього регіону впродовж першої половини XIX ст.

Законодавче підґрунтя процесу формування загальної моделі місцевого управління на основі нормативно-правової бази Російської імперії кінця XVIII ст. – першої половини XIX ст. розкривається у другій частині монографії. Чимало уваги автор присвятив аналізу таких документів як "Настанова губернаторам" (1764), "Установлення для управління гу-

берніями"(1775), "Дарована грамота дворянству"(1785), "Загальний наказ губернаторам" (1837), "Установлення губернських правлінь" (1845) та ін. У цій частині характеризуються також основні напрями адміністративної політики російських імператорів, оцінюються проведені ними реформування щодо забезпечення ефективності роботи місцевого апарату управління.

Наступні частини монографії присвячені розгляду та аналізу процесу запровадження російської системи місцевого управління безпосередньо на анексованих Російською імперією територіях Правобережної України, а також еволюціонування в загальній системі державних управлінських структур відповідно до стратегічних завдань щодо інкорпорації цього регіону. Місцеві органи займають важливе місце в системі державних установ будь-якої держави, і Російська імперія останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. у цьому сенсі не є винятком. Створення, зміна чи скасування кожної місцевої установи визначається соціально-економічними причинами розвитку держави. Складовими елементами будь-якої владної інституції є її організаційне влаштування, яке включає компетенцію і об'єм повноважень, головні та побічні функції, структуру, штати, бюджет, особливості внутрішнього розпорядку та діловодства. Саме із таких аспектів викладається матеріал монографії, паралельно при цьому використовується функціональна класифікація місцевих установ, а також їх поділ по відомствах.

При аналізі проблем, пов'язаних з формуванням та організацією функціонування владних структур Російської імперії на землях Правобережної України, автор вважає важливим ретроспективний розгляд процесу створення системи адміністративно-територіального устрою цього регіону, розмежування земель та встановлення кордонів його складових одиниць, бо саме територіальному поділові відповідає і територіальна організація систем регіональних та місцевих органів влади і управління. Згідно з усталеною мережею адміністративно-територіального поділу в державі створюється система органів управління, судочинства, господарських та культурних організацій, охорони внутрішнього порядку, кордонів і т. п.

Кожна місцева установа могла бути установою-органом (мати владні повноваження) і просто державною установою. Місцевим органом могла бути не тільки установа, але й окрема посадова особа (наприклад, генерал-губернатор, губернатор, городничий та ін.). Відтак автор третю частину розподіляє на параграфи з метою висвітлення організаційних засад та напрямів діяльності як окремих посадовців (генерал-губернатора, губернатора), так і владних інституцій (губернського правління, органів місцевої влади, підвідомчих Міністерству внутрішніх справ, Міністерству фінансів, а також специфічних інституцій, які створювалися на території Правобережжя для виконання певного завдання). У полі зору дослідження постійно перебуває адміністративна інтеграція Правобережжя у склад Російської імперії, специфіка створення адміністративних інститутів, наступні їх трансформації в імперській системі.

Четверта частина присвячена висвітленню трансформаційних процесів у судовій системі та становленню адміністративно-поліцейського апарату в Київській, Волинській та Подільській губерніях. У п'ятій частині автор з'ясовує правові основи діяльності дворянського самоврядування та виборних посадовців, які виконували вузько станові або допоміжні завдання, особливості цих інституцій на Правобережжі, а також розкриває діяльність державних органів щодо легітимзації правобережного шляхетства і надання йому статусу дворянства.

У рецензованому монографічному дослідженні робиться зіставлення адміністративних структур та владних інституцій, які запроваджувалися в українських правобережних губерніях, із процесом формування загальноімперської моделі регіонального та місцевого управління, наголошуючи на особливостях управлінських інституцій та механізмів їх впровадження саме у Київській, Подільській та Волинській губерніях. Російські владні інституції, сформовані на території Правобережжя України, розглядаються автором не виключно із негативної точки зору, але й з іншого боку, автор намагається довести, що створена структура місцевого управління принесла користь розвитку регіону, а не тільки виконувала завдання центральної влади щодо асиміляції, русифікації регіону та приду-

шення будь-яких виявів національного життя, як про це говорить традиційна історіографія.

Більш повно вивчити різні сторони функціонування регіональних та місцевих інститутів влади на Правобережній Україні автору допомогло паралельне використання різних методологічних підходів: формально-юридичного, відомчого, регіонально-управлінського методу, концепції неформальних факторів. Монографія містить чимало фактичних матеріалів на підтвердження теоретичних викладів, які ґрунтуються на аналізі нормативно-правових актів. У кінці кожної частини автор дослідження робить короткі, але глибокі висновки. Складені ним таблиці узагальнюють історичний матеріал і полегшують сприйняття статистичних даних.

Таким чином, рецензована монографія М. В. Бармака "Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)" є оригінальним науковим доробком сучасної історіографії, актуальною з точки зору вивчення і аналізу досвіду становлення та еволюції системи владних інституцій на українських землях у різні історичні періоди.

Pavlo Korinenko

M. BARMAK "FORMING OF IMPERIOUS INSTITUTIONS OF RUSSIAN EMPIRES ON RIGHT-BANK UKRAINE (END OF XVIII – FIRST HALF OF THE XIX CENTURY)". – TERNOPIL, 2007. – 512 P.

In the article an author gives unfolded review on the monograph of M. Barmak "Forming of imperious institutions of Russian empires on right-bank ukraine (end of XVIII – first half of the XIX century)". Ternopil, 2007. – 512 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Ададуrow Вадим** – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії Українського Католицького університету (Львів), майстер-дослідник Практичної Школи Вищих Досліджень (EPHE), Паризький університет – Сорбонна.
- Алексієвець Леся** – доктор історичних наук, професор кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Алексієвець Микола** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Бармак Микола** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Бистрицька Елла** – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Ботушанський Василь** – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Бочан Петро** – викладач Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Валіон Оксана** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Васильчук Володимир** – доктор історичних наук, професор кафедри історії України та зарубіжних країн Київського національного лінгвістичного університету.
- Васильчук Геннадій** – викладач Київського національного лінгвістичного університету.
- Винник Наталія** – аспірант кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- Випасняк Андрій** – аспірант кафедри етнології та археології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- Вовк Степан** – доктор філософських наук, професор Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Гандзюк Віталій** – аспірант Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, викладач кафедри журналістики Інституту філології й журналістики, референт-помічник ректора Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Гевко Вікторія** – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Грабик Віктор** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Григорук Наталія** – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Гриськів Віктор** – здобувач кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Делятинський Руслан** – викладач кафедри загальноекономічних та гуманітарних дисциплін Івано-Франківського інституту менеджменту Тернопільського національного економічного університету.
- Дешевенко Людмила** – аспірант Черкаського державного технологічного університету.
- Жупник Василь** – аспірант кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- Забзалюк Дмитро** – викладач кафедри суспільних наук Львівського університету внутрішніх справ МВС України.
- Заставецька Наталія** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

- Земзюліна Наталія** – доцент кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- Зуляк Іван** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Іващук Володимир** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Кліш Андрій** – асистент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Клюнь Роман** – аспірант кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника.
- Ковалишин Леся** – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Коріненко Павло** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Корновенко Сергій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- Кудактін Олег** – аспірант кафедри історії та археології слов'ян Київського національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.
- Мельничук Олег** – кандидат історичних наук, доцент, докторант Київського національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.
- Москалюк Микола** – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Окаринський Володимир** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Романишин Лілія** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Рудий Олег** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Секо Ярослав** – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Скакальська Ірина** – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін, проєктор з виховної роботи Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту імені Тараса Шевченка.
- Смоляк Павло** – старший викладач кафедри суспільних дисциплін Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту імені Тараса Шевченка.
- Ткачук Світлана** – асистент кафедри загальної педагогіки та психології Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту імені Тараса Шевченка.
- Ушакова Світлана** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Фрондзей Ярослава** – викладач Черкаського державного технологічного університету.
- Чайка Галина** – здобувач Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Чубіна Тетяна** – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.
- Шама Олександр** – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Якимович Богдан** – директор Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка, доцент, старший науковий співробітник, кандидат історичних наук.

ЗМІСТ

Розділ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	3
Віктор Гриськів	
КНЯЗЬ ФЕДЬКО НЕСВІЗЬКИЙ	4
Володимир Окаринський	
ПОСТАТЬ ЗАСНОВНИКА ТЕРНОПОЛЯ "ЮАНА З ТАРНОВА" – ЯНА АМОРА ТАРНОВСЬКОГО (1488–1561) ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЗАРУБІЖНОЇ ТА ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ	10
Ірина Скакальська	
З ІСТОРІЇ ОСВІТИ НА ВОЛИНІ: ПРИВАТНА ЖІНОЧА ГІМНАЗІЯ С. В. АЛЕКСІНОЇ В М. КРЕМЕНЦІ.....	14
Світлана Ткачук	
ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ ВОЛИНСЬКОЇ ГІМНАЗІЇ В ОСОБАХ ЇЇ ВИКЛАДАЧІВ	17
Людмила Дешевенко	
ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНИХ РУХІВ У ГЕТЬМАНЩИНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.	24
Микола Бармак	
ТРАНСФОРМАЦІЇ В СИСТЕМІ СУДОУСТРОЮ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII СТ.....	30
Микола Москалюк	
ДИНАМІКА ПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ НА УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.	36
Світлана Ушакова	
СТЕПАН КАЧАЛА – ПОЛІТИК І ПУБЛІЦИСТ	41
Богдан Якимович	
ІВАН ФРАНКО Й АНТІН ХОЙНАЦЬКИЙ: УНІКАЛЬНИЙ ВИДАВНИЧИЙ ПРОЕКТ ПИСЬМЕННИКА І ВИДАВЦЯ	45
Олег Кудактін	
ПІДВІДДІЛ НАЦМЕНШИН ПРИ ЦК(Б)У: ОБСТАВИНИ СТВОРЕННЯ, СТРУКТУРА ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ	51
Наталія Григоров	
ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ МИКОЛИ ЧУБАТОГО В ЕМІГРАЦІЇ	58
Василь Ботушанський, Галина Чайка	
РОЛЬ АГЕНТІВ У ПОЖВАННІ ЗАОКЕАНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ З БУКОВИНИ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.).....	65
Андрій Випасняк	
РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В РОЗВИТКУ ТРАДИЦІЙНОГО СКОТАРСТВА СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ (1900 – 1939 РР.)	73
Наталія Земзюліна	
ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ ТА ПРОЦЕСИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ЖІНОК В ПЕРШІ РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ	78
Руслан Делятинський	
ДО ПИТАННЯ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА СТАНИСЛАВІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ НАПЕРЕДОДНІ І В ЧАС ЛИСТОПАДОВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1918 РОКУ В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ: ОСНОВНІ УРОКИ	81
Дмитро Забзалюк	
ДІЯЛЬНІСТЬ ПРЕПОДОБНИЦТВА ДЕРЖАВНОГО СЕКРЕТАРІАТУ ВІЙСЬКОВИХ СПРАВ ЗУНР	87
Андрій Кліш	
БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ К. СТУДИНСЬКОГО (1918–1941 РР.)	91
Володимир Івашук	
ДІЯЛЬНІСТЬ ВІДДІЛЕНЬ УКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ У 1920–30-Х РОКАХ	95

Олег Мельничук	
САНАТОРНО-КУРОРТНА ДОПОМОГА ЗАСТРАХОВАНИМ В УКРАЇНІ У 1920 – 30-Х РР.	102
Леся Ковалишин	
УЧАСТЬ О. КАНДИБИ-ОЛЬЖИЧА У КАРПАТО-УКРАЇНСЬКОМУ ЗРИВІ.....	108
Наталія Заставецька	
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА СХІДНОГАЛИЦЬКОГО КРАЮ В ПОЛІТИЧНИХ РЕАЛІЯХ РЕЖИМУ "САНАЦІЙ" (НА ПРИКЛАДІ ПАМ'ЯТОК ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ)	111
Ярослав Секо	
ФЕНОМЕН "СУВЕРЕН-КОМУНІЗМУ" В ОСТАННІ РОКИ ПЕРЕБУДОВИ.....	115
Лілія Романишин	
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЖІНОК В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ 80-Х – 90-І РР. ХХ СТ.)	122
Ярослава Фрондзей	
РОЛЬ ДЕРЖАВНИХ СТРУКТУР В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ДІЯЛЬНОСТІ ЖІНОЧИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ.....	127
Розділ 2. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	131
Олександр Шама	
АНТИЧНИЙ ПОЛІС, ХРИСТІЯНСТВО І ПАДІННЯ ЗАХІДНОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ	132
Вадим Ададуров	
ДІЯЛЬНІСТЬ ФРАНЦУЗЬКОЇ РОЗВІДКИ СТОСОВНО ПВДЕННО-ЗАХІДНОГО ПОГРАНИЧЧЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПЕРЕДОДНІ ВІЙНИ 1812 Р.	135
Володимир Васильчук	
РОЗСЕЛЕННЯ НІМЦІВ В УКРАЇНІ (КІН. ХVІІІ – ПОЧ. ХІХ СТ.).....	143
Петро Бочан	
НІМЕЦЬКИЙ ПРОФЕСОР ПРО УКРАЇНУ В СЕРЕДИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ.....	148
Елла Бистрицька	
СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У США ЯК УМОВА ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ.....	151
Леся Алексієвець	
ПОГЛЯД НА ВІДРОДЖЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В 1918–1926 РР.	159
Оксана Валіон	
ДО ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ДВОСТОРОННІХ УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКИХ ВІДНОСИН В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 90-Х РР. ХХ СТ.	163
Розділ 3. ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ	169
Степан Вовк, Микола Алексієвець	
НАУКА ПРО ЛЮДИНУ ХVІІІ СТ. – ДЖЕРЕЛО ПОШУКУ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД ЄДИНОЇ НАУКИ.....	170
Павло Смоляк	
СВЯТО ВВЕДЕННЯ ТА ЙОГО ОБРЯДОВІСТЬ У ЗАХІДНОМУ ПОДІЛЛІ.....	177
Тетяна Чубіна	
ЖОЗЕФІНА-АМАЛІА ПОТОЦЬКА – ДРУГА ДРУЖИНА СТАНІСЛАВА ЩЕНСНОГО- ПОТОЦЬКОГО	182
Віталій Гандзюк	
ПРЕСА УНР 1919 РОКУ ПРО КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКЕ ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ.....	187
Василь Дудар	
КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЧАЇВСЬКОГО МОНАСТИРЯ У ХІХ СТ.....	191
Олег Рудий	
ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНОГЕНЕТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В ПРАЦЯХ АРХЕОЛОГІВ, АНТРОПОЛОГІВ ТА ІСТОРИКІВ НТШ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.....	194

Розділ 4. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРИОГРАФІЯ	198
Наталія Винник	
УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ГАЛИЧИНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ	
СТОЛІТТЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ.....	199
Сергій Корновенко	
АГРАРНА ПОЛІТИКА БІЛОГВАРДІЙСЬКИХ УРЯДІВ А. ДЕНІКІНА, П. ВРАНГЕЛЯ В	
УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В ОЦІНЦІ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ (КОРОТКИЙ	
ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД)	205
Іван Зуляк	
ДІЯЛЬНІСТЬ “ПРОСВІТИ” В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: АНАЛІЗ АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ	
ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ	211
Геннадій Васильчук	
ДУХОВНА КУЛЬТУРА РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА 1920–30-Х РР. ТА ЇЇ СУЧАСНІ	
НАУКОВО-ІСТОРИЧНІ ТЛУМАЧЕННЯ.....	215
Роман Клюнь	
УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–	
1944 РР.) В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ.....	224
Василь Жупник	
ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ ДО “КАТАКОМБНОГО”	
ІСНУВАННЯ (1946–1953 РР.): ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ.....	232
Вікторія Гевко	
УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ: ІСТОРИОГРАФІЯ	
ПРОБЛЕМИ.....	237
Розділ 5. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	249
Павло Коріненко	
М. В. БАРМАК “ФОРМУВАННЯ ВЛАДНИХ ІНСТИТУЦІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА	
ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)”. –	
ТЕРНОПІЛЬ, 2007. – 512 С.....	250
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	253

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. – Вип. 1. – 259 с.

Комп'ютерний набір та
оформлення: Юрій Древницький

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету "Літопис"
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Здано до складання 29.05.2007 р. Підписано до друку 20.06.2007 р. Формат 60×84/18.
Папір друкарський. Умовних аркушів 24,59. Обліково-видавничих аркушів 32,25.
Замовлення 127. Тираж 300 прим. Свідоцтво про реєстрацію ТР № 241 від 18.11.97.

Увага

I. Для публікації матеріалів в журналі необхідно подати до редакції:

- ✓ статтю в редакторі Word (версія не нижче 6. 0/95 шрифт Times New Roman) на дискеті (файл називається за прізвищем автора латинськими буквами з вказівкою на версію Word. Наприклад, Strishynec97, Strishenec2000. Де 97 і 2000 – версії Word. Файл обов'язково у двох копіях 95 та 97 версії) й якісно надруковану на білому папері формату А4;
- ✓ рецензію провідного фахівця з даної галузі наук, як правило, доктора наук, відповідно завірену;
- ✓ виписку із протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку;
- ✓ експертний висновок про можливість відкритого опублікування матеріалів;
- ✓ відомості про автора (прізвище, ім'я, по-батькові (повністю), місце роботи, посада, науковий ступінь та звання, адреса, телефон)

II. Вимоги до оформлення друкованих праць:

1. Формат сторінки А4.
2. Поля 2x2x3x1.
3. Шрифт Times New Roman, Arial.
4. Величина шрифту – 14.
5. Інтервал: 1, 5 (Ctrl+5).
6. Абзац: 1, 25 см.
7. Рядків на сторінці – 29–30.
8. Символів на рядок – 65–70.
9. Між роками ставиться тире (1917–1920).
10. По тексту використовуються заокруглені дужки, для посилань квадратні.
11. Ініціали (Алексієвець М. М.; М. М. Алексієвець), роки (1917–1920 рр.), а також перед квадратною дужкою посилання (" [14, с. 23]") ставляться непереносимі пробіли.
12. Посилання на список використаних джерел: [12, с. 56 – 57; 14, с. 23], [14, с. 23], [14, арк. 23],
 - ✓ де "12" та "14" порядковий номер у списку використаних джерел;
 - ✓ "56–57, 23" – номери сторінок;
 - ✓ арк. 23 – вказівка на номер аркуша в архіві;
 - ✓ "." ставиться після порядкового номера у списку використаних джерел;
 - ✓ " " – між номерами сторінок;
 - ✓ " ," – між порядковими номерами різних джерел.
13. Зразок оформлення списку використаних джерел:
 - ✓ Июль-ноябрь 1758 г. Ученая переписка префекта Киевской Академии Самуила Миславского с профессором Христианом Баумейстером // Акты и документы. – Отд. II. – Т. V. – К.: Тип. И. И. Чоколова, 1908. – С. 222–224.
 - ✓ Завгородній Ю. Києво-Могилянська академія в контексті вітчизняного сходознавства: північно-буддистський регіон Далекого Сходу // Києво-Могилянська академія в історії України. Тези доповідей міжнар. наук. конф. – К.: НаУКМА. – 1995. – С. 36–37.
 - ✓ Попок А. А. Громадсько-політичне та релігійне життя українців на Далекому Сході в ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 54–68.
 - ✓ Українська культура: історія і сучасність / За ред. Черепанової С. О. – Львів: Світ, 1994. – 456 с.
 - ✓ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України). – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 7248.
 - ✓ Мишанич О. В. Література Закарпаття XVII–XVIII століть. – К.: Наукова думка, 1964. – 116 с.